

ISSN 2413-7235

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
İQTİSADİYYAT NAZİRLİYİNİN
İQTİSADİ İSLAHATLAR ELMİ TƏDQİQAT İNSTİTUTU

**AZƏRBAYCANDA İQTİSADİ
İSLAHATLARIN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ
VƏ PROBLEMLƏRİ**

*ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU
XVII BURAXILIŞ*

BAKI - 2017

*Azərbaycan Respublikası
İqtisadiyyat Nazirliyinin
İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutunun
Elmi Şurasının qərarı əsasında nəşr olunur*

Elmi-redaksiya heyəti:

Vilayət Məmməd oğlu Vəliyev, i.e.d., prof., İN İİETİ, direktor, (sədr)
Arzu Doğru qızı Hüseynova, i.e.d., İN İİETİ, direktor müavini
Oruc İbrahim oğlu İbrahimov, i.e.n., dosent, İN İİETİ, direktor müavini, (sədr müavini)
Aynurə Manaf qızı İsmayılova, İN İİETİ, direktor müavini
Vəfa Hüseynağa qızı Rzayeva, t.e.n., İN İİETİ, elmi katib, (şuranın katibi)
Ədalət Bayraməli oğlu Əliyev, i.e.d., t.e.d., prof., İN İİETİ, baş elmi işçi
Vahid Hacıbəy oğlu Abbasov, i.e.d., İN İİETİ, baş elmi işçi
Zakir Məcid oğlu Nəcəfov, i.e.d., İN İİETİ, baş elmi işçi
Fərhad Qambov oğlu Mikayılov, i.ü.f.d., İN İİETİ, baş elmi işçi
Vaqif Əli oğlu Rüstəmov, i.e.n., İN İİETİ, baş elmi işçi
Malik Məmməd oğlu Mehdiyev, i.ü.f.d., İN İİETİ, baş elmi işçi
Arzu Sahib oğlu Süleymanov, i.ü.f.d., İN İİETİ, şöbə müdiri
Əlvən Qərib qızı Süleymanova, İN İİETİ, şöbə müdiri v.i.e.
Təranə Şahvələd qızı Səlifova, İN İİETİ, şöbə müdiri v.i.e.,
Sayal Zal qızı Abbasəliyeva, İN İİETİ, şöbə müdiri (məsul katib)
Şəhla Murad qızı Əliyeva, İN İİETİ, baş mütəxəssis, (korrektor)

Azərbaycan Respublikasında iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri və problemləri. Elmi əsərlər toplusu, XVII buraxılış, Bakı, 2017, 317.

MÜNDƏRİCAT

Zakir Məcid oğlu NƏCƏFOV, i.e.d., Milli Aviasiya Akademiyasının İqtisadiyyat və Mühasibatlıq İdarəsinin rəisi

Gökhan ÖZKUNDAKÇI, BMU, doktorant

İnformasiya məhsulu və onun xüsusiyyətləri.....

Ramil Zahid oğlu HÜSEYN i.e.d., İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin Strateji planlaşdırma və inkişaf departamentinin rəhbəri

Azərbaycanın əsas kənd təsərrüfatı məhsulları ixracının mövcud vəziyyətinin

təhlili.....

Манцуров И.Г., д.э.н., профессор, чл.-корреспондент НАН Украины

Богомазова В.Н., к.э.н., ст.н.с.

Форсайт-анализ для определения стратегических инновационных приоритетов.....

Vəfa Hüseynağa qızı RZAYEVA, t.e.n., İN İİETİ, elmi katib

Elnurə İlqar qızı HÜSEYNOVA, İN İİETİ, doktorant

SOCAR-da əməyin təşkili və normalaşdırılmasının beynəlxalq standartlara

uyğunlaşdırılması.....

Fərhad Qambov oğlu MİKAYILOV, i.ü.f.d., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində İAETİ, böyük elmi işçi, İN İİETİ, doktorant

Vəfa Hüseynağa qızı RZAYEVA, t.e.n., İN İİETİ, elmi katib

Nərminə Allahverdi qızı QULİYEVA, İN İİETİ, baş mütəxəssis

Əhalinin orta təbəqəsinin müəyyən edilməsi ilə bağlı bəzi yanaşmalar.....

Samirə Hüseyn qızı ABASOVA, i.e.n., dos., AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, aparıcı elmi işçi

Azərbaycanda sahibkarlığın inkişaf mərhələləri və onların fəaliyyətindəki səciyyəvi

xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi.....

Elxan Sərxan oğlu İMANOV, İN İİETİ, aparıcı elmi işçi

Rüstəm Elxan oğlu İMANOV, İN İİETİ, mütəxəssis

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda turizm və kurort potensialı.....

Nərminə Faiq qızı İSMAYILOVA, İN, aparıcı məsləhətçi

Sənaye parkları sürətli inkişafın və strateji əməkdaşlığın səmərəli forması kimi: Belarus

təcrübəsi.....

Nəbi Rafiq oğlu Nəbizadə, İN İİETİ, dissertant

Azərbaycanda əmək bazarının mövcud vəziyyətinin tədqiqi.....

Samirə Hüseyn qızı ABASOVA, i.e.n., dos., AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, aparıcı elmi işçi
Azərbaycanda yaradılan və ixrac edilən məhsul və xidmətlərin texnoloji xüsusiyyətlərinin
təhlili.....

Təranə Şahvələd qızı SALIFOVA, İN İİETİ, dissertant
Mehralı Əmirxan oğlu BABAŞLI, İN İİETİ, doktorant
Sənaye zonalarının yaradılması üzrə qiymətləndirmə metodologiyaları (Gəncə-Qazax iqtisadi
rayonu timsalında).....

Fariz Orucalı oğlu MƏMMƏDOV, İN İİETİ, aparıcı elmi işçi
Azərbaycan Respublikasının qonşu ölkələrlə elektrik enerjisi mübadiləsinin mövcud vəziyyəti və
Türkiyə Respublikasına ixrac imkanlarının iqtisadi qiymətləndirilməsi.....

Əhliman İbrahim oğlu Qasimov, İN İİETİ, doktorant,
Emel Əhməd qızı Əhmədova, AzMİU-nin məzunu
Monetar və fiskal koordinasiyanın nəzəri-metodoloji əsasları.....

Nərminə Faiq qızı İSMAYILOVA, İN, aparıcı məsləhətçi,
Hüseyn Həsən oğlu MƏMMƏDOV, İN İİETİ, aparıcı elmi işçi,
Gülnarə Bəymirzə qızı SƏLİMOVA, İN İİETİ, böyük elmi işçi,
Yusif Ədalət oğlu ÇƏRKƏZOV, İN İİETİ, mütəxəssis,
ƏfqanTərhan oğlu MİRHƏSƏNOV, İN İİETİ, mütəxəssis,
Ali məktəblər, elmi təşkilatlar və araşdırma mərkəzləri tərəfindən sənayenin inkişafı ilə bağlı elmi-
tətbiqi, araşdırma və inkişaf etdirmə fəaliyyətinin dəstəklənməsi və sənaye müəssisələri ilə
əlaqələrinin genişləndirilməsinə dair təkliflərin hazırlanması.....

Qədir Lyudviq oğlu HÜSEYNOV, İN İİETİ, dissertant
Bərk Məişət Tullantılarının İdarəçiliyi üzrə Milli Strategiya və onun məqsədləri.....

Seymur Rasim oğlu ALLAHVERDİYEV, İN İİETİ, doktorant
Azərbaycanda Texnoparkların inkişafı yolları və bu istiqamətdə aktual vəzifələr.....

Çiçək Məhəmməd qızı NƏCƏFOVA, İN İİETİ, dissertant
Elektron ödəmə sistemlərinin inkişafının nəzəri əsasları və praktiki məsələləri.....

Esmira Mirmməməd qızı ƏHMƏDOVA, UNEC, dissertant
Моделирование динамики ввп Азербайджана с помощью методов производственных
зависимостей. Факторный анализ.....

Qədir Lyudviq oğlu HÜSEYNOV, İN İİETİ, dissertant
Bakı şəhərində tullantıların toplanması və daşınması işinin təkmilləşdirilməsi

Kemal Mete Osman, Mühəndislik Universitetinin doktorantı
Beynəlxalqlaşma və təhsilin qloballaşması.....

Nigar Mahal qızı ƏLƏSGƏROVA, İN İİETİ, doktorant
İslam iqtisadi modelinin dini-hüquqi əsasları və iqtisadiyyatda islam etikasını.....

Yeganə Nail qızı FƏTƏLİYEVƏ, İN İİETİ, dissertant
Sığorta agentliyi olan EGAP təcrübəsinin Azərbaycanda istifadəsi və ixracda dövlət dəstəyi sahəsində sığortanın rolu.....

Yəhya SƏNAN Hacığa oğlu, İN İİETİ, doktorant
Dövlət marketinq fəaliyyəti üzrə investisiya qoyuluşlarının iqtisadi səmərəliliyinin artırılması.....

Samir TUFAN oğlu ƏHMƏDOV, Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, doktorant
Kiçik və orta sahibkarların istehsal ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyi və maliyyə imkanlarına təsiri

Günəl SADIQ qızı HƏMİDOVA, ADİU, doktorant
Müəssisənin strateji idarəetmə sistemində biznes-proseslərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə konseptual yanaşma

Nərminə ALLAHVERDİ qızı QULİYEVƏ, İN İİETİ, baş mütəxəssis
Lizin qin tənzimlənməsi yolları (xarici ölkə təcrübəsində).....

Samil Şəmil oğlu HÜSEYNOV, İN, Gəncə-Qazax regional bölməsi, müdir müavini
Xarici ticarət əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....

Mehman AYDIN oğlu ƏSGƏROV, İN İİETİ, doktorant
İstehsalın təşkilinin nəzəri-metodoloji əsasları.....

İNFORMASIYA MƏHSULU VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Zakir Məcid oğlu Nəcəfov, i.e.d. Milli Aviasiya Akademiyasının İqtisadiyyat və Mühəsibatlıq İdarəsinin rəisi, e-mail: znajafov@gmail.com

Gökhan Özkundakçı, BMU-nun doktorantı, Xəzər tv-də Reklam Departamentinin rəhbəri, e-mail: gozkundakci@hotmail.com, gozkundakci@xertzv.az

Xülasə

Məqalədə informasiya məhsulunun xüsusiyyətləri, informasiya xidmətləri və mühiti təhlil edilmiş, informasiya təminatının biznesə inteqrasiyasının strateji imkanları araşdırılmışdır. İnformasiyanın istifadə xüsusiyyətinə görə informasiya sistemlərinin (İS) təsnifatı, ümumi sxemi verilmişdir. İdarəetmə səviyyələrinə müvafiq olaraq İS-lər qruplaşdırılmışdır.

Açar sözlər: *informasiya məhsulu, informasiya xidmətləri, informasiya mühiti, informasiya texnologiyaları, informasiya sistemi*

Bazar iqtisadiyyatının formalaşması şəraitində mövcud idarəetmə sistemləri çevik, mobil olmalı, xarici mühitin dəyişmələrinə uyğunlaşma və vaxtında cavab vermə qabiliyyətinə, yeni vəzifələri yerinə yetirmək üçün tez və kompleks yenilənmə imkanlarına malik olmalıdır. Bu müəssisələrin vəziyyətinə, onların fəaliyyətinin nəticələrinə, ölkənin və regionların iqtisadi potensialının qorunması və inkişafına təsir edir. Belə bir vəziyyətdə müəssisələrin bütün istehsal və təsərrüfat fəaliyyətlərinin idarə olunmasının informasiya təminatı idarəetmə sisteminin əsasını təşkil edir. İstənilən fəaliyyət növünün informasiya təminatı mürəkkəb olmağı ilə bərabər, bazar subyektlərinin aydın davranışını təmin edən iqtisadi sahənin vacib elementidir.

Müəssisənin uğuru iqtisadi idarəetmə sisteminin praktiki həyata keçməsindən birbaşa asılıdır. Adekvat informasiya təminatı olmayan müəssisənin fəaliyyəti az səmərəlidir. İdarəetmə sisteminin çevikliyi və səmərəliliyi informasiya qarşılıqlı əlaqələrinin təbiəti və rəhbərliyin informasiya həcmi və keyfiyyəti ilə məmnunluq dərəcəsi ilə müəyyən edilir. Nəticədə, ən effektiv idarəetmə amillərindən biri informasiya axınlarının keyfiyyətini artırmaq, qərarların qəbul edilməsi prosesinə informasiya dəstəyinin yaxşılaşdırılmasıdır. Müəssisənin idarəetməsinin informasiya təminatı idarəetmə prosesini təmin edən analitik prosedurların həyata keçirilməsi üçün lazım olan və uyğun olan bir sıra informasiya məhsulları və onların təşkilati üsullarını birləşdirir.

İnformasiya məhsulu istehsalçının informasiya modelini əks etdirir. İnformasiya ehtiyatları informasiya məhsulu yaratmaq üçün bazadır. İnformasiya məhsulu maddi və qeyri-maddi şəkildə ola bilər.

Gələcəkdə istehsalçı tərəfindən formalaşdırılan yayılması nəzərə alınan verilənlər toplusu informasiya məhsulu və ya informasiya fəaliyyətinin məhsuludur.

İnformasiya məhsulunu digər məhsullardan fərqləndirən xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- ✓ informasiya istifadə ediləndə itmir, çoxqat istifadə edilə bilər. İstifadəsinin sayından asılı olmayaraq informasiyanı saxlayır;
- ✓ informasiya məhsulu zaman keçdikcə «Mənəvi aşılınmaya» məruz qalır. İnformasiya istifadə ediləndə aşılınmır, ancaq onun tərənnüm etdiyi biliklərin aktuallığından asılı olaraq qiymətini itirir;
- ✓ informasiya məhsulunun və xidmətlərinin müxtəlif istifadəçilərinə informasiyanın təqdim etmə yolları rahatdır. Çünki informasiya məhsulunun istifadəsi əmək tələb edir. Bu da elə informasiyanın ünvanlaşması xüsusiyyətidir;

- ✓ maddi məhsulun istehsalından fərqli olaraq informasiya istehsalı çoxaltma xərcləri ilə müqayisədə daha çox xərclər tələb edir.

Hər hansı informasiya məhsulunun sürətinin çıxarılması onun istehsalından ucuz başa gəlir, informasiya məhsulunun bu xüsusiyyəti – istehsalın çətinliyi və çoxaltmanın nisbi sadəliyi – informasiya fəaliyyəti sahəsi çərçivəsində sahibkarlıq hüquqlarının müəyyən edilməsi ilə əlaqədar çətinliklər yaradır.

İnformasiya məhsulları və xidmətləri lazımi bilikləri almaq üçün müəyyən informasiya və vasitələri ifadə edir.

İnformasiya məhsulunun köməyi ilə istifadəçi yeni məlumat və biliklərə olan tələbatını ödəyə bilər. Ona görə informasiya bazarına aid olan bəzi anlayışları təhlil edək.

İnformasiya xidmətləri. İstifadəçi üçün informasiya məhsullarının qiymətliyi və onun kommersiya nailiyyəti onun tələbatını ödəmə səviyyəsindən asılıdır. Bu vaxt qəbul olunan informasiya ilkin verilən kimi qəbul olunur. (ilkin verilən – istifadəçinin informasiya modeli sərhədlərində qəbul olunacaq hələ informasiya olunmayan verilənlər). Kommersiya informasiya məhsulunun istehsalçısı öz modellərində istifadəçinin modelini də nəzərə almağa çalışır. İstehsalçının və istifadəçinin informasiya modeli heç vaxt tam üst-üstə düşə bilməz, belə ki, istifadəçi lazım olan informasiya haqqında təsəvvürlərini dəqiq informasiya modelində verə bilmir. Bu da məhsulun konsepsiyasını qeydə almağa maneə törədir:

- əgər bu modellər hər hansı halda varsa, onda **birinci** istehsalçı o haqda bilməyə bilər və ya onu düzgün qəbul edə bilməz və **ikinci** bu modellər müxtəlif istifadəçilərdə bir-biri ilə uyğun gəlməyə bilər. Bununla da ümumiyyətlə istifadəçinin abstrakt informasiya modelinin qurulmasını çətinləşdirir.

İstifadəçi və istehsalçının informasiya modellərinin uyğun gəlməməsi əsasən onda görünür ki, istifadəçiyə lazım olan verilənlərin həcmi və strukturu olunan informasiya məhsulu ilə müqayisədə fərqlidir. Ənənəvi informasiya texnologiyalarında belə uyğunsuzluq adidir.

Yeni informasiya texnologiyaları ənənəvidən fərqli olaraq istifadəçiyə informasiya məhsulundan fərqli olaraq onlara keçid vasitələrini də təqdim edirlər (axtarış, emal və s.). Bu vasitələr informasiya məhsulu olan kompüter fayllarının məzmununu vizuallaşdırmağa, həmçinin informasiyanı istifadəçiyə relevant olan həcm və formatda qəbul etməyə imkan verir.

İdeal halda keçid vasitələri axtarış və harada olmasından asılı olmayaraq istifadəçinin tərtibatına uyğun formada informasiyanın təqdim olunmasını təmin etməlidir.

İnformasiya mühiti. Bu yaxın zamanlara qədər informasiya sahibkarlığın vacib aktivlərindən hesab edilmirdi. Adətən biznesin fəaliyyəti qeyri-amillərin təsiri şəraitində aparılırdı.

Qeyri-amillərə: aşkarlıq, dəyişkənlik, yüksək dərəcəli risk aiddir. Bəzi hallarda bunlar biznesin idarə edilməsində səmərəli qərar qəbul etməyə mənfi təsir edir və müflisləşməyə səbəb olur. Qeyri-amillərin sahibkarın iqtisadi fəaliyyətinə müsbət təsirinin azalması informasiya mühitinin təşkili ilə əlaqədardır.

İndinin özündə də az sayda sahibkarlar informasiya ilə işə etinasız münasibət bəsləyirlər.

İnformasiya mühiti – biznesin səmərəli idarə edilməsini təmin etmək üçün lazım olan daxili və xarici informasiyaların məcmusudur.

Sahibkar üçün idarəetmənin səmərəliliyi yeni ideyaları həyata keçirmək və bu əsasda maksimal gəlir əldə etmək üçün səmərəli qərar qəbul etmək deməkdir.

İnformasiya mühiti iki hissəyə bölünür: virtual və real. Virtual mühit insanın onu əhatə edən dünyanı dərk etmə nöqtəyi-nəzərindən sərhədə malik deyil. Real mühit sahibkarın instrumental vasitələrdən istifadə etmə səviyyəsindən asılı olan mühitdir. Real informasiya mühitində sahibkarlar həm ənənəvi vasitələrdən, həm də yeni texnologiyalardan istifadə edə bilərlər. Ənənəvi vasitələr telefon kitabçasının, reklam vasitələrinin, müxtəlif növ müsabiqələrin elan edilməsi nəticəsində görüşlərin təşkili, danışıqlar və bilavasitə müqavilələrin bağlanması yollarını istifadə etməklə sifarişçilərin axtarılmasını nəzərdə tutur.

İnformasiya təminatının əsas anlayışları. İnformasiya texnologiyaları dedikdə biznesin idarə

edilməsində informasiyanın dəyişdirilməsinin avtomatlaşdırılmış prosesi başa düşülür. Biznesə informasiya təminatının inteqrasiyanın həyata keçirilməsinin bir çox variantları mövcuddur və bunlar onun qarşısında müxtəlif strateji imkanlar açır.

Strateji uyğunluq. İnformasiya texnologiyalarının strateji təsiri müxtəlif sahə və firmalarda, hətta ayrıca götürülmüş müəssisədə də müxtəlifdir. Son zamanlar İT vasitəsilə inkişafının strateji imkanlarını güclü şəkildə genişləndirən müəssisələrin sayı artır. Strateji uyğunluğun fərqi anlayışı informasiya texnologiyalarının idarə edilməsinə yanaşmaların müxtəlif olması tələbini başa düşmək üçün çox vacibdir.

Korporativ mədəniyyət. Təşkilatın sərvətlərində təcəssüm edilir və onun strateji proseslərində əks etdirilir.

Texnoloji keçid. İT-nin sürətli inkişafı onların idarəetmədə tətbiqinə tələbatı artırır. Bu məsələyə etinasız yanaşma öz aralarında pis uyğunlaşan səmərəsiz «texnologiya adaları» yaradır. Halbuki, yeni texnologiyaların tətbiqi bir çox hallarda müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyinə birbaşa təsir edir. İnsanlar öyrənməyə və davranışlarını dəyişməyə qadir olduqda müvəffəqiyyət qazanırlar. Ona görə də İT-yə müəssisə daxilində insanların intellektual imkanlarını genişləndirmək aləti kimi də baxırlar. Şəxslərin davranışında dəyişiklik olmasa, istənilən texniki nailiyyət təşkilati səviyyədə uğursuzluqla nəticələnəcək.

İnformasiya təminatının məqsədi idarə işçisinin əsas funksiyasına – qərar qəbul etmənin yerinə yetirilməsinə maksimum yaxınlaşmasıdır. İnformasiya texnologiyaları ixtisasçı istifadəçinin avtonom avtomatlaşdırılmış iş yerinin və şəbəkədə işinin təşkili üçün nəzərdə tutulub. Şəbəkə informasiya texnologiyaları öz növbəsində intranet (korporativ daxili şəbəkə) ekstranet (korporativ arası şəbəkə) və internet (ümumi şəbəkə) şəbəkəsinə bölünür. Şəbəkə informasiya texnologiyaları potensial sifarişçilər, istehlakçılar arasında fəaliyyət göstərməyə imkan verir. O, yeni bazarların axtarışı və yeni iqtisadi fəaliyyət formasının təşkili ilə məşğul olmağa imkan verir. İnformasiya texnologiyaları informasiyanın toplanmasının təşkili, tətbiqi proqramlar paketinin yaradılması üçün, həmçinin informasiyanın dəyişdirilməsini yerinə yetirən müasir texniki vasitələrdə istifadə edilir.

Real vaxtda informasiyaya keçidin olması imkanı informasiya toplanmasının təşkilinin əsas tələbidir. İstifadəçinin tələblərindən asılı olaraq tətbiqi proqramlar paketi müxtəlif funksional məsələlərin həllini, bütünlükdə müəssisənin idarə olunmasında qərar qəbul olunmasını təmin etməlidir.

Texniki vasitələr yüksək sürətə, lazımı həcmdə daxili və xarici yaddaşa, hipermətnli informasiya emalı imkanına, mühitdə çevikliyə və real vaxtda ətraf mühitlə operativ əlaqəyə malik olmalıdır. İnformasiya texnologiyalarının imkanlarından istifadə sahibkara real mühiti daha səmərəli genişləndirməyə imkan verir. Daha çox istifadə edilən şəbəkə informasiya texnologiyası İnternetdir. İnternet sahibkar fəaliyyətində vacib rol oynayır.

İnternetin istifadəsi müəssisə üçün prinsipial yeni imkanların həyata keçirilməsinə imkan verir və bu imkanlar aşağıdakılardır: böyük korporasiyalarla bir yerdə rəqabətin təşkili, daxili və xarici bazarlarda istehlakçıların öz məhsullarına cəlb edilməsi, biznes üzrə partnyorun axtarışı, məsələn, sərfəli şərtlərlə ilkin xammal, material, enerji resursları və s. istehsal vasitələri istehlakçıların axtarışı. İnternetin ticarətdə, maliyyə fəaliyyətində, kadr seçimində, lazımı məsləhət xidmətlərinin alınması sahəsində sahibkarlığın inkişafına təsiri daha çox hiss edilir.

Sahibkarlığın inkişafı ilə müəssisədə operativ informasiyanın həcmının artımı və daha səmərəli qərarın qəbul edilməsi üçün analitik informasiya tələbinin olması müşahidə edilir. Bununla əlaqədar sahibkarlar avtomatlaşdırılmış iş yerləri və kompüter şəbəkələri yaratmağa can atırlar. Bu mərhələdə informasiya texnologiyalarının istifadə edilməsində olan çətinlikləri, onları aradan qaldırmaq yollarını və sahibkarlıq üçün informasiya texnologiyalarının mümkün inkişaf perspektivlərini nəzərə almaq lazımdır.

İS-nin əsas növləri. Hər bir müəssisədə olan problemlərin təhlili, qərar qəbul etmək, əməliyyatlara nəzarətin, yeni məhsul və xidmətlərin yaradılması üçün informasiyaya ehtiyac var. İS-nin ümumi sxemi şəkil 1-də verilir.

İnformasiya sistemləri –insan fəaliyyətinin hər hansı sahəsində informasiya modelinin verilməsi üçün nəzərdə tutulan sistemdir. Bu sistem informasiya proseslərinin axması üçün vasitələri təmin etməlidir: saxlanılması, ötürülməsi, informasiyanın dəyişilməsi.

İnformasiya sistemi informasiyanın saxlanılması və emalını həyata keçirən qarşılıqlı əlaqəli vasitələr çoxluğudur. İnformasiya sistemlərinə verilənlər informasiya mənbələrindən daxil olur. Bu verilənlər sistemdə saxlanır və ya emal edilərək istifadəçiyə ötürülür.

İstifadəçi və informasiya sistemləri arasında əks əlaqə yaradıla bilər. Belə əks əlaqə istifadəçi tərəfindən alınan informasiya reaksiyası nəzərə alındıqda vacibdir.

İnformasiya sistemi (İS) informasiya mənbəyidir. O, İS-nin aparat hissəsi, İS-nin proqram hissəsi, informasiya istifadəçisindən ibarətdir. İnformasiya sisteminin tərkibi aiddir: verilənlər, informasiya, bilik.

Avtomatlaşdırma dərəcəsinə görə informasiya sisteminin təsnifatı: əl İS-lər- informasiyanın emalı üçün müasir texniki vasitələr olmayanda və bütün əməliyyatlar insan tərəfindən aparılır. Məs: kompüter olmasa firmada menecer.

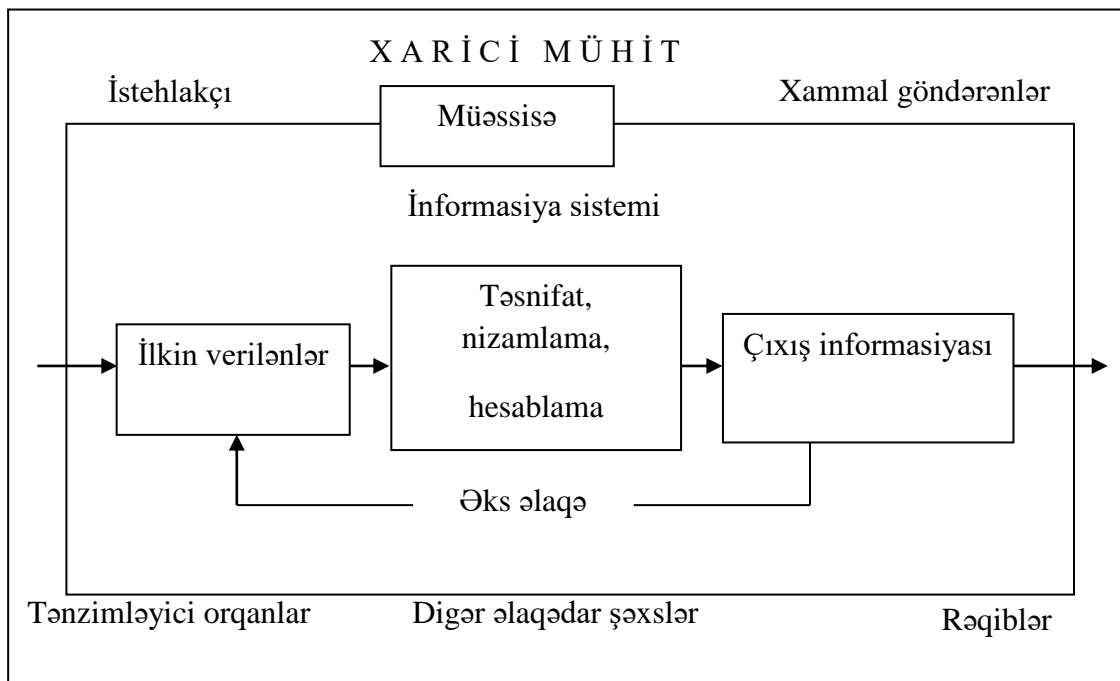
Avtomatlaşdırılmış informasiya sistemləri (AİS) – informasiyanın emalı prosesində həm insan həm də texniki vasitələrin iştirakı olur.

AİS informasiyanın emalı əməliyyatlarını insan olmadan aparır.

İnformasiyanın istifadəsi xüsusiyyətinə görə informasiya sistemlərinin təsnifatı:

- İnformasiya - axtarış sistemi – istifadəçini maraqlandıran informasiyanın saxlanması, axtarılması və verilməsi üçün proqram sistemi.
- İnformasiya - analitik sistemi – verilənlərin analitik emalı üçün nəzərdə tutulan informasiya sistemi sinfi.
- Avtomatlaşdırılmış informasiya sistemləri – informasiyanın saxlanması, ötürülməsi və emalı ilə əlaqədar fəaliyyətin avtomatlaşdırılması üçün nəzərdə tutulan proqram – aparat məcmusudur.

Funksional olaraq *informasiya sistemlərini* müəssisənin idarə edilməsində istifadə edilən verilənlərin daxil edilməsini, emalını, həmçinin çoxalmasını və alınan nəticələrin paylanmasını təmin edən qarşılıqlı əlaqəli elementlərin çoxluğu kimi müəyyən etmək olar. Müəssisələr idarənin müxtəlif səviyyələrinin

Şəkil 1. İnformasiya sisteminin ümumi sxemi

informasiya tələbini təmin etmək üçün İS yaradırlar. L.M.Eplgeyt və başqalarının korporativ informasiya

sistemlərinin idarə edilməsinə həsr edilmiş işlərində idarəetmənin 4 səviyyəsi və onlara uyğun İS göstərilir: idarəçiliyin yüksək səviyyəsinin qərarlarının dəstəklənməsi sistemi (strateji səviyyə); avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemi (AİS) və qərar qəbul edilməsinin dəstəklənməsi sistemi (idarəçilik səviyyəsi); professional və ofis sistemi (bilik səviyyəsi); tranzaksiyanın emal sistemi (əməliyyat səviyyəsi). Öz növbəsində, bir səviyyəli sistemlər müxtəlif funksional sahələrin informasiya tələblərini təmin etməyə yönəli bilərlər (istehsal, maliyyə, marketinq, heyətin idarə edilməsi).

Tranzaksiyaların işlənilməsi sistemləri. Tranzaksiyaların işlənilməsi sistemləri müəssisənin cari əməliyyatlarına xidmət etmək üçün bazadır. Onlar müntəzəm tranzaksiyaları yerinə yetirən və qeydiyyatdan keçirən kompüter sistemlərini tərənnüm edirlər. Buna misal olaraq mehmanxanada yerin ehtiyatda saxlanması, əməkhaqqının verilməsini, məhsulun boşaldılmasını və s. göstərə bilərik.

Əməliyyat səviyyəsində məqsəd və resurslar müəyyən edilmiş və strukturlaşdırılmış olur. Yalnız tranzaksiyanın müəyyən xüsusiyyətlər yığımına uyğun olub-olmaması təyin edilməlidir ki, sistem onu yerinə yetirsin.

Professional və ofis sistemləri. Professional və ofis sistemləri ixtisasçıların müxtəlif bilik sahələrində informasiya tələbatlarına və verilənlərin emalını yerinə yetirən xidməti personalın tələbatlarına xidmət edirlər.

Müəssisənin elmi və konstruktor bölmələri üçün olan ekspert sistemləri, avtomatlaşdırılmış layihələşdirmə sistemləri (ALS) yeni biliklərin yaradılmasını təmin edir, bu biliklərin və müəssisənin praktik fəaliyyətinin inteqrallaşmasına kömək edir. Müasir qrafik sistemlər obyektlərin görünüşünün obrazını yaradır və istifadəçiyə imkan verir ki, özünü reallıqda təsəvvür etsin. Kompüterlə yaradılmış informasiya sistemləri olan bu dünyada istifadəçi öz fəaliyyətinin bu obyektlərə təsirini imitasiya edə bilər.

Verilənlərlə işin səmərəliliyini artırmaq üçün ofis sistemlərindən istifadə edilir. Onlar istehsalçılar, istehlakçılar və xarici təşkilatlar ilə əlaqələri təmin edir.

Avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri (AİS). AİS idarəetmənin bir neçə səviyyəsinə xidmət edir. O, müəssisənin gündəlik fəaliyyətini informasiya ilə təmin edir, həmçinin keçmiş fəaliyyətinin hesabatlarını almağa imkan verir. AİS funksional planlaşdırılmanı, nəzarəti və qərar qəbuletməni təmin edir.

Tranzaksiya sistemlərindən qəbul olunan verilənlər müntəzəm olaraq AİS-də ümumiləşdirilir, işlənilir və hesabatlar tərtib edilir. AİS adətən əvvəldən məlum və nəticəsi olan suallara cavab verir. Bu sistemlər çevik deyil və məhdud analitik imkanlara malikdirlər.

Qərar qəbuletmə sistemləri. Qərar qəbuletmə sistemləri (QQS) – təşkilatın idarəetmə səviyyəsinə xidmət edir. Onlar yaxşı strukturlaşdırılmamış, vəziyyətdən asılı olan və əvvəldən nəticəsi məlum olmayan qərarların variantlarını analitik əsaslandırmağa imkan verir. Belə sistemlər ətraf mühitin dəyişməsinə həssas olmalıdırlar. Ofis, professional, tranzaksiya sistemləri və AİS-dən informasiya onlara ötürülür. Belə sistemlər informasiyanı xarici mənbələrdən də alırlar (səhmlərin qiymətləri, rəqib təşkilatlarda məhsulun qiyməti və s.). QQS digər səviyyəli sistemlərlə müqayisədə böyük analitik imkanlara malikdirlər. Onların əsasını verilənlərin təhlilinin riyazi modeli təşkil edir. QQS interaktivdir: qərar qəbul edən şəxs sadə istifadəçi interfeysindən istifadə edərək məsələnin şərtini dəyişdirə bilər və yeni verilənləri daxil edə bilər.

Yüksək səviyyəli rəhbər işçilərin qərarlarını dəstəkləyən sistemlər. Bu sistemlər təşkilatın strateji səviyyəsinə xidmət edirlər və qeyri-strukturlu qərarlarla iş üçündür. Onlarda xarici mühit haqqında verilənlərdən (yeni vergi qanunları, digər təşkilatlar haqqında məlumatlar) istifadə nəzərdə tutulur. Bu sistemlərə müəssisənin müxtəlif informasiya sistemlərindən məlumat daxil olur. Yüksək səviyyəli rəhbər işçilərin qərarlarını dəstəkləyən sistemlər geniş telekommunikasiya və qrafik vasitələrə malik olurlar. Belə sistemlər aşağıdakı tip məsələlərdə konseptual qərarların hazırlanması üçün nəzərdə tutulur:

- Biznes necə olmalıdır?
- İnvestisiya üçün tələb olunan vəsaitləri necə əldə etməli?

- Gələcəkdə necə və hansı səviyyəli mütəxəssislər lazım ola bilər?

Təqdim olunan İS təsnifatı müfəssəl deyil və informasiya sistemləri tədqiqinin yalnız bir aspektini əks etdirir.

Müəssisədə qərar qəbuletmə səviyyələrinə görə İS-in təsnifatı cədvəl 1-də verilmişdir.

Cədvəl 1

Müəssisədə qərar qəbuletmə səviyyələrinə görə İS-nin təsnifatı[2]

Qərar qəbuletmə səviyyələri	İS növləri	İstifadəçilər
Strateji	Yüksək rəhbərliyin qərarlarını dəstəkləyən sistemlər (Chief Executive Information Systems)	Müəssisənin yüksək rəhbərliyi
Taktiki	Qərar qəbuletməni dəstəkləyən sistemlər (Decision Support Systems): <ul style="list-style-type: none"> • informasiya idarəetmə sistemləri (Management Information Systems) • intellektual idarəetmə sistemləri (Intelligence Information Systems) 	İS səviyyəsinin rəhbərləri Mütəxəssislər
Əməliyyat	Ofis sistemləri Tranzaksiya emalı sistemləri	Texniki personal Əməliyyat personalı

Strateji səviyyəli qərar müəssisənin səmərəli fəaliyyətini təmin etmək məqsədi üçün lazım olan perspektiv resurslarla bağlıdır.

Sistemlərin inteqrallaşdırılması. Müxtəlif informasiya sistemləri bir-biri ilə sıx əlaqədirlər. Tranzaksiya sistemləri – digər bir İS-nin əsas verilənlər mənbəyidir. Halbuki rəhbərliyin qərarlarını dəstəkləyən sistemlər – aşağı səviyyəli sistemin verilənlərinin istifadəçiləridir. Burdan sual çıxır: sistemlər nə qədər inteqrallaşmalıdırlar?

Bu gün bazarda İS-nin istifadəsindən əldə edilən inteqrasiya səmərəsini almağa imkan verən məsələni həll edən texniki və proqram vasitələri var. Bu vasitələr müəssisənin bölmələri arasında maneəsiz informasiya axınıni təmin edirlər.

Qeyd edək ki, inteqrallaşma vaxt və xərc tələb edir. Ona görə də hər müəssisə belə sistemlərin yaradılmasına çəkilən xərci inteqrallaşmaya olan tələb ilə müqayisə etməlidir. Son illər Azərbaycan informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə xarakterizə olunur. Müəssisələrin idarə edilməsinin səmərəliliyini təmin edən kompüter sistemlərinə maraq artıb. Xüsusi ilə inteqrallaşmış idarəetmə sistemlərinə tələb getdikcə artır. Müxtəlif funksiyaların avtomatlaşdırılması (mühasibat və ya hazır məhsulun satışı) və AİS bir çox müəssisələr üçün keçmiş mərhələdir. Bu müəssisələrdə avtomatlaşdırma uzun müddət bir-birindən ayrı üç istiqamətdə aparılırdı: AİS (avtomatlaşdırılmış idarəçilik və maliyyə – təsərrüfat fəaliyyəti sistemi), ALS (avtomatlaşdırılmış layihələşdirmə sistemi) və TİP AS (texnoloji və istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılması sistemləri). Əvvəllər müəssisənin müxtəlif bölmə, sahə və proseslərinin tələblərinə cavab verən kompleks plansız surətdə yaradılmış avtomatlaşdırma sistemləri müəssisənin vahid məqsəd və vəzifələrinə uyğun gəlmir. Onların informasiya cəhətdən bir-biri ilə əlaqəsi zəif, bəzi hallarda isə heç olmurdu. Bu da müəssisənin bütöv sistem nöqtəyi-nəzərindən məqsədlərinə cavab vermir. İstifadə edilən standart və qeyri-standart aparat və proqram vasitələrinin çoxluğu sistemin sonrakı yeniləşdirilməsini çətinləşdirir və ya mümkünəşür edir. Ona görə də avtomatlaşdırmanın tətbiqindən alınan real səmərə gözləniləndən aşağı olur.

Riyazi üsulların, texniki və proqram vasitələrinin inkişafı müəssisələrdə informasiya texnologiyalarının tətbiqindən inteqrallaşma səmərəsinin alınmasını prinsipial həll edir. Müəssisəni idarə etmək üçün yüksək səmərəli korporativ informasiya sistemlərini (KİS) təşkil etmək imkanı yaranmışdır. KİS-in miqyası artıb və məzmunu keyfiyyətcə dəyişib.

Müəssisənin korporativ informasiya sistemi adlandırdığımız İS-nə olan tələblər aşağıda sadalanır.

1. Sistemin funksional tamlığı;
 2. İnformasiya sisteminin lokallaşdırılması;
 3. İnformasiyanın dəyərli təhlükəsizliyi;
 4. Məsafədən müraciətin olması və paylanmış şəbəkədə iş;
 5. Sistemin adaptasiya və müşayiəti üçün instrumental vasitələrin olması;
 6. Müəssisədə fəaliyyət göstərən əvvəllər hazırlanmış İS və digər proqram vasitələri arasında verilənlər mübadiləsinin təmin edilməsi;
 7. İnformasiyanın birləşdirilməsi imkanı;
 8. İstismar zamanı sistemin vəziyyətinin təhlili üçün xüsusi vasitələrin olması.
- Xarici və ölkə təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi KİS-in təşkili üçün lazım olan qaydaların yaradılmasına imkan verir.

Nəticə

Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin qarşıya qoyduğu məqsədlərini yerinə yetirmək üçün istifadə olunan rəqabət strategiyalarının təhlili üst rəhbərliyin imtiyazıdır. Müəssisə rəhbərliyi tərəfindən strategiyanın seçilməsi əsasən tətbiq olunan İS-nın xarakteri, miqyası və parametrləri ilə müəyyən edilir. Strateji idarəetmənin məqsəd və vəzifələri, ilk növbədə, İS konsepsiyası və onun səmərəliliyi ilə bağlıdır.

İstənilən səviyyəli İS müəssisənin rəqabət qabiliyyətinə birbaşa təsir edir və bu da biznes-proseslərinin xarici bir-biri ilə əlaqəsi olmayan göstəricilərində baş verən dəyişiklikdə əks olunur. Müəssisə daxilində bir informasiya sisteminin formalaşdırılması təşkilati sxemini və əsasən də idarəetmə proseslərini dəyişir. Uğurlu avtomatlaşdırma gəlirlərin artmasına, və ya xərclərin azaldılmasına gətirib çıxarır, müxtəlif səviyyələrdə biznes-proseslərin keçməsinə sürətləndirir, səmərəsiz (lazımsız) biznes-proseslərini müəyyən edir. İstifadə olunan informasiyanın ümumi keyfiyyətini və müvafiq olaraq da qəbul edilən taktiki və strateji qərarların keyfiyyətini artırır.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Barney J.B. Firm resources and sustainable competitive advantage / J.B.Barney // Journal of Management. — Vol. 17. — № 1. — pp. 99-120.
2. <http://kayzen.az/blog/informatika/2454/informasiya-anlay%C4%B1%C5%9F%C4%B1.html>
3. Hüseynova A.D. Regional sahibkarlığın informasiya təminatı/ “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın Zərdab rayonunda həyata keçirilməsinə həsr edilmiş elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2011, s. 44-52
4. Wikipediya, <https://az.wikipedia.org/wiki/M%C9%99lumat>
5. Бувалин М.Ю. Специфика развития регионального рынка рекламы как составляющей информационной рыночной инфраструктуры: автореф. дис ... канд. экон. наук. Казань, 2005.
6. Калала Т.В. Информационное обеспечение стратегического планирования развития предприятия//Управление экономическими системами: электронный научный журнал, 1/2013, <http://uecs.ru/uecs49-492013/item/1951-2013-01-26-06-47-17>

ИНФОРМАЦИОННЫЙ ПРОДУКТ И ЕГО ОСОБЕННОСТИ

Наджафов Закир Меджид оглы,
Гокхан Озкундакчи

Резюме

В статье анализируются особенности информационного продукта, информационные услуги и среда, рассматриваются стратегические возможности интеграции информации в бизнес. Дана классификация и общая схема информационных систем (ИС) по особенностям использования информации. ИС сгруппированы в соответствии с уровнем управления.

Ключевые слова: *информационный продукт, информационные услуги, информационная среда, информационные технологии, информационная система*

INFORMATION PRODUCT AND ITS FEATURES

Zakir Mecid Nacafov,
Gokhan Ozkundakci

Abstract

The article analyzes the features of the information product, information services and environment, examines the strategic opportunities for integrating information into business. The classification and general scheme of information systems (IS) according to the peculiarities of using information is given. Provides a classification and a general outline of information systems (IS) for information usage. The IS are grouped according with the level of management.

Key words: *information product, Information services, information environment, information technology, information system*

AZƏRBAYCANIN ƏSAS KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARI İXRACININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

Ramil Zahid oğlu Hüseyn, **İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin
Strateji planlaşdırma və inkişaf departamentinin rəhbəri**

İqtisad üzrə elmlər doktoru,

(e-mail: ramilhuseyn@box.az)

Xülasə

Azərbaycanda aqrar sahədə rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının təmin edilməsi və ixrac fəaliyyətinin stimullaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən kompleks tədbirlər son illər müsbət təsirini göstərməyə başlamışdır. Nəticədə 2017-ci ildə Azərbaycanın qeyri-neft sektoru üzrə ixracı 24% artmışdır. Məhz 2017-ci ildə Azərbaycanın qeyri-neft sektoru üzrə ixracının 33%-ini meyvə-tərəvəzin təşkil etməsi aqrar sahənin potensialından xəbər verir. Ölkədə həyata keçirilən tədbirlər qarşıdakı illərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının artırılmasına xidmət edir. Bu məqalədə də müəllif respublikamızda kənd təsərrüfatı məhsulları ixracının mövcud vəziyyətini araşdırır, ixracın artırılması ilə bağlı müvafiq təkliflər verir.

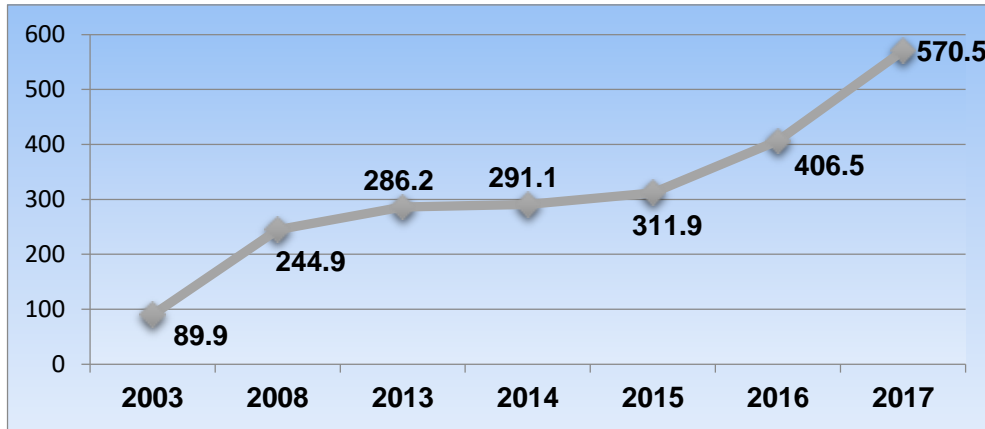
Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, meyvə-tərəvəz, rəqabətqabiliyyətli məhsul, ixrac, strateji yol xəritəsi.

Giriş. 2015-ci ildə dünya birjalarında neftin qiymətinin enməsinin Azərbaycan iqtisadiyyatına mənfi təsirinin azaldılması üçün qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsini zəruri etdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2016-cı ilin mart ayında "İslahatlar dərinləşəcək, bütün sahələrdə şəffaflıq tam təmin ediləcək. Biz gələcək iqtisadi fəaliyyətimizi, siyasətimizi yeni iqtisadi model üzərində aparacağıq və əminəm ki, yaxın zamanlarda daha da böyük nəticələrə nail olacağıq" deyərək bu istiqamətdə müvafiq qərarlar qəbul etdi(5). Azərbaycan Prezidenti qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı 12 strateji yol xəritəsini təsdiqlədi və ixracda qeyri-neft sektoruna aid malların payının artması istiqamətində müvafiq mexanizmlər işə salındı. Görülən tədbirlər nəticəsində iqtisadi böhranın qarşısı alındı və 2017-ci ildə iqtisadiyyatda sabitləşməyə nail olundu. Xüsusən də 2016-cı illə müqayisədə 2017-ci ildə qeyri-neft sektoru üzrə ixracda 24,4% artım əldə edildi(6). Azərbaycanın qeyri-neft sektoru üzrə ixracında bu artıma nail olunmasında kənd təsərrüfatı məhsulları mühüm paya malikdirlər. Belə ki, 2017-ci ildə Azərbaycanın qeyri-neft sektoru üzrə ixracının 33%-ini meyvə-tərəvəz təşkil etmiş(7) və 2016-cı illə müqayisədə meyvə-tərəvəz ixracı 35% artmışdır. Məhz bu məqalədə də qeyri-neft sektoru üzrə ixracda mühüm paya sahib olan bitkiçilik məhsullarının ixracı ilə bağlı mövcud vəziyyət təhlil edilir və bu istiqamətdə həyata keçirilən siyasətin təsiri qiymətləndirilir. Həmçinin bitkiçilik məhsullarının ixrac bazarlarının şaxələndirilməsi ilə bağlı müvafiq təkliflər də verilir.

1. **Kənd təsərrüfatı üzrə ixrac qısa baxış**

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən aqrar islahatlar nəticəsində ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı artmış və son 20 ildə ərzaq məhsulları ilə özünütəminatmə

səviyyəsi yaxşılaşmışdır. Eyni zamanda kənd təsərrüfatında məhsul istehsalının artması nəticəsində ixrac potensialı da yaranmışdır. Son 20 ildə ölkədə qəbul olunan proqramda aqrar sahədə rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalının təmin edilməsi və istehsalçıların ixrac fəaliyyətinin stimullaşdırılması qarşıya məqsəd qoyulsa da (3;4) bu istiqamətdə əsas nailiyyətlər son illərdə qazanılmışdır. 2016-cı il 06 dekabr tarixində təsdiqlənən “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” ərzaq təhlükəsizliyinin təmini, ixracın artırılması məsələsi ilə bağlı konkret tədbirləri özündə ehtiva edir(2). Həmçinin ixracın stimullaşdırılması istiqamətində də fəaliyyət 2016-cı ildən etibarən sürətlənmiş və bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarına (nar, xurma və s.) ixrac təşviqi ödənilməyə başlanılmışdır. 2017-ci ildə sahibkarlıq subyektlərinə 2,9 milyon manat məbləğində ixrac təşviqi ödənilmişdir(8). Görülən dövlət dəstəyi tədbirləri ixracın artmasına xidmət etmişdir. 2017-ci ildə Azərbaycan Respublikasının hüquqi və fiziki şəxsləri dünyanın 116 ölkəsinə məhsul ixrac etmişlər. 2017-ci ildə qeyri-neft məhsullarının ixracı 1538,4 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir(7). 2017-ci ildə Azərbaycandan ixrac olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi 570 milyon ABŞ dolları olmaqla 2003-cü ilə nəzərən 6,3 dəfə artmışdır.

Şəkil 1. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac dinamikası, milyon ABŞ dolları(9)

2017-ci il ərzində 2016-cı ilin eyni dövrü ilə müqayisədə təzə meyvə ixracı 21,6%, təzə tərəvəz – 84,5%, kartof – 50,7%, tütün – 2,1 dəfə, meyvə və tərəvəz şirələri – 57,3%, çay – 52,5%, təbii üzüm şarabları və üzüm suslosu – 97,9%, meyvə və tərəvəz konservləri – 3,2%, pambıq lifi – 4,3 dəfə artmışdır(6).

Ümumiyyətlə isə 2016-cı illə müqayisədə 2017-ci ildə meyvə-tərəvəz ixracı 35% artmışdır. Belə ki, 2017-ci ildə meyvə-tərəvəz ixracı 502,8 milyon ABŞ dolları təşkil etmiş və qeyri-neft sektoru üzrə ixracda 32,7%-lik paya sahib olmuşdur.

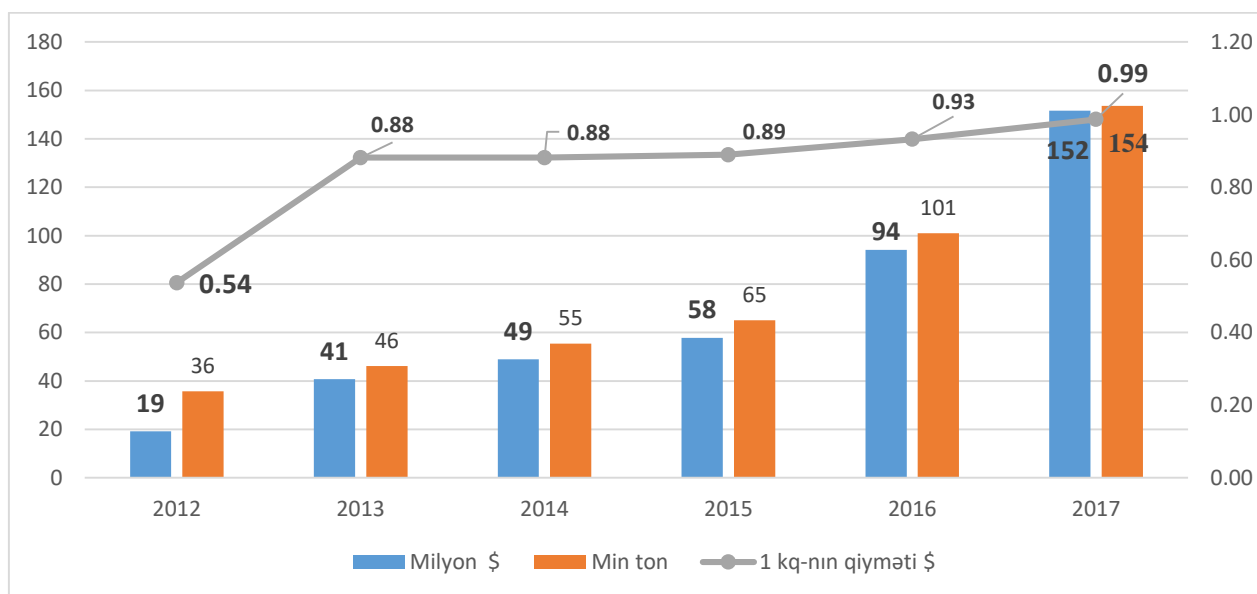
2017-ci ildə qeyri-neft məhsullarının 36%-i (553 milyon ABŞ dolları) Rusiya Federasiyasına ixrac edilmişdir. Rusiya Federasiyasına ixrac edilən qeyri-neft məhsullarının içərisində də əsas paya kənd təsərrüfatı məhsulları sahib olmuşlar. Təkcə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, 2017-ci ildə Rusiyaya 151,2 milyon ABŞ dolları dəyərində tomat (pomidor) ixrac edilmişdir. Bu isə Azərbaycanın cəmi tomat (pomidor) ixracının 99,7%-inə bərabərdir. Ümumiyyətlə, 2015-ci ildə Azərbaycandan ixrac olunan bitki mənşəli məhsulların (HS kodu 06-14) 71.1%-i, 2016-cı ildə 76.3%-i, 2017-ci ildə isə 78,5%-i Rusiyanın payına düşmüşdür.

2. Kənd təsərrüfatı üzrə ixracda əsas payı olan məhsullar

2017-ci ildə Azərbaycanda qeyri-neft sektoru üzrə ən çox ixrac olunan 5 məhsuldan 3-ü meyvə-tərəvəz olmuşdur. Belə ki, 2017-ci ildə 151.6 milyon ABŞ dolları dəyərində tomat, 114.5 milyon ABŞ dolları dəyərində fındıq və 90.9 milyon ABŞ dolları dəyərində xurma ixrac olunmuşdur. 2017-ci ildə 2016-cı illə müqayisədə pomidor ixracı 61%, xurma ixracı 32%, fındıq ixracı 9%, alma ixracı 30% artmışdır. Biz də qeyri-neft ixracında əsas payı olan bitkiçilik məhsullarının ixracının təhlilini aparmışıq. İxracda əsas paya sahib olan tomat, fındıq və xurma ilə bağlı geniş təhlillər aparılmışdır.

2.1. Azərbaycan Respublikasından pomidor ixracının təhlili

Təhlillər göstərir ki, 2012-ci ildən Azərbaycandan pomidor ixracı davamlı olaraq artmışdır. Belə ki, 2012-ci ildə 19 milyon ABŞ dolları olan pomidor ixracı 2016-cı ildə 5 dəfə artaraq 94 milyon ABŞ dollarına çatmışdır(6). 2017-ci ildə isə tomat ixracı 151,6 milyon ABŞ dolları dəyərində çatmışdır(7) və qeyri-neft sektoru üzrə ən çox ixrac edilən məhsul olmuşdur.

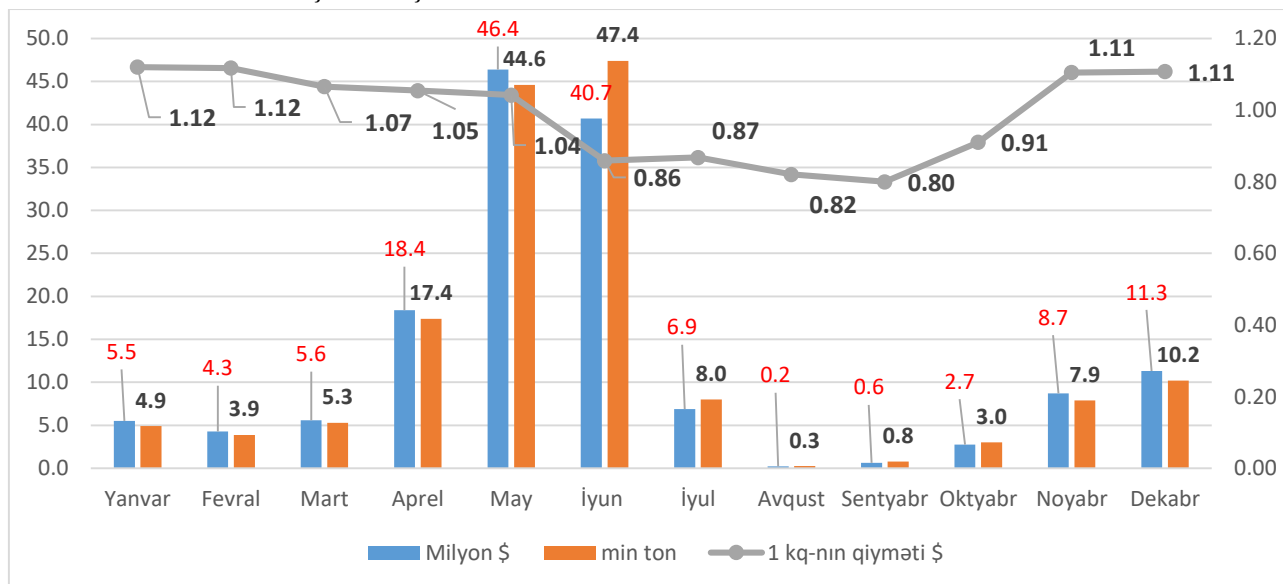

Şəkil 2. Azərbaycandan pomidor (HS kodu 070200) ixracı və qiymətinin dəyişmə meyili (6)

Apardığımız tədqiqat göstərmişdir ki, Azərbaycan pomidoru da əsasən Rusiyaya ixrac edilir. Belə ki, 2015-ci ildə 99,9%-i, 2016-cı ildə isə 99,7%-i, 2017-ci ildə də 99,7%-i Rusiyaya ixrac edilmişdir. 2016-cı ildə Azərbaycan Mərakeş və Çindən sonra Rusiyaya pomidor ixrac edən ölkələrin siyahısında üçüncü yerdə qərarlaşmışdır. Yəni 2016-cı ildə Rusiyanın idxal etdiyi pomidorun 18,8%-i Azərbaycanın payına düşür. Maraqlıdır ki, Azərbaycandan ixrac edilən pomidorun 1 tonunun qiyməti 937 ABŞ dolları, Mərakeşdən 1304 ABŞ dolları və Çindən 1220 ABŞ dolları təşkil edib.

2017-ci ildə pomidor ixracı həm dəyər, həm də həcm baxımından artmışdır. Ümumiyyətlə, 2017-ci il ərzindəki qeyri-neft ixracının 9,9%-ni pomidor təşkil etmişdir. Pomidor ixracına aylar üzrə nəzər saldıqda isə aydın olur ki, əsas ixracat may və iyun aylarında reallaşdırılır. Belə ki, bu ilin may ayındakı qeyri-neft ixracının 31%-i, iyun ayının isə 23%-i pomidorun payına düşmüşdür.

Aylar üzrə ixracat məlumatları onu göstərir ki, pomidor ixracatında əsas paya istixanalar malikdir. Məlumat üçün bildirək ki, 2016-cı ildə Azərbaycanın pomidor ixracının yalnız 14%-i, 2017-ci ildə isə 15%-i 4-cü rübdə reallaşdırılmışdır.

Şəkil 3. 2017-ci ildə aylar üzrə pomidor ixracı (7)

Həmçinin ixrac olunan pomidorun qiyməti də aylar üzrə dəyişmişdir. Belə ki, yanvar ayında 1 kq pomidor 1,12 ABŞ dollarına ixrac olunmuşdursa, avqust ayında bu məbləğ 0,82 ABŞ dolları olmuşdur.

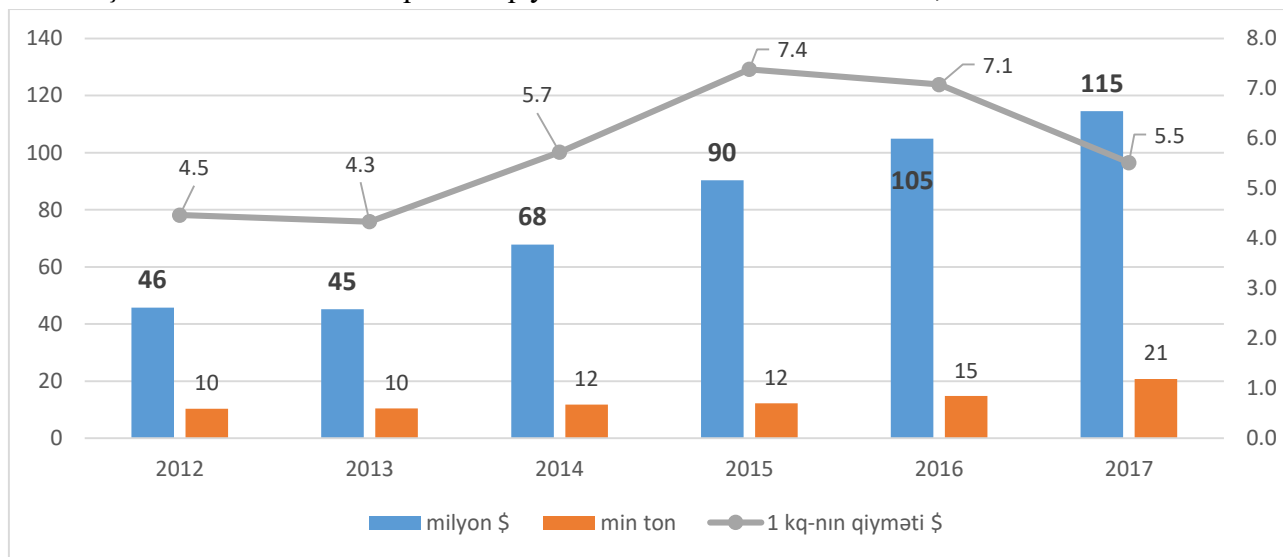
Onu da qeyd edək ki, FAO-nun məlumatına əsasən pomidorun 1 hektar məhsuldarlığı Türkiyədə 38, Hollandiyada 480, Almaniya da 200, Fransada 190, Belarusda 31 ton olduğu halda respublikamızda 19 tondur. Dünya üzrə orta göstərici isə 35 tondur. Bu ölkələr yüksək məhsuldarlığa istixanaların hesabına nail olmuşlar.

Azərbaycanda isə pomidor istehsalının bir hissəsi açıq sahədədir və burada məhsuldarlıq aşağıdır. Örtülü sahələrdə tərəvəzin məhsuldarlığı ilə bağlı isə DSK-nın açıqladığı rəqəmlərlə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin rəqəmləri arasında xeyli fərq var. Belə ki, KTN-nin FTMMS rəqəmlərinə əsasən 1 hektar örtülü sahədə pomidorun orta məhsuldarlığı 2016-cı ildə 133.7 ton olmuşdur(9).

Ümumiyyətlə, pomidor ixracı ilə bağlı apardığımız araşdırma göstərir ki, Azərbaycanın bu məhsulu Rusiya bazarında rəqabətqabiliyyətlidir. Digər tərəfdən Rusiyanın Türkiyədən tomat idxalına icazə verməməsi də Azərbaycandan ixracın artmasında müəyyən rol oynadığı vurğulanır. Amma burada bir nüansı nəzərə alaq ki, artıq Rusiya ilə Türkiyə bu problemləri həll ediblər və bu 2018-ci ilin I rübündə Azərbaycanın ixracına təsir etməyib. Əksinə 2018-ci ilin I rübündə 2017-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə tomat ixracı dəyər baxımından 56%, həcm baxımından 41% artmışdır. Lakin pomidor ixracının ancaq Rusiya bazarından asılı olmasının təhlükələrinin də olduğunu nəzərə almalıyıq. Belə ki, Rusiya hər hansı səbəbdən bu məhsulun öz ərazisinə idxalına məhdudiyət qoyarsa Azərbaycanın pomidor ixracatçıları ciddi zərərə uğraya bilərlər. Ona görə də respublikada bu məhsulun emalının dərinləşdirilməsi və ixracının şaxələndirilməsi istiqamətində təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsi vacibdir.

2.2. Fındıq ləpəsi ixracı şaxələnməmişdir

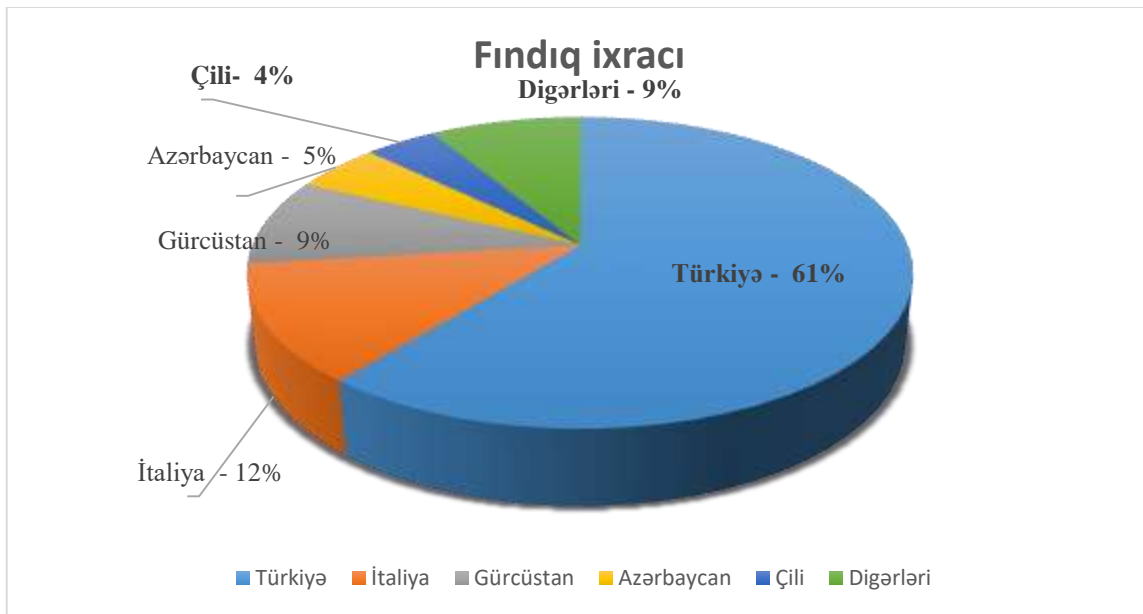
Azərbaycanın qeyri-neft ixracında yer alan digər rəqabətqabiliyyətli ixrac məhsulumuz isə fındıqdır. 2016-cı ildə Azərbaycandan 104 milyon, 2017-ci ildə isə 114,5 milyon ABŞ dollarından çox fındıq ixrac olunmuşdur. 2017-ci ilin fındıq ixracı qeyri-neft sektoru üzrə ixracatın 7,4 %-nə bərabərdir.

Şəkil 4. Azərbaycandan fındıq (HS kodu 080222) ixracı və qiymətinin dəyişmə meyili (6)

2017-ci ildə fındıq ixracı 2016-cı illə müqayisədə dəyər baxımından 9%, həcm baxımından isə 40% artmışdır. Qeyd edək ki, Rusiyaya fındıq ixrac edən ölkələrin siyahısında da ilk beşlikdə Azərbaycan var. Azərbaycanın fındıq ixracının 2015-ci ildə 20%-i, 2016-cı ildə 29,3%-i, 2017-ci ildə isə 27,5%-i Rusiyanın payına düşmüşdür. Azərbaycan Rusiyaya 1 ton fındığı 2015-ci ildə 5352 ABŞ dollarına, 2016-cı ildə 6123 ABŞ dollarına, 2017-ci ildə isə 4935 ABŞ dollarına ixrac etmişdir (10). 2016-cı ildə Çin Rusiyaya 1 ton fındığı 10612 ABŞ dollarına, Türkiyə 11563 ABŞ dollarına, Gürcüstan isə 5580 ABŞ dollarına ixrac etmişdir. Trademapin məlumatına görə 2016-cı ildə Rusiyanın fındıq idxalında Azərbaycanın payı 27% olmuşdur. Azərbaycan Rusiya ilə yanaşı Almaniya, İtaliya və digər ölkələrə də fındıq ixrac edir. 2016-cı ildə fındıq ixracında İtaliyanın payı 38,3%, Almaniyanın payı isə 23,4%-dir. İtaliyaya fındığın 1 tonu 7818 ABŞ dollarına, Almaniya 1 tonu 7421 ABŞ dollarına ixrac edilmişdir. Göründüyü kimi, ən baha qiymətə İtaliyaya ixrac edilmişdir. Azərbaycandan ixrac edilən fındığın qiymətində isə 2015-ci ildən etibarən azalma müşahidə olunur.

Azərbaycan ixracında özünəməxsus yer tutan fındıqçılığın inkişafı ilə bağlı son illər konkret addımlar atılır. Dünyanın müxtəlif ölkələri ilə müqayisədə Azərbaycanda fındığın məhsuldarlığı qənaətbəxşdir. Ən böyük istehsalçı olan Türkiyədə orta məhsuldarlıq 13 sentner olduğu halda Azərbaycanda da bu 12.6 sentner təşkil edir. Şübhəsiz ki, qarşıdakı illərdə də yeni salınan fındıq bağlarında daha yüksək məhsuldarlıq olacaqdır və Azərbaycanın fındıq ixracının 2 dəfədən çox artmasına imkan yaranacaqdır. Məlumat üçün bildirək ki, dünya miqyasında fındıq ixracında Azərbaycan ilk beşlikdə qərarlaşmışdır.

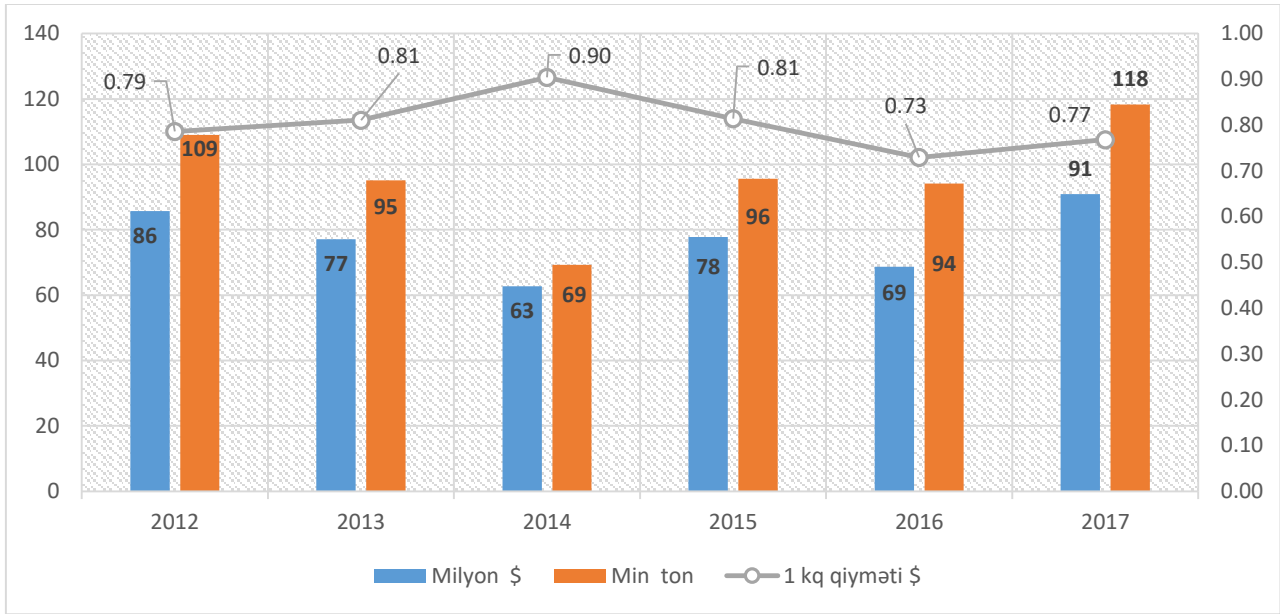
Şəkil 5. 2016-cı ildə dünya üzrə fındıq ixracatçıları (10)

Qlobal fındıq ixracının 91%-i beş ölkənin payına düşür. Belə ki, dünya üzrə fındıq ixracında 61%-i Türkiyənin, 12%-i İtaliyanın, 9%-i Gürcüstanın, 5% Azərbaycanın və 4%-i Çilin payına düşür. Yerdə qalan ölkələrin isə 9%-lik payı var.

İxrac və idxal şirkətləri ilə aparılan müsahibələr əsasında çıxarılan nəticə budur ki, Azərbaycandan Rusiya bazarına fındıq ixracının artırılması üçün potensial imkanlar mövcuddur. Digər könd təsərrüfatı məhsulları ilə müqayisədə, fındıq xammalının satış həcminin istənilən bazarda artırılması daha rahatdır. Çünki az sayda təchizatçı ölkənin olması müqabilində, fındığa olan tələbat dünya miqyasında böyüyür. Rusiya isə bu məhsula olan tələbatını yalnız idxal hesabına ödəyir. Rusiyaya fındıq idxalı ilə bağlı texniki və keyfiyyət tələbləri sahibkarlar üçün çox rahatdır, müvafiq standartlar hər iki ölkədə eynidir. Azərbaycan fındığı 10 il bundan əvvəlki illə müqayisədə həm keyfiyyəti, həm qablaşdırılması, həm də emal səviyyəsi ilə fərqlənir. Yaxın ərazidəki qonşu ölkə olduğuna görə Rusiyaya məhsul ixracı üzrə nəqliyyat xərcləri Avropa ölkələri və Türkiyəyə məhsul ixracı üzrə nəqliyyat xərclərindən azdır və s. Bununla yanaşı, Rusiyanın fındıq bazarına məhsul ixrac etməyin bir sıra problemləri də mövcuddur. Belə ki, Rusiyada bazar tələbatının həcmi, başqa sözlə idxalın həcmi stabil deyil. Qeyri-sabit maliyyə vəziyyəti, şirkətlərin idxal etdiyi məhsullar üzrə ödənişdə və s. problemlər vardır.

2.3. Xurma ixracı Rusiya bazarından asılıdır

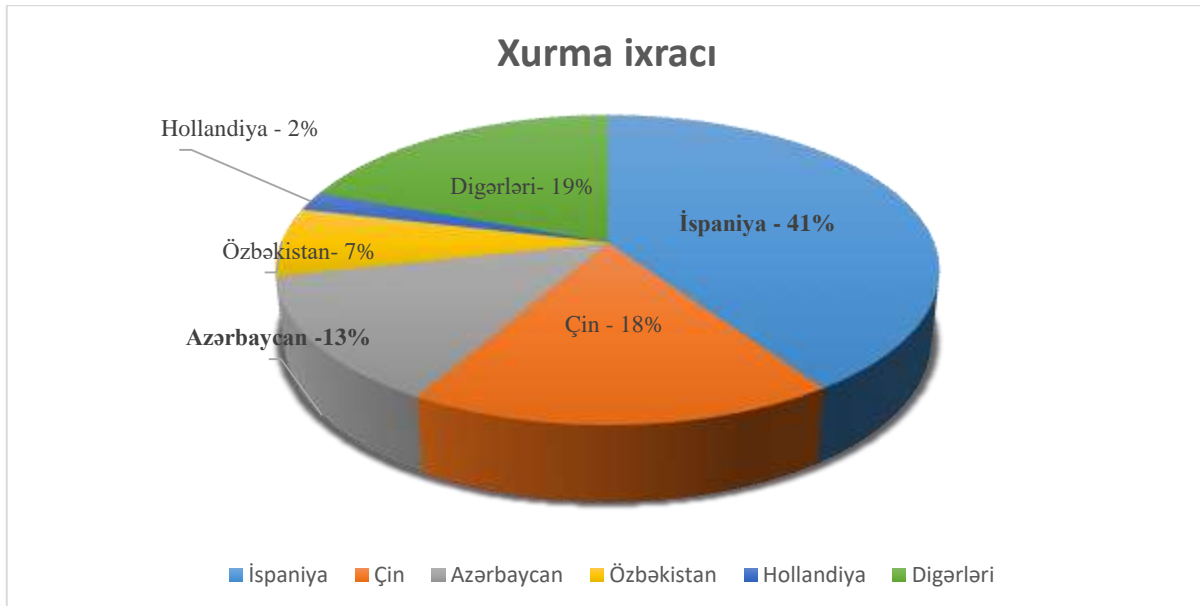
2017-ci ildə Azərbaycanın qeyri-neft ixracının 5,9 %-ni xurma təşkil etmişdir. Xarici bazarlarda rəqabətqabiliyyətli olan xurmanın ixracı ilə bağlı məlumatlar şəkil 6-də yer almışdır.

Şəkil 6. Azərbaycandan xurma (HS kodu 081070) ixracı və qiymətinin dəyişmə meyli(6)

Qeyd edək ki, Rusiyaya xurma ixrac edən ölkələrin siyahısında da ilk beşlikdə Azərbaycanın da adı var. Azərbaycanın xurma ixracının 2015-ci ildə 96%-i, 2016-cı ildə isə 95%-i, 2017-ci ildə isə 93,4%-i Rusiyanın payına düşmüşdür. Rusiyanın 2016-cı ildə idxal etdiyi xurmanın 76%-i ölkəmizə məxsus olmuşdur. Azərbaycandan Rusiyaya ixrac edilən xurmanın 1 tonunun qiyməti 2015-ci ildə 840, 2016-cı ildə 788 ABŞ dolları, 2017-ci ildə isə 828 ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2016-cı ildə Özbəkistandan Rusiyaya ixrac edilən xurmanın 1 tonu 581 ABŞ dolları, Çindən ixrac edilən xurmanın 1 tonu isə 1518 ABŞ dolları olmuşdur. Son 6 ilin məlumatlarının təhlili isə göstərir ki, ən ucuz xurma 2016-cı ildə ixrac edilmişdir.

Həmçinin Trademap-in məlumatına görə, dünya üzrə xurma ixracında dəyər baxımından 2016-cı ildə Azərbaycanın payı 13% olmuş və ilk üçlükdə yer almışdır.

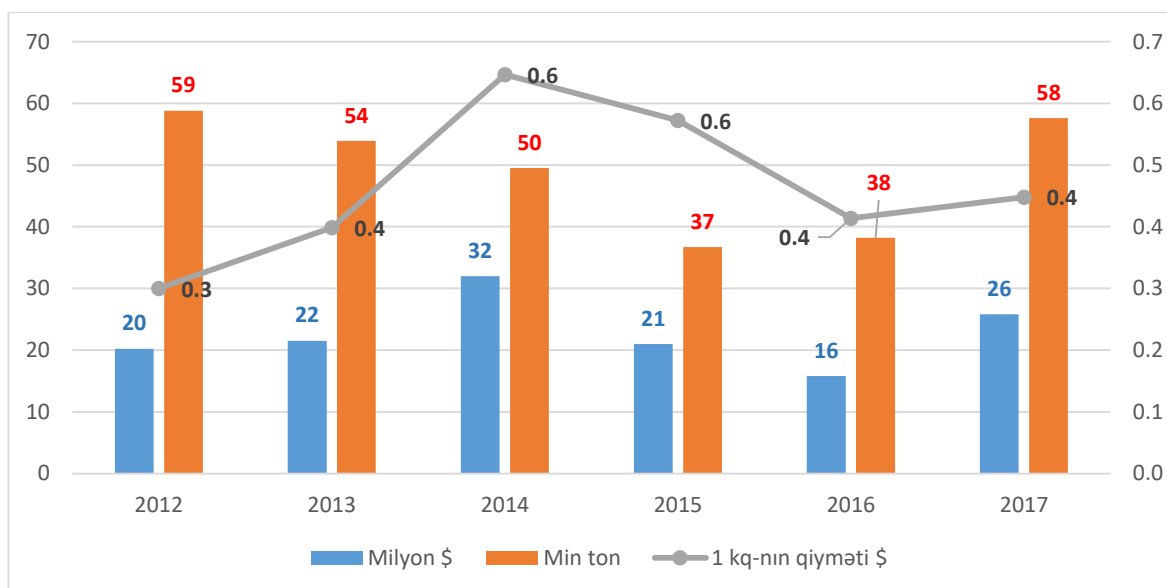
Şəkil 7. 2016-cı ildə dünya üzrə xurma ixracatçıları(10)

Araşdırmamız göstərir ki, qarşıdakı illərdə xurma ixracının şaxələndirilməsi və emalının dərinləşdirilməsi istiqamətindəki fəaliyyətin gücləndirilməsinə ehtiyac var.

3. Azərbaycanın digər kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı

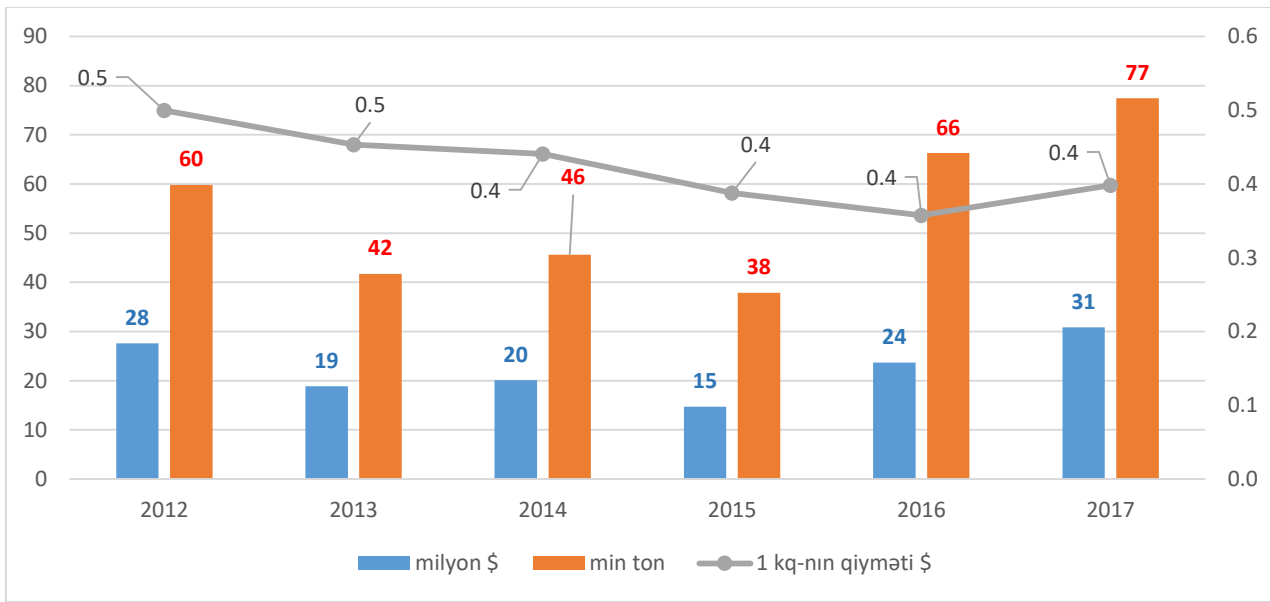
Yuxarıda qeyd edilən məhsullarla yanaşı 2017-ci ildə digər bitkiçilik məhsulları da (31 milyon dollarlıq alma, 26 milyon dollarlıq kartof, 23 milyon dollarlıq albalı və gilə, 15 milyon dollarlıq soğan və s.) ixrac olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasından kartof ixracı isə 2016-cı ildə 2015-ci illə müqayisədə həcm baxımından 4% artsa da, dəyər baxımından 25%-ə qədər azalmışdır. 2017-ci il ərzində kartof ixracında həm dəyər, həm də həcm baxımından artım olmuşdur. Belə ki, 2016-cı illə müqayisədə 2017-ci ildə kartof ixracı həcm baxımından 51 %, dəyər ifadəsində isə 63% artmışdır(6).

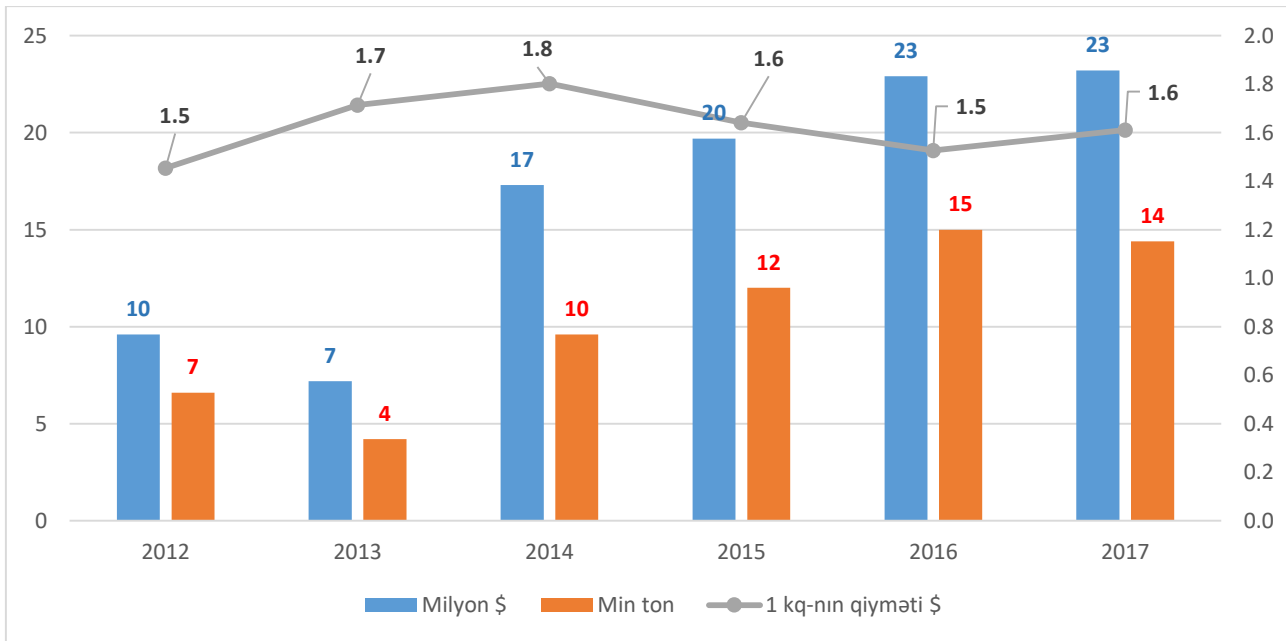
Şəkil 8. Azərbaycanın kartof (HS kodu 070190) ixracı və qiymətinin dəyişmə meyili (6)

Azərbaycan Respublikasından alma ixracı isə 2016-cı ildə 2015-ci illə müqayisədə dəyər baxımından 60% artmışdır. 2017-ci ildə də bu müsbət tendensiya davam etmiş və əvvəlki illə müqayisədə alma ixracı 30 % artmışdır. Almanın 1 kq-nın ixrac qiyməti isə son 4 ildə sabit qalmışdır.

Şəkil 9. Azərbaycanından alma (HS kodu 080810) ixracı və qiymətinin dəyişmə meyili (6)

2017-ci ildə Azərbaycanda istehsal olunan almanın 87,2%-i Rusiyaya ixrac olunmuşdur. Azərbaycandan albalı və giləs ixracı isə dəyər baxımından son 5 ildə davamlı olaraq artmışdır. Belə ki, 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə albalı və giləs ixracı dəyər baxımından 16% artmışdır. 2017-ci ildə isə albalı və giləs ixracı həcm baxımından 4% azalsa da, dəyər ifadəsində 1% artmışdır (7).

Şəkil 10. Albalı və giləs (HS kodu 080929) ixracı və qiymətinin dəyişmə meyili (6)

2017-ci ildə Azərbaycanda istehsal olunan albalı və giləs isə 99,5% Rusiyaya ixrac olunmuşdur. Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasından 2016-cı ildə 13.6 milyon dollar dəyərində, 2017-ci ildə isə 10,7 milyon ABŞ dolları dəyərində xiyar və kornişonlar ixrac olunmuşdur. 2017-ci ildə

xiyar və kornişonların 99,7%-i Rusiyaya ixrac edilmişdir. Həmçinin 2017-ci ildə soğan, kələm və digər bitkiçilik məhsulları da ixrac edilmişdir. Xüsusən də 2017-ci ildə soğan ixracı 16 dəfə, kələm ixracı isə 43 dəfə artmışdır. Bununla yanaşı hələlik bu məhsullar ixracda digər bitkiçilik məhsulları kimi mühüm paya sahib deyillər. Amma qarşıdakı illərdə isə ölkədə bitkiçilik üzrə 28 və heyvandarlıq üzrə 17 aqroparkın yaradılması(8) digər kənd təsərrüfatı məhsullarının da ixracına təkan verəcəkdir. Həmçinin son dövrlər pambıqçılıq, tütünçülük, şəkər çuğunduru, baramaçılıq, çayçılıq, üzümçülük, meyvəçilik və fərəş tərəvəz istehsalı kimi yüksək əlavə dəyər yaradan və ixrac yönümlü sahələrin inkişaf dinamikası yaranmışdır. Məsələn, əvvəlki ilə nəzərən 2017-ci ildə pambıq istehsalı 1,3 dəfə, günəbaxan istehsalı 78,1%, şəkər çuğunduru istehsalı 21,8%, tütün istehsalı 45,4%, tərəvəz istehsalı 10,6%, üzüm istehsalı 12,0% və barama istehsalı isə 2,5 dəfə artmışdır. Bu isə ixracın artırılması potensialının böyük olduğunu göstərir.

Nəticə

Apaşdığımız araşdırma nəticəsində aydın olmuşdur ki, 2015-ci illərdə neftin qiymətinin enməsi nəticəsində Azərbaycanın ixracı 2014-cü illə müqayisədə 2015-ci ildə 45%-ə yaxın azalaraq 30.2 milyard ABŞ dollarından 16.6 milyard ABŞ dollarına düşmüş və bu azalma 2016-cı ildə də davam etmişdir. Belə ki, 2016-cı ildə ixrac 13.1 milyard ABŞ dollarına qədər geriləmişdir. Həmçinin 2014-cü ildə xarici ticarət dövriyyəsində müsbət saldo 21 milyard ABŞ dolları olduğu halda, 2016-cı ildə müsbət saldo 4.6 milyard ABŞ dollarına qədər azalmışdır. Neftin qiymətinin ucuzlaşması nəticəsində 1995-ci ildən sonra ilk dəfə 2016-cı ildə Azərbaycan iqtisadiyyatının geriləməsi ÜDM-də 3.1%-lik azalmaya səbəb olmuşdur. Amma bu proseslərin fonunda qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı verilən dövlət dəstəyi özünü həm də qeyri-neft sektoruna aid malların ixracındakı 24%-lik artımda göstərmişdir.

Ümumiyyətlə, 2017-ci ildə qeyri-neft sektoru üzrə ən çox ixrac edilən məhsul 151.6 milyon ABŞ dolları dəyərində tomat olmuşdur. Həmçinin 2017-ci ildə Azərbaycanda qeyri-neft sektoru üzrə ən çox ixrac olunan 5 məhsuldan 3-ü meyvə-tərəvəz olmuşdur. Bu məhsullar tomatla yanaşı 114.5 milyon ABŞ dolları dəyərində fındıq və 90.9 milyon ABŞ dolları dəyərində xurmadır. 2017-ci ildə 2016-cı illə müqayisədə pomidor ixracı 61%, xurma ixracı 32%, fındıq ixracı 9%, alma ixracı 30% artmışdır. Xüsusən də 2016-cı illə müqayisədə 2017-ci ildə pambıq ixracı 2.1 dəfə, çay ixracı 66%, meyvə-tərəvəz ixracı 35% artmışdır.

Araşdırmamız göstərir ki, qarşıdakı illərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac potensialını da artırmaq mümkündür. Çünki hazırda 28 rayonda 45 aqropark yaradılır, 400 hektardan çox sahədə istixanalar tikilir. Həmçinin 2016-2017-ci illərdə 30 min hektara yaxın yeni fındıq bağları, 800 hektarda yeni xurma, 1800 hektarda nar bağları salınıb. Ölkədə pambıq istehsalının 500 min tona, tütün istehsalının 12 min tona, çəltik istehsalının 40 min tona, barama istehsalının 6 min tona çatdırılması qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdur. Respublikada üzüm və şərab istehsalının artırılması yönündə də iş aparılır. Bu isə onu göstərir ki qarşıdakı illərdə ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı artacaq və böyük ixrac potensialı yaranacaqdır. Amma bu zaman qarşıda duran əsas problemlərdən biri kənd təsərrüfatı məhsullarımızın Rusiya bazarlarından asılılığıdır. Onun üçün də ixracın şaxələndirilməsi istiqamətində işlər sürətləndirilməlidir.

Yekunda qeyd edək ki, kənd təsərrüfatı məhsulları ixracının artırılması Strateji Yol Xəritəsində (1) qeyri-neft sektoru üzrə ixracın 2025-ci ildə adambaşına ən azı 450 ABŞ dollarına qaldırılması hədəfinin reallaşmasına böyük töhfə verə bilər.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. /Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir/ -

<http://president.az/articles/21993>

2. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. /Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir/- <http://www.president.az/articles/22110>

3. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı". Bakı: 27 fevral 2014-cü il/- <http://www.e-qanun.az/framework/27284>

4. "Azərbaycan Respublikasında 2002-2006-cı illərdə aqrar bölmənin inkişafına dair Proqram". Bakı: 17 oktyabr 2002-ci il/- <http://www.e-qanun.az/framework/1231>

İnternet mənbələri:

5. <http://president.az/articles/19436>
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi/- <https://www.stat.gov.az/source/trade/>
7. Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi/- <http://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/>
8. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. <http://economy.gov.az>
9. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi. <http://agro.gov.az>
10. www.trademap.org

АНАЛИЗ ТЕКУЩЕГО СОСТОЯНИЯ ЭКСПОРТА ОСНОВНЫХ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРОДУКТОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Рамиль Гусейн

Резюме

Комплексные меры по обеспечению производства конкурентоспособной продукции в аграрном секторе и стимулированию экспортной деятельности в Азербайджане в последние годы стали оказывать положительное влияние. В результате экспорт нефтефтяного сектора Азербайджана в 2017 году увеличился на 24 процента.

Факт того что, в 2017 году доля экспорта фруктов и овощей составила 33 процента от нефтефтяного сектора указывает на потенциал аграрного сектора Азербайджана. Меры, принятые в стране, способствуют увеличению экспорта сельскохозяйственной продукции в ближайшие годы. В статье автор проанализировал текущую ситуацию с экспортом сельскохозяйственной продукции в стране и дал рекомендации по увеличению экспорта.

Ключевые слова: сельское хозяйство, фрукты и овощи, конкурентоспособная продукция, экспорт, стратегическая дорожная карта.

ANALYSIS OF THE CURRENT STATE OF EXPORT OF BASIC AGRICULTURAL PRODUCTS IN AZERBAIJAN

Ramil Huseyn

Abstract

Complex measures to ensure the production of competitive products in the agrarian sector and to stimulate export activities have begun to show positive effects in recent years in Azerbaijan. As a result, the export of non-oil sector of Azerbaijan increased by 24 percent in 2017. The fact that in 2017 the share of export of fruits and vegetables amounted 33 percent of the non-oil sector shows the potential of the agrarian sector in Azerbaijan. Measures implemented in the country serve to increase the export of agricultural products in the coming years. The author has analyzed the current situation of export of agricultural products in the country and recommendations for increasing exports put forward in this article.

Key words: agriculture, fruits and vegetables, competitive products, export, strategic roadmap.

ФОРСАЙТ-АНАЛИЗ ДЛЯ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СТРАТЕГИЧЕСКИХ ИННОВАЦИОННЫХ ПРИОРИТЕТОВ

Манцуров И.Г., д.э.н., профессор, чл.-корреспондент НАН Украины, verbog@ukr.net

Богомазова В.Н., к.э.н., ст.н.с.

Резюме

В статье предлагается определение приоритетных направлений и выделение инновационных среднесрочных приоритетов (на примере сферы транспорта) с использованием комбинации методов форсайт-анализа с наукометрическими методами. Он основан на оценке динамики количества опубликованных исследований, количества цитируемости и патентном анализе баз поисковой платформы Web of Science (WoS). Преимущество рассматриваемого подхода состоит в возможности отслеживания мировых тенденций в области инноваций, получения общего представления о результатах научно-исследовательской деятельности в научной сфере, а также об использовании этих результатов в научном сообществе, выделения прогрессивных мировых приоритетов, которые могут усилить обоснованность принятых стратегических приоритетов государства.

Ключевые слова: Инновационная деятельность, стратегические инновационные приоритеты, приоритетные направления на транспорте, форсайт, наукометрический метод.

Постановка проблемы. Инновации являются ключевым фактором экономического роста и повышения благосостояния любой страны. Все успешные современные инновационные системы имеют в своей основе инновационный бизнес-сектор. Совершенствование производственных процессов и создание новых продуктов и услуг имеет жизненно важное значение для международной конкурентоспособности, успеха в бизнесе, а также для создания дорогостоящих рабочих мест и решения масштабных социальных и экологических проблем. Поэтому для того, чтобы быть процветающей и успешной в последующие десятилетия экономика страны должна опираться на высокопроизводительную науку и действенную инновационную систему.

В Украине на протяжении многих лет инновационная активность промышленных предприятий остается на крайне низком уровне – в 2016 году инновационной деятельностью занимались только 18,9% предприятий, в 2017 – 16,2%. Продолжается разрушение фундаментальной базы для обеспечения структурных реформ на инновационных принципах, о чем свидетельствует ухудшение динамики удельного веса объема выполненных научных и научно-технических работ в ВВП с 1,09% в 2005 году до критического уровня 0,64% - в 2016г. (при приемлемом пороговом значении экономической безопасности - 2% ВВП).

Наличие проблем в инновационной сфере Украины означает, что поддержка правительством инновационной деятельности недостаточна. Это содействие должно согласовываться с целями и инструментами программных и стратегических документов страны, а также учитывать ограниченность государственных финансов, капитала и человеческих ресурсов. В связи с этим необходимо повысить эффективность принятия решений на основе обоснованного определения инновационных приоритетов государства.

Для усиления обоснованности определения стратегических приоритетов инновационной деятельности можно применить подход с использованием форсайт анализа в сочетании с наукометрическими методами. Его применение дает возможность оценивать

состояние и перспективность инновационных технологий в мире, а также сопоставлять их с имеющимися среднесрочными приоритетами, которые отображены в программно-стратегических документах правительства.

Цель статьи состоит в определении стратегических приоритетов инновационной деятельности (на примере сферы транспорта) с применением подхода, основанного на форсайт-анализе в сочетании с наукометрическими методами.

Внедрение инноваций на предприятиях транспортной отрасли Украины еще не стало массовым и системным процессом, не обусловлено целенаправленной политикой менеджмента предприятий, а также не подкреплено соответствующей политикой государства. Признание транспортного сектора приоритетной сферой внедрения инноваций в ведущих странах всего мира обусловлено потребностью в решении современных ресурсных, экологических, энергетических проблем, которые усиливаются с развитием транспорта.

Переход к интенсивному, инновационному, социально ориентированному типу развития, занятия Украиной достойного места в глобальной экономике требует принятия адекватных стратегических решений по развитию транспортного комплекса. Выбор инновационных направлений развития транспортной системы основывается на Постановлениях КМУ № 1056 от 28.12.2016г. «Некоторые вопросы определения среднесрочных приоритетных направлений инновационной деятельности общегосударственного уровня на 2017-2021 годы» [18] и № 980 от 18.10.2017г. «Некоторые вопросы определения среднесрочных приоритетных направлений инновационной деятельности отраслевого уровня на 2017-2021 годы» [19], в которых определены среднесрочные приоритетные направления инновационной деятельности отраслевого уровня на 2017-2021 годы, в частности в сфере транспорта: «Освоение новых технологий высокотехнологичного развития транспортной системы, ракетно-космической отрасли, авиа- и судостроения, вооружения и военной техники».

Проанализировав инновационные приоритеты, определенные в постановлении КМУ № 980 [19], можно изначально сказать, что они имеют обобщенно-неравномерный характер по отраслевой направленности (очень конкретизирована ракетно-космическая отрасль, а инновации в железнодорожном транспорте приведены в общих чертах). Кроме того, как показал анализ (подробнее будет рассматриваться ниже), в мире приоритетными являются направления по совершенствованию пассажирских и грузовых перевозок всеми видами транспорта с акцентом на сочетание транспорта с Inet-технологиями, а также сокращение времени, повышение скорости, удобства, эргономичности, безопасности перевозок как пассажиров, так и грузов, сокращение нагрузок на окружающую среду. Поэтому все это требует детального исследования ведущих мировых инновационных разработок в сфере транспорта с адаптацией и имплементацией их результатов в формирование стратегических приоритетов развития транспортного сектора Украины.

Методология. При обосновании существующих и формировании новых приоритетных направлений развития транспортной системы Украины был использован подход Форсайта, предполагающий анализ широкого диапазона возможностей (или вариантов) и учета альтернатив, выходящих за рамки устоявшихся стереотипов. Термин «Форсайт» часто используется компаниями при поиске перспективных возможностей, для обоснования оптимальных инвестиционных стратегий [7] либо выявления технологических трендов в отдельных областях, например молекулярных нанотехнологий [5, 8] или транспорта [6]. Ряд исследований посвящены оценке стратегий, сопоставлению экспертных мнений о сценариях будущего или разработке государственной политики на основе технологического Форсайта [1,2]. Компании, предлагающие услуги на динамичном рынке Форсайт-исследований, не ограничиваются «суждениями в отношении ожидаемых событий

и планированием действий на основании этих знаний», согласно традиционному словарному определению [3], а предлагают для анализа многовариантные сценарии будущего.

Для формулировки инновационных подходов к развитию транспорта использовался метод «сканирования горизонтов» (комплексный анализ внешних источников информации, позволяющий выявить тенденции развития того или иного инновационного направления). Внешними источниками информации были зарубежные исследовательские и правительственные онлайн-сайты по тематике транспортных инноваций, в частности: Frontiers journals [9], Procedia - Social and Behavioral Sciences (Transportation Research Procedia) [15], US Department of transportation – Innovation [16], CityLab [4], International Transportation Innovation Center [11], Inhabitat [12], Oak Ridge National Laboratory [14].

В результате количественных и качественных изменений в сфере развития современных технологий актуализируется вопрос о поиске новых подходов и решений в информационном обеспечении инновационной деятельности, разработке новых инструментов для поиска и более строгого отбора и анализа необходимой информации. В связи с этим перспективным является более активное применение наукометрических методов, которые известны давно [10,13], но приобретают дальнейшее развитие с прогрессом компьютерных технологий и Интернета. Современный наукометрический подход позволяет получить общее представление о результатах научно-исследовательской деятельности в области науки, научном коллективе, а также об использовании этих результатов в научном сообществе.

Чаще всего наукометрические сервисы реализуются в виде так называемых информационно-технологических платформ, которые обеспечивают основные функции поиска и анализа. Наиболее известными и авторитетными являются Web of Science (Web of Knowledge) и Scopus [17].

Таким образом, для оценки результатов инновационных разработок и внедряемых технологий в транспортной отрасли в мировом масштабе исследована поисковая платформа Web of Science (WoS), которая объединяет реферативные базы данных публикаций в научных журналах и патентов, в том числе базы, учитывающие взаимное цитирование публикаций. Web of Science охватывает материалы по естественным, техническим, общественным, гуманитарным наукам и искусству, имеет встроенные возможности поиска, анализа и управления библиографической информацией.

Выбранные направления исследуются с учетом тенденции роста в течение 2011-2017 гг. объема опубликованных работ по соответствующей тематике и динамики роста количества цитирований этих публикаций в указанном периоде. Наряду с этим в рамках Web of Science исследуется база публикаций патентов - Derwent Innovations Index (DII), которая представляет собой самую полную базу данных патентной информации в мире.

При анализе этой поисковой онлайн-системы были применены три подхода:

1. Исследование динамики количества публикаций, цитирований и опубликованных патентов по видам транспорта.

2. Исследование общих направлений по теме «транспорт»: обеспечение устойчивого развития с помощью транспорта, экологичность транспорта, загрязнения окружающей среды транспортными средствами, логистика, применение инет-технологий для функционирования транспорта.

3. Исследование динамики количества публикаций, цитирований и опубликованных патентов как по видам наук, так и по видам транспорта.

Результаты

Подход I. На протяжении 2011-2017 гг. объем публикаций по всем базам данных WoS (включая DII) по тематике транспорт составлял 1341476 ед., в структуре которых работы по

проблематике авиационного транспорта занимают наибольшую долю (11,7%), автомобильный составил (7,6) железнодорожный - 3,4% , трубопроводный - 1.1 и морской - 0,8% в общем количестве указанных источников. Динамика роста публикаций по данным направлениям в течение указанного периода и индекса их цитирований приведены на рис. 1 и рис. 2.

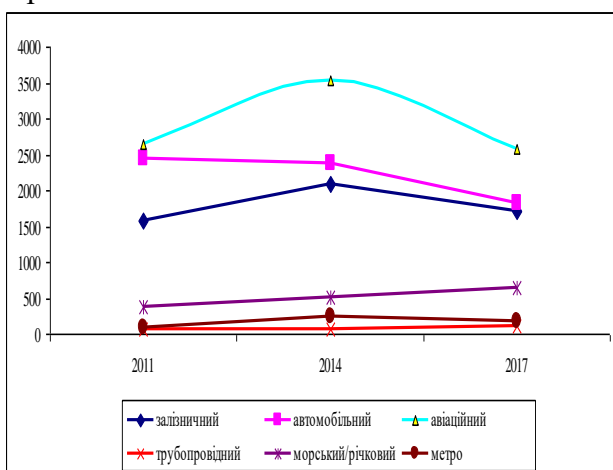

Рис. 1. Динамика количества публикаций по видам транспорта (все базы, кроме ДИ)

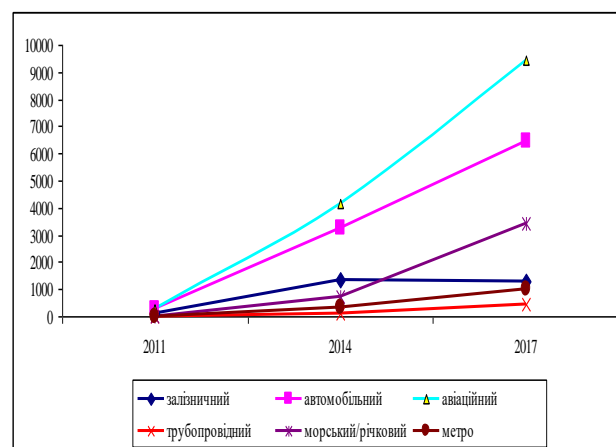

Рис. 2. Динамика количества цитирований по видам транспорта (все базы, кроме ДИ)

Рассмотрев базу ДИ в данном разрезе видов транспорта, получено следующие тенденции: 1) рост количества публикаций патентов отмечено по всем видам транспорта (всего в автомобильном - более чем в 2,6 раза); 2) наибольшая доля патентов в общем количестве публикаций занимает в трубопроводном транспорте 95,5%, меньше всего в проблематике подземного транспорта и метро - 60%, по всем остальным видам доля колеблется от 70 до 85%. На рис. 3 представлена динамика роста количества публикаций в базе ДИ в разрезе видов транспорта.

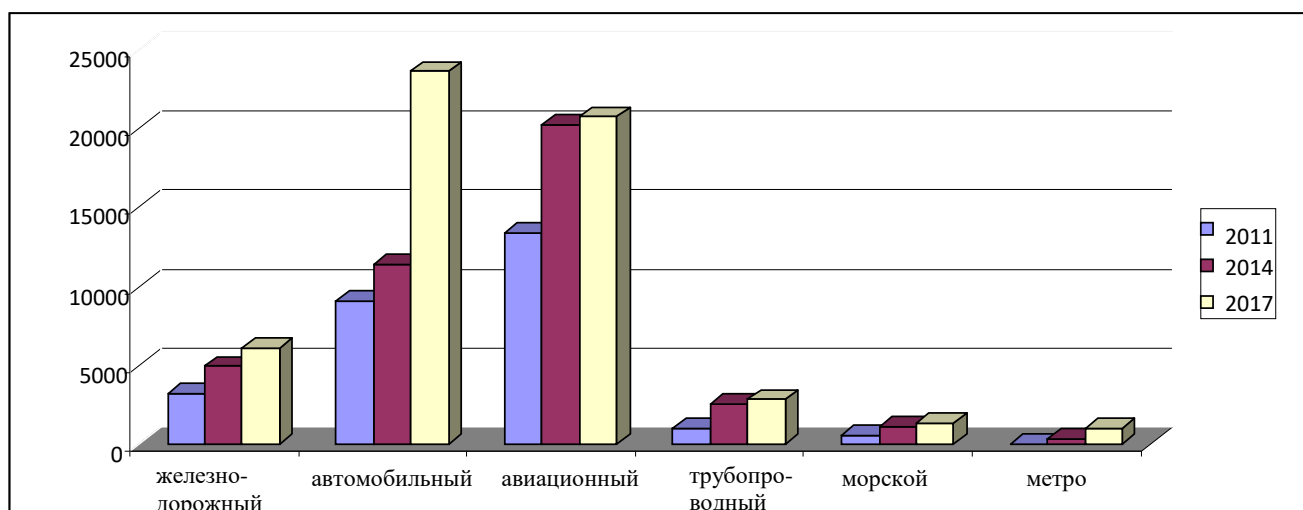

Рис. 3 Динамика количества публикаций в базе ДИ

С целью выделения перспективных инновационных сфер исследованы каждый вид транспорта отдельно с указанием ведущих инновационных технологий, а также определены приоритеты в соответствующем виде транспорта - пассажирские перевозки, грузовые перевозки, логистика в транспорте, энергия (топливо) безопасность, экологичность,

инновационные технологии (высокоскоростные поезда, «умные» машины, робототехника, новые материалы, беспилотное управление, i-net логистические сети).

Железнодорожный транспорт. В данном виде транспорта на основе анализа роста объема публикаций и количества цитирований можно выделить следующие приоритетные направления (табл.1):

Таблица 1

Приоритетные направления в железнодорожном транспорте

Приоритет	Индекс публикаций			Индекс публикации (2017/2011), %	Индекс цитирования			Индекс цитирования (2017/2011), %
	2011	2014	2017		2011	2014	2017	
Грузовой	101	148	139	137,6	18	320	804	4466,7
Пассажирский	206	298	279	135,4	16	527	1729	10806,3
Системы навигации	7	16	9	128,6	1	49	67	6700,0
Логистика	39	69	65	166,7	1	129	391	39100,0
Энергия	111	182	168	151,4	6	517	1458	24300,0
Локомотивы	111	142	113	101,8	11	364	853	7754,5
Вагоны	103	147	128	124,3	8	251	747	9337,5
Материалы	300	319	360	120,0	20	655	2026	10130,0
Рельсы	47	205	210	446,8	3	192	1080	36000,0

В качестве инновационных технологий на железнодорожном транспорте выделены: высокоскоростные поезда, SmartRail, альтернативные источники топлива, новые материалы, Networks (беспилотная сеть) (табл.2)

Таблица 2

Инновационные направления в железнодорожном транспорте

Приоритет	Индекс публикаций			Индекс публикаций (2017/2011), %	Индекс цитирования			Индекс цитирования (2017/2011), %
	2011	2014	2017		2011	2014	2017	
Высокоскоростные поезда	40	91	73	182,5	2	199	444	22200,0
SmartRail	5	21	23	460,0	1	9	72	7200,0
Альтернативные источники топлива	111	182	167	150,5	6	517	436	7266,7
Новые материалы	141	140	102	72,3	10	269	768	7680,0
Networks (Беспилотная сеть)	213	388	388	182,2	30	1006	3113	10376,7

Также следует отметить, что анализ ДИИ показал рост количества публикаций патентов по указанным направлениям.

Автомобильный транспорт. Анализ количества публикационной активности и цитирований по этому виду транспорта позволил выделить приоритетные направления: «Грузовой», «Пассажирский», «Транспортная логистика» и «Безопасность».

В таблице 3 выделены те инновационные направления в автомобильном транспорте, по которым наблюдается рост как по объемам публикаций во всех базах WoS (кроме DII), так и по количеству цитирований.

Таблица 3

Инновационные направления в автомобильном транспорте

Приоритет	Индекс публикаций			Индекс публикации й (2017/2011) , %	Индекс цитирования			Индекс цитирования ия (2017/2011) , %
	2011	2014	2017		2011	2014	2017	
Роботизированные транспортные средства	23	41	34	147,8	7	64	271	3871,4
«Солнечная» дорога	1	1	2	200,0	1	1	10	1000,0
Беспилотные пассажирские автомобили	4	2	4	100,0	1	11	51	5100,0
Беспилотные грузовики	3	8	5	166,7	2	16	32	1600,0
Электро-автомобили, электробусы	43	58	53	123,3	6	148	527	8783,3

Анализ количества опубликованных патентов в базе DII также продемонстрировал восходящую динамику по указанным инновационным направлениям.

Воздушный транспорт. Анализ публикаций и динамики их цитируемости позволил выделить следующие приоритетные направления по этому виду транспорта: «Пассажирский», «Грузовой», «Самолеты», «Вертолеты», «Двигатели», «Системы навигации», «Безопасность», «Логистика».

В таблице 4 выделены те инновационные направления в воздушном транспорте, по которым наблюдается рост как по объемам публикаций во всех базах WoS (кроме DII), так и по количеству цитирований.

Таблица 4

Инновационные направления в воздушном транспорте

Приоритет	Индекс публикаций			Индекс публикации й (2017/2011) , %	Индекс цитирования			Индекс цитирования ия (2017/2011) , %
	2011	2014	2017		2011	2014	2017	
Дроны	1	1	9	900,0	1	1	27	2700,0
Летающие такси	8	26	28	350,0	2	47	196	9800,0
Робототехника	206	354	286	138,8	20	979	2607	13035,0

Как показал анализ динамики количества опубликованных патентов по указанным инновационным направлениям, нисходящая динамика зафиксирована только по виду «летающие такси».

Морской транспорт. Анализ количества публикаций по всем базам WoS (кроме DII) и динамики цитирований на протяжении 2011-2017гг. по этой категории транспорта позволил выделить следующие приоритетные направления: «Пассажирский», «Грузовой», «Теплоходы», «Корабли», «Катера», «Логистика». Также в таблице 5 приведены инновационные направления в морском / речном транспорте, по которым наблюдается рост как по объемам публикаций во всех базах WoS (кроме DII), так и по количеству цитирований.

Таблица 5

Инновационные направления в морском / речном транспорте

Приоритет	Индекс публикаций			Индекс публикации й (2017/2011) , %	Индекс цитирования			Индекс цитирования ия (2017/2011) , %
	2011	2014	2017		2011	2014	2017	
Net-технологии	29	50	45	155,2	2	82	379	18950
Робототехника	11	12	16	145,5	1	25	97	9700

Подход II. Исследование общих приоритетов по всем видам транспорта показало следующие результаты (табл. 6). Здесь следует отметить, что такое направление как «Диагностика неисправностей транспортных средств» также может считаться приоритетным, поскольку, несмотря на некоторое замедление динамики объемов опубликованных работ, индекс цитирования работ этого направления показывает значительный рост.

Таблица 6

Общие приоритетные направления исследований на транспорте

Приоритет	Индекс публикаций			Индекс публикации й (2017/2011) , %	Индекс цитирования			Индекс цитирования ия (2017/2011) , %
	2011	2014	2017		2011	2014	2017	
Устойчивое развитие	143	255	330	230,8	23	850	3441	14960,9
Экологичность	1038	1284	1628	156,8	150	4876	15189	10126,0
Загрязнение окружающей среды	627	662	801	127,8	54	1360	4207	7790,7
Логистика	452	649	737	163,1	63	2326	6686	10612,7
Диагностика неисправностей	111	162	102	91,9	4	378	882	22050,0
NET-технологии	3151	4937	4368	138,6	510	16956	44889	8801,8

По количеству опубликованных патентов почти все направления продемонстрировали восходящую динамику за период 2011-2017гг. (рис.4):

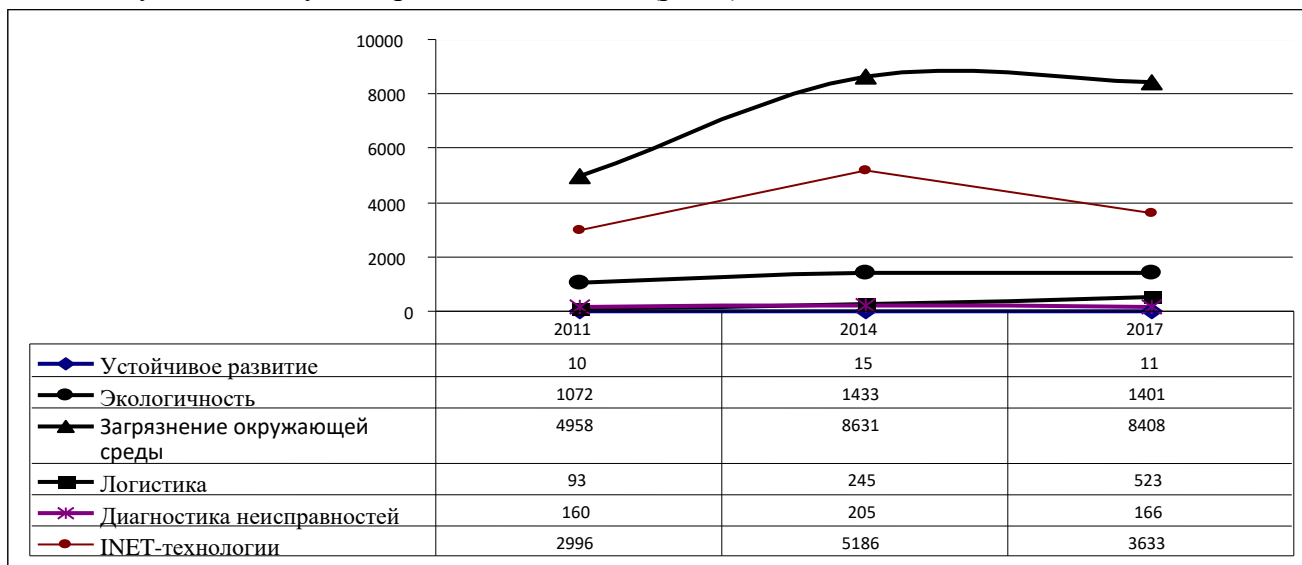

Рис.4. Динамика количества опубликованных патентов по общим приоритетным направлениям на транспорте 2011-2017гг.

Подход III. Проведен анализ направлений исследований (соответствующих наук) по категории «транспорт», который показал следующие результаты: значительная часть публикаций в сфере транспорта приходится на отрасль машиностроения (92,9%), далее следуют аппарато- и приборостроение (36,4%), компьютерные науки (15,6%), наука о полимерах (13,6%).

Следует отметить, что некоторые из этих направлений исследований на протяжении 2011-2017гг. дают нисходящую динамику по количеству публикаций (не включая публикации патентов): машиностроение (90,1%), аппарато- и приборостроение (67,8%), компьютерные науки (97,6%), материалы (52,5%) и электрохимия (отсутствие публикаций). Все другие направления показали значительный рост. При этом публикации патентов росли по всем направлениям исследований в области транспорта и занимали значительную долю в общей базе публикаций по соответствующим направлениям (от 75% до 95%).

Каждый из указанных направлений было исследован по видам транспорта с целью определения сферы науки, в которой соответствующий вид транспорта имеет перспективные научные исследования и разработки, а также патенты. В результате такого подхода определены перспективные сферы с растущей динамикой объемов публикаций и одновременным ростом количества цитирований (табл. 7).

Таблица 7

Ведущие направления исследований по видам транспорта и по сферам наук

Направление исследования/ вид транспорта	Индекс публикаций 2011	Индекс публикаций 2017	Индекс публикации (2017/2011), %	Индекс цитируемости 2011	Индекс цитируемости 2017	Индекс цитируемости (2017/2011), %
Машиностроение						

железнодорожный	1074	1146	106,7	86	3389	3940,7
авиационный	141	202	143,3	13	514	3953,8
трубопроводный	46	55	119,6	8	325	4062,5
морской	177	218	123,2	27	2240	8296,3
Апарато- и приборостроение						
железнодорожный	193	238	123,3	15	1650	11000
Компьютерные науки						
авиационный	76	113	148,7	7	807	11528,57
трубопроводный	14	36	257,1	2	247,0	12350
морской	120	122	101,7	22	1550,0	7045,455
Топливо						
автомобильный	673	980	145,6	129	12276	9516,3
железнодорожный	93	118	126,9	6	828	13800,0
авиационный	8	23	287,5	1	118	11800,0
трубопроводный	11	12	109,1	2	50	2500,0
морской	9	11	122,2	3	136	4533,3
Телекоммуникации						
автомобильный	476	639	134,2	107	8815	8238,3
железнодорожный	48	87	181,3	2	644	32200,0
авиационный	11	27	245,5	2	110	5500,0
трубопроводный	1	6	600,0	2	12	600,0
морской	6	9	150,0	1	85	8500,0
Химия						
автомобильный	46	74	160,9	13	981	7546,2
железнодорожный	3	11	366,7	1	58	5800,0
Электрохимия						
автомобильный	22	49	222,7	5	539	10780

Исследование патентных публикаций в данном разрезе показало, что рост их объемов в течение анализируемого периода происходил практически по всем направлениям, за исключением: морского транспорта в компьютерных науках (89,5%), науках о полимерах (72,2%), материалах (60,5%), а также автомобильного в телекоммуникациях (90,4%).

С целью обоснования определенных государством среднесрочных приоритетов проведем сопоставление выделенных мировых тенденций в сфере высоких технологий на транспорте с направлениями, которые определены Постановлением КМУ [19] в этой области. В таблице 8 приведен пример первых двух государственных среднесрочных направлений и его сопоставление с выделенными в исследовании путем наукометрического метода мировыми приоритетами. Анализ проводился по темпам роста динамики количества публикаций и количестве цитирований, которые легли в основу распределения определенных приоритетов в три группы:

I. Наиболее прогрессивные приоритеты – с восходящей динамикой количества публикаций на протяжении 2011-2017гг. и темпами роста цитирований более 10 тыс. %. Отнесение выбранных приоритетов к данной группе означает наиболее перспективные направления мировых исследований и разработок в сфере транспорта, которые могут быть основой для формирования среднесрочных стратегических приоритетов Украины.

II. Прогрессивные приоритеты – с восходящей динамикой количества публикаций в период 2011-2017гг. и темпами роста цитируемости от 5000% до 10000%; или с замедленной (убывающей) динамикой количества публикаций в период 2011-2017гг. и темпами роста цитирований более 10 тыс.%. Данная группа приоритетов (менее значимых) также может лечь в основу формирования дополнительных или альтернативных среднесрочных стратегических приоритетов Украины.

III. Популярные приоритеты – с восходящей динамикой количества публикаций на протяжении 2011-2017гг. и темпами роста цитирований меньше 5 тыс. %. Такие приоритеты носят вспомогательный характер и не могут рассматриваться в качестве перспективных приоритетных направлений развития транспорта.

Таблица 8

Сопоставление приоритетных направлений инновационной деятельности на транспорте*

Среднесрочные приоритеты на транспорте, соотв. Постановления м КМУ № 1056 и № 980	Приоритеты, выделенные путем анализа публикаций в базе Web of Science					
	Наиболее прогрессивные приоритеты (темп роста более 10000%)		Прогрессивные приоритеты (темп роста от 5000% до 10000%)		Популярные приоритеты (темп роста менее 5000%)	
	Направление	Темп роста, %	Направление	Темп роста, %	Направление	Темп роста, %
1. Разработка агрегатов и систем нового поколения для скоростного и высокоскоростного железнодорожного транспорта:						
- обновление и развитие качественных характеристик подвижного состава	Материалы	10130,0	Локомотивы Вагоны Инновационные материалы	7754,5 9337,5 7680,0		
- развитие прогрессивных технологий ремонта			Диагностика неисправностей	22050,0		
- развитие	Пассажиры	10806,3				

Среднесрочные приоритеты на транспорте, соотв. Постановления м КМУ № 1056 и № 980	Приоритеты, выделенные путем анализа публикаций в базе Web of Science					
	Наиболее прогрессивные приоритеты (темпы роста более 10000%)		Прогрессивные приоритеты (темпы роста от 5000% до 10000%)		Популярные приоритеты (темпы роста менее 5000%)	
	Направление	Темпы роста, %	Направление	Темпы роста, %	Направление	Темпы роста, %
скоростного и высокоскоростного движения пассажирских поездов	Высокоскоростные поезда	22200,0				
- внедрение энергоэффективных, ресурсосберегающих технологий	Энергия	24300,0	Альтернативные источники топлива	7266,7		
2. Развитие транспортной логистики, разработки и внедрения интеллектуальных и цифровых систем:						
- развитие трансп. коридоров путем освоения и внедрения интеллектуальных транспортных систем и цифровых технологий	Логистика (весь транспорт) Логистика (ж\д) Логистика (автомоб.)	10612,7 39100,0 10560	Логистика (авиа)	6910,0	Логистика (морской)	2460
- разработка и внедрение геоинформационных систем и систем интеллектуального моделирования в дорожном хозяйстве			Технология SmartRail	7200,0		
- создание и внедрение информационных и навигационных систем нового поколения и	Networks (ж\д)	10376,7	NET-технологии (весь транспорт) Системы навигации (ж\д)	8801,8 6700,0		

Среднесрочные приоритеты на транспорте, соотв. Постановления м КМУ № 1056 и № 980	Приоритеты, выделенные путем анализа публикаций в базе Web of Science					
	Наиболее прогрессивные приоритеты (темпы роста более 10000%)		Прогрессивные приоритеты (темпы роста от 5000% до 10000%)		Популярные приоритеты (темпы роста менее 5000%)	
	Направление	Темпы роста, %	Направление	Темпы роста, %	Направление	Темпы роста, %
средств защиты информации			транспорт)			
- развитие междунар. трансп. коридоров и модернизация инфраструктуры, электрификация отдельных участков железных дорог Украины	Рельсы	36000,0				
- усовершенствование технологий процесса перевозок					Грузовой (жд)	4466,7

**на примере 1-го «Разработка агрегатов и систем нового поколения для скоростного и высокоскоростного железнодорожного транспорта» и 2-го «Развитие транспортной логистики, разработки и внедрения интеллектуальных и цифровых систем» приоритетов соответствующих Постановлениям КМУ № 1056 и № 980.*

Источник: [18,19]

Также предложенный подход позволил выделить приоритеты, не вошедшие в перечень стратегических направлений развития транспорта в Постановлении КМУ № 980 от 18 октября 2017г., однако наличие их в I и II группах может трактоваться как дополнительные среднесрочные приоритеты, поскольку они относятся к «наиболее прогрессивным» и «прогрессивным». Кроме того, это позволяет сформировать приоритетные направления видов транспорта по сферам наук, что может также быть полезным при установлении прикладных научных разработок по соответствующим видам транспорта.

Заключение

Таким образом, проведенный анализ пересечения трех подходов к исследованию динамики количества ведущих научных трудов и их цитируемости в системе WoS позволяет выделить мировые тенденции инновационной направленности на транспорте. Как показал анализ современных зарубежных опубликованных работ и разработок по транспортной тематике, инновации на транспорте в мире развиваются в направлении повышения эффективности транспортного средства, предусматривают осуществление исследований и разработок, ориентированных на двигатели внутреннего сгорания, интеграцию систем

автомобилей и легкие материалы, включая новые сплавы и недорогие углеродные волокна. Усилия направлены на разработку более экономичных, прочных и эффективных электроприводов, накопителей энергии и технологии топливных элементов. Еще одним аспектом внимания можно выделить новые материалы для будущих систем транспорта, таких как двигатели нового поколения и более эффективное управление выбросами в окружающую среду. Акцент должен устремиться также на разработку и внедрение интеллектуальных технологий, обеспечивающих безопасное и эффективное перевозки пассажиров и грузов железнодорожным, автомобильным, воздушным и морским / речным видами транспорта.

Исследование проведенное с помощью форсайт-анализа и наукометрического метода на основе сопоставления определенных в данной работе мировых прогрессивных тенденций в сфере транспорта с существующими в Постановлении КМУ № 980 от 18 октября 2017 г. среднесрочными приоритетами позволило сделать следующие выводы.

Первое стратегическое направление «Разработка агрегатов и систем нового поколения для скоростного и высокоскоростного железнодорожного транспорта» в полной мере соответствует мировым инновационным тенденциям, поскольку приоритетные направления, определенные путем исследования динамики публикаций относятся к первой и второй группам по темпам роста, а группа «популярные приоритеты» вовсе отсутствует.

Второе стратегическое направление «Развитие транспортной логистики, разработки и внедрения интеллектуальных и цифровых систем» этого Постановления можно считать приоритетным, поскольку также почти все приоритеты, определенные путем исследования динамики публикаций относятся к первой и второй группам с большими темпами роста, а в группе «популярные приоритеты» оказались всего два приоритета, которые нельзя считать стратегическими.

Третье стратегическое направление «Создание новых поколений техники и технологий в авиа-, судно- и ракетно-космической отрасли» также вполне соответствует мировым тенденциям по авиа- и судно-отрасли, однако ракетно-космическая сфера достаточно конкретизирована и прописана как ряд тактических программ развития этой отрасли, учитывая отечественную специфику (приоритет ракетно-космической отрасли вообще). Все приоритеты этого направления, определенные путем исследования динамики публикаций базы Web of Science относятся к первой и второй группам, только два – «дроны» и «катера» вошли в третью группу как популярные.

Четвертое стратегическое направление «Развитие систем навигации и управления авиационной, корабельной и ракетной техникой» также полностью находится в русле современных мировых инновационных тенденций, что подтвердил анализ динамики публикаций и количества цитирований базы Web of Science.

Кроме приведенных сопоставлений, было выделено еще ведущие приоритетные направления, установленные путем анализа публикаций в базе Web of Science, которые не вошли в среднесрочную стратегию. Это следующие направления:

1. «Транспорт устойчивого развития» по всем видам транспорта, соответствующий современным критериям уровня безопасности, качества и эффективности перевозок пассажиров и грузов, уровня экологической нагрузки на окружающую среду (Первая группа - наиболее прогрессивные приоритеты).

2. «Экологичность» по всем видам транспорта (уменьшение вредного воздействия на окружающую среду) - один из ведущих мировых приоритетов (Первая группа - наиболее прогрессивные приоритеты).

3. «Безопасность на автомобильном транспорте» - первая группа.

4. Направление «Разработка технологий и систем защиты, направленная на уменьшение вредных выбросов в окружающую среду» по всем видам транспорта может рассматриваться как дополнительный приоритет, поскольку принадлежит ко второй группе - «прогрессивные приоритеты».

5. По направлению «Инновации» можно выделить только «электромобили электробусы», поскольку данный приоритет принадлежит ко второй группе и его тоже можно считать приоритетным. Все другие инновационные направления (беспилотные грузовики, беспилотные пассажирские автомобили, «солнечная» дорога, роботизированные транспортные средства) попали в третью группу - популярные приоритеты, скорее всего, они, совершенно новые и только набирают темпы роста.

Также определены приоритетные направления по видам транспорта и по сферам наук, что показало:

- в сфере «инженерии машиностроения» отличился только морской транспорт (но вторая группа) и соответствует среднесрочному приоритету 3 Постановления КМУ.

- в сфере «апарато- и приборостроение» - железнодорожный транспорт (первая группа) - значимый приоритет и соответствует первому приоритету Постановления КМУ.

- в сфере «компьютерные науки» зафиксировано значительный рост публикаций по авиационному и трубопроводному (первая группа), а также морскому транспорту (вторая), это (кроме трубопроводного) может соответствовать 2, 3 и 4 приоритетам Постановления КМУ.

- в сфере «топливо» - железнодорожный и авиационный (первая группа) и соответствие 1 и 3 приоритета Постановления КМУ, и автомобильный (вторая группа), что может рассматриваться как приоритет уменьшения зависимости автомобильного транспорта от нефтепродуктов.

- в сфере «Телекоммуникации» преобладает железнодорожный транспорт (первая группа), что связано с направлением 2 приоритета КМУ «создание и внедрение информационных и навигационных систем нового поколения и средств защиты информации», а также автомобильный, авиационный и морской (вторая группа) могут рассматриваться как дополнительные.

- в сфере химия преобладает только приоритеты второй группы - автомобильный и железнодорожный транспорт; в электрохимии - автомобильный в первой группе и может рассматриваться как приоритет в этой области наук.

ЛИТЕРАТУРА

1. Austrian Parliament (2018) Foresight and Technology Assessment: Monitoring of future themes for the Austrian Parliament. Vienna: Austrian Parliament. Режим доступа: <https://www.parlament.gv.at/SERV/FTA/>
2. BMBF. The new High-Tech Strategy. - Режим доступа: <https://www.bmbf.de/en/the-new-high-tech-strategy-2322.html>
3. Cambridge (2018) Foresight in the Cambridge Dictionary. Режим доступа <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/foresight>
4. CityLab. - Режим доступа: <https://www.citylab.com/special-report/future-of-transportation/>
5. Drexler E. (1986) Engines of Creation: The Coming Era of Nanotechnology. New York: Anchor Books.
6. Foresight Automotive (2018) Implementing innovations & adding economic value: Interdisciplinary exchange and fruitful networking. Режим доступа: <https://foresight-automotive.com/ziele/?lang=en>
7. Foresight Group (2018) Vision & Values. Режим доступа: <https://www.foresightgroup.eu/>
8. Foresight Institute (2018) Advancing beneficial technology. Режим доступа: <https://foresight.org/#>
9. Frontiers journals. - Режим доступа: <https://www.frontiersin.org/journals/mechanical-engineering#research-topics%C2%A0>
10. Garfield E. Citation indexes to science: a new dimension in documentation through association of ideas // Science. 1955. Vol. 122. P. 108–111.
11. International Transportation Innovation Center. - Режим доступа: <http://www.itic-sc.com/>
12. Murphy F. Data and scholarly publishing: the transforming landscape // Learned Publishing. 2014. - Vol. 27, N5. P. 3–7.
13. Oak Ridge National Laboratory. - Режим доступа: <https://web.ornl.gov/sci/transportation/research/analysis/>
14. Procedia. - Режим доступа: <https://www.journals.elsevier.com/transportation-research-procedia>
15. US Department of transportation - Innovation. - Режим доступа: <https://www.transportation.gov/50/innovation>
16. Бричковский В. Наукометрический анализ в информационном обеспечении инновационной деятельности. / В. Бричковский // Наука и инновации. - №8 (174), - 2017. С.64-67.
17. Inhabitat. - Режим доступа: <https://inhabitat.com/innovation/transportation/>
18. Постановление КМУ № 1056 от 28.12.2016г. «Некоторые вопросы определения среднесрочных приоритетных направлений инновационной деятельности общегосударственного уровня на 2017-2021 годы». - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1056-2016-%D0%BF>
19. Постановление КМУ № 980 от 18.10.2017г. «Некоторые вопросы определения среднесрочных приоритетных направлений инновационной деятельности отраслевого уровня на 2017-2021 годы». - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980-2017-%D0%BF>

STRATEJİ İNNOVASIYA PRIORİTETLƏRİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ ÜÇÜN FORSAYT-TƏHLİL

İ.Mansurov, iqtisad elmləri doktoru, professor,

Ukrayna Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü

Boqomazova V.N., iqtisad elmləri namizədi, böyük elmi işçi

Xülasə

Məqalədə elmmetrik metodların farsayt-təhlil metodlarla birləşməsinin prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və orta müddətli innovativ prioritetlərin (məsələn, nəqliyyat sahəsində) ayrılmasını təklif edilir. Bu, dərc edilmiş tədqiqatların sayının dinamikasının, istinadların keyfiyyətinin və Web of Science (WoS) axtarış platformasının məlumat bazalarının patent araşdırmalarının qiymətləndirilməsinə əsaslanır. Bu yanaşmanın üstünlüyü innovasiya sahəsində dünya tendensiyalarının izlənmə imkanları, elmi sahədə elmi-tədqiqat fəaliyyətinin nəticələrinin ümumi təsəvvürünün əldə olunması, eləcə də bu nəticələrin elmi ictimaiyyətdə istifadəsi və dövlətin qəbul edilmiş strateji prioritetlərinin etibarlılığını artırma bilən mütərəqqi qlobal prioritetləri vurğulamaqdır.

***Açar sözlər:** İnnovativ fəaliyyət, strateji innovativ prioritetlər, nəqliyyatda prioritet istiqamətlər, farsayt, elmmetrik metodu.*

FORESIGHT ANALYSIS TO DETERMINE STRATEGIC INNOVATION PRIORITIES

Abstract

The article proposes the definition of priority areas and the allocation of innovative medium-term priorities (for example, sphere of transport) using a combination of foresight analysis methods with scientometric methods. It is based on an assessment of the dynamics of the number of published studies, the number of citations and patent analysis of the databases of the Web of Science (WoS) search platform. The advantage of this approach is the ability to track global trends in innovation, get a general view of the results of research activities in the scientific field, as well as the use of these results in the scientific community, highlighting progressive global priorities that can enhance the validity of the adopted strategic priorities of the state.

***Key words:** Innovative activity, strategic innovation priorities, priority areas of transport, foresight, scientometric method.*

SOCAR-DA ƏMƏYİN TƏŞKİLİ VƏ NORMALAŞDIRILMASININ BEYNƏLXALQ STANDARTLARA UYĞUNLAŞDIRILMASI

Vəfa Hüseynağa qızı Rzayeva, t.e.n., İN İİETİ, elmi katib, Vafa_rzayeva@yahoo.com
Elnurə İlqar qızı Hüseynova, İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutunun doktorantı, SOCAR “Neft Kəmərləri” İdarəsi–iqtisadçı, elnurazyali@gmail.com

Xülasə

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətində (SOCAR) əməyin təşkili və normalaşdırılmasının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması-SOCAR və onun strukturuna daxil olan qurumlarda çalışan işçilərin əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, əlavə ödənişlərin təyin edilməsi, öz sahə və peşələri üzrə işçilərin motivasiyalarının yüksəldilməsi ilə əlaqədar münasibətlərin tənzimlənməsidir. 2008-ci il yanvar ayının 1-dən etibarən maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarına keçən SOCAR-da idarəetmə mexanizminin tərkib hissəsi olan əməyin təşkili və normalaşdırılması məsələləri qüvvədə olan qanunvericiliyin yaratdığı imkanlardan istifadə edərək dünyanın aparıcı neft şirkətlərinin bu sahədə qabaqcıl təcrübəsini nəzərə almaqla tənzimlənməsi əhəmiyyətli hesab edilir. Bu yanaşmanı rəhbər tutaraq, əməyin təşkili və normalaşdırılması üzrə şirkətdaxili yeni normativ sənədlərin hazırlanması, mövcud sənədlərin Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmadan qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması məqsədilə SOCAR-ın müvafiq əmrinə əsasən “Vəzifə standartlarının hazırlanması üzrə layihə qrupu” yaradılmış, struktur bölmələri üzrə vəzifə standartları, eləcə də vəzifə standartlarının tətbiqi ilə bağlı digər standart sənədlər təsdiq edilərək, 2017-ci il yanvar ayının 1-dən tətbiqinə başlanılmışdır.

Açar sözlər: Vəzifə standartı, səriştəlilik, təhsil səviyyəsi, bilik və bacarıq, əhəmiyyətlik

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətində (SOCAR) və onun strukturuna daxil olan qurumlarda çalışan işçilərə əlavə ödənişlərin təyin edilməsi ilə əlaqədar münasibətlərin tənzimlənməsidir. 2008-ci il yanvar ayının 1-dən etibarən maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarına keçən SOCAR-da idarəetmə mexanizminin tərkib hissəsi olan əməyin təşkili və normalaşdırılması məsələləri də qüvvədə olan qanunvericiliyin yaratdığı imkanlardan istifadə edərək dünyanın aparıcı neft şirkətlərinin bu sahədə qabaqcıl təcrübəsini nəzərə almaqla tənzimlənməsi əhəmiyyətli hesab edilir. Bu yanaşmanı rəhbər tutaraq, əməyin təşkili və normalaşdırılması üzrə şirkətdaxili yeni normativ sənədlərin hazırlanması, mövcud sənədlərin Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmadan qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması məqsədilə SOCAR prezidentinin müvafiq əmri ilə Layihə qrupu yaradılıb. Layihə çərçivəsində ilkin olaraq, “Azneft” İstehsalat Birliyinin idarəetmə aparatı və strukturuna daxil olan təşkilatlar üzrə, sonra SOCAR-ın Baş ofisi, Sərmayələr və Əmək Şəraiti Normalarının İşlənməsi idarələrində vəzifə standartları hazırlanıb. Eyni zamanda, layihənin icrası üçün SOCAR-ın “Azneft”, “Azəriqaz” İB-lərdən, Əmək Şəraiti Normalarının İşlənməsi İdarəsinin personal və əmək haqqı sahəsində çalışan əməkdaşlar məsləhətçi şirkət tərəfindən təlimlərə cəlb olunmuş və layihənin icrasına cəlb edilməklə vəzifə standartlarının hazırlanması işlərində təcrübə qazanıblar. SOCAR-ın 28 dekabr 2015-ci il tarixli SOCAR/15-1000/01/SM-04-000099 nömrəli Əmri ilə SOCAR-ın Baş ofisi, “Azneft” İstehsalat Birliyi, Sərmayələr və Əmək Şəraiti Normalarının İşlənməsi idarələri, H.Əliyev adına BNEZ, Neft Kəmərləri İdarəsi üzrə vəzifə standartları, eləcə də

vəzifə standartlarının tətbiqi ilə bağlı digər standart sənədlər təsdiq edilib və 2017-ci il yanvar ayının 1-dən tətbiqinə başlanılıb.

-Vəzifə standartı vəzifə funksiyalarını, xüsusiyyətlərini, vəzifəyə olan tələbləri və qiymətləndirmə meyarlarını özündə əks etdirən normativ sənəddir. Vəzifə standartı konkret iş yerində işçinin yerinə yetirməli olduğu əmək funksiyaları və səriştələrə olan tələbləri sistemli şəkildə göstərir. Vəzifə standartlarında əməyin səmərəli təşkili və insan resurslarının idarə olunması proseslərinin bir-biri ilə, eləcə də korporativ strategiya ilə inteqrasiya olunması və effektiv işləməsi üçün lazım olan infrastruktur məlumatlar əksini tapıb. Bu baxımdan vəzifə standartları xüsusilə iri müəssisələr üçün böyük təşkilati əhəmiyyət kəsb edir. Vəzifə standartı əməyin ənənəvi təşkilinə də yenilik gətirərək iş bölgüsü və əməyin komplektasiyasının təşkilati strategiya və biznes proses modelinə uyğunlaşdırılmasını təmin edir. Vəzifə standartı layihəsi hazırlanarkən mövcud vəzifə üzrə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş funksiyalar, funksiyaların icra olunması üçün istifadə olunan normativ-hüquqi aktlar və daxili normativ sənədlər, əmək şəraitinin şərtləri təhlil edilir və bundan sonra vəzifəni icra edən işçi ilə faktiki yerinə yetirilən işlər müsahibə əsasında təhlil edilir, qeyd olunan məsələlər vəzifəni icra edən, həmçinin vəzifənin mövcud olduğu struktur bölmənin rəhbəri ilə müzakirə edilir və vəzifə standartı layihəsi hazırlanır.

Sahə / Peşə / Vəzifə	Təcrübəsinin hansı sahə, peşə, vəzifə üzrə olması
Dax/Xarici /Fərq etmir	Təcrübəni mütləq şirkət daxili, yoxsa şirkət daxilində və ya xaricində keçməsi (Bəzi vəzifələr üçün tələb olunan iş təcrübəsinin mütləq şirkət daxilində keçməsi tələbi qoyula bilər)
Müddət	Vəzifə, peşə, sahə üzrə hansı müddətə təcrübə tələb olunduğu qeyd edilir. Rəhbər və texniki icraçı vəzifələrdə VTİSK-da qeyd olunan müddət nəzərə alınır. Mühəndis və mütəxəssis heyətində isə vəzifə kateqoriyalarına əsasən analiz edilib verilən dərəcəyə uyğun iş stajı təyin olunur.
İQ(İşə Qəbul) Tələbi	VTİSK-da vəzifənin icrası üçün hər hansı bir müddətə iş təcrübəsi tələb edildikdə işə qəbul tələbi olaraq qeyd edilir.
Və/Və ya	Bəzi vəzifələr, eyni zamanda bir neçə sahə üzrə iş təcrübəsi tələb edə bilər. (Rəhbər vəzifələrdə rastlaşılır) <i>(Bir vəzifə üçün həm bir vəzifə, həm də başqa vəzifə üçün təcrübə tələb olunursa "Və / Və ya" hissəsində "Və" ifadəsi qeyd edilir. "Və ya" qeyd edildiyində isə ya bir vəzifə və ya digər vəzifə üzrə təcrübə tələb olunduğu və "Və ya" ifadəsi qeyd olunan təcrübələrin hamısının eyni anda tələb olunmadığı, sadəcə birinin təmin olunmasının kifayət etdiyi anlaşılır.)</i>

Vəzifə standartı və vəzifə təlimatı işçinin əmək funksiyalarını, məsuliyyət və səlahiyyətlərini, həmçinin kvalifikasiya tələblərini özündə əks etdirir və hər iki sənəd Vahid tarif ixtisas sorğu kitabçalarının tələbləri nəzərə alınmaqla hazırlanır. Lakin Vəzifə standartı vəzifə təlimatından həm məzmun, həm də təyinatı baxımdan fərqlənir. Belə ki, vəzifə standartında vəzifə haqqında ümumi

məlumatlar, vəzifənin məqsədi, vəzifə üzrə əməyin ödənilməsi dərəcə diapazonu, tabeçilik, vəzifənin icra etdiyi fəaliyyətlər, vəzifəyə olan kvalifikasiya tələbləri, səriştəlilik tələbləri, karyera yüksəliş imkanları, işə qəbul tələbləri, qiymətləndirmə meyarları və səriştəliliklərin inkişafı kimi bölmələr nəzərdə tutulub. Vəzifə standartlarında funksiyaların daha dəqiq qeyd edilməsi və digər vəzifələr (əməyin ödənilməsi dərəcəsi) üzrə əmək bölgüsünün sərhədləri daha dəqiq müəyyən edilib. Vəzifə və funksiyalarına əsasən işçilərin daha effektiv idarə olunması üçün fəaliyyət göstərən sistemlər üzrə keyfiyyət meyarları əksini tapıb.

Əmsal	Əhəmiyyət səviyyəsi	Açıqlama
0	Əhəmiyyətsiz	Vəzifənin icrası üçün heç bir xüsusi tələb olmadığı hallarda.
1	Üstünlük kriteriyası	Vəzifənin optimal şəkildə icrası üçün qurum tərəfindən müəyyən edilmiş xüsusi tələb olduğu hallarda.
2	Əhəmiyyətli	Xüsusi tələb yalnız əhəmiyyətsiz, üstünlük və kritik kriteriya ola bilər.
3	Kritik	Vəzifənin icrası üçün olmazsa olmaz xarakteri daşdıqda. Vəzifənin icrası üçün dövlət nəzarət orqanları tərəfindən hər hansı bir xüsusi tələb təyin edildikdə.

-Vəzifə standartları səriştələrin təmin edilməsi və istedadların idarə olunması üçün nəzərdə tutulan 3 əsas strategiyanın (cəlb etmək, inkişaf etdirmək və əldə saxlamaq) yerinə yetirilməsi üçün lazımı bazanı formalaşdırır və bu strategiyaların daşıyıcısı olan sistemləri inteqrasiya edərək insan resurslarının effektiv idarə olunması üçün güclü zəmin yaradır. Vəzifə standartları insan resurslarının idarə olunması sistemlərinin inkişafına güclü təkan verərək şirkətin ən əsas resursu olan insan kapitalının düzgün idarə olunmasında, bununla da şirkətin fəaliyyət səmərəliliyinin artırılmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Vəzifə standartlarının əsas elementlərindən olan səriştəliliklərin idarə edilməsi üçün səriştəlilik profilindən istifadə edilib.

Səriştəlilik profili:

- zehni qabiliyyət;
- sosial qabiliyyət;
- emosional qabiliyyət;
- məsuliyyət, peşəkarlıq;
- dil biliyi;
- İT biliyi və ixtisas

səriştəliliklərini özündə birləşdirən 8 qrupdan ibarətdir. Bu səriştəlilik qrupları mahiyyətinə görə 2 kateqoriyadan (davranış və texniki səriştəliliklərdən) ibarətdir.

Davranış səriştəliliklərinə:

- zehni qabiliyyət;
- sosial qabiliyyət;
- emosional qabiliyyət;
- məsuliyyət və peşəkarlıq,

Texniki səriştəliliklərə:

- dil biliyi;
- İT biliyi və ixtisas səriştəlilikləri

daxildir. Səriştəlilik profili əsasında hər bir işçinin və ya namizədin cari vəziyyətini analiz etmək və personalın idarəedilməsi istiqamətində qərarların verilməsi nəzərdə tutulub.

MƏLUMATLILIQ	TƏTBİQ ETMƏ	USTALIQ
<p>Səriştəlilik haqqında ümumi anlayış var.</p> <p>Səriştəliliyin fundamental prinsiplərinə bələddir.</p> <p>İbtidai davranış indikatorlarına uyğun davranış sərgiləyir</p> <p>Yaxın dəstək altında səriştəliliyi işinə tətbiq edir.</p>	<p>Səriştəlilik haqqında tam təfsilatlı anlayışa malikdir</p> <p>Səriştəliliyin əsas davranış indikatorlarına uyğun davranış sərgiləyir.</p> <p>Səriştəliliyi dəstək olmadan belə müstəqil olaraq işinə tətbiq edir.</p>	<p>Səriştəlilik haqqında təcrübələrlə dəstəklənən çox dərin anlayışı var</p> <p>Bu səriştəliliklə bağlı öz struktur / təşkilatında rol model olaraq görülür.</p> <p>Səriştəliliklə bağlı lazım gəldikdə ətrafındakılara dəstək olur</p> <p>Səriştəliliyi işinə ən effektiv şəkildə tətbiq edir</p>

- Qeyd etdiyimiz kimi, vəzifə standartları ilə yanaşı, bir sıra digər standartlar da təsdiq edilib. Bunlardan biri “Əməyin ödənişi üzrə işçi kateqoriyalarının idarə olunması” standartıdır ki, həmin standart müxtəlif meyarlara görə əlavə ödənişlərin təyin edilməsi şərtləri və qaydasını özündə əks etdirir. Əmək haqqına əlavə ödənişlər müvafiq olaraq “iş stajı”, “üstünlük göstəricisi olaraq müəyyən edilmiş kvalifikasiya tələbləri” və “işçinin xüsusi xidməti üstünlükləri” meyarlarına əsasən müəyyən edilir. İşçinin xüsusi xidmət üstünlükləri dedikdə, onun peşəkarlıq səviyyəsi, xidmət fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi nəticələri və xüsusi xidmətləri baxımından üstünlükləri nəzərdə tutulur.

-İş stajına görə işçilərə əlavə ödənişlərin verilməsi nəzərdə tutulub. Belə ki, 1 ildən 3 ilədək iş stajı olan işçinin tarif (vəzifə) maaşına 3 faiz, 3 ildən 5 ilədək iş stajı olan işçinin tarif (vəzifə) maaşına 5 faiz, 5 ildən 9 ilədək iş stajı olan işçinin tarif (vəzifə) maaşına 10 faiz, 9 ildən 14 ilədək iş stajı olan işçinin tarif (vəzifə) maaşına 15 faiz, 14 ildən 20 ilədək iş stajı olan işçinin tarif (vəzifə) maaşına 25 faiz, 20 il və daha artıq iş stajı olan işçinin tarif (vəzifə) maaşına 30 faiz əlavə ödəniş təyin edilir. İş stajının müəyyən edilməsi SOCAR-ın müvafiq əmri ilə tənzimlənir.

Cədvəl 1

Kateqoriyaların İş stajı Nisbətlərinə Əsasən Bölgüsü Cədvəli			
s/s	Min	Max	Əlavə Ödəniş Nisbəti
1	1 il	3 il	3%
2	3 il	5 il	5%
3	5 il	9 il	10%
4	9 il	14 il	15%
5	14 il	20 il	25%
6	20 il	20 il<	30%

-Vəzifələr üzrə üstünlük göstəricisi hesab olunan kvalifikasiya tələbləri vəzifə standartları ilə müəyyən edilir. Vəzifə üzrə üstünlük göstəricisi (təhsil səviyyəsi, ixtisas istiqaməti və aidiyyəti sertifikatı olan) müəyyən edilmiş işçinin vəzifə (tarif) maaşına əlavə əmək haqqının verilməsi nəzərdə tutulur. Üstünlük göstəriciləri təyin edilmiş işçilərə əlavə ödənişin maksimum məbləği işçinin tarif (vəzifə) maaşınının 10 faizi həddində müəyyən edilir. İşçinin kvalifikasiyası tutduğu

vəzifəyə təyin edilmiş üstünlük göstəricilərinə tam cavab verdikdə əlavə ödəniş 10 faiz, işçinin kvalifikasiyası üstünlük göstəricisilərinə tam uyğun olmadıqda əlavə ödənişin məbləği üstünlük göstəricisinin sayına mütənasib olaraq müəyyən edilir. İşçinin kvalifikasiyası üstünlük göstəricilərinin heç birinə uyğun olmadıqda əlavə ödəniş verilmir. İşçinin xüsusi xidmət üstünlüklərinə görə verilən əlavə ödənişlər məsul qurum tərəfindən müəyyən edilir.

CƏDVƏL 2

Üstünlük Göstəricilərinə Əsasən Əlavə Ödəniş Nisbəti Cədvəli		
s/s	Kateqoriya	Əlavə Ödəniş Nisbəti
1	Təhsil səviyyəsi	10 %
2	İxtisas istiqaməti	
3	Sertifikat (şəhadətnamə, lisenziya, vəsiqə)	
4	İş Təcrübəsi	
5	Xüsusi şərtlər	

Əmsal	Əhəmiyyət səviyyəsi	Açıqlama
0	Əhəmiyyətsiz	Əgər vəzifənin icrası üçün VTİSK-da heç bir ixtisas tələbi yoxdursa
1	Üstünlük kriteriyası	Üstünlük kriteriyası vəzifənin birbaşa tələb etdiyi kriteriya deyil. Məsələn : İqtisadiyyat sahəsi üzrə ixtisas əhəmiyyətli dərəcədə tələb oluna bilər, əməyin iqtisadiyyatı üzrə təhsil isə üstünlük göstəricisi ola bilər. Üstünlük göstəricisi kimi hətta bu ixtisasın xarici və ya yerli təhsil qurumlarından və ya konkret müəyyən universitetlərdən əldə olunması qoyula bilər.
2	Əhəmiyyətli	VTİSK-da vəzifənin icrası üçün hər hansı bir ixtisas tələb olaraq göstərildikdə
3	Kritik	Minimal ödəniləcək tələb olaraq qəbul edilir. Vəzifənin icrası üçün olmazsa olmaz xarakteri daşıdıqda.

Təhsil pilləsi–Üstünlük göstəricisi olaraq göstərilən təhsil səviyyələridir. Təhsil pilləsi meyarı əsasında əmək haqqına əlavə ödənişlər təhsil pilləsinin müvafiq vəzifə standartında üstünlük göstəricisi olaraq nəzərdə tutulduğu halda müəyyən edilir

Əmsal	Əhəmiyyət səviyyəsi	Açıqlama
-------	---------------------	----------

0	Əhəmiyyətsiz	Əgər vəzifənin icrası üçün VTİSK-da heç bir ixtisas tələbi yoxdursa
1	Üstünlük kriteriyası	Üstünlük kriteriyası vəzifənin birbaşa tələb etdiyi kriteriya deyil. Məsələn : İqtisadiyyat sahəsi üzrə ixtisas əhəmiyyətli dərəcədə tələb oluna bilər, əməyin iqtisadiyyatı üzrə təhsil isə üstünlük göstəricisi ola bilər. Üstünlük göstəricisi kimi hətta bu ixtisasın xarici və ya yerli təhsil qurumlarından və ya konkret müəyyən universitetlərdən əldə olunması qoyula bilər.
2	Əhəmiyyətli	VTİSK-da vəzifənin icrası üçün hər hansı bir ixtisas tələb olaraq göstərildikdə
3	Kritik	Minimal ödəniləcək tələb olaraq qəbul edilir. Vəzifənin icrası üçün olmazsa olmaz xarakteri daşıdıqda.

Vəzifənin tələb etdiyi təhsil pilləsini ifadə edir.

Tələb olunan təhsil pillələri aşağıdakılardır:

- ✓ tam orta təhsil;
- ✓ ilk peşə - ixtisas təhsili;
- ✓ orta peşə - ixtisas təhsili;
- ✓ bakalavriat;
- ✓ magistratura;
- ✓ doktorantura.

Vəzifənin tələb etdiyi təhsil pilləsi VTİSK-da müvafiq vəzifənin ixtisas tələblərindəki qeydlərə əsasən təyin edilir.

-Peşəkarlıq səviyyəsi dedikdə öz peşəkarlıq səviyyəsi ilə xüsusilə seçilən, SOCAR-a dəyər qatan xüsusiyyətləri, xüsusi istedadı, bilikləri, kvalifikasiyaları olan işçilər başa düşülür və əmək haqqına əlavə ödənişin maksimum məbləği işçinin malik olduğu fərdi xüsusiyyətlər və qabaqcıl təcrübələr əsas götürülməklə vəzifə (tarif) maaşının 50%-i həddində təyin oluna bilər. Xidməti fəaliyyətin qiymətləndirilməsi iş ili başa çatdıqdan sonra həyata keçirilir və xidməti fəaliyyətin nəticəsi 95% və daha yuxarı olduqda işçinin tarif (vəzifə) maaşına 10-25% həddində, xidməti fəaliyyətin nəticəsi 85-95% olduqda işçinin tarif (vəzifə) maaşına 0-10% həddində əlavə ödəniş təyin edilir.

Əmsal	Əhəmiyyət səviyyəsi	Açıqlama
0	Əhəmiyyətsiz	Vəzifənin icrası üçün dövlət nəzarət orqanları tərəfindən heç bir vəsiqə, sertifikat və ya lisenziya təyin edilmədiyi hallarda.
1	Üstünlük kriteriyası	Vəzifənin optimal şəkildə icrası üçün qurum tərəfindən xüsusi peşə və vəzifələr üçün müəyyən edilmiş tələblər.
2	Əhəmiyyətli	Tələb olunan vəsiqə / sertifikat / lisenziya / şəhadətnamə yalnız əhəmiyyətsiz, üstünlük və kritik kriteriya ola bilər.
3	Kritik	Vəzifənin icrası üçün olmazsa olmaz xarakteri daşıdıqda. Vəzifənin icrası üçün dövlət nəzarət orqanları tərəfindən vəsiqə, sertifikat və ya lisenziya təyin edildikdə.

-Xidməti fəaliyyətin qiymətləndirilməsi vəzifə standartlarında nəzərdə tutulan meyarlar əsasında və iş ili başa çatdıqdan sonra həyata keçirilir. Xüsusi xidmətlər dedikdə, işçinin fərq yaradan xüsusi xidmətləri, nailiyyətləri başa düşülür. Xüsusi xidmətlərin geniş təsnifatı standartda qeyd edilib. Xüsusi xidmətlərinə görə işçinin vəzifə (tarif) maaşının 30%-i həddində əlavə ödənişin verilməsi nəzərdə tutulub.

- “Əməyin ödənişi üzrə işçi kateqoriyalarının idarə olunması” standartı Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin strukturuna daxil olan qurumlarda çalışan işçilərə əlavə ödənişlərin təyin edilməsi ilə əlaqədar münasibətləri tənzimləyir. İşçiyə təyin edilmiş əlavə ödənişin (və ya ödənişlərin) məbləğinin tarif (vəzifə) maaşına nisbəti nəzərə alınmaqla müəyyən edilir. İşçilərə təyin edilmiş əlavə ödənişin tarif (vəzifə) maaşına nisbəti nəzərə alınmaqla hər bir ödəniş dərəcəsi 7 kateqoriyaya bölünür. İşçiyə əlavə ödəniş təyin edilməmişdirsə, onun əməyinin ödənilməsi A, işçiyə təyin edilmiş əlavə ödənişin tarif (vəzifə) maaşına nisbəti 5%-ədək olduqda onun əməyinin ödənilməsi B, işçiyə təyin edilmiş əlavə ödənişin tarif (vəzifə) maaşına nisbəti 5%-dən 10%-ədək olduqda onun əməyinin ödənilməsi C, işçiyə təyin edilmiş əlavə ödənişin tarif (vəzifə) maaşına nisbəti 10%-dən 30%-ədək olduqda onun əməyinin ödənilməsi D, işçiyə təyin edilmiş əlavə ödənişin tarif (vəzifə) maaşına nisbəti 30%-dən 50%-ədək olduqda onun əməyinin ödənilməsi E, işçiyə təyin edilmiş əlavə ödənişin tarif (vəzifə) maaşına nisbəti 50%-dən 100%-ədək olduqda onun əməyinin ödənilməsi F və işçiyə təyin edilmiş əlavə ödənişin tarif (vəzifə) maaşına nisbəti 100%-dən artıq olduqda onun əməyinin ödənilməsi G kateqoriyasına aid edilir.

CƏDVƏL 3

Kateqoriyaların Əlavə Ödəniş Nisbətlərinə Əsasən Bölgüsü Cədvəli

s/s	Əlavə Ödəniş	Nisbəti Kateqoriya
1	0 %	A Kateqoriyası
2	0.1-5 %	B Kateqoriyası
3	5.1-10 %	C Kateqoriyası
4	10.1-30 %	D Kateqoriyası
5	30.1-50 %	E Kateqoriyası
6	50.1-100 %	F Kateqoriyası
7	>100.1 %	G Kateqoriyası

Vəzifə standartlarında qeyd olunan səriştəliliklərin inkişaf metodlarının müəyyən edilməsi vəzifə standartlarının hazırlanması layihəsinin 2-ci fazası olaraq hazırda davam etdirilir. Bu metodlar səriştəliliklərin texniki pasportları əsasında hazırlanacaq. Metodlar hazırlandıqdan sonra hər bir işçi üçün təlim proqramları artıq əvvəlcədən müəyyənlanmış olacaq və təlim kataloqları üzrə təhlil aparılaraq avtomatlaşdırılmış sistem vasitəsi ilə təşkil ediləcək.

Standart Azərbaycan Respublikasında yeni tətbiq olunduğu üçün iqtisadi ədəbiyyatlarda bu mövzulara demək olar ki, az rast gəlinir və SOCAR-ın Əmr və Nizamnamələrində, normativ sənədləri səviyyəsində öz əksini tapmışdır.

Dövlətimizin beynəlxalq ələmə inteqrasiya prosesinə dəstək olaraq, şirkətimiz də öz fəaliyyətini beynəlxalq standartlara uyğun qurur. Hazırda dünyamiqyaslı bir şirkətə çevrilən SOCAR-ın fəaliyyətinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması istiqamətində mühüm tədbirlər görülür və mən istərdim ki, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən digər, müəssisə və təşkilatların da təcrübəsində müəssisələrdə əməyin mükəmməlləşdirilməsi, Beynəlxalq standartların tətbiqi nəticəsində səmərəliliyin artırılması, işçilər arasında motivasiyanın yüksəldilməsi və işçilərə təyin olunacaq həvəsləndirmələrin- ödənişlərin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə “Vəzifə standartlarının tətbiqi” normativ sənədinin geniş tətbiq edilərək intensiv inkişafına yol açmaq.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. “PSG” Consaltinq- Vəzifə tələblərinin idarə olunması- 2017
2. SOCAR-ın 28 dekabr 2015-ci il tarixli SOCAR/15-1000/01/SM-04-000099 nömrəli Əməyin ödənişi üzrə işçi kateqoriyalarının idarə olunması- (SOCARSS – 010.2015) Əmri

ОРГАНИЗАЦИЯ И НОРМАЛИЗАЦИЯ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В ГОСУДАРСТВЕННОЙ НЕФТЯНОЙ КОМПАНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ(SOCAR)

**Рзаева Вафа Гусейнага кызы
Гусейнова Эльнура Ильгар кызы**

Резюме

Организация и нормализация трудового законодательства в Государственной нефтяной компании Азербайджанской Республики (SOCAR) - это улучшение условий труда

сотрудников, работающих в SOCAR и ее структурах, определение дополнительных выплат и регулирование отношений, связанных с мотивацией работников в их специальностях и профессиях. Важно регулировать вопросы организации и нормализации труда, который является частью механизма управления в SOCAR, который с 1 января 2008 года переходит на международные стандарты финансовой отчетности с учетом действующего законодательства и передового опыта ведущих мировых нефтяных компаний в этой области. Исходя из этого в соответствии с соответствующим приказом SOCAR была создана «Проектная группа по подготовке Функциональных стандартов для структурных позиций». С 1 января 2017 года были одобрены и внедрены Функциональные стандарты для структурных позиций, а также другие нормативные документы по организации и стандартизации труда и существующие документы с лучшими международными практиками, не противоречащими законодательству Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: Стандарт, компетентность, уровень образования, знания и навыки, важность

ADJUSTMENT AND NORMALIZATION OF LABOR TO THE INTERNATIONAL STANDARDS IN SOCAR

**Vafa Huseynaga Rzayeva
Elnura İlqar Huseynova**

Abstract

The organization and normalization of labor legislation in the State Oil Company of the Republic of Azerbaijan (SOCAR) is to improve the working conditions of employees working in SOCAR and its structures, determining additional payments and regulating relations related to motivating employees in their specialties and professions. It is important to regulate the issues of organization and normalization of labor, which is part of the management mechanism in SOCAR, which since January 1, 2008 passes to international financial reporting standards taking into account the current legislation and best practices of the world's leading oil companies in this field. Based on this, in accordance with the relevant order of SOCAR, a "Project Team for the Preparation of Functional Standards for Structural Positions" was established. Since January 1, 2017, Functional standards for structural positions, as well as other normative documents on the organization and standardization of labor and existing documents with the best international practices that do not contradict the legislation of the Republic of Azerbaijan, have been approved and implemented.

Keywords: Duty Standard, competence, educational level, knowledge and skills, importance

ƏHALİNİN ORTA TƏBƏQƏSİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ İLƏ BAĞLI BƏZİ YANAŞMALAR

**Fərhad Qambov oğlu Mikayılov, i.ü.f.d., UNEC nəzdində İAETİ, böyük elmi işçi,
İN İİETİ, doktorant, e-mail: f_mikayilov@yahoo.com,
Vəfa Hüseyinağa qızı RZAYEVA, t.e.n., e-mail: vafa_rzayeva@yahoo.com,
Nərminə Allahverdi qızı Quliyeva, İN İİETİ, baş mütəxəssis,
e-mail: narminacabbarova@gmail.com**

Xülasə

Məqalədə əhalinin orta təbəqəsinin müəyyənləşdirilməsinin nəzəri əsasları, eləcə də bu təbəqənin müəyyənləşdirilməsi üçün tətbiq olunan metodologiya müəllif yanaşması ilə araşdırılmışdır. Eyni zamanda bu sahədə aparılan araşdırmalar tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: orta təbəqə, həyat səviyyəsi, yoxsulluq, bərabərsizlik.

Giriş. Orta sinif, statusuna görə cəmiyyətin yuxarı və aşağı sinfi arasında orta vəziyyət tutan hissəsidir. Cəmiyyətə aid “orta təbəqə” anlayışı ilk dəfə Aristotel tərəfindən işlənilmişdir və onun tərəfindən belə bir fikir irəli sürülmüşdür: cəmiyyətin orta təbəqəsi nə qədər çox olarsa, cəmiyyət bir o qədər stabil olar.

Orta təbəqənin müəyyən edilməsi dünya alimlərinin daim diqqət mərkəzindədir. Bir çox hallarda təhsil və gəlirin səviyyəsi, istehlak standartları, maddi, yaxud intellektual mülkiyyətin mövcud olması, eləcə də yüksək ixtisaslı əmək qabiliyyəti əsas obyektiv meyar kimi nəzərdən keçirilir. Bütün bunlardan başqa insanın özünün vəziyyəti haqqında subyektiv fikri də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Metodologiyanın əsaslandırılması. Orta təbəqənin strukturunun səciyyənlənməsində iki yanaşma mövcuddur. Bir sıra alimlər orta təbəqəyə kifayət qədər təhsili olanları aid edirlər. Bu zaman nəzərdə tutulur ki, aşağı təbəqəyə nəzərən orta təbəqənin nümayəndəsi daha yüksək gəlirə və əlverişli əmək şəraitinə malik olur. Digər tərəfdən yüksək təbəqədən olan insanlarla müqayisədə göstərilən parametrlər üzrə nisbətən aşağı mövqedə qərarlaşırlar.

Daha geniş yayılmış ikinci yanaşmanın tərəfdarları orta təbəqənin qeyri-həmcins olmasını qeyd edirlər. Müasir dövrdə orta təbəqəyə keçmişdə olduğu kimi şəxsi mülkiyyəti olan insanlar deyil, gəliri əməyinin, peşə bacarığının nəticəsi olan insanlar aid edilir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə orta təbəqə əhalinin 60-70%-ni təşkil edir. Əsas sosial qrupu təşkil etməklə *sosial stabilizator* funksiyasını yerinə yetirirlər. Orta təbəqə nümayəndələri mövcud dövlət quruluşunu dəstəkləməyə daha çox meyil göstərirlər. Bununla yanaşı orta təbəqə digər sosial proseslərdə də əhəmiyyətli rol oynayır. Belə ki, iqtisadi münasibətlər sahəsində orta təbəqə *iqtisadi donor* rolunu oynayır. Onlar ölkə gəlirinin böyük hissəsinin istehsalçısı olmaqla yanaşı, eyni zamanda iri istehlakçı, investor və vergi ödəyiciləridir.

Mədəniyyət sahəsində orta təbəqə *mədəni integrator* rolunu oynayır - cəmiyyətin sərvətinin, norma, ənənə və qanunlarının qoruyucu və daşıyıcısıdır.

Məhz orta təbəqə istər dövlət aparatında, istərsə də biznes sahəsində məmur və idarəedicilər kimi təmsil olunur. Vətəndaş cəmiyyətinin özünü tənzimləməsi də orta təbəqə nümayəndələrinin fəallığına əsaslanır. Onun bu funksiyası *inzibati-icraçı tənzimləyici* adlanır.

Hər bir ölkədə orta sinif bu və ya digər xüsusiyyətə malik olur. Bunlardan ən yaxını və asan müqayisə olunanı təhsil amili və həyat tərzini hesab olunur. Ən çox fikir ayrılığı maddi-mülkiyyət amilində müşahidə olunur. Məsələn, Qərbi Avropada orta sinif əmanətlərin mövcudluğu, Amerikada isə kreditdən geniş şəkildə istifadə ilə müəyyən olunur. Belə ki, avropalı yeni mal əldə etmək üçün öz gəlirinin bir hissəsini uzun dövr ərzində yığmaqla əldə etməyə vərmişdir. Amerikada isə malın kreditlə alınması, daha sonra isə uzun illər onun qaytarılması daha çox qəbul edilən bir prosesdir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə orta sinfi əsasən sahibkarlar, ziyalılar, dövlət qulluqçuları, yaradıcı peşə nümayəndələri, yüksək ixtisaslı fəhlələr təşkil edir. Bu zaman orta təbəqənin özü üç sinfə bölünür: aşağı orta, orta və yuxarı orta. “Aşağı orta” sinfə ixtisaslı fəhlələr, “orta” sinfə kiçik sahibkarlar, qulluqçular, məmurlar və s. aid edilir. “Yuxarı orta” təbəqəni idarə rəhbərləri, menecerlər və yüksək səviyyəli rəhbər işçilər, eləcə də vərəsəlikdən sərətə olan insanlar təşkil edir.

Müasir dövrdə *orta təbəqənin müəyyən edilməsinə* müxtəlif yanaşmalar mövcuddur: *obyektiv* (maddi vəziyyətin səviyyəsi əsasında yanaşma və resurs yanaşması); *subyektiv* (insanların özlərini orta təbəqəyə aid etməsinə əsaslanan); *iki yanaşmanın kombinasiyası* (ahəngi).

Maddi vəziyyətin səviyyəsi əsasında yanaşma nisbətən yüksək həyat standartı və istehlak səviyyəsi ilə xarakterizə olunan kütləvi sosial subyekt kimi orta təbəqə haqqında təsvir ilə bağlıdır. Əsas meyar maddi vəziyyətin səviyyəsidir və aşağıdakı göstəricilər əsasında formalaşır:

- adambaşına gəlirin səviyyəsi;
- bahalı əmlakın müəyyən dəstinin mövcud olması (avtomobil, texniki cəhətdən təchiz olunmuş mənzil);
- ödənişli sosial xidmətləri əldə etmək imkanı (təhsil, səhiyyə);
- dünya səyahətinə çıxmaq imkanı (istirahətə xarici səfərlər).

Resurs yanaşması müasir ingilis sosioloqu Entoni Qiddens tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu yanaşmada “köhnə orta sinif” və “yeni orta sinif” bölgüsü verilir. “Köhnə orta sinif” kiçik sahibkarları, “yeni orta sinif” isə bir qayda olaraq intellektual əməklə məşğul olan, yüksək və orta əmək haqqı alan maddəli işçiləri əhatə edir. “Yeni orta sinfin” yuxarı təbəqəsinə menecer və yüksək ixtisaslı mütəxəssislər aid edilir. Aşağı təbəqəsinə isə müəllim, həkim, idarə işçiləri və s. daxildir. “Köhnə orta sinif” tədris azalır, “yeni orta sinfin” payı artır. Beləliklə, resurs yanaşmasının əsasında kapitalın həcmi, tipi və strukturu durur. Bu kapital isə hər hansı şəxs, ev təsərrüfatının, sinfin və s. sərəncamında olur.

Subyektiv yanaşma fərdlərin şəxsi-psixoloji xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Bu zaman orta sinif insanların öz mülahizələri əsasında müəyyən edilir.

Kombinə edilmiş yanaşma orta sinfin müəyyən edilməsinin yuxarıda qeyd edilən iki meyarinin kompleks tətbiqi ilə bağlıdır (peşə, təhsil, mülkiyyət-gəlir xarakteristikalarına özünü müəyyən etmə də əlavə olunur).

Orta təbəqənin müəyyən edilməsi, əhalinin qruplara bölünməsinə, bərabərsizliyin səbəbini daha ətraflı öyrənməyi tələb edir. Orta təbəqənin tapılması üçün bərabərsizlik komponentlərə, əhalinin ayrı-ayrı qrupları və qruplar arasındakı bərabərsizliyə bölünür. Bölgü əhalinin ayrı-ayrı kateqoriyaları üzrə aparılır.

Tutaq ki, əhali m sayda müxtəlif qruplara bölünmüşdür. j -qrupunun əhalinin ümumi sayında xüsusi çəkisini- w_j və istehlakda xüsusi çəkisini- v_j ilə ifadə etsək Teylin orta loqarifmik kənarlaşma indeksini aşağıdakı kimi göstərmək olar.

$$E(0) = \sum_{j=1}^m w_j E(0)_j + \sum_{j=1}^m w_j \ln \left(\frac{w_j}{v_j} \right),$$

Burada $E(0)_j$ j -cu qrupda bütün fərdlər üçün hesablanmış orta loqarifmik kənarlaşma göstəricisidir. Birinci toplanan altqrup üçün hesablanmış orta çəki göstəricisidir. Birinci toplanan qruplar daxili bərabərsizlikdən əmələ gələn ümumi bərabərsizlik komponentini xarakterizə edir. İkinci toplanan hər bir qrupun orta istehlakı üzrə hesablanmış orta loqarifmik kənarlaşma göstəricisidir. Beləliklə, ikinci toplanan qruplararası bərabərsizlikdən əmələ gələn bərabərsizlik komponentini əks etdirir.

Ayrı-ayrı qruplar, regionlar və gəlir mənbəyinə görə bərabərsizliyi müəyyən etmək üçün gəlirin paylanması komponentlərə bölünür. Eyni zamanda gəlirin paylanması qruplararası və qrupdaxili komponentlərə bölünür. Birinci komponent müxtəlif qruplarda insanlararası bərabərsizliyi (təhsili, ixtisası, cinsi, coğrafi xarakteristikası), ikinci isə eyni qrupda olan insanlararası bərabərsizliyi əks etdirir.

Bərabərsizliyin komponentlərə bölünməsinin ümumi entropiya indeksi aşağıdakı kimidir:

$$I = I_w + I_b = \sum_{j=1}^k v_j^\alpha * f_j^{1-\alpha} * GE(\alpha)_j + \frac{1}{\alpha^2 - \alpha} \left[\sum_{j=1}^k f_j * \left(\frac{y_j}{y} \right)^\alpha - 1 \right]$$

Burada, f_j - əhalinin ümumi sayında j -cu qrupun xüsusi çəkisi ($j=1,2,\dots,k$);

v_j - j -cu qrupun gəlirinin hissəsi;

y_j - j -cu qrupun orta gəliri.

Gəlir mənbəyinə görə komponentlərə bölgü adətən gəlirin əsasında həyata keçirilir. Bu proses ekvivalent istehlakın deyil, gəlirin əsasında aparılır. Gəlirin mənbəyi üzrə hər bir tərkib hissəsi bu gəlir mənbəyinin konsentrasiya əmsalının ümumi gəlirdə həmin mənbəyin hissəsinə vurmaqla tapılır.

k gəlirinin komponenti üçün konsentrasiya əmsalı olarsa, onda - G_k^* aşağıdakı düsturla tapılır.

$$G_k^* = \frac{2}{\mu n^2} \sum_{i=1}^n \left(r_i - \frac{n+1}{2} \right) y_{k,i},$$

burada $y_{k,i}$ i -ci fərdin k -gəlirinin komponentini, μ - orta məcmu gəliri, r_i - məcmu gəlir intervalında i -ci ev təsərrüfatının rəqəmini göstərir. Cini əmsalı, konsentrasiya əmsalının çəkili cəmi kimi aşağıdakı düsturla ilə tapılır

$$G = \sum_{k=1}^k \frac{\mu_k}{\mu} G_k^* = \sum_{k=1}^k S_k G_k^*,$$

burada $S_k = \mu_k / \mu$ məcmu gəlirdə k komponentinin hissəsidir. Gəlirə görə məcmu bərabərlikdə k gəlir mənbəyinin faizi aşağıdakı kimi hesablanır.

$$P_k = S_k \frac{G_k^*}{G} \times 100\%$$

Yuxarıda göstərilmiş ifadə bərabərsizlik faktorları arasında k gəlir mənbəyinin ümumi çəkisini göstərir. Lakin hər bir gəlir mənbəyinin çəkisinin hədlərini müəyyənləşdirmək lazımdır. Başqa sözlə əgər k gəlir mənbəyi üzrə gəlir x faiz artarsa bərabərsizlik neçə faiz dəyişər.

Yuxarıdakılardan görüldüyü kimi orta təbəqənin sayı çətin ölçülən göstəricidir. Yoxsulluq kimi orta təbəqəni müəyyən edərkən çoxamilli statistik təhlildən istifadə edilməlidir.

Bu baxımdan Aİ (Avropa İttifaqı) ölkələrində orta təbəqəni müəyyən edərkən istifadə etdiyi təcrübə daha önəmli ola bilər. Bu ölkələrdə əhalinin həyat səviyyəsinin və şəraitinin dəyişiklikləri ilə əlaqədar maddi çətinliklərin göstəricilərinə baxılması tələb olunur. Göstəricilərin bir qismi öz aktuallığını itirmişdir. Məsələn, paltaryuyan maşın, rəngli televizor və ya telefon artıq bir çox Aİ ölkələrində insanların ehtiyac duymadıqları əşyalar siyahısındadır. Eyni zamanda yoxsulluğun yeni pozisiyalarının siyahısına sosial istisnaların əlamətlərinin çatışmazlıqlarını daxil etmək zərurəti meydana gəldi. Onların arasında əsasən aşağıdakılara baxılır:

- ✓ köhnə mebelin dəyişdirilməsi;
- ✓ dostlarla/qohumlarla heç olmasa ayda bir dəfə birgə şam yeməyi (nahar);
- ✓ müntəzəm olaraq istirahət və istirahət fəaliyyətində iştirak etmək;
- ✓ hər həftə şəxsi ehtiyaclara az miqdarda pul xərcləmək;
- ✓ bundan başqa yoxsulluq siyahısına evdə şəxsi istifadə üçün kompüter və internetin olmaması da əlavə ediləcək.

Ev başçısının müxtəlif sosial qruplara aid olması ev təsərrüfatı başçısı tərəfindən aşağıdakı meyaralara əsasən onların rifahının qiymətləndirilməsi fikirlərinə əsaslanır:

- aztəminatlı- qida, geyim və ayaqqabıya olan ehtiyacların çatışmazlığı;
- yoxsul olmayan lakin orta sinfə də aid olmayan sinif- ərzaq məhsullarının, geyimin və ayaqqabının alınması üçün kifayət qədər vəsaitin olması, mənzil-kommunal təsərrüfatı xidmətlərinin ödənilməsi, lakin uzun müddətli məhsulların alınmasında çətinlik çəkirlər;
- orta sinif-qida məhsullarının, əsasən ərzaq məhsullarının və xidmətlərin ödənilməsində çətinlik çəkmirlər, lakin əlavə mənzilin, bahalı avtomobilin və s.əldə edilməsində kifayət qədər vəsaitin olmaması;
- yüksək orta sinif-keyfiyyətli ərzaqlardan istifadə edirlər, komfortlu şəraitdə yaşayırlar, gəlir gətirən işlə və ya şəxsi işlə təmin olunublar, lakin istirahət üçün lazımı qədər boş vaxt yoxdur;
- varlı təbəqə-lazımı qədər vəsaitin olması (bilik, sağlamlıq, maliyyə, mülkiyyət,vaxt).

Keçid dövrünün sona çatması, iqtisadiyyatda struktur islahatların yekunlaşması təbii olaraq Azərbaycanda orta sinif, onun formalaşması, inkişafı və perspektivlərinin həm nəzəri, həm də empirik tədqiqinə zəruri sosial sifariş yaratmışdır. Ölkədə hər bir demokratik cəmiyyətin sabitliyinin sütunlarından sayılan orta təbəqənin qeyd edilən aspektlərdə təhlilinin hələlik yox dərəcəsində olması, dinamik iqtisadi inkişaf fonunda islahatların elmi təminatı baxımından qeyri-məqbul hesab edilən haldır.

SAM-ın tədqiqat qrupunun müəyyənləşdirdiyi meyarlar (adambaşına aylıq xərclərin 94 - 470 manat intervalında olması və ev təsərrüfatının mənzil, bağ evi və ya avtomobil kimi əmlakdan hər hansı birinə malik olması) əsasında əhalinin 43,9 faizi orta təbəqə sayıla bilər.¹

Azərbaycanda orta sinif nümayəndələrini təhlil edərkən ən əhəmiyyətli meyar hesab edilən təhsil indikatorunun diferensial paylandığını müşahidə edirik. Belə ki, orta sinif hesab edilən insanların yalnız 30%-nin ali təhsili var. Əvvəlcədən müəyyən edilmiş kriteriya üzrə dəyərləndirsək orta sinfin özünü iki cür təsnif etmək olar: yuxarı orta sinif, aşağı orta sinif.

¹ Prezident yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin (SAM) reallaşdırdığı "Azərbaycanda orta təbəqə: sosial-iqtisadi, siyasi aspektlər" mövzusunda tədqiqat layihəsi qeyd edilənlər baxımından mövcud boşluğun aradan qaldırılması yönündə mühüm addım hesab edilə bilər.

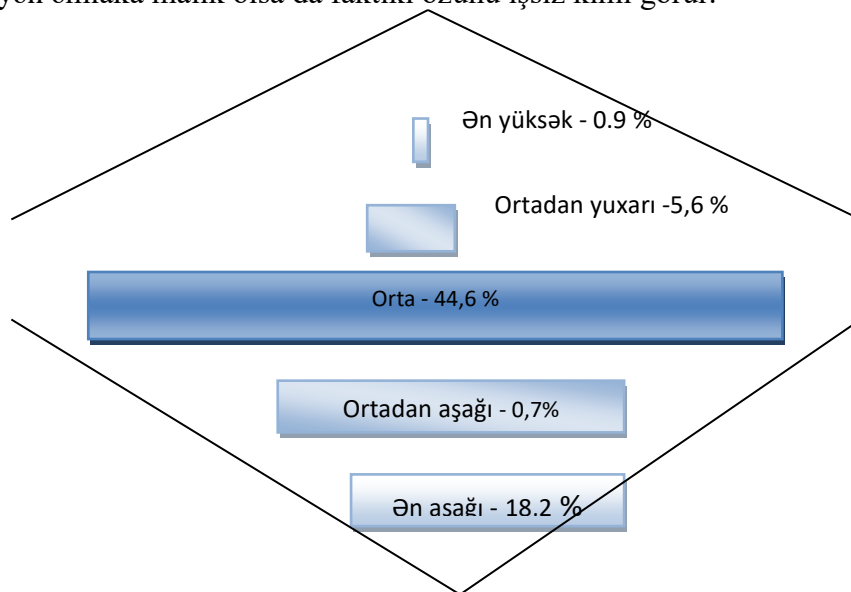
Təhsil indikatoru məhz yuxarı orta sinfin həcmi müəyyən edir. Bu sinfə Azərbaycanda mövcud orta təbəqənin 33%-i aiddir. Digər maraqlı məqam isə Azərbaycanda orta təbəqə kimi dəyərləndirilən əhalinin 66,9%-i orta və orta ixtisas təhsillidir. Təhsil kriteriyasını əsas götürsək ali təhsilli əhalinin 35%-nin orta sinif kateqoriyasına düşə bilməməsi üç mümkün məqamdan xəbər verir. Cəmiyyətdə sosial ədalət prinsipləri pozulur və ya təhsilin səviyyəsi aşağıdır. 35% insan diplom olsa da yetərli maddi imkana malik deyil. Bununla yanaşı nəzərə almaq lazımdır ki, ölkədə qaçqınların və məcburi köçkünlərin sayı bu rəqəmin şişmə səbəblərindən biri ola bilər. Əmlak kriteriyasına görə 66,9% orta təbəqə təşkil etsə də, onları aşağı orta təbəqə hesab etmək lazımdır. Çünki bu qrupun cəmiyyətin ictimai həyatında fəal olma, sosial çağırışlar səsləndirmə, ümumi və milli məsələlərdə həlledici rol oynama ehtimalı olduqca aşağı dəyərləndirilir.

Orta təbəqənin məşğuliyyətini müəyyən edərkən daha çox insanın ixtisaslı mütəxəssis olması (mühəndis, pedaqoq, həkim, elmi işçi və ya proqramçı) olduğu müəyyən edilmişdir. Bununla yanaşı orta sinif nümayəndələrinin 20,5%-nin pensiya yaşında olması diqqəti cəlb edir. Belə ki, bu qrup insanlar müəyyən əmlak imkanlarına malik olsa da, dinamik qrup deyil. Sosial tələblər baxımından təhlükə doğurmur. Diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də orta sinfə daxil olan əhalinin 9,7%-nin özünü işsiz kimi göstərməsidir.

Orta sinfə aid olanların 13,7%-i 16-29 yaş, 16,9%-i 30-40 yaş, 29,6%-i 41-50 yaş, 24,9%-i 51-60 yaş, 11,1%-i i 61-70 yaş və 3,7%-i 70-dən yuxarı yaş qrupuna daxildir.

SAM-ın sosioloji sorğularının nəticələrinə əsasən qeyd etmək lazımdır ki, respondentlərin özünü orta sinfə aid etməsi barədə subyektiv rəyi də tədqiqat qrupunun gəldiyi nəticələrlə uyğunluq təşkil edir. Belə ki, maddi vəziyyətinə görə əhalinin 44,2%-i, təhsil səviyyəsinə görə 45,8%-i və peşəsinin nüfuzuna görə 33,3%-i özünü orta səviyyəyə aid edir.

Bu qrup müəyyən əmlaka malik olsa da faktiki özünü işsiz kimi görür.

Şəkil 1. Maddi vəziyyətinə görə respondentlərin özlərini aid etdikləri təbəqələrdən ibarət romb²

Göründüyü kimi, tədqiqat qrupunun orta sinfə aid etdiyi əhalinin faiz nisbəti (43,9%) özünü maddi vəziyyətinə, təhsil səviyyəsinə və peşəsinin nüfuzuna görə orta təbəqə sayan respondentlərin xüsusi çəkisinə uyğun gəlir. Respondentlərin özlərini orta sinfə (ortadan aşağı və yuxarı da nəzərə alınmaqla) aid etməsi dərəcəsi ilə 90%-ə qədər üst-üstə düşür. Amma sorğu nəticələrinin təhlili göstərir ki, bəzən tədqiqat qrupunun müəyyənləşdirdiyi meyarlara görə orta sinfə aid edilən respondent, əslində özünü orta təbəqə saymır.

Beləliklə, Azərbaycanda rombşəkilli cəmiyyət formalaşmışdır. Rombun ortasında ən iri segment kimi özünü orta sinfə aid edən insanlar dayanır.

Orta təbəqənin payının yüksək olması:

- 1) məşğulluq səviyyəsi yüksəkdir;
- 2) orta sinfin korporativ maraqları onu sosial-iqtisadi və siyasi sabitliyin olmasında maraqlı qüvvəyə çevirir;
- 3) orta sinif dövlət büdcəsinin getdikcə azalan neft gəlirlərini kompensasiya edəcək qeyri-neft gəlirlərinin əsas mənbəyinə çevrilir;
- 4) orta sinfin xərcləmələri təhsilin, səhiyyənin və digər xidmət, eləcə də istehsal sferalarının maliyyələşməsində öz sözünü deyir;
- 5) orta sinfin dövlətdən asılılığının azalması dövlətin maliyyə yükünü yüngülləşdirir;
- 6) orta sinif regional inkişafa əlavə təkan verir və s.

Beləliklə, bütün bu amilləri nəzərə alaraq ölkədə orta təbəqənin sayının artırılması istiqamətində hədəflər müəyyənləşdirilməlidir. Eyni zamanda bu təbəqənin kriteriyalarının müəyyənləşdirilməsi üçün dünyada tətbiq edilən ən müasir metodların tətbiqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Canberra Group Handbook on Household Income Statistics. Second Edition 2011.
2. <http://sam.az/articles/view/illik-hesabatlar> Prezident yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin (SAM) reallaşdırdığı “Azərbaycanda orta təbəqə: sosial-iqtisadi, siyasi aspektlər” mövzusunda tədqiqat layihəsinin məlumatları
3. Rakesh Kochhar Middle class fortunes in Western Europe www.pewresearch.org.
4. www.financialsamurai.com/definitions-of-a-middle-class-income-do-you-consider-yourself-middle-class/#sthash.2KgYQt8w.dpuf
5. www.krugosvet.ru/enc/...nauki/.../SREDNI_KLASS.html
6. Тихонова Н.Е., Мареева С.В. Средний класс: теория и реальность /. – М. : Альфа-М, 2009. – 320 с. : ил.

² Prezident yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin (SAM) reallaşdırdığı “Azərbaycanda orta təbəqə: sosial-iqtisadi, siyasi aspektlər” mövzusunda tədqiqat layihəsinin məlumatlarıdır.

НЕКОТОРЫЕ ПОДХОДЫ СВЯЗАННЫЕ С ОПРЕДЕЛЕНИЕМ СРЕДНЕГО СЛОЯ НАСЕЛЕНИЯ

**Фархад Гамбой оглы Микайлов, Рзаева Вафа Гусейнага кызы,
Кулиева Нармина Аллахверди кызы**

Старший научный сотрудник НИИЭИ (Научно-исследовательского института экономических изысканий) при UNЕС, Докторант НИИЭР (Научно-исследовательского института экономических реформ)

Резюме

В статье теоретические основы определения среднего слоя населения, а также методология, используемая для определения этого слоя, были изысканы авторским подходом. В то же время, были исследованы проводимые в этой сфере изыскания.

Ключевые слова: средний слой, уровень жизни, бедность, неравенство.

SOME APPROACHES TO THE DEFINITION OF THE MIDDLE CLASS OF THE POPULATION

Farhad Qamboy Mikaylo, Senior Research Fellow at the UNЕС

PhD student of the ISRER, Vafa Rzayeva Huseynaqa,

Narmina Allahverdi Guliyeva

Abstract

The theoretical foundations of the definition of the middle class of the population, as well as the methodology used to determine this layer have been studied by the author's approach. At the same time, explorations in this area have been researched.

Key words: orta tәbәqә, hәyat sәviyyәsi, yoxsulluq, bәrabәrsizlik.

AZƏRBAYCANDA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ ONLARIN FƏALİYYƏTİNDƏKİ SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Abasova Samirə Hüseyn qızı, i.e.n., dos.,

AMEA İqtisadiyyat institutu, aparıcı elmi işçi, e-mail: abasovasamira@rambler.ru

Xülasə

Qeyd olunan məqsədə nail olunması üçün iri və orta sahibkarlıq subyektlərinin mövcud vəziyyətinin təhlili və onun inkişaf meyillərinin üzə çıxarılması, sahibkarlıq mühitinin, sahibkarlığın regional strukturunun və inkişaf dinamikasının, sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsi tədbirlərinin sistemliliyinin təhlili tədqiqatın əsas vəzifələri kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Açar sözlər: iri sahibkarlıq subyektləri və onların fəaliyyəti, orta sahibkarlıq subyektləri fəaliyyətinin təhlili, KOS subyektlərinin sosial-iqtisadi göstəriciləri, sahibkarlıq subyektləri fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi.

Giriş

Son 27 ildə Azərbaycan Respublikasında gedən əsaslı islahatların nəticəsində bir çox sosial-iqtisadi dəyişikliklər tətbiq olunmuşdur. İri və kiçik, eləcə də orta sahibkarlıq fəaliyyəti üçün yeni iqtisadi mühit formalaşmağa başlamışdır. Ölkədə aparılan sosial-iqtisadi siyasətin ən əsas məqsədlərindən biri əlverişli biznes və investisiya mühiti yaratmaq, onların inkişafı üçün bir sıra hüquqi aktların qəbul olunmasıdır. İkinci növbədə daxili və xarici investisiyaların cəlb edilməsi sayəsində qeyri-neft sektorunun inkişafına nail olmaq əsas vəzifələrdən biridir. Bu da öz növbəsində ölkəmiz üçün iri və orta biznesin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması deməkdir.

1. Azərbaycanla sahibkarlığın inkişaf xüsusiyyətləri

Müstəqillik qazandıqdan sonrakı dövrdə Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafını şərti olaraq aşağıdakı mərhələlərə bölmək olar:

- 1993-cü ilə qədər olan mərhələ;
- 1993-2002-ci illər;
- 2002-2015-ci illər;
- 2015-dən—indiyədək.

Cədvəl 1

Sahibkarlığın inkişaf mərhələləri [9].

Sahibkarlığın inkişaf mərhələləri			
Mərhələlər	Xüsusiyyətləri	Nəticələr	İqtisadi inkişafın tələbləri
1993-cü ilə qədər olan mərhələ	<ul style="list-style-type: none"> İslahatların həyata keçirilməsində ləngimələr; həyata keçirilən epizodik tədbirlərdə sistemsizlik. 	<ul style="list-style-type: none"> inkişaf göstəricilərinin səviyyəsinin aşağı düşməsi; maliyyə və istehsal sahələrində qeyri-sabitliyin hökm sürməsi. 	<ul style="list-style-type: none"> bazar iqtisadiyyatına istiqamətlənmiş sistemli islahatlara başlama zərurəti: -<u>özəlləşdirmənin</u> həyata keçirilməsi; -sahibkarlığın təşəkkülünün dövlət müdafiə sisteminin formalaşması.
1993-2002-ci illər	1993-1996-cı illər	<ul style="list-style-type: none"> UDM-ın həcmünün azalmasının qarşısının alınması; inflyasiyanın minimal səviyyəsinin təmini. 	<ul style="list-style-type: none"> -formalaşmış əsaslar üzərində islahatların həyata keçirilməsinin sürətləndirilməsi.
	1996-2002-ci illər	<ul style="list-style-type: none"> real islahatlar üçün zəruri şərtlərin təmini; siyasi və makroiqtisadi sabitliyin əldə edilməsi; sahibkarlığın təşəkkülü istiqamətində ilkin tədbirlər. 	<ul style="list-style-type: none"> əsas makroiqtisadi göstəricilərin artım dinamikası; sahibkarlıq subyektlərinin sayının dinamik artımı; xarici investisiya axını.
2002-ci ildən sonrakı mərhələ	<ul style="list-style-type: none"> sahibkarlığın inkişafının dövlət müdafiə sistemində köklü dəyişikliklər: <ul style="list-style-type: none"> - maliyyə təminatı; - dövlət tənzimlənməsi; - infrastruktur; - hüquqların müdafiəsi. 	<ul style="list-style-type: none"> <u>sahibkarlıqda istehsal yönümlü</u> inkişaf meyli; regionlarda işgüzar fəaliyyətin canlanması sahibkarların cəmiyyətdəki mövqeyinin möhkəmlənməsi. 	<ul style="list-style-type: none"> məşğullüğün təmini; regional potensialın reallaşdırılması: <ul style="list-style-type: none"> - sənaye; - aqrar sahə; - turizm. ixrac potensialının reallaşdırılması; innovasiya sahibkarlığının təşəkkülü və inkişafı

1993-cü ilə qədər olan mərhələ. İqtisadi islahatların sistem halında, müəyyən ardıcılıqla və bir-birini tamamlama şərti ilə həyata keçirilməsi iqtisadi dirçəlişin təmin edilməsinin mühüm şərtidir. Radikal iqtisadi dəyişikliklər mərhələsində həyata keçirilən iqtisadi tədbirlərin hər birinin ümumi iqtisadi inkişafda yerinin düzgün dərk edilməsi və onların reallaşdırılmasında ardıcılığın gözlənilməsi köklü islahatların nəticəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən əsas məsələlərdəndir. Azərbaycan reallığına gəldikdə isə, müstəqilliyimizin ilk illərində bu baxımdan vəziyyətin qənaətbəxş olmaması ilk baxışda aydınlaşır. İstər nəzəri, istərsə də respublika iqtisadiyyatında yaranmış vəziyyətin tələbləri baxımından sahibkarlığın maddi əsasını formalaşdıran özəlləşdirmə, xüsusilə də qiymətlərin liberallaşdırılmasını qabaqlamalı idi.

1993 - 2002-ci illər.

Respublikanın potensialı nəzərə alınaraq uğurlu neft strategiyası işlənib hazırlanmış və müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir. Bu isə öz növbəsində, neft sektorunun inkişafı ilə bağlı yardımçı sahələrin inkişafına təkan vermiş və həmin sahələrdə yerli sahibkarların mövqeləri möhkəmlənmişdir.

Neft sektorunun inkişafından əldə edilmiş gəlirlər hesabına ölkəmizin dünya bazarında üstünlük əldə edə biləcəyi ənənəvi qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafı istiqamətində uğurlar əldə edilmişdir. Ölkənin yerləşdiyi mühüm strateji mövqedən yararlanaraq uğurlu beynəlxalq iqtisadi layihələrin reallaşdırılmasına başlanmışdır.

Sahibkarlıq infrastrukturunun formalaşdırılması istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmış, sahibkarlara zəruri texniki yardım (məsləhət, informasiya və s. xidmətlər) göstərən strukturlar formalaşmışdır. Sahibkarlar üçün vergi yükünün azaldılması istiqamətində dövlət səviyyəsində müəyyən addımlar atılmışdır. Belə ki, mənfəət və əlavə dəyər vergisi dərəcələri, məcburi sığorta haqqı aşağı salınmış, kiçik sahibkarlıq subyektlərinin bir qisminə vahid vergi tətbiq edilməyə başlanmışdır.

2002-ci ildən sonrakı mərhələ.

Bu mərhələdə ölkə iqtisadiyyatının yenidən qurulması sahəsində qarşıda duran vəzifələrin yerinə yetirilməsi sahibkarlığın inkişafının sürətləndirilməsini, bu sektorun ölkənin sosial-iqtisadi problemlərinin həllində rolunun gücləndirilməsini, onun fəaliyyətinin ölkə iqtisadiyyatının inkişafı tələblərinə daha da uyğunlaşdırılmasını, bu istiqamətdə dövlət dəstəyi tədbirlərinin çərçivəsinin genişləndirilməsi və onların ünvanlılığının daha da artırılmasını, regionlarda sahibkarlığın inkişafı sahəsində mövcud potensialın reallaşdırılmasını tələb edir.

“Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər)” bu istiqamətdə həyata keçirilən dövlət tədbirlərinin sistemliliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayaraq ölkədə sahibkarlığın inkişafına böyük təkan vermişdir [9].

S.Bağirova görə Azərbaycanda sahibkarlıq subyektlərini işçilərin sayı, illik dəyər, eləcə də balans dyəri göstəricilərinə görə aşağıdakı təsnifat üzrə bölmək olar. (cədvəl 2 və 3) [9].

Ölkə iqtisadiyyatının və onun əsasını təşkil edən sahibkarlığın inkişafı sahəsində müşahidə edilən pozitiv meyillər iqtisadiyyatın daha da şaxələnrək genişlənməsinə imkan yaradır. Ötən illər ərzində həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində 2016-cı il ərzində özəl sektorun payı Ümumi Daxili Məhsulun həcmində 80,0%-dən çox olmuş, məşğulluqda isə 75,3%-ə çatmışdır.

Cədvəl 2

Azərbaycanda sahibkarlıq subyektlərinin təsnifatı [9]

	İşçilərin sayı, nəfər	İllik Dövriyyə (Min AZN)
Kiçik	< 50	≤ 200
Orta	50 – 250	≤ 600
İri	> 250	> 600

Cədvəl 3

Mikro, Kiçik və Orta bizneslərin Avropa İttifaqında təsnifatı (2003)

	İşçilərin sayı, nəfər	İllik Dövriyyə, milyon Avro	Aktivlərin balans dəyəri, milyon Avro
Orta	< 250	50	43
Kiçik	< 50	10	10
Mikro	< 10	2	2

Orta sahibkarlıq subyektlərində əməkdaşların sayının 250 nəfərə qədər olmasına baxmayaraq təsnifata görə onların illik dövriyyə gəlirləri 600 min manatı aşmamalıdır. Hazırkı qanunvericiliyə görə illik gəliri 250 min manata qədər olan subyektər sadələşdirilmiş 4 % vergi ödəyirlər ki, bu bir çox orta subyektlərin aşağı vergi dərəcəsi əldə etmək üçün əlverişli olan vergi növünə istinad etmələrinə şərait yaradır. Bu da kiçik sahibkarlıq subyektlərinin iri və orta subyektlərə nisbətən çox olmasına gətirib çıxarmışdır – 2017-ci ildə 80,6%. 2015-ci ildə kənd təsərrüfatının, emal sənayesinin sadələşdirilmiş vergidən azad olması, regionlarda fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün sadələşdirilmiş vergi dərəcəsinin 2 % olması Lənkəran, Gəncə-Qazax rayonlarında iqtisadi fəaliyyətin güclənməsinə gətirib çıxarmışdır.

2017-ci il aprelin 1-i vəziyyətinə hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün qeydiyyatdan keçmiş fərdi sahibkarların sayı 756318 olmuşdur. Hesabat dövründə hər altı fərdi sahibkardan beşi “Ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri”, “Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq”, “Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi” və “Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı” sahələri üzrə qeydiyyatdan keçmişdir. Sahibkarlıqla məşğul olmaq niyyətində olan fərdi sahibkarların əsas hissəsi Bakıda (28,7%), Aran (21,0%), Gəncə-Qazax (14,7%) və Lənkəran (10,3%) iqtisadi rayonlarında qeydiyyata alınmışdır [10].

“**Doing Business 2017**” hesabatında Azərbaycan 190 ölkə arasında 65-ci pillədə qərarlaşmış, dünyada 3 və daha çox islahat aparan 29 ölkədən biri olmuşdur. Həmçinin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Sərəncamı ilə biznes mühitinin əlverişliliyinin artırılması və beynəlxalq reytinglərdə ölkəmizin mövqeyinin daha da yaxşılaşdırılması məqsədilə Komissiya yaradılmışdır.

“**Global Rəqabətlik Hesabatı**”nda ölkəmiz əvvəlki hesabatla müqayisədə mövqeyini 3 pillə yaxşılaşdıraraq 138 ölkə arasında 37-ci mövqeyə yüksəlmiş və bu göstərici üzrə MDB məkanında liderlik mövqeyini qoruyub saxlamışdır [10].

2017-ci il aprelin 1-i vəziyyətinə ölkə üzrə müəssisələrin ümumi sayının 20,0-ini kiçik və orta müəssisələr təşkil etmiş və onların əsas hissəsi ticarət (31,2%), digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi (13,9%), tikinti (11,8%) və kənd təsərrüfatı (10,4%) sahələrində yaradılmışdır. Kiçik müəssisələrin 57,3 % Bakıda, 12,8 % Aran, 6,9 % Abşeron, 6,0 % Lənkəran, 5,8 % Gəncə-Qazax, qalanları isə digər iqtisadi rayonlarda yaradılmışdır [7].

Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərin sayına diqqət yetirəndə görürük ki, orta və iri subyektlərin kiçik müəssisələr nisbəti 20:80 nisbətindədir.

Cədvəldən göründüyü kimi iri və orta sahibkarlıq subyektlərinin xüsusi çəkisi 2013-cü ildə 20,0%-dən 2017-ci ildəki 19,4%-ə qədər enmişdir. Kənd təsərrüfatı sahəsində isə onların xüsusi çəkisi 0,7%-dən 5,3%-ə qədər xeyli artmışdır. Emal sənayesi üzrə bu göstərici 7,4%-dən 10,8% -ə qədər yüksəlmişdir. Lakin bu sahə üzrə innovasiya sahibkarlığı çox zəif inkişaf etmişdir. Emal sənayesi müəssisələri, əsasən, yığma əməliyyatlar üzrə fəaliyyət göstərirlər ki, bu da xaricdən gətirilən ehtiyat hissələr və detalların yığılaraq kompüter, LCD televizor və digər elektron cihazlar kimi məhsulların buraxılmasına gətirib çıxarır. Lakin radikal, təkmilləşdirici, elmtutumlu məhsulun hissələri və detallarının təzələnməsi üzrə innovasiyaların istehsalatda tətbiq olunması müşahidə edilmir [2].

Cədvəl 4

Müəssisələrin sayı [7]

	2013	2014	2015	2016	2017
Cəmi:	78966	86010	94563	100325	107358
<i>Orta və iri müəssisələr</i>	16067	16781	19444	21288	20844

1. Kənd təsərrüfatı	8287	9034	9252	9561	9977
Orta və iri iri müəssisələr	62	270	383	875	532
2. Emal sənayesi	5136	5382	5583	5799	6125
Orta və iri iri müəssisələr	378	374	399	405	663
3. Tikinti	8938	9326	10206	10641	11220
Orta və iri iri müəssisələr	569	627	681	727	983
4. Ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri	21519	23356	24890	25937	27873
Orta və iri iri müəssisələr	798	926	1032	1176	1101

Son 5 ildə kənd təsərrüfatında iri və orta sahibkarlıq subyektlərinin xüsusi çəkisi 4,6%, emal sənayesində - 3,2%, tikinti sahəsində 2,4% artmışdır. Azərbaycanda orta sahibkarlıq subyektlərinin səmərəli fəaliyyət göstərə biləcəyi əsas aparıcı sektorlar (daha əmək tutumlu sektor) kimi - kənd təsərrüfatı, tikinti və turizm sahələrini göstərmək olar ki, onlara transmilli şirkətlərin investisiya yatırımlarının cəlb olunması mümkündür.

2. Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Azərbaycan hökuməti bazar iqtisadiyyatına keçid dövründən başlayaraq sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirmişdir. Belə tədbirlərdən həlledicisi bu sahədə qanunvericilik bazasının formalaşdırılması və zamanın tələbinə uyğun olaraq təkmilləşdirilməsi olmuşdur. Azərbaycan Respublikasında iri və orta sahibkarlığa dövlət yardımı son illərdə artmışdır.

Aqrar sektorda fəaliyyət göstərən sahibkarlar üçün subsidiyaların verilməsi və onun həcmünün artırılması, aqrolizinqlər vasitəsilə toxum, mineral gübrələr, texnika ilə təminat, torpaq vergisi istisna olmaqla, digər vergilərdən azad etmə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Kiçik və orta sahibkarlığa kömək proqramlarının hazırlanması və həmin proqramların həyata keçirilməsinin təşkili, orta sahibkarlıq subyektlərinə maliyyə resurslarının əldə etmələri üçün güzəştli şəraitin yaradılması məqsədilə ölkəmizdə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu yaradılmış, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 27 avqust tarixli, 779 nömrəli Fərmanı ilə Fondun Əsasnaməsi təsdiq edilmişdir. Həmin Əsasnamə ilə fondun vəzifələri olaraq aşağıdakılar müəyyən edilmişdir [6]:

- Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına maliyyə təminatı yaratmaq üçün tədbirlər görmək;
- sahibkarlığın, xüsusilə kiçik sahibkarlığın inkişafına kömək məqsədi ilə maliyyə resurslarının cəlb olunması və səmərəli istifadəsi əsasında dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsinə kömək etmək;
- iqtisadiyyatın qabaqcıl inkişaf istiqamətləri ilə bağlı investisiya layihələrinin və proqramlarının həyata keçirilməsinə maliyyə köməyi göstərmək;
- sahibkarlığın inkişafına yönəldilmiş proqramları maliyyələşdirmək;
- sahibkarlığın, sağlam rəqabətin və əmtəə bazarının inkişafını, yeni iş yerlərinin yaradılmasını təmin edən sahə və regional proqramların və investisiya layihələrinin işlənilməsində və həyata keçirilməsində iştirak etmək.

Cədvəl 5-də sahibkarlıq subyektlərinin mülkiyyət növləri üzrə bölgüsü verilmişdir. Cədvəldən görüldüyü kimi son illər ərzində bütün mülkiyyət növləri üzrə müəssisələrin sayı artmışdır. Lakin bütün müəssisələr üzrə ticarət və nəqliyyatın təmiri üzrə subyektlərin xüsusi çəkisi 2017-ci ildə 28,7%-dir. 2-ci

yerdə tikinti sənayesi müəssisələri (10,9%), üçüncü yerdə kənd təsərrüfatı subyektləri – (10,6%) durur [2].

Cədvəl 5

Azərbaycanın sahibkarlıq subyektlərinin mülkiyyət növləri üzrə bölgüsü [7]

	2013	2014	2015	2016	2017
Cəmi:					
Xarici	4404	4922	5429	5781	6245
Dövlət	9208	9087	10540	10646	10640
Xüsusi	62143	68642	75187	20354	86812
Qarışıq	1456	1601	1754	1850	1960
1. Kənd təsərrüfatı					
Xarici	44	40	41	53	66
Dövlət	576	512	534	10646	10640
Xüsusi	8318	8428	8610	80354	86812
Qarışıq	46	50	56	1850	1960
2. Emal sənayesi					
Xarici	270	293	323	342	381
Dövlət	350	301	294	271	257
Xüsusi	4233	4502	4685	4889	5175
Qarışıq	280	283	277	292	303
3. Tikinti					
Xarici	676	765	854	904	953
Dövlət	658	511	493	501	505
Xüsusi	7393	7811	8593	8959	9470
Qarışıq	195	223	250	260	275
4. Ticarət və nəqliyyat təmiri					
Xarici	1208	1363	1475	1563	1712
Dövlət	894	857	849	851	732
Xüsusi	19034	20704	22085	23018	24894
Qarışıq	383	432	481	505	535

Cədvəl 6

Sahibkarlıq kateqoriyaları üçün vergi imtiyazları [4]

Sahibkarlıq kateqoriyası	İşçilərin orta siyahı sayı (nəfər)	İllik dövriyyə (ƏDV, aksiz daxil olmadan)
Sənaye və tikinti	< 50	≤ 500 min manat
Kənd təsərrüfatı	< 25	≤ 250 min manat
Topdansatış ticarət	< 15	≤ 1 mln. manat

Pərakəndə satış ticarət, nəqliyyat, xidmət və digər iqtisadi fəaliyyət növləri	< 10	≤ 250 min manat
--	------	-----------------

Sahibkarlığa Kömək Milli fondunun vəsaitlərinin istifadəsinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır

[6]:

- ətlik və südlük istiqamətli cins iri buynuzlu heyvandarlıq komplekslərinin yaradılması;
- müasir quşçuluq təsərrüfatlarının yaradılması və ya bərpaası;
- logistika (qida və qeyri-qida məhsullarının saxlanması, daşınması və satışı) mərkəzlərinin yaradılması;
- müasir tələblərə cavab verən meyvə-tərəvəz məhsullarının emalı müəssisələrinin yaradılması;
- iri taxılçılıq və ya toxumçuluq təsərrüfatlarının yaradılması;
- yağlı bitkilər əkini və emalı müəssisələrinin yaradılması;
- qarışıq yem istehsalı müəssisələrinin yaradılması;
- müasir istixana komplekslərinin yaradılması;
- intensiv bağçılıq (üzüm, alma, nar və.s) və ya tingçilik təsərrüfatlarının yaradılması;
- intensiv üzümçülük təsərrüfatlarının və üzüm emalı müəssisələrinin yaradılması;
- müasir çörək istehsalı müəssisələrinin yaradılması;
- digər sənaye (yüngül, tikinti, kimya, maşınqayırma və s.) müəssisələrinin yaradılması;
- orta sahibkarlığın (o cümlədən gənclər, qadınlar, əlillər və məcburi köçkünlərin sahibkarlığı) inkişafı.

2002-2013-cü illər ərzində Fondun xətti ilə sahibkarlara 1 milyard 211 milyon manat məbləğdə vəsait güzəştli kreditlər verilmişdir. Təkcə 2013-cü ildə sahibkarların təqdim etdikləri 4468 layihəyə 275 milyon manat kredit verilmişdir ki, bunun da nəticəsində 12 min 45 yeni iş yerinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur [6].

2013-cü ildə Azərbaycan respublikasının İqtisadiyyat və Sənaye nazirliyinin Sahibkarlığa Kömək Milli fondunun xətti ilə kiçik sahibkarlıq subyektlərinə verilmiş güzəştli kreditlər [6].

Cədvəl 7

İqtisadi sahələr üzrə verilən kreditlərin həcmi və xüsusi çəkisi [6]

İqtisadiyyatın sahələri	Layihə lərin sayı	Xüsusi çəkisi (%)	Kreditin məbləği (min manat)	Xüsusi çəkisi (%)	Yaradılacaq yeni iş yerlərinin sayı (nəfər)
1 Müxtəlif sənaye məhsullarının istehsalı və emalı	175	3.9	85325.0	31.0	2496
2 Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı	4276	95.7	149511.0	54.4	8947
3 Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı	10	0.2	32679.0	11.9	461
4 Xidmət sahələrinin inkişafı	7	0.2	7485.0	2.7	141
Cəmi:	4468	100.0	275000.0	100.0	12045

Orta sahibkarlıq subyektlərinin dəstəklənməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində ardıcıl 12 aylıq dövrün istənilən ayında vergi tutulan əməliyyatların həcmi 120.000 manat və ondan az olan sahibkarlara sadələşdirilmiş vergi ödəyicisi olmaq hüququ verilir. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının müvafiq fərmanı ilə kənd təsərrüfatı istehsalçıları olan sahibkarlar torpaq vergisi istisna olmaqla başqa bütün vergilərin ödənilməsindən azad edilmişlər. Dünya Bankı (DB) və Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (BMK) tərəfindən hazırlanan “Doing Business-2014” hesabatının reytingində Azərbaycan 70-ci mövqeni tutmuşdur. “Doing Business” hesabatı ölkədə biznes mühitinin əlverişli olmasını qiymətləndirir. Azərbaycan iqtisadiyyatı “Doing Business-2013” hesabatı ilə müqayisədə öz mövqeyini bir pillə yaxşılaşdıraraq 189 ölkə arasında 70-ci yeri tutmuş və bir sıra göstəricilərə görə qabaqcıl ölkələri geridə qoymuşdur.

Biznes mühitinin tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsi sahəsində 2005-ci ildən başlayaraq 18 məqsədyönlü islahatların keçirilməsi sayəsində hazırkı hesabatda Azərbaycan iqtisadiyyatı ilk 15 ölkə sırasında qərarlaşmışdır. Azərbaycanın göstəricilər üzrə 189 ölkə sırasında 2013 və 2014-cü il üçün tutduğu mövqe göstərilmişdir (Cədvəl 8).

Azərbaycan respublikasının doing Buisness 2014 hesabatında bəzi göstəricilər üzrə mövqeyi [11] - Dünya Bankı və Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının birgə layihəsinin saytı Azərbaycanın vergi sistemində böyük uğurlarla aparılmaqda olan islahatların nəticəsidir ki, ölkəmiz müəssisənin qeydiyyatı göstəricisi üzrə ötən illə müqayisədə 6 pillə irəliləyərək 10-cu mövqeyə yüksəlmişdir. Belə müsbət meyillər göstəricilər 2014-cü ildə reyting 2013-cü ildə reytingin dəyişməsi bu sahələrdə də müşahidə olunur.

Cədvəl 8

Sahələr üzrə reytingin dəyişməsi [4]

	2013	2014	Dəyişmə
Müəssisənin qeydiyyatı	10	16	+6
Tikintiyə icazənin alınması	180	179	-1
Elektrik şəbəkəsinə qoşulma	181	179	-2
Əmlakın qeydiyyatı	13	11	-2
Kreditləşmə	55	52	-3
Sərmayəçilərin müdafiəsi	22	21	-1
Vergitutma	77	79	+2
Beynəlxalq ticarət	168	169	+1
Müqavilələrin icrasının təmin edilməsi	28	27	-1
Ödəmə qabiliyyətinin itirilməsinin həll edilməsi	86	95	+9

2013-cü ildə ölkəmizin bu göstərici üzrə mövqeyi ötən ilə nisbətən 2 pillə yaxşılaşmış və 189 ölkə arasında 77-ci sırada qərarlaşmışdır. ABŞ-ın “Heritage” Fondu və “Wall Street Journal” qəzetinin birgə hazırladığı “İqtisadi Azadlıq İndeksi-2014” hesabatında Azərbaycan 100 mümkün xaldan 61,3 xal toplamaqla, dünyanın 186 ölkəsi arasında 81-ci yeri tutaraq iqtisadi cəhətdən orta azad ölkələr sırasına daxil olmuşdur.

2013-cü ildə 2012-ci illə müqayisədə Azərbaycan 6 pillə irəliləmiş və iqtisadi azadlıq indeksini 1,6 xal yaxşılaşdırmışdır. Buna səbəb kimi maliyyə idarəçiliyi və mülkiyyət hüququ məsələlərində irəliləyişlərin olduğu göstərilir [12]. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı, o cümlədən kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında öz əksini tapmışdır.

Ümumdünya İqtisadi Forumu (ÜİF) tərəfindən hazırlanan 2013-2014-cü illərdə dünya ölkələri iqtisadiyyatlarının rəqabətə davamlılıq reytingində Azərbaycan daha rəqabətə davamlı ölkələr sırasına daxil olub və 148 ölkə arasında 39-cu yeri tutub. Bu dövrdə Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatında payı 0,12% təşkil etmişdir. Hesabatda Azərbaycanda siyasi-iqtisadi sabitlik, həmçinin valyuta tənzimlənməsi yüksək qiymət almışdır [12]. Bütün bunlar Azərbaycanda biznesin təşkili üçün münbit şəraitin olmasını əsaslandırır, xarici investisiyaların cəlbə üçün əlverişli mühitin olduğunu göstərir.

Azərbaycanda orta biznesin mövcud vəziyyətinin təhlili Dövlət Statistika Komitəsinin 2012-ci il üzrə məlumatlarına görə hazırda Respublikamızda kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı iqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə 248292-yə yaxındır [7].

2016-cı ildə iri və orta sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyət göstəriciləri cədvəl 9-da verilmişdir.

Cədvəl 9

İri və orta sahibkarlıq subyektlərinin 2016-cı ildə pərakəndə ticarət dövriyyəsi və əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin dəyəri, milyon manat [3]

	Cəmi iri və orta	o cümlədən	
		iri	orta
pərakəndə ticarət dövriyyəsi	3 195,4	2 945,6	249,8
əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin dəyəri	5 008,9	4 573,2	435,7

Cədvəl 9-dan göründüyü kimi iri və orta sahibkarlıq subyektlərinin əldə etdikləri gəlir o qədər də yüksək deyil. Amma onu qeyd etmək olar ki, iri və orta sahibkarlıq subyektlərinin bir-birinə nisbəti son dövrdə təxmini olaraq 10:1-ə bərabərdir, bu da öz növbəsində ödənişli xidmətlərin proporsiyasına da təsir etmişdir (10:1 nisbəti təkrarlanır).

Cədvəl 10-dan göründüyü kimi sənaye üzrə sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas hissəsi mədənçıxarma sənayesinin payına düşür (66,1 %). Müvafiq olaraq emal sənayesinin xüsusi çəkisi 33,9%-dir. Emal sənayesi üzrə işə yaradılmış əsaslı dəyər qida sənayesində yaranmışdır (36,1%). İkinci yerdə neft məhsullarının istehsalı durur (28,7%). Sahibkarlıq fəaliyyətində elmtutumlu məhsulların istehsal dəyərinə nəzər salsaq görərik ki, kimya sənayesinin dəyəri – 4,3%, toxuculuq sənayesi – 1,1%, metallurgiya sənayesi – 3,3%, maşın və avadanlıqların istehsalı – 1,8%, yüksək texnologiyalara malik kompüter, elektron və optik məhsullar istehsalı – 1,0%-dir. Bu rəqəmlər Azərbaycanda sahibkarlıq subyektləri arasında elmtutumlu

Cədvəl 10

2016-cı ildə sənayenin fəaliyyət növləri üzrə iri və orta sahibkarlıq subyektlərinin sayı və yüklənmiş malların, yerinə yetirilmiş işlərin, göstərilmiş xidmətlərin dəyəri

İqtisadi fəaliyyət növləri	Fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin sayı			Yüklənmiş malların, yerinə yetirilmiş işlərin, göstərilmiş xidmətlərin dəyəri, min manat		
	Cəmi iri və orta	İri	Orta	Cəmi iri və orta	İri	Orta
Sənaye üzrə cəmi	1209	669	540	32015128,9	31800912,0	214216,9

İqtisadi fəaliyyət növləri	Fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin sayı			Yüklənmiş malların, yerinə yetirilmiş işlərin, göstərilmiş xidmətlərin dəyəri, min manat		
	Cəmi iri və orta	İri	Orta	Cəmi iri və orta	İri	Orta
Mədənçıxarma sənayesi	122	86	36	21181436,8	21167204,2	14232,6
Xam neft və təbii qaz hasilatı	25	22	3	18853070,4	18852138,8	931,6
Metal filizlərinin hasilatı	2	1	1	127599,3	127549,4	49,9
Mədənçıxarma sənayesinin digər sahələri	38	17	21	27899,4	21277,1	6622,3
Mədənçıxarma sənayesi sahəsinə xidmətlərin göstərilməsi	57	46	11	2172867,7	2166238,9	6628,8
Emal sənayesi	719	364	355	8631579,4	8490814,4	140765,0
Qida məhsullarının istehsalı	172	99	73	3117104,7	3087982,0	29122,7
İçki istehsalı	53	21	32	189541,8	176412,2	13129,6
Tütün məmulatlarının istehsalı	3	1	2	41528,9	40010,5	1518,4
Toxuculuq sənayesi	26	23	3	96149,8	95580,7	569,1
Geyim istehsalı	22	11	11	44101,3	39824,0	4277,3
Dəri və dəridən məmulatların, ayaqqabıların istehsalı	9	5	4	12557,1	10676,4	1880,7
Mebeldən başqa ağacın emalı və ağacdan məmulatların istehsalı	9	5	4	6179,6	4547,6	1632,0
Kağız və karton istehsalı	8	2	6	53685,4	51589,8	2095,6
Poliqrafiya məhsullarının istehsalı	34	12	22	52716,9	42385,1	10331,8
Neft məhsullarının istehsalı	3	3	-	2472755,4	2472755,4	-
Kimya sənayesi	36	18	18	372500,3	366842,6	5657,7
Əczaçılıq məhsullarının istehsalı	3	1	2	1017,3	776,7	240,6
Rezin və plastik kütlə məmulatlarının istehsalı	46	19	27	163095,8	150871,3	12224,5
Tikinti materiallarının istehsalı	98	42	56	375147,6	357059,0	18088,6
Metallurgiya sənayesi	19	11	8	286914,1	284877,8	2036,3
Hazır metal məmulatlarının istehsalı	33	14	19	122261,0	114266,8	7994,2

İqtisadi fəaliyyət növləri	Fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin sayı			Yüklənmiş malların, yerinə yetirilmiş işlərin, göstərilmiş xidmətlərin dəyəri, min manat		
	Cəmi iri və orta	İri	Orta	Cəmi iri və orta	İri	Orta
Kompüter, elektron və optik məhsulların istehsalı	11	5	6	89207,2	87467,4	1739,8
Elektrik avadanlıqlarının istehsalı	14	8	6	81433,0	77304,4	4128,6
Məşin və avadanlıqların istehsalı	31	16	15	153685,2	146591,1	7094,1
Avtomobil, qoşqu və yarımqoşquların istehsalı	2	2	-	154814,6	154814,6	-
Sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalı	6	5	1	11007,8	10689,8	318,0
Mebellərin istehsalı	27	15	12	47747,6	43272,2	4475,4
Sair sənaye məhsullarının istehsalı	4	1	3	6226,6	4985,6	1241,0
Məşin və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri	50	25	25	680200,4	669231,4	10969,0
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	184	128	56	1934379,4	1903434,1	30945,3
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	184	91	93	265531,1	237257,1	28274,0

sahələrə üstünlük verilməməsini bir daha sübut edir [3].

Sahibkarlıq fəaliyyətinə başlamaq istəyən sahibkarların böyük əksəriyyəti fiziki şəxs kimi fəaliyyət göstərməyə üstünlük verirlər. Bununla bərabər qeyd etmək lazımdır ki, normativ aktlarla təsdiq edilməsə belə, fərdi sahibkarlıqla məşğul olanların hüquqi şəxslərdən ümumi iqtisadi yanaşma baxımından müəyyən çatışmazlıqları da mövcuddur. Belə ki, hüquqi şəxs formasında fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektləri banklar və digər partnyor şirkətlər qarşısında daha etibarlı təsir bağışlayırlar. Hazırda hökumət tərəfindən də hüquqi şəxslərin sayının artırılmasına stimül vermək üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirilir.

Nəticə

Hazırda ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun inkişafı kontekstində iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bu şaxələndirmə zamanı iqtisadiyyatın əsas aparıcı sektorlarının müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Fikrimizcə, Azərbaycanda orta sahibkarlıq subyektlərinin səmərəli fəaliyyət göstərə biləcəyi əsas aparıcı sektorlara (daha əmək tutumlu sektor) kənd

təsərrüfatı, tikinti və turizm sahələrini aid etmək olar. Belə bir şəraitdə Respublikaya transmilli şirkətlərin investisiya yatırımları reallığa çevrilir.

Ölkədə transmilli şirkətlərin fəaliyyəti orta müəssisələrin inkişafı üçün yeni perspektivlər yaradır. Belə ki, orta sahibkarlıq subyektləri iri şirkətlərlə, həmçinin transmilli korporasiyalarla inteqrasiyada daha müvəffəqiyyətlə inkişaf edirlər və onların etibarlı təchizatçısı rolunda çıxış edirlər. Bu istiqamətdə Azərbaycanda fındıqçılıq sahəsində cəlbedici perspektiv vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dünyada fındıq istehsalının 5%-ni verir. Bu sahədə iri şirkətlərlə yanaşı, orta sahibkarlıq sektoruna aid olan sahibkarlıq subyektləri də fəaliyyət göstərirlər.

Orta şirkətlər iri şirkətlər üçün təchizatçı rolunda çıxış etməklə bərabər, həm də qismən ixrac fəaliyyəti ilə də məşğul olurlar. Buraya fındıq bağlarının sahibləri olan fermerləri də əlavə etsək, bu sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarlar arasında inteqrasiyanın parlaq nümunəsini almış olarıq. Azərbaycanda belə ixrac potensialı məhsulların çox olduğunu nəzərə alsaq orta sahibkarlığın müəyyən istiqamətdə inkişaf perspektivlərini təsəvvür etmək olar.

Azərbaycanda istifadə olunan sahibkarlıq subyektlərinin təsnifatı yenidən işlənilməli və yalnız illik gəliri 1 mln manatı aşan subyektlər orta sahibkarlığa aid olmalıdırlar. Orta sahibkarlıq subyektlərində əməkdaşların sayı 250 nəfərə qədər olmasına baxmayaraq təsnifata görə onların illik dövriyyə gəlirləri 600 min manatı aşmamalıdır. Hazırkı qanunvericiliyə görə illik gəliri 250 min manata qədər olan subyektlər sadələşdirilmiş 4 % vergi ödəyirlər ki, bu bir çox orta subyektlərin aşağı vergi dərəcəsi əldə etmək üçün əlverişli olan vergi növünə istinad etmələrinə şərait yaradır. Bu da kiçik sahibkarlıq subyektlərinin iri və orta subyektlərə nisbətən çox olmasına gətirib çıxarmışdır – 2017-ci ildə 80,6%. 2015-ci ildə kənd təsərrüfatı, emal sənayesinin sadələşdirilmiş vergidən azad olması, regionlarda fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün sadələşdirilmiş vergi dərəcəsinin 2 % olması Lənkəran, Gəncə-Qazax rayonlarında iqtisadi fəaliyyətin güclənməsinə gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycanda orta sahibkarlıq subyektlərinin səmərəli fəaliyyət göstərə biləcəyi əsas aparıcı sektorlar (daha əmək tutumlu sektor) kimi - kənd təsərrüfatı, tikinti və turizm sahələrini göstərmək olar ki, onlara transmilli şirkətlərin investisiya yatırımlarının cəlb olunması mümkündür.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları, 2017.
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, Dövlət Statistika Komitəsi, 2017.
3. Gülməmmədov V. Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın tənzimlənməsində vergitutma amilləri. Vergi jurnalı, No. 3(117), 2014, s. 161-176.
4. Həsənov Ə., Əliyev T. Rəqabət qabiliyyətli sənayedə sahibkarlığın inkişafı. Bakı, 2013, 76 s.
5. <http://anfes.gov.az/> - Sahibkarlığa Kömək Milli fondunun saytı.
6. Sahibkarlığa Kömək Milli fondunun saytı.
<http://anfes.gov.az/az/show.page.php?guid=339c5de6-8a55-11e3-86ba-0015177efc42> – Bagirov S. 3(117)/2014 07.10.2016 EDF, <http://anfes.gov.az/>.
7. www.azstat.gov.az – Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin saytı.
8. www.CutePDF.com

9. www.doingbusiness.org – Dün̄ya Bankı və Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının birgə layihəsinin saytı.
10. www.heritage.org/index - ABŞ-in “Heritage” Fondunun saytı.
11. www.imf.org – Beynəlxalq Valyuta Fondunun saytı.
12. Абасова С.Г. Механизмы государственного регулирования ВЭИП в странах с развивающейся экономикой (на примере внешнеэкономических связей Азербайджана с другими странами). Новосибирск, Изд-во ЦРНС, 2015, 234с.

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ПРЕПРИНИМАТЕЛЬСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И ОЦЕНКА СПЕЦИФИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

**Абасова Самира Гусейн кызы, к.э.н., доц.
Ведущий научный сотрудник ИЭ НАН Азербайджана**

Резюме

В этой статье рассматриваются вопросы малого, среднего и крупного предпринимательства, этапы развития предпринимательства, также специфические особенности предпринимательской деятельности. Автором проанализированы хозяйственная деятельность всех видов предпринимательства и дана оценка предпринимательской деятельности в Азербайджане.

Ключевые слова: крупные субъекты предпринимательства и их деятельность, средние субъекты предпринимательства и их деятельность, социально-экономические показатели субъектов малого и среднего предпринимательства, анализ и оценка деятельности субъектов предпринимательства.

THE DEVELOPING STAGES OF ENTREPRENEURSHIP IN AZERBAIJAN AND DEFINITION OF SPECIFIC ASPECTS OF ENTREPRENEURSHIP ACTIVITIES MRS., PHD IN ECONOMICS, AP

Abasova Samira Huseyn qizi,

The Leader Researcher at Economy Institute of Azerbaijan NAS

Abstract

This paper considers some problems of small, medium and large-size entrepreneurship enterprises, stages of their development and specific aspects of their activity. Author also has analysed all of entrepreneurship objects' activity in dynamic and defined the main developing stages in detail.

Key words: activity of large-size entrepreneurship subjects, activity of medium-size entrepreneurship subjects, social-economic dates of small and medium-size enterprises, analysis and definition of entrepreneurship activity

ŞƏKİ-ZAQATALA İQTİSADI RAYONUNDA TURİZM VƏ KURORT POTENSİALI

Elxan Sərxan oğlu İmanov, İN İİETİ, aparıcı elmi işçi,

e-mail: elxanimanov@gmail.com

Rüstəm Elxan oğlu İmanov, İN İİETİ, mütəxəssis,

e-mail: [rimanov@mail.ru](mailto:rیمانov@mail.ru)

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun turizm və kurort potensialının təhlili aparılıb. Turizm və kurort potensialının təhlili altı qrup üzrə aparılıb: milli parklar və qoruqlar; mədəni-tarixi resurslar; mineral sular; çaylar; göllər və şlalələr və s.

Turizm-rekreasiya potensialına görə, iqtisadi rayon Respublikada ən zəngin rayondur. Təqdim olunmuş material Azərbaycan Respublikası üzrə turizm və kurort potensialını tədqiq edənlər üçün çox faydalı ola bilər.

Açar sözlər: turizm, kurort, potensial, iqtisadi rayon, milli park, mineral sular, rekreasiya.

Müasir dövrdə Azərbaycanın qarşısında duran mühüm problemlərdən biri də ölkədə rekreasiya potensialından istifadə, turizm və kurort sahələrinin yaradılması, onun inkişafı və beynəlxalq turizm-kurort ailəsinə qovuşması üçün məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsidir. Çünki bu ölkədə yeni infrastrukturların yaradılmasını tələb edir. Təbiətin bəxş etdiyi ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməklə insanlar çoxlu sayda əzab-əziyyətdən qurtula bilərlər.

Azərbaycan kimi gözəl coğrafi əraziyə və təbii sərvətlərə malik olan bir ölkə mütləq turizmi inkişaf etdirməlidir. Çünki, bu daimi gəlir mənbəyidir. Bu fikirləri prezident İlham Əliyev Qalaaltı İstirahət Kompleksinin açılışındakı çıxışı zamanı səsləndirib: “Təbii sərvətlər, yəni neft, qaz bunlar tükənən sərvətlərdir. Ancaq ölkəmizin dayanıqlı inkişafı üçün daim gəlir gətirən sahələr inkişaf etməlidir. Onların içərisində turizm xüsusi yer tutur. Bəzi ölkələrin gəlirləri turizm üzərində qurulub. Biz də tanıtmalıyıq ölkəni”.

Turizm və kurort potensialını rəşional və qənaətcil istifadə ilk növbədə sağlamlığın möhkəmlənməsi, xəstəliklərin və əhalinin ölüm səviyyəsinin azaldılmasına müsbət təsir göstərir. Turizm-kurort zonalarında fəaliyyət göstərən rekreasiya müəssisələrinin əldə etdikləri vəsaitlərdən yerli büdcəyə ödəmələr keçirilir ki, bu da bölgənin, o cümlədən rekreasiya fəaliyyətinin gələcək inkişafına sərf olunur və ölkənin regionlarında əhalinin məşğulluğu təmin olunur.

Təbii turizm və kurort amillərinin unikalığı və rəngarəngliyi, landşaft resurslarının mövcudluğu, tarixi-mədəni abidələrin zənginliyi Respublikamızda geniş profilli və çoxfunktional turizm-rekreasiya təsərrüfatlarının yaradılmasına stimül yaradır.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun potensial turizm-kurort ehtiyatlarını 6 qrupa bölmək olar: 1) milli parklar və qoruqlar; 2) mədəni-tarixi resurslar; 3) mineral sular; 4) çaylar; göllər və şlalələr; 5) musiqi festivalı və digər tədbirlər; 6) “Tufandağ” Qış – Yay Turizm İstirahət Kompleksi

Milli parklar və qoruqlar

Milli parklar - xüsusi ekoloji, tarixi, estetik və digər əhəmiyyət daşıyan təbiət komplekslərinin yerləşdiyi və təbiəti mühafizə, maarifçilik, elmi, mədəni və digər məqsədlər üçün istifadə olunan təbiəti mühafizə və elmi tədqiqat idarələri statusuna malik olan ərazilərdir.

Qeyd edək ki, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi yaradıldıqdan əvvəl Azərbaycan Respublikasında Milli parklar mövcud deyildi. 2003-cü ildən başlayaraq Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən Ordubad, Şirvan, Ağgöl, 2004-cü ildə Hirkan, Altıağac, 2005-ci ildə Abşeron, 2006-cı ildə isə Şahdağ Milli Parkları yaradıldı.

Hazırda milli parklar ölkə ərazisinin 2,9%-ini təşkil edir.

Şahdağ Milli Parkı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 8 dekabr tarixli 1814 nömrəli Sərəncamı əsasında yaradılmışdır. Ərazisi ilkin olaraq 115895 hektar təşkil edir ki, bundan İsmayilli və Pirqulu Dövlət Təbiət Qoruqları 21014 hektar, Quba, Qusar, İsmayilli, Qəbələ, Oğuz və Samaxı rayonlarının inzibati ərazilərində olan dövlət meşə fondu torpaqları 81797 hektar və həmin rayonların hüduqlarındakı yüksəkliklərdə yerləşən və istifadəsiz yaylaqlar 13084 hektar təşkil edir.

Şahdağ Milli Parkının yaradılmasında məqsəd çoxlu sayda endemik və nəslə kəsilməkdə olan növlər və transsərhəd köçəri heyvanlar da daxil olmaqla global əhəmiyyətli dağ meşələri və yüksək dağlıq ərazilərdə yerləşən otlaqlar ekosisteminin bərpası, qorunması və idarə edilməsi, torpağın münbit qatının qorunub saxlanması, ərazi üçün xarakterik olan fauna və flora növlərinin qorunması, artırılması və zənginləşdirilməsi, həmçinin, təbii kompleksin sabitliyinin tənzimlənməsi, elmi-tədqiqat işlərinin aparılması üçün daha əlverişli şəraitin yaradılması, eləcə də ətraf mühitin monitorinqi, əhəlinin ekoloji cəhətdən maarifləndirilməsi və böyük turizm potensialı olan ərazidə ekoturizmin inkişafının təmin edilməsidir.

Milli Parkın ərazisinin yerləşdiyi yüksəklik onun iqliminin müxtəlifliyinə, bitki örtüyünün torpaqlarının və heyvanlar aləminin zənginliyinə əsaslı təsir göstərmişdir. Buradakı meşələr zəngin, füsunkar və gözəl mənzərələr yaratmaqla məşhurdur.

Relyefin şaquli dəyişməsi və parçalanması, mürəkkəb iqlim şəraiti və torpaq örtüyü burada bitki örtüyünün olduqca müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur. Meşələr, əsasən iberiya və şərq palıdından, şərq fısdığından və Qafqaz vələsindən əmələ gəlmişdir. Milli Parkın çox böyük ərazini əhatə etməsi səbəbindən burada həm təmiz, həm də qarışıq meşələrə rast gəlinir. Meşələrdə qarışıq halda göyrüs, qaraçöhrə, ağcaqayın, söyüd, qoz, gilə, alma, armud kimi ağaclar, dəmirqara, əzgil, yemişan, böyürtkən, itburnu, zirinc kimi kol bitkiləri yayılmışdır.

Şahdağ Milli Parkının heyvanat aləmi çox zəngindir. Burada, quşlardan qırqovul, qaratoyuq, alabaxta, bildirçin, sarıköynək, çobanaldadan, ağacdələ, qarğa, məməlilərdən cüyür, çöl donuzu, qonur ayı, çaqqal, dovşan, dələ, canavar, tülkü, maral, yenot, qarapaça, meşə pisiyi, təkə, ayı, vaşaq, gəlincik, porsuq növlərinə təsaduf olunur. Ərazidə adları Azərbaycan Respublikasının "Qırmızı Kitab"ına daxil edilmiş məməlilərdən vaşaq, köpgər, quşlardan turac, berkut, çöl qartalı növləri qorunur.

2007-ci ildə Şahdağ Milli Parkının xəritəsi təsdiq olunmuş, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinə təqdim edilməsi üçün Milli Parkın əsasnaməsi işlənib- hazırlanmışdır.

Təbiət gözəlliyinin rəngarəngliyi, bitki və heyvanlar aləminin zənginliyi əraziyə böyük sayda yerli və xarici turistlərin cəlb ediləcəyinə inam yaradır.

Zaqatala Dövlət Təbiət Qoruğu

Zaqatala Dövlət Təbiət Qoruğu Respublikamızın ən qədim qoruqlarından biridir. Qoruq 1929-cu ildə Zaqatala və Balakən inzibati rayonlarının ərazisində, Böyük Qafqaz sıra dağlarının mərkəz hissəsinin cənub mikroyamaqlarında təşkil edilmişdir. Ərazisi 23844 hektar idi. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2008-ci il 17 oktyabr tarixli 370s nömrəli Qərarı ilə Zaqatala və Balakən meşə mühafizəsi və bərpası müəssisələrinin torpaqları hesabına ərazisi genişləndirilərək sahəsi 47349 hektara çatdırılmışdır. Qoruq Gürcüstan Respublikası ilə həmsərhəddir.

Zaqatala Dövlət Təbiət Qoruğunun yaradılmasında başlıca məqsəd bu meşələrin əvəzedilməz torpaqqoruyucu və susaxlayıcı xüsusiyyətlərini saxlamaq, aşağı zonada yerləşən yaşayış məntəqələrini və əkin sahələrini seldən qorumaq, Böyük Qafqazın cənub yamacının təbii kompleksini, bitki və heyvanat aləmini mühafizə etmək olmuşdur.

Qoruğun ərazisi meşələr, subalp və alp çəmənlikləri və yüksək sal qayalıqlardan ibarətdir. Böyük Qafqaz sıra dağlarının cənub yamaqlarında, dəniz səviyyəsindən 650-3646 m hündürlükdə yerləşir.

Yüksəklik artdıqca qoruğun iqlimi mülayim isti iqlimdən dağ tundrası iqliminə doğru dəyişir. Aşağı və orta dağ qurşaqları (800- 2200 m. d. s. h.) fısdıq, vələs və palıd meşələri ilə örtülüdür, yüksəklik artdıqca isə bunlar subalp seyrəklikləri ilə, sonra subalp çəmənlikləri (2400 m.) daha sonra isə alp çəmənlikləri (3200 m-ə kimi) və nəhayət, subnival və nival qurşaqları ilə əvəz olunurlar. Qoruğun ərazisi çox mürəkkəb və kəskin relyefə malikdir. Burada dağlar və yüksəkliklər dərin dərələr və daşlı-qayalı çay sahilləri ilə kəsilir.

Qoruğun şimal hissəsində yerləşən dağlar şiş zirvəli sal qayalardan ibarətdir. Bu qayalar ilin çox vaxtı qar örtüyü altında qalır, cənub hissədəki günbəzvari dağlar isə alp çəmənlikləri ilə örtülü olurlar.

Zaqatala Dövlət Təbiət Qoruğunun ərazisi çox kəskin çay şəbəkəsi ilə kəsilir. Öz mənbəyini qoruğun ərazisindən götürən və şimaldan cənuba kimi bütövlükdə bu ərazidən keçən əsas çaylardan Alazan çayının qolları olan Katexçay və Balakənçayı göstərmək olar. Dağ çaylarının suyunun əsasını su ayrıcılarında böyük miqdarda yağan qar və yağışlar təşkil edir. Əsrlər boyu qoruğun ərazisindən axıb keçən əsas çaylar orta dağlıq hissədə hündürlüyü 20 metrə çatan gözəl şlalələr, keçilməz dərələr yaratmışlar.

Ərazinin əsas suxurları gilli şistlər və qum daşlarından ibarətdir. Qoruğun torpaq örtüyü əsasən ibtidai dağ-çəmən, dağ-çəmən, dağ-çəmən-meşə və qonur meşə torpaq tiplərindən ibarətdir.

Qoruqda 1000-dən artıq bitki növünə təsadüf edilir. Əsas meşə təşkil edən növlərdən fısdıq, palıd, vələs, cökə, göyrüş, şabalıd, qoz, qaraçöhrə, qarmaqvari şam və s. göstərmək olar.

Burada 32 növ məməli, 89 növ köçəri və oturaq quşlar yaşayır. Qoruqda 4500-dən çox Şərqi Qafqaz təkəsi, 1000 baş maral, 700 baş qarapaça və 2000-ə yaxın çöl donuzu vardır. 1950-ci ildə qoruqda elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına rəhbərlik edən şöbə yaradılmışdır. Burada beynəlxalq bioloji problemlər üzrə tədqiqat işləri aparılır.

Qoruğun elmi təmayülü- Böyük Qafqazın şimali-şərq hissəsinin ayrı-ayrı zonalarında susaxlayıcı, torpaqqoruyucu və kurort-qlim əhəmiyyətli dağ çəmənlikləri və meşələrin qorunub saxlanması və onlardan səmərəli istifadə olunmasına yönəldilmişdir.

Çox qiymətli dərman bitkisi olan jənşenin Böyük Qafqazın dağətəyi şəraitində yetişdirilməsi imkanı, dağ çəmənlerini məhsuldarlığı, yüksək dağ palıdının ekologiyası və onun

bərpası, Sosnovski baldırğanı timsalında dağ-çəmən və yem bitkilərinin məhsuldarlığı, dırnaqlıların, habelə həşəratyeyən və yırtıcı quşların biologiya və ekologiyası problemlərinin tədqiq edilməsi bu baxımdan əhəmiyyətlidir. Elmi- tədqiqat işi qoruğun əməkdaşları və başqa elmi-tədqiqat və tədris institutlarının alimləri tərəfindən aparılır.

İlisu Dövlət Təbiət Qoruğu

İlisu Dövlət Təbiət Qoruğu Azərbaycan Hökumətinin 20 fevral 1987-ci il tarixli 57№-li Qərarı ilə 9345 hektar ərazidə yaradılmışdır. Böyük Qafqazın cənub yamacında (Qax rayonu), Zaqatala və İsmayilli qoruqlarının arasında 700-2100 m hündürlükdə yerləşir. 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 31 mart tarixli Qərarı ilə qoruğun ərazisi genişləndirilmişdir. Hal-hazırda qoruğun sahəsi 17381,6 hektardır.

Qoruğun təşkil edilməsində məqsəd təbii kompleksi daha yaxşı qorumaq və bərpa etmək, nadir və məhv olmaq təhlükəsi qarşısında olan bitki və heyvanları qorumaq və artırmaq, meşələrin əvvəlki vəziyyətini bərpa etmək, torpaqların eroziyaya uğramasının və sel hadisələrinin qarşısını almaq və s. ibarətdir.

Qoruğun adı Qax rayonundakı İlisu kəndinin adı ilədir. Həmin kəndin adı isə onun yaxınlığındakı kükürlü suyu olan bulaqdan gələn iy ilə əlaqədar olaraq «iyli su» mənasından yaradılmışdır.

Ərazi Baş Qafqaz dağlarının dik yamaclı, çay dərələri vasitəsilə intensiv parçalanmış sahələri üçün səciyyəvi olan relyefə malikdir. Qoruğun ərazisində qışı quraq keçən soyuq iqlim və yağıntıları təxminən bərabər paylanan mülayim-isti iqlim tipləri hakimdir. Havanın orta illik temperaturu 5-12 arasında tərəddüd edir. Hündürlüyə qalxdıqca yağıntının miqdarı 920 mm-dən 1400 mm-ə qədər artır.

İlisu qoruğunun ərazisində dağ-çəmən, dağ-çəmən-meşə, qonur dağ-meşə, çürüntülü-karbonatlı dağ-meşə və qəhvəyi dağ-meşə torpaqları yayılmışdır.

İlisu qoruğunda dərman, endemik, nadir və nəslə kəsilmək təhlükəsi altında olan bitki növləri çoxdur. Ərazidə şərq fisdığı, Qafqaz vələsi, şərq palıdı, Litvinov tozağacı, Trautvetter ağcaqayını, quşarmudu, itburnu, böyürtikan, dovşanalması, topulqa, yabanı gilə, zoğal, moruq və s. bitkilər yayılmışdır. Qaraçöhrə, Radde ağcaqayını bitkilərinin adları Qırmızı kitablara daxil edilmişdir.

Qoruğun ərazisində 5 dəstəyə aid olan 35 növ məməli yaşayır. Bunlar dırnaqlılar (nəcib maral, cüyür, köpgər, təkə, çöl donuzu), yırtıcılar (qonur ayı, canavar, tülkü, daş və meşə dələləri, gəlincik, porsuq, yenot, meşə pişiyi, vaşaq), gəmiricilər (dovşan, süleysinlər, siçanlar, sincablar və s.), cücüyeyənlər (ağdiş, qonurdiş, kirpilər, nalburunlar) və s. ibarətdir.

Quşların 11 dəstəyə aid olan 90-a qədər növü yayılmışdır; onların 60 növü qədəri isə sərçəkimilərə aiddir. Ərazidə sürünənlərin 12 növü yaşayır. Onların 7-si kərtənkəllərə, 3-ü təlxələrə, 1-i ilanlar, 1-i isə koramallara aiddir.

Qoruqdakı çaylarda çay forel balığı yaşayır. Digər balıqlardan isə şərq qışovçusu, kür şirbiyi, və kür xramulyası yalnız Kurmuxçayın qoruğunun aşağı sərhəddindəki hissəsində məskunlaşmışdır. Burada suda - quruda yaşayanların 5 (qurbağalar) növü yayılmışdır.

Türyançay Dövlət Təbiət Qoruğu

Türyançay Dövlət Təbiət Qoruğu Azərbaycan Hökumətinin 6 may 1958-ci il tarixli Qərarı ilə 12344 hektar ərazidə yaradılmışdır. 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin

03 yanvar tarixli Qərarı ilə ərazisi iki dəfə genişləndirilmişdir. Hazırda sahəsi? ərazisi 22488 hektardır. Qoruq Ağdaş, Oğuz, Yevlax və Qəbələ rayonlarının ərazisində yerləşir.

Türyançay Dövlət Təbiət Qoruğunun yaradılmasında məqsəd Azərbaycanın arid meşə sahələrindən biri, həm də ən başlıcası olan Bozdağın arid meşə lansaft kompleksini qorumaqdır.

Ərazisi qərbdən və şimal-qərbdən şərqə və cənub-şərqə doğru uzanan alçaq dağ tirələrdən ibarətdir. Ərazi kəskin parçalanmış relyefə malikdir. Geomorfoloji cəhətdən burada arid denudasiya relyef tipi səciyyəvidir. Ərazi quru, dərin dərələrlə şiddətli parçalanmışdır. Relyefin paçalanması burada arid iqlim şəraitində bitki örtüyünün zəif inkişafı, torpaq örtüyünün isə az qalın və az münbitli olması ilə nəticələnmişdir.

Quru subtropik iqlim Türyançay qoruğunun ərazisi üçün səciyyəvidir. Burada qışı quraq keçən mülayim-isti və qışı quraq keçən mülayim-isti yarımsəhra və bozqır iqlim tipləri hakimdir. Burada yay isti, qış isə mülayim-isti keçir. Orta illik temperatur 140-dir. İl ərzində yağıntının miqdarı 500 mm-ə, yağıntılı günlərin sayı isə 90 günə çatır.

Qoruğun ərazisində qəhvəyi dağ-meşə, bozqırlaşmış dağ-qəhvəyi, qonur, allüvial çəmən-meşə torpaqları inkişaf etmiş, bəndlənd sahələr yayılmışdır.

Ərazidə yarımsəhra və bozqır bitki formasiyaları yayılmışdır. Onun özünəməxsus arid bitki örtüyü vardır. Burada ağac və kol bitkilərindən ən çox ardıc və saqqızağacı, qismən də gürcü palıdı, gürcü ağcaqayını, qaratikan, şərq doqquzdonu, kiçik meyvəli giləs, nar, murdarça, sarağan, efedra və s. inkişaf etmişdir.

Türyançay Dövlət Təbiət Qoruğunda çöl donuzu, qonur ayı, porsuq, dələ, tülkü, dovşan, çaqqal, vaşaq və s. məməli vəhşi və çöl heyvanları məskən salmışlar. Qoruğun ərazisi heyvanların ən əlverişli qışlaq yeridir. Burada sürünənlərdən müxtəlif ilanlara və kərtənkələlərə rast gəlinir. İlanlardan gürzə daha çoxdur. Türyançayın sularında Xəzər tısbağasına tez-tez rast gəlinir. Yerli quşlardan kəklik, göyərçin, adi qur-qur, ağbaş Asiya kərkəsi, leşyeyən qartal, qara kərkəs, sərçələr, qaratomyuqlar, zığ-zığ, payız bülbülü, dağ vələmirquşu, böyük və uzunquyruq arıquşu və s. məskunlaşmışdır. Qoruqda Azərbaycanın «Qırmızı kitabı»na adları düşən ayıya, şahinə, berkuta, çöl qartalına təsadüf edilir.

Əvvəllər Türyançay qoruğunun üç filialı vardı (Eldar şamı, Sultanbud saqqızağacı meşəliyi, Şirvan yarımsəhra bitkiəri sahəsi)

300 hektarlıq sahəsi olan Eldar Şamı filialı Respublika hökumətinin 21 noyabr 1967-ci il tarixli qərarı ilə Göy-göl Dövlət Təbiət Qoruğuna verilmiş, daha sonra, ərazisi genişləndirilmiş və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 16 dekabr tarixli Sərəncamı ilə 1686 hektar ərazidə Eldar Şamı Dövlət Təbiət Qoruğu yaradılmışdır.

Mədəni tarixi resurslar

Şəkinin tarixi və memarlıq abidələri Şəki Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biridir. Orta əsrlərə aid mənbələrdə onun adı Şaki, Şəka, Şakki və.s. kimi adlandırılmışdır.

Şəki rayonunda aşağıdakı tarixi və memarlıq incəsənət abidələri var.

- 1. Şəki Xan Sarayı Şəki şəhəri.**
- 2. Kiş məbədi IV-V əsrlər Şəki rayonu, Kiş kəndi.**
- 3. Bideyiz məbədi XII əsr Şəki rayonu, Bideyiz kəndi.**
- 4. Gavur qalası VI əsr Şəki rayonu, Baş Kəldək kəndi.**
- 5. Dairəvi məbəd XIX əsr Şəki şəhəri.**

6. Giləhli məscidinin minarəsi XVIII əsr Şəki şəhəri.
7. Məscid və qəbir XVIII əsr Şəki şəhəri.
8. Qala divarları XVIII əsr Şəki şəhəri.
9. Şəki xanovların evi XVIII əsr Şəki şəhəri.
10. Yuxarı Karvansaray XIV- XVIII əsrlər Şəki şəhəri.
11. Aşağı Karvansaray XIV -XVIII əsrlər Şəki şəhəri
12. Ağvanlar hamamı XIV əsr Şəki şəhəri.
13. Qala V-XII Şəki rayonu, Baş Küngüt kəndi.
14. Gavur qalası VIII-XIV Şəki rayonu, Baş Küngüt kəndi.
15. Nekropol E.ə. II əsr - e. II əsr Şəki rayonu, Oxud kəndi, Güney dağın ətəyində.
16. Nekropol E.ə. II əsr - e. II əsr Şəki rayonu, Oxud kəndi.
17. Qəbiristanlıq VIII-XIX Şəki rayonu, Oxud kəndindən 2 km şimal-şərqdə.
18. Nekropol Son tunc, ilk dəmir dövrü Şəki rayonu, Baş Layısqı kəndi.
19. Qoturtəpə yaşayış yeri İlk orta əsrlər Şəki rayonu, Küdürlü kəndinin yaxınlığında.
20. Küdürlü nekropolu Orta tunc dövrü Şəki rayonu, Küdürlü kəndi.
21. Döşün nekropolu Antik dövr Şəki rayonu, Kiş kəndi.

Yuxarıdakı tarixi abidələr arasında turistləri daha çox cəlb edənlər - Şəki Xan sarayı.

Şəki Xan sarayı

Dünya abidələri siyahısına daxil edilmiş Şəki xanlarının yay sarayı olan bu bina Azərbaycanda ilk müstəqil xanlığın əsasını qoyan Hacı Çələbi xanın nəvəsi Hüseyn xanın dövründə 1761-1762 –ci illərdə istifadəyə verilmişdir. Hüseyn xan eyni zamanda “Müştaq” təxəllüsü ilə şeirlər yazdığından bəzi mənbələrdən bu saray “Müştaq imarəti” kimi də qeyd olunmuşdur. Xan sarayı ikimərtəbəli olmaqla altı otaqdan, dörd dəhlizdən, iki güzgülü eyvandan ibarətdir. Binanın baş fasadı dünyada analoqu olmayan ən xırda, həndəsi fiqurlara bölünmüş, ağac parçalarının aralarına müxtəlif rəngli şüşələr geyindirilmiş şəbəkə və qapılardan ibarətdir. Şəbəkələrin hər bir kvadratmetri orta hesabla 5000, mürəkkəb yerləri 14000 ağac və şüşə şəbəkələrdən ibarətdir. Saray divarının ornamentliliyi, piştağların genişliyi, naxışlı şəbəkələr, dağlamalar, müxtəlif naxışlar, gəc üzərində oymalar adamı valeh edir.

Binanın daxilində həndəsi naxışlara, nəbatat rəsmlərinə, süjetli və quş rəsmlərinə, döyüş və ov səhnələrinə daha geniş yer verilmişdir. Saraydakı naxışların zənginliyinə, rəng çalarlarına, stalaktit oymalara, kompozisiyalara baxdıqca ata-babalarımızın qabiliyyətinə, bacarığına, zövqünə və əsrarəngiz əməyinə heyran olursan. Dünya şöhrətli türk şairi Nazim Hikmət saraya baxdıqdan sonra yazmışdır: “Əgər Azərbaycanın başqa qədim tikililəri olmasaydı, bircə Şəki Xan sarayını dünyaya göstərmək bəs edərdi”.

Qəbələnin tarixi və memarlıq abidələri; Qəbələ rayonu ərazisində Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 02 avqust 2011-ci il tarixli, 132 nömrəli qərarı ilə təsdiqlənmiş 93 dasınmaz tarix və mədəniyyət abidəsi mövcuddur. Bu abidələrdən yerli əhəmiyyətlilərin sayı 61, ölkə əhəmiyyətlilərin sayı isə 31-dir. 1 abidə dünya əhəmiyyətlidir. 17 abidə memarlıq, 69 abidə arxeoloji, 4 abidə dekorativ-tətbiqi sənət nümunəsi, 2 abidə isə bağ-park, monumental və xatirə abidələrinə aiddir.

Dünya əhəmiyyətli Memarlıq abidələri:

Qədim Qəbələ şəhəri, Səlbir Qala | Antik dövr orta əsrlər| Çuxur Qəbələ kəndi.

Ölkə əhəmiyyətli tarix və mədəniyyət abidələri:

Alban məbədi | IV-VIII əsrlər | Əmili kəndi.

Şeyx Bədrəddin türbəsi | 1446 | Həzrə kəndi.

Şeyx Mənsur türbəsi | XVI əsr | Həzrə kəndi.

Şeyx Məhəmməd türbəsi | XVI əsr | Həzrə kəndi.

Qala | VI-IX əsrlər | Vəndam qəsəbəsi.

Qala | IX-XV əsrlər | Nic qəsəbəsi.

Arxeoloji abidələr:

Kamaltəpə | IX-XVIII əsrlər | Qəbələ şəhər darvazasında 50 m cənubunda.

Çuxur Qəbələ yaşayış yeri | IX-XVIII əsrlər | Qəbələ qalasının qabağında.

Türbə | IX-X əsrlər | Çuxur Qəbələdən 500m cənubda.

Kurqan | İlk tunc dövrü | Hacallıdan 5 km. Şimal –qərbdə.

Kisədağ məbədi | İlk tunc dövrü | Hacallıdan Şimal –qərbdə.

Yalovlutəpə qəbiristanlığı | Antik dövr | Nic (Abdallı) kəndi.

Oğuzun tarixi və memarlıq abidələri;

Oğuz Azərbaycanın qədim tarixə malik yaşayış məskənlərindəndir. Burada yaşayan insanlar hələ neolit dövründə oturaq həyat tərzini keçirmişlər. Bizim eranın əvvəllərində bu ərazi Qafqaz Albaniyasının, XVIII əsrdə isə Şəki xanlığının tərkibinə daxil olmuşdur. Arxeoloqlar Kərimli və Qarabaldır kəndlərinin yaxınlığında qədim insan məskənləri aşkar etmişlər. Burada nizələr üçün ucluqlar, tunc silah, daşdan hazırlanmış qadın heykəlləri və əsalar tapılmışdır.

Oğuz rayonunda yerləşən tarixi – abidələr haqqında məlumat

1. Surxay xan qalası - (XVIII əsr) inv № - si 315 – ölkə əhəmiyyətli.
2. Qala - (XVIII əsr) inv № - si 316 – ölkə əhəmiyyətli.
3. Qalabaşı yaşayış yeri - (XVI - XVIII əsr) inv № - si 5977 –yerli əhəmiyyətli.
4. Gavur qala - (VI - XIV əsr) inv № - si 1650 – ölkə əhəmiyyətli.
5. Balaşum yaşayış yeri- (XI - XVII əsr) inv № - si 1651 – ölkə əhəmiyyətli.
6. Cümə məscidi - (XIX əsr) inv № - si 4947 – yerli əhəmiyyətli.
7. Adil körpüsü - (XIX əsr) inv № - si 4948 – yerli əhəmiyyətli.
8. Məscid - (XX əsr) inv № - si 4949 – yerli əhəmiyyətli.
9. Daşüz körpüsü - (XX əsr) inv № - si 4950 – yerli əhəmiyyətli.
10. Qala piri - (VII-XIV əsr) inv № - si 1637 – ölkə əhəmiyyətli.

Son vaxtlar Oğuz rayonunun Kərimli kəndində 5 kurqan abidəsi aşkara çıxarılmışdır. Həmin kurqanların 2-də qazıntı işləri aparılmış və çox qiymətli əşyalar aşkar olunmuşdur. Həmin kurqanlarda tikinti işləri başa çatdıqdan sonra maraqlı turizm obyektlərinə çevriləcəklər.

Qaxın tarixi və memarlıq abidələri;

Bu bölgə turizmin inkişafı üçün geniş imkanları ilə yanaşı, həm də qədim tarixə malik abidələri ilə də diqqəti cəlb edir. Rayonda 70-ə yaxın tarix və mədəniyyət abidəsi qeydə alınıb. Bunlar dünya abidələri siyahısına salınan Ləkit məbədi, Qum məbədi, Ulu körpü, Ulu məscid, Sumuq qalası və başqalarıdır.

İlisu kəndinə gedən şose yolun sağ tərəfində, Kürmükçayın sahilində, qayanın üstündə VII-IX əsrlərə aid “Cinli qala” görünür. İstehkam tipli bürclər və divarlardan ibarət olan bu qala qaya çixıntısı üzərində tikilib.

İlisu kəndi ərazisindəki tarixi-memarlıq abidələrindən biri də XVII - XVIII əsrlərə aid dördkünc quruluşlu, aşağıdan yuxarı qalxdıqca daralan Sumuq qalasıdır.

Qax ərazisindəki Ulu Körpü orijinal xüsusiyyətlərə malik qədim tarixi-memarlıq abidələrindən biridir. Körpü İlisu kəndinə gedən yolda, Kürmük çayının üzərində salınıb. Kürmük çayının axarının daraldığı yerdə, qaya çıxıntıları üzərində, çay daşından, əhəng məhlulundan və yumurta sarısından istifadə edilməklə tikilən körpüdən hazırda da istifadə olunur.

İlisu kəndinin yaxınlığında Şeyx Şamil Qalaçası (XVII – XVIII əsrlər). İlisu kəndində məscid (XVIII əsr). Güllük kəndinin yaxınlığında Pəri qalası (XV - XVI əsrlər), məscid (XVIII əsr).

Qum kəndində Qafqaz Albaniyasında xristianlığın yayıldığı dövrdə yonulmuş kərpicdən və çay daşından tikilmiş, VI əsrə aid xristian məbədi.

Əyriçayın Qanıx çayına töküldüyü ərazidə miladın ilk əsrlərindən XIV - XV əsrlərdə həyat davam etmiş, Torpaqqala qədim şəhər xarabalığı, bişmiş kərpicdən hörülmüş qala divarları, yaşayış binalarının qalıqları, gil, saxsı qablar, kərpic bişirilən orijinal kürələr, metal, daş və şüşədən hazırlanmış müxtəlif maddi mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir. Erkən orta əsrlərə aid təbəqədən Azərbaycanda ilk dəfə şüşə istehsal edən emalatxana üzə çıxarılmışdır.

Balakənin tarixi və memarlıq abidələri

Tarix və mədəniyyət abidələri

Balakən çox zəngin tarixə malik rayondur. Respublikamızda 6308 tarix və mədəniyyət abidəsi mövcuddur (onların 65-i dünya, 2034-ü ölkə, 4209-u yerli əhəmiyyətli abidələrdir). Rayonda dövlət qeydiyyatından keçmiş 26 tarix və mədəniyyət abidələri və 30 yeni aşkar olunmuş abidələr mövcuddur. Qeydə alınmış abidələr inventarlaşdırılmış, qoruyucu lövhələr vurulmuşdur. Həmin abidələrdən 2-si ölkə əhəmiyyətli memarlıq, 7-si ölkə əhəmiyyətli arxeoloji, 17-si isə yerli əhəmiyyətli abidələrdir.

Sasani dövrünə aid olan Böyük Səddin qalıqları – VI əsr, inv. №4144 Bu qədim abidənin qalıqları Balakən rayonunun Katex kəndində Bakı-Balakən magistral yolu boyunca yolun şimalındadır. Divarların eni aşağıda 1,5 metrə yaxındır, hündürlüyü 4-5 metr olub. Sədd V-VII yüzillikdə Azərbaycanı Sasaniilər işğal etdikdən sonra Sasani hökmdarı I Qubad və Xosrov Ənuşirəvanın göstərişi ilə tikilib.

Səddin tikilməsində məqsəd dağlıqların qəfil hücumlardan müdafiə, həmçinin “Hun keçidi”ndən gələn hunların axınının qarşısını almaq idi.

Darvaz məbədi – IV-IX əsr

Antik dövr müəlliflərinin qeyd etdikləri kimi Qanığın (Alazan çayı) sol sahilində, Tuğay meşəsinin ortasında olan düzəngahın mərkəzindədir. Məbəd Balakən rayonunun mərkəzindən 15-16 km cənubda, Qacarçöl adlanan böyük bir düzəngahın yaxınlığında, Darvaz binə deyilən yerdədir.

Arılıqbınə məbədi – V-VI əsr

Yerləşdiyi ərazi Balakəndən Gürcüstana gedən magistral yolun sağında, dağın ətəyində, son dərəcə mənzərəli bir yerdə, rayon mərkəzindən 5 km qərbdə, yoldan 1 km şimalda yerləşir. Əsas məbəd binası qismən salamatdır və çox keyfiyyətli kərpiclə tikilib. Təxminən 4 hektar sahədə çay daşı və hasar daxilindəki ərazidə çoxsaylı tikili qalıqları, o cümlədən xeyli qəbirlər vardır.

Minarəli məscid – XVIII-XIX əsr, inv. №207

Balakən rayonunun mərkəzində yerləşir. 1867-1877-ci illərdə inşa edilmişdir. Çay daşından tikilmiş məscidin sahəsi 1025 kv.metrdir. Əsas binadan ayrı tikilmiş minarənin hündürlüyü 45

metrdir. Məscidin şimal-qərb fasadında dörd yerdə qabarıq formada ərəb dilində sülh elementi nəxs xətti ilə kitablar həkk edilmişdir.

Nur-kilsə - V-IX əsr

Bu abidə Talalar kəndində düzən bir yerdə yerləşir. XIV əsrə aid Nur kilsənin uzunluğu 15 m, giriş hissəsinin hündürlüyü 7,6 mdir. 2 tərəfli və 6 bucaq şəklindədir. Binanın eni isə 6 metrdir. İki hissədən ibarət olan binanın giriş hissəsi öndə iki nəhəng sütun üzərində durur, sonra isə ibadət yeri olan hissəyə, otağa giriş qapısı üzərində tağa birləşir.

Zaqatalanın tarixi və memarlıq abidələri: Zaqatala rayonunun ərazisində Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli 132 sayılı qərarına əsasən Dövlət tərəfindən qorunan 100-ə yaxın abidə qeydə alınmışdır. Bunlardan ən qədimi Pəriqala, Armatay qalası, Cingözqala, Şeytan qalası, Zaqatala qalası və başqalarıdır. Rayonun kənd yerlərində VI-VIII əsrlərdən qalmış 10-dan çox Alban abidələri mövcuddur.

Rayonun Mamrux (Mamrux kilsəsi), Mazıx, Muxax, Qəbizdəre, Yuxarı Tala (Yuxarı Tala məbədi) və Yuxarı Çardaxlar kəndlərində VI-VIII əsrlərdən qalmış çoxlu Alban abidələri, qalaları vardır ki, maliyyə çətinlikləri üzündən onların yenidən bərpaası mümkün olmasa da qismən də olsa qorunması sahəsində müəyyən işlər görülür. Yerlərdə mövcud olan məscidlərin isə hamısında yenidənqurma, bərpa işləri aparılmış, tarixi abidə kimi onların qorunması təmin edilir.

Rayonun tarixi abidələrinin çoxu ən qədim vaxtlardan indiyə qədər salamat qalmış kəndlərdə yerləşir. Gözparaq və Halal kəndlərində XVIII əsrə aid məscidlər, Kelobakəndində XV əsrə aid iki qüllə, Mazıx kəndində XII əsrə aid qüllə, Yuxarı Çardaxlar kəndində V əsrə aid Pəriqala, Car kəndində XIV əsrə aid Çingizqala və rayon Tarix-diyarşünaslıq muzeyi, Paşan kəndində Alban qülləsi (XIII əsr) və Axaxdərə kəndindəki Alban qülləsi (XII əsr), rayonun müxtəlif kəndlərində, o cümlədən Əliabad və Mosul kəndlərində XIX əsrdə tikilmiş məscidlər salamat qalmışdır.

ÇAYLAR, GÖLLƏR VƏ ŞƏLALƏLƏR

Qəbələ

Qəbələ rayonunun relyefi və rütubətli iqlim şəraiti ərazidə sıx çay şəbəkəsinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan ərazisindən axan 8359 çayın 486-nın uzunluğu 10 km-dən çoxdur ki, bunun 12-si, 100 km-dən çox uzunluğu olan 23 çaydan isə 2-si Qəbələ rayonunun payına düşür. Rayonun çayları Kür hövzəsinin sol qollarına aid olub, öz suyunu ya bir başa Kürə və ya Şirvan zonasının çaylarına axıdır. Türyançay və Göyçay çaylarının qolları olan Qara, Tikanlı Bum Həməzəlli, Dəmiraparan və Vəndam çaylarının özünəməxsus axım rejmi vardır.

Qəbələ və Oğuz rayonlarının sərhədlərindən axan Türyan çay Raqdan (4020 m) zirvəsinin və Saral silsiləsinin cənub-qərbində 3680 m hündürlükdən mənbə alır. Bu çayın Qəbələ ərazisindən axan və onun sol qolları olan Qara, Tikanlı, Bum çayları və onların çoxlu sayda qolları (Ağçay, Bazarçay, Yataqçay və s) Nic qəsəbəsi yaxınlığında qovuşaraq onun daha gursulu olmasında mühüm rol oynayır. Türyan edən, coşub daşan mənasını daşıyan Türyançayın uzunluğu 180 km olub, Okean səviyyəsindən – 4 hündürlükdə (Zərdab rayonu ərazisində) Kür çayına tökülür. Sutoplayıcı hövzəsinin sahəsi 1840 km² olub, respublikamızda çoxsulu çaylar qrupuna daxildir. Türyançayın orta illik su sərfi 18 m³/san olub, illik axım həcmi 565 milyon m³-dir. Beyli

kəndindən cənubda (Savalanın qərbində) Türyançayda rayon mərkəzindən qərbdə olan ərazilərdən toplanan suların Dəmiraparandan ayrılan qolla birlikdə Qaraçay adlı gur sulu əlavə qolun birləşməsi Türyançay yatağının xeyli genişlənməsinə, suyunun ikiqat artmasına səbəb olur. Çayboğazı adlanan keçiddə tikilmiş Rayonun ikinci böyük çayı Göyçay çayı Qəbələnin şərq sərhəddi boyunca İsmayılı rayonu ilə təbii sərhəd təşkil edir. Baba dağın (3632m) qərb ətəklərindən, 1980 m hündürlükdən mənbə alan Göyçay çayı 133 km məsafədə axaraq, Ucar rayonunun ərazisində -1 m hündürlükdə Kürə qovuşur. Sutoplayıcı sahəsi 1170 km² olan Göyçay çayı əsasən yeraltı, yağış və qar suları ilə qidalanır. Orta illik su sərfi 12,5 m³/san olub, illik axın həcmi 394,2 milyon m³ bərabərdir.

Qəbələ rayonu ərazisində Tufandağın (4191m) şərq ətəklərindən mənbə alan Vəndam çayı (rayonun cənubunda təpələr və ya Qaraçay adlanır) və Dəmiraparan (cənubda qobuçay və ya Zalam qobusu) çayının (Göyçay çayının sağ qolları) suları Göyçay çayının qidalanmasında başlıca rol oynayır.

Türyançay və Göyçay çaylarının qolları olan Bum, Həməzəlli və Vəndam çayları da yuxarıda adları çəkilən çaylardan sonra gur sululuğuna və uzunluğuna görə seçilir.

Qəbələ rayonun ərazisi dağ gölləri ilə zəngindir. Hələ 1882-1890-cı illərdə Qutqaşın məktəbində (indiki Qəbələ şəhər 1 N-li orta məktəbi) müəllimlik edən görkəmli pedaqoq Rəşid bəy Əfəndiyev bu rayonun gölləri ilə maraqlanmış və „Nohur gölü” adlı məqalə ilə mətbuatda çıxış etmişdir.

Qəbələ rayonun ərazisindəki göllərin böyük əksəriyyəti Dəmiraparan çayının hövzəsində, dəniz səviyyəsindən 2300-3380 m hündürlükdə yerləşir. IV dövr buzlaşması zamanı dağ buzlaqlarının yaratdığı çuxurlarda (buzlaq mənşəyli) və dağarası çökəkliklərdə yerləşən bu göllərin sayı 10-a qədərdir. Çoxsulu dövrdə onların sahəsi 0,1 – 3,8 ha arasında dəyişir. Dəmiraparan çayının və onun qollarının qida mənbəyi rolunu oynayan bu göllərin ən başlıcaları aşağıdakılardır.

Tufan-göl – Dəmiraparan çayının sol qolu Tufançayın sağ qolunun mənbəyindən 4 km şimalda, dəniz səviyyəsindən 3,277 m yüksəklikdə yerləşir. Buzlaq (moren) mənşəyli olan Tufangölün ətrafı dağlarla əhatə olunmuş, qar və buzlaq suları ilə qidalanan şirin sulu göldür. Gölün uzunluğu 160 m, eni 125 m, çoxsulu dövrdə sahəsi 3,8 hektara çatır. Dərinliyi 5,6 m -ə çatan Tufan gölün suyu yay aylarında şəffaf olur və 2 m-ə qədər gölün dibini aydın görünür. İyul ayında gölün suyunun t 0 – u +10 0 – dən yüksək olur. Rayonun dağ yaylaqlarının Şimal sərhəddində yerləşən Tufan gölün əhatəsi ilin 8 – 9 ayı buludlu, qarlı, çovqunlu keçir. Bəzən qar örtüyü bütün il ərzində əriməyə macal tapmır. Bu yerlərə bələd olan köçəri maldarlar (yerli əhali) Tufan gölü Nuhun gölü kimi tanıyırlar.

İsmayıl Bəy Qutqaşınlı gölü – Tufan göldən 4 km şimalda, Dəmiraparan çayının sol qolunun mənbəyindən 3 km şimalda, dəniz səviyyəsindən 3,305 m. yüksəklikdə yerləşir. Sahəsi 1,3 hektar olan bu göl qar suları ilə yanaşı yaxınlıqdakı gursulu bulaq suyu ilə qidalanır. Göldən heç bir çay başlamır. Lakin yeraltı çatlar vasitəsi ilə gölün suyu Dəmiraparan çayının qoluna axır. Adsız göl olduğu üçün 1961-ci ildə tədqiqatçılar tərəfindən bu gölə həmyerli yazıçı və hərbi sahədə xidmətlərinə görə general-mayor rütbəsinə yüksəlmiş məşhur sərkərdə Hacı İsmayıl Bəy Qutqaşınlının (1806 – 1869) adı verilmişdir.

Külək gölü – İ.B.Qutqaşınlı gölündən 1 km qərbdə, okean səviyyəsindən 3,380 m hündürlükdə (Rayonun ən yüksəkdə yerləşən gölüdür) yerləşir. Gölün uzunluğu 145, eni isə 110 metr olub, sahəsi maksimum səviyyədə 3,6 ha (az sulu dövrdə isə 2 ha) çatır. Külək gölün

qidalanmasında yeraltı sularla yanaşı hövzədəki qar suları da mühüm rol oynayır. Külək gölün ətrafında sahəsi 0,1 hektara qədər olan daha 5 adsız göl var. Külək göldən 50 m şimalda sahəsi 1000 m² çox, qalınlığı 5 metrə çatan geniş qar „talası” vardır ki, buradakı qarın əriməsi nəticəsində yaxınlıqdakı göllərə xeyli miqdarda (2 l/ san) su axır.

Qotur göl - Dəmiraparan çayının sol qolu olan Arpalı çayın mənbəy hissəsində, dəniz səviyyəsindən 2,340 metr yüksəklikdə qapalı dağarası çökəklikdə, yaylaq zonasında yerləşir. Gölə şimal-şərq tərəfdən kiçik çay axır. Qotur göl axarlı göl olub, cənub-qərb tərəfdən Arpaçayın sol qolu bu göldən başlanğıc alır. Tədqiqatçıların fikrincə sabit qidalanma rejminə malik olan Qotur gölün qarşısında bənd çəkməklə ondan təsərrüfat məqsədləri üçün su anbarı kimi istifadə etmək olar. Gölə verilən coğrafi adın mənşəyi suyun müalicəvi əhəmiyyətinə görə - qoyun-quzuda rast gəlinən qoturluq xəstəliyinin qarşısını almaq üçün əhalinin bu sudan istifadə etməsi ilə əlaqədardır.

Nohur gölü - (Hohurqışlaq su anbarı) - Qəbələ şəhərindən 3 km şərqdə, Nohurqışlaq kəndindən 1 km şimalda, Güllüburun, Göydağ və Yumuru dağların arasındakı təbii çuxurda, dəniz səviyyəsindən 700 m hündürlükdə yerləşir. 1949-cu ilə kimi təbii göl kimi mövcud olan Nohur gölünün ətrafı sıx qamışlıq və su bitkiləri ilə örtülü bataqlıq, mərkəzi hissəsindəki dərin çuxurluqda isə sarı–yaşıl rəngdə suyu olan göl yerləşirdi. 1949-cu ildə bu gölün cənub hissəsində (Güllü burun dağı ilə Yumuru dağ arasında uzunluğu 850 m, hündürlüyü 8 – 10 m, eni 4 – 6 m olan torpaq bənd çəkilərək su anbarı yaradılmışdır. Su anbarının hazırda uzunluğu 1925 m eni 1355 metr, sahəsi 240 hektardır. Nohurqışlaq su anbarının səthinin tamamilə buzla örtülməsi halı 2007, 2008 və 2011-ci ilin qış aylarında təsadüf olunmuşdur.

Böyük Qafqaz təbii vilayətinin şirin su ehtiyatlarının (3,873 km³) 13%-i və ya 0,51 km³ Qəbələ rayonunun ərazisində formalaşdırılmışdır ki, bunun da 29 milyon m³ yeraltı sular təşkil edir. Elmi ədəbiyyatda göstərildiyi kimi Qəbələnin yeraltı suları da qurunt və təzyiqli (artezian) sularına ayrılır.

Rayon ərazisindəki təbii bulaq və çeşmələrin kataloqunu tərtib etmiş olsaq onların sayı 1000-dən çoxdur. Rayonun, xüsusən də köndələn dağdan (Əmilli - Sırtıyengicə - Əmirvan dağ tirələri) Şimalda yerləşən elə bir kənd, yaşayış məntəqəsi yoxdur ki, onun əhatəsində onlarca bulaq və ya qaynama olmasın. Yuxarıda rayonun mineral sularının ən məşhurları haqqında məlumat verilmişdir. Aşağıdakı cədvəldə rayonun ən xarakterli, suyunun keyfiyyətinə görə daha çox şöhrət tapmış olan bulaqlarının bir qrupu ilə tanış ola bilərsiniz.

Qəbələ rayonunun ərazisi layarası təzyiqli sularla da zəngindir. Bu baxımdan rayonun yerləşdiyi Böyük Qafqazın Cənub yamacı Kür–Araz, Samur–Dəvəçi artezian hövzələrindən sonra III yeri tutur. Rayonda əhalinin artımı, şirin suya tələbatının yüksəlməsi təzyiqli – layarası sulardan getdikcə daha çox istifadə olunmasına zərurət yaratmışdır.

ŞƏKİ rayonu ərazisində aşağıdakı çaylar vardır:

- ✓ Şin çayı
- ✓ Kiş çayı
- ✓ Qurcana çayı
- ✓ Dəyirmanarx çayı
- ✓ Əyriçay
- ✓ Zəyzidçay
- ✓ Küngütçay

- ✓ Əlincə çayı
- ✓ Qarasu çayı
- ✓ Hacınöhur gölü (Böyük Dəhnə kəndi)
- ✓ Dördgöz göl (İbrahimkənd, Çolaqlı, Cəfərabad kəndləri)
- ✓ Gölməcələr (Salınçaq meşəsində)
- ✓ Şəlalə (Kiş kəndi, "Qaynar" dərəsi)
- ✓ "Əyri çay" su anbarı

Balakən rayonu: Rayon, meşə, düzənlik və dağları müxtəlif ov heyvanları və quşları ilə zəngindir. Həmçinin, çay, nohur və göllərində müxtəlif növ çay və göl balıqları vardır.

Ümumiyyətlə mühafizə olunan heyvan, quş və balıqlardan başqa, digər heyvanları, quşları və balıqları ovlamaq üçün şərait vardır. Lakin belə xidmət yerləri yoxdur. Ərazidən axan çaylardan ən böyükləri Mazım, Katex, Balakən və Cənubdan axan Alazan çaylarıdır. Bu çaylar yazda qar, yayda və payızda isə yağış sularından daşqın əmələ gətirən çaylar qrupuna daxildirlər. Çayların qidalanmasında əsas yeri yeraltı qar və yağış suları tutur. Yaz mövsümündə, bəzən də iyun ayında yağan yağışlar qarın ərimə prosesini sürətləndirərək tez keçən daşqınlar əmələ gətirir. Odur ki, çay suyunun çox hissəsinin daşqın şəklində axması və lillənməsi onun geniş istifadəsinə maneçilik törədir. Yağıntı bol (1600-1400mm) olduğu üçün çay şəbəkəsi sıxdır.

Balakən rayonu ərazisindəki Katexçay şəlaləsi isə Azərbaycanda ən məşhur şəlalə sayılır. Şəlalə Zaqatala dövlət təbiət qoruğunun ərazisinə daxildir. Şəlalənin hündürlüyü 20 metrə yaxındır. Katexçay şəlaləsi Azərbaycanın ən bol sulu şəlaləsidir.

Qax Rayon ərazisindən 8 iri çay axır. Gürcüstan Respublikası ilə həmsərhəddən axan Qanıx çayı mənbəyini Türkiyədən alır və rayon ərazisindən 61 km. məsafədən keçməklə Mingeçevir su anbarına tökülür. Qalan çaylar mənbələrini Böyük Qafqaz sıra dağlarından alırlar. Kürmük çayının uzunluğu 54 km., Qarı çayın uzunluğu 11km., mənsəbləri Qanıx çayı, Ləkit çayının uzunluğu 8 km. mənsəbi Qarı çayı, Zərnə çayı uzunluğu 11 km mənsəbi Qarı çayı və mənbəyi Şəki çayından başlayan Əyri çayı rayon ərazisindən 58 km keçməklə Qanıx çayına tökülür. Kürmük, Qaşqaçay, Əyriçay və s. rayonun Gürcüstanla sərhəddi boyu axan Qanıx hövzəsinə aiddir, suvarmada istifadə olunur.

İlisu kəndində Ramramay şəlaləsi hündürlüyü 25 metrdir. Ləkit kəndində öz unikalılığı ilə seçilən şəlalə var. Şəlalə 2006-cı ildən Azərbaycan Respublikası Nazirlər kabineti tərəfində təbiət abidəsi kimi qeydə alınmış və mühafizə olunur.

Zaqatala rayonu: Mazımçay, Balakənçay və Katexçay. Bu çaylar öz başlanğıclarını Böyük Qafqaz sıra dağlarının zirvələrindən götürür və Alazan-Əyriçay vadisindən keçərək Alazan çayına tökülürlər.

Zaqatala ərazisindən axan Katex çayının sahilləri qoruq ərazisində hər iki tərəfdən sərt qayalıqlar və sıldırımlarla əhatə olunmuşdur. Katexçayın qolları olan Roçigelçay və Kilsəçayın birləşdiyi yerdə bir müalicəvi əhəmiyyətli sulfatlı-mineral bulaq qaynayır. Bu bulağın yaxınlığında balaca bir yayla yaranmışdır. Həmin yaylada çox qədim bir kilsənin xarabalıqları vardır. Kilsəçayın axarı boyunca, bu xarabalıqlardan təxminən 800-1000 metr aralı çox böyük sahəyə malik Piçigel mağarası yerləşir. Qoruğun işçiləri bu mağaradan gecələmək məqsədi ilə istifadə edirlər. Mağaranın xarici görünüşü çox cəlbedici və yaraşıqlıdır, mağaranın üstündəki monolit qayalardan ibarət yapıq, çaya doğru uzanır, bu yapığın kənarlarında isə həmişəyaşıl sarmaşıqlardan ibarət "divar" sallanır.

Mağaraya 200-250 adam rahatlıqla yerləşir. Bura həmişə quru olur. Mağaranın ətrafını isə fıstıq, vələs, çinar, cökə, qarağac və s. ağac növlərindən ibarət enliyarpaqlı qədim meşələr bürümüşdür.

Kilsəçayın Katexçaya qarışdığı yerdə, suları 20 metr hündürlükdən dar qayalıq dərəyə tökülən, çox əzəmətli, gözəl və kifayət qədər güclü şlalə yaranmışdır. Bu şlaləyə Qəbizdərə və yaxud Zaqatala şlaləsi deyilir.

MINERAL SULAR

Qəbələ: 1. Qəmərvan („Çömçə bulaq”) mineral bulağı - Qəmərvan kəndindən 5 km Şimalda, Bum çayın dərəsində, 1388 metr hündürlükdə səthə çıxan termal- mineral sudur. Təbii temperatur 39,2 0 –dir. Kükürlü və dəmirli birləşmələrlə zəngindir. 1965-1966-cı illərdə və 1973-1977-ci illərdə Sankt-Peterburq şəhərində xüsusi laboratoriyada Qəbələ rayonundakı „Qəmərvan” „Şonqar” və „Yengicə” mineral bulaqlarının suyundan götürülmüş nümunələr kimyəvi analizdən keçirilmişdir. Analiz nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Qəmərvan suyunun tərkibində silisumlu birləşmələr 30-40 mq/l, kükürd 3-12 mq/l olub, ümumi minerallığı 1,52-1,79 q/l bərabərdir. Sütqalıq gücü 50 min litrə çatır. Suyunun kimyəvi və fiziki xassələrinə, müalicəvi əhəmiyyətinə görə Qəmərvan mineral bulağı Qərbi Avropada (Priney yaramadasında) məşhur olan Kuldur mineral suyu ilə analoq təşkil edir. Qəmərvan mineral suyundan müalicəvi istifadə üçün 2007-ci ildən rayonun Qəmərvan kəndi ərazisində “ Qəmərvan” isti su müalicə-sağlamlıq kompleksi başlığı altında müalicə ocağı fəaliyyət göstərir.

2. Şonqar mineral bulağı – Qəbələ şəhərinin şimal-şərqində, Dəmiraparan çayının sol sahilində, „Qızılqaya” dağının ətəyində yerləşir. Suyunun minerallığı yüksək olub, 40 q/ litrə çatır. Hidrokarbonatlı, əhəngli soyuq mineral bulaqdır, sütqalıq gücü 86.400 litrə çatır. Yüksək keyfiyyətli içməli su kimi əhali tərəfindən geniş istifadə olunur. 2000-ci ildə bu suyu boru kəməri ilə „Zaman” dağının (Dəmiraparan çayının üzərindəki körpüyə) gətirilərək burada „Heydər” bulağı adlı bulaq kompleksi yaradılmışdır.

3. Yengicə mineral bulağı - Yengicə kəndinin şimal-şərqində, böyük çayın dərəsində yerləşir. Hidrokarbonatlı natrium, maqnezium və əhəngli sudur, ümumi minerallığı 0,48 q/l olub, soyuq kükürlü sudur. Qəmərvan suyu kimi Yengicə suyu da müalicəvi əhəmiyyət ilə yerli və ətraf rayonların əhalisinin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Bu suyu „dağ daşı” ilə süni şəkildə qızdırmaqla bir çox xəstəliklərin müalicəsində geniş istifadə edirlər. Yüksək keyfiyyətli sudur. Daşla qızdırılmış Yengicə mineral suyunun ion tərkibi olduqca zənginləşir, və insan orqanizmi üçün faydalı olan 10-a qədər kimyəvi elementin birləşməsindən ibarət məhlulə çevrilir. Bütün bu keyfiyyətləri nəzərə alaraq 2007-ci ildə müasir tələblərə cavab verən „Yengicə istisu müalicə-sağlamlıq kompleksi” fəaliyyət göstərir. Hal-hazırda müalicə kompleksinin 2 mərhələsi üzrə tikinti-təmir işləri gedir.

Şəki - Şəkidəki dağ kəndlərinin ətəklərində kifayət qədər qaynama suları və çeşmələr vardır. Bunlar əsasən yay aylarında çıxır. Onlardan aşağıda adları qeyd edilənlər xalq arasında daha məşhurdur:

- “İsitmə bulağı” (şəhərin “Yuxarıbaş” Tarix–Memarlıq Qoruğunun şimal sərhəddində)
- “Qaranlıq dərə” Baş Zəyzid kəndi ərazisində
- “Taclıq suyu” (şəhərin şimal-şərqindəki dağ massivində)
- “Nöyül bulağı” (şəhərin dağdibi hissəsində)
- “Soyuqbulaq” (şəhərin şimal hissəsində)

➤ “Kükürlü bulaq” (Cunud kəndindəki dağ massivində)

Qeyd: Şəki şəhəri və rayonu ərazisində qeyzərlər yoxdur

Qax: İlisu kəndi ərazisində Beşbulaq, Səngərbulaq, Hamambulaq, Qaşqaçay kəndində Gövrüc bulaq, Ləkit-Kötüklü kəndində Qotur bulaq və s. vardır.

Qax rayonu kurort resursları cəhətdən zəngindir. İlisu və Sarıbaş kəndləri yaxınlığındakı və Hamam çayı boyunca yer üzünə çıxan termal bulaqlar lap qədimdən xalq təbabətində yel xəstəliyinə qarşı istifadə olunur. Bol mineral su ehtiyatlarının varlığı rayonda iqlim-balneoloji kurort zonalarının salınması üçün gənc potensiala malikdir. Süskən kəndi ərazisində mineral su. İlisu kəndi ərazisində Hamam dərəsində “Oğlan bulaq, qız bulaq”. müalicəvi ocaq- “Şəfa” istirahət və müalicə pansionatı var.

Musiqi festivalı və digər tədbirlər

Qəbələ Musiqi festivalı

Festival Heydər Əliyev fondunun köməyi ilə təşkil olunur. Tədbir Bakı Musiqi Akademiyasının rektoru Fərhad Bədəlbəyli və dirijor Dmitri Yablonskinin təşəbbüsü ilə təşkil olunur. Musiqiçilər açıq səma altında çıxış edirlər. Festivalda, keçmiş SSRİ respublikalarından olan musiqiçilərlə yanaşı Avropa, ABŞ və İsrail musiqiçiləri də iştirak edirlər. 2009-cu ildə, musiqi festivalı ilə eyni vaxtda gənc pianoçular müsabiqəsi keçirilmişdir.

Festival çərçivəsində klassik musiqi konsertləri ilə bərabər Caz və Muğam gecələri də təşkil olunmuşdur. 2010-cu ildə Qəbələ festivalı avqust ayında keçirilmişdi. Festivala dünyanın bir çox ölkələrindən sənətçilər toplaşmışdı. YUNESCO-nun baş direktoru, İrina Bokova da festivalın açılışında iştirak etmişdir. Festival, 2009-cu ildə olduğu kimi, Üzeyir Hacıbəyovun "Koroğlu" operasının üvertürasının ifası ilə başlamışdı. Festivalın açılışı Böyük Britaniya Kral Simfonik Orkestrinə həvalə olunmuşdur. Bundan əlavə, festivalda Dmitri Yablonski, Yuri Başmet, Xloe Xanslip, pianoçu Boris Berezovski kimi musiqiçilərlə digər azərbaycanlı və əcnəbi sənətçilər çıxış etmişlər. 2011-ci ildə festival 15 iyuldan 5 avqusta kimi davam etmişdir.

4-cü Qəbələ Beynəlxalq Musiqi Festivalı 2012 - ci il 22 iyul – 5 avqust tarixləri arasında keçirilib. İldən-ildə böyüyən tamaşaçı auditoriyası və ahəngdar musiqi keyfiyyəti ilə diqqəti çəkən festival dünyanın 10 ölkəsindən 350 musiqiçini birləşdirib. Musiqi sevrələrə ilk olaraq Kamera Musiqisi axşamı təqdim olunub. Orta əsr və yeni dövr Avropa Klassik musiqisinin həvəskarları səhnəyə çıxan gənc sənətçilərin ifasını maraqla dinlədilər. Gənc professionallar əsasən piano, klarnet, viola və violançel alətlərində peşəkar ifalarını xüsusi ustalıqla nümayiş etdiriblər. Görkəmli bəstəkar Fikrət Əmirovun 90 illik yubileyinə həsr edilən konsertin 2-ci hissəsində səhnə milli musiqimizin incisi hesab olunan muğama verilib. Əməkdar incəsənət xadimi Yalçın Adıgözəlzadənin dirijorluğu ilə Ü. Hacıbəyli adına Dövlət Simfonik Orkestri ilə eyni səhnədə yer alan xalq artisti, xanəndə Mənsüm İbrahimovu əməkdar artistlər - Elçin Həşimov tarda, Elnur Əhmədov isə kamançada müşayiət edib. Gecədə Azərbaycan Kapriçciosu və Şur simfonik muğamı məharətlə səsləndirilib. Unudulmaz muğam incilərinin simfonik orkestrlə uğurlu sintezi demək olar ki, festival iştirakçılarının gurultulu alqışlarının sədası altında ifa edilib.

5-ci Qəbələ Beynəlxalq Musiqi Festivalı 2013 - cü il 24 iyul – 6 avqust tarixləri arasında keçirilib. Festivalda 11 ölkədən musiqiçilər və musiqi kollektivləri, həmçinin Yerusəlim simfonik orkestri, «Yeni Rusiya» (Новая Россия) Dövlət simfonik orkestri, Azərbaycan dövlət simfonik orkestri, “Septeto Santiaguero”un Kuba caz qrupu, Oksana Yablonskaya solistləri, İdil Biret, Vadim

Repin, Serqey Leyferkus, Fərhad Bədəlbəyli, Dmitri Yablonskiy və başqaları çıxış edib. Beşinci Qəbələ musiqi festivalı çərçivəsində Serqey Raxmaninovun xatirəsinə həsr olunmuş kamera musiqisi axşamı təşkil edilmişdi.

6-cı Qəbələ Beynəlxalq Musiqi Festivalı 2014 - cü il 23 iyul – 1 avqust tarixləri arasında keçirilib. Artıq ənənəvi olmuş kollektivlərdən başqa, Yohannesburq simfonik orkestri, Vyana kamera musiqisi ansambli, ABŞ, Ukrayna, Rusiya, İspaniya, İsrail, Azərbaycan təmsilçiləri, həmçinin müğənni Mira Avad çıxış etdi.

Qəbələdə “Tufandağ” Qış – Yay Turizm İstirahət Kompleksi

Qəbələdə qış turizminin inkişafı üçün layihə həyata keçirilir. Dağlarda xizək sürmək və digər qış idman növləri ilə məşğul olmaq üçün istirahət və əyləncə obyektləri tikilir. Hazırda “Tufandağ” Qış-Yay Turizm İstirahət Kompleksində ikinci mərhələ, stend və ox atıcılığı kompleksində isə üçüncü mərhələ üzrə tikinti işləri aparılır. Akvapark, qolf-idman istirahət və əyləncə komplekslərinin, eləcə də yeni otellər komplekslərinin tikintiləri davam etdirilir. Rayonun turizm və istirahət mərkəzlərində xidmət işinin yüksək səviyyədə təşkili məqsədilə qonaqlara müasir restoran və otel xidmətlərinin göstərilməsi, eləcə də meşə gəzintiləri, atla, qayıqla gəzintilər, balıq ovu, dağ-xizək idman növü ilə məşğul olmaları, görməli yerlərə və tarixi abidələrə səyahətləri üçün geniş imkanlar yaradılmışdır. Dağlıq ərazidə istirahət üçün bütün əlverişli şəraitə malik olan bu rekreasiya-turizm obyektı Qəbələ şəhərindən təxminən 4 km aralıda yerləşir. Hazırda inşa edilən dağ-xizək idmanı bazasının bilavasitə yaxınlığında yerləşən “Qafqaz Resort” otel kompleksi üç otel binasından, SPA-mərkəzdən, əyləncə parkından ibarət olmaqla, yay istirahəti üçün bütün imkanlara malikdir. Belə şəraitdə adıçəkilən otel kompleksində qış istirahət məkanının yaradılması, yəni otelin yaxınlığında dağ-xizək idman növləri üçün kompleksin inşa edilməsi, bütün fəsillərdə ekskursiya və digər aktiv istirahət imkanlarının mövcudluğu ilə yanaşı, otel yaxınlığında həm də qış idman növləri ilə məşğul olmağa imkan verəcəkdir. “Tufandağ” Qış-Yay Turizm İstirahət Kompleksinin məqsədi ölkəmizdə il boyu dağ turizmini inkişaf etdirmək, yerli və xarici turistlərin yüksək səviyyəli istirahətini təmin etməkdir. Kompleks turistlərə ilboyu kanat gəzintisi, qış mövsümündə müxtəlif mürəkkəblik səviyyəli yollarda xizəklə sürüşməyi, xizəklə sürüşmə təlimi, xizəkçilik məktəbi, iaşə xidməti (kafe, restoran), uşaq istirahət mərkəzi, otel (mehmanxana) və digər xidmətləri təklif edir. Kompleksin inşası 2 mərhələdən ibarətdir. 1-ci mərhələnin inşasına 2012-ci ilin may ayında başlanmış, tamamlanması 2014-cü ilin oktyabr ayına planlaşdırılmışdır. 2-ci mərhələnin inşası 2014-cü ilin yazında başlanmışdır. Birinci mərhələdə planlaşdırılmış 4 kanat xətti tam inşa edilmiş, 10 xizək yolundan 5-də əsas inşaat işləri başa çatmış və digər işlər mərhələli şəkildə həyata keçirilir. Bu qış mövsümündə kanat xətlərində gəzinti, hazır olan yollarda xizəklə sürüşmək, xizəklə sürüşmə təlimi, iaşə xidmətləri həyata keçiriləcəkdir. Kompleks, xidmətlərindən istifadə etmək istəyən hər bir müştərini qəbul etməyə hazırdır. Bu xidmətlərdən fərdi və kollektiv qaydada mövcud olan bütün vasitələrlə (birbaşa, telefon, internet və digər) müraciət edərək istifadə etmək məqbuldur. Kompleksin rəsmi açılışından sonra təbliğat, təşviqat, marketinq və digər məsələlər təcrübəli əməkdaşlar tərəfindən həyata keçiriləcək. Trassa – treyl (yol – cığır) sistemi hər bir qonağın onun üçün məqbul olan enmə zolağını, mailliyini və çətinlik dərəcəsini (yüksək, orta və ya aşağı çətinlik dərəcəsi) seçmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu rekreasiya potensialının tədqiqi göstərir ki, burada turizm-kurort şəbəsinin inkişafı üçün çox yaxşı imkanlar var.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018- ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı".
10. Гусейнов М.М. Курортные ресурсы Азербайджана. Баку,1969.
11. Гусейнов Ф.М., Салманов А.А. Отдых на юге. Москва, Мысль, 1988.
12. География рекреационных систем СССР. Москва, Наука, 1980.
13. Eyyubov A.D. Azərbaycan SSR-in kurortların və istirahət yerlərin iqlimi. Bakı, Azərnəşr 1988.
14. Еганлы С.Т., Гаджиев Э.М. Международный туризм и развитие туризма в Азербайджанской Республике. Баку 2003.
15. İsmayılova S. Zaqatala –Qəbələ gəlmə turist marşutunun hazırlanması. Bakı 2013.
16. Сəfərli Ү. Qəbələ rayonunun turizm imkanları.Bakı 2015.
17. Касумов Р.М. Рынок международного туризма: теория и практика. Баку «Нурлан», 2001. 203 стр.
18. Оленов В.И. Курорты Азербайджана. Баку, 1928.
19. Тагиев И.И. Ресурсы минеральных и термальных вод Азербайджана. Баку, 2001.
2. "Azərbaycanda Turizm " statistik məcmuə 2015, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı 2015.
3. Regionların sosial-iqtisadi inkişaf problemləri (Şəki-Zaqatala regionun təmsalında) Monoqrafiya. Bakı 2006.
- 4.Azərbaycan Respublikası Qəbələ rayonu İcra hakimiyyəti.Coğrafi mövqeyi.
5. Гусейнов Ш.Р. Республика Азербайджан на мировом рынке туристических услуг. Диссертация. Москва 2015.
6. Bilalov B.Ə .Turizmin tarixi.Bakı -2008.
7. Dərqahov V.S.Rekreasiya –turizm ehtiyaları ,Bakı 2008 .
8. Azərbaycan Şəlalələri.Vikipediya.
9. Şəki bələdiyyəsi. Şəki haqqında məlumat.

ТУРИСТСКО-КУРОРТНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ШЕКИ-ЗАКАТАЛЬСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНА

Иманов Эльхан Сархан оглы, Иманов Рустам Эльхан оглы

Резюме

В статье проведен анализ наличия потенциала туризма и курортов в Шеки-Закатальском экономическом районе Азербайджанской республики.

Туристско-курортный потенциал подразделен на 6 групп: национальные парки и заповедники, культурно-исторические объекты, минеральные воды, реки и озера и т.д.

По наличию благоприятных туристско-рекреационных ресурсов, экономических район является одним из самых богатых в республике. Представленный материал будет полезным в исследованиях специалистов изучающих туристско-курортный потенциал Азербайджанской республики.

TOURIST AND RESORT POTENTIAL OF THE SHEKI-ZAKATALA ECONOMIC REGION

Elxan Sarxan Imanov, Rustam Elxan Imanov

Abstract

The article analyzes the availability of tourism potential and resorts in the Sheki-Zakatala economic region of the Republic of Azerbaijan.

The tourist and resort potential is divided into 6 groups: national parks and reserves, cultural and historical objects, mineral water, rivers and lakes, etc.

According to the availability of favorable tourist and recreational resources, the economic region is one of the richest in the country. The presented material will be useful in the research of specialists studying the tourist and resort potential of the Republic of Azerbaijan.

SƏNAYE PARKLARI SÜRƏTLİ İNKİŞAFIN VƏ STRATEJİ ƏMƏKDAŞLIĞIN SƏMƏRƏLİ FORMASI KİMİ: BELARUS TƏCRÜBƏSİ

Nərminə Faiq qızı İsmayılova, İN aparıcı məsləhətçi, e-mail: inarmina@rambler.ru

Xülasə

Məqalə Belorusiyada sənaye parklarının yaradılması təcrübəsinin tədqiq edilməsinə həsr edilmişdir. Burada beynəlxalq və milli sənaye parklarının yaradılması prosesinin təhlili və onların yaradılması ilə əlaqəli problemlər öz əksini tapmışdır. Nəticədə müəyyən edilmişdir ki, sənaye parklarının mövcud olması nəinki iqtisadi maraqları ehtimal edir, hətta özündə xarici iqtisadi zəminə malik ola bilər.

Açar sözlər: ““Ulu daş” Sənaye parkı”, “Polesye-Lelçitsı” sənaye parkı, vergi güzəştləri, problemlər.

Giriş

Sənayenin inkişafının stimullaşdırılmasının aləti kimi, sənaye parkları faydalı mədənlərin potensial ehtiyatlarına, həmçinin xammalın nadir növlərinin mədənlərinə malik olan Belarusta son zamanlarda yaradılmağa başlanılmışdır.

1. Sənaye parklarının yaradılması prosesinin təhlili

Belarus Respublikasının Prezidentinin 5 iyun 2012-ci il tarixli 253 nömrəli “Çin-Belarus sənaye parkı haqqında” Fərmanı sənaye parkının yaradılmasının hüquqi əsası olmuşdur. Smoleviç rayonunun Minsk vilayətində bu məqsədlə 8048 min hektar sahədə xüsusi iqtisadi zona yaradılmışdır. Sənaye parkı səmərəli biznesin aparılması üçün zəruri infrastrukturla keyfiyyətə yeni ərazi törəməsi olacaqdır. Parkın ərazisində istehsal və yaşayış zonaları, ofis və ticarət-əyləncə kompleksləri, maliyyə və elmi-tədqiqat mərkəzlərini yerləşdirmək planlaşdırılır.

Sənaye parkının ərazicə əlverişli yerləşməsi, Minsk beynəlxalq aeroportuna, dəmir yoluna, Berlin-Moskva transmilli avtomobil magistralına bilavasitə yaxınlığı və həmçinin Baltik dənizinin sahilboyunda 500 km məsafədə yerləşən Klayped limanına daxil olması ilə şərtlənmişdir.

Mühüm amil olaraq qeyd etmək zəruridir ki, sənaye parkı Belorusiyanın MDB, Rusiya və Avropa arasında rabitə halqası kimi potensialını meydana çıxarır və 170 mlyn. nəfər tutumlu Gömrük şurası və Vahid iqtisadi məkan (Rusiya, Belarusa, Qazaxıstan) ölkələrinin bazarına rüsumsuz daxil olma imkanını verir.

Bundan əlavə Minsk şəhərinə və Smoleviç paytaxt şəhər-peykə yaxınlığı parkın ixtisaslaşdırılmış kadrlarla təminatına imkan yaradır [15]. İri maşınqayırma mərkəzi Jodino da yaxında yerləşir.

Sənaye parkının nizamnamə fondunda Belarusa və Çin tərəflərinin paylarını müvafiq olaraq 40% və 60% nisbətində bölüşdürmək ehtimal edilir, ancaq əsas qərarları bloklayan səs Belarusta olan Direktorlar şurası qəbul edəcəkdir. Belarusa tərəfindən təsis edən Minsk vilayət icra komitəsi, Çin tərəfindən isə Milli maşınqayırma korporasiyası Sinomach olmuşdur. İstehsalın əsas istiqamətləri arasında elektronika, incə kimya, biotəbabət, maşınqayırma, yeni materiallar seçilir. Bununla bərabər Gömrük şurasının üç ölkəsinin (Belarusa, Rusiya Federasiyası, Qazaxıstan) bazarlarına yönəldilmiş investirlərə aksen verilir.

Bu layihəyə ehtimal edilən birbaşa investisiyaların həcmi təxminən 2 milyard ABŞ dolları təşkil edəcəkdir, amma Çin Xalq Respublikası səfirliyinin proqnozlarına görə bu həcm 5,5 milyarda qədər artırıla bilər [13].

2012-ci ildə yayın sonunda artıq sənaye parkının yaradılması üzrə bütün təşkilati-hüquqi məsələlər həll edilmişdir. Belə ki, zəruri normativ-hüquqi baza hazırlanmış, parkın idarəsi yaradılmış, onun inkişafı üzrə birgə belarus-çin şirkəti qeyd edilmişdir. Beləliklə, bütün prosedurlar “bir stansiya” prinsipi üzrə həyata keçirilir.

Fərmana əsasən investorlar üçün fəaliyyət şəraiti, xüsusi iqtisadi zona, yüksək texnologiya parkı, kiçik və orta şəhərlərin preferensial rejimlərini özünə daxil edir. Həmçinin nəzərdə tutulmuşdur ki, 1 yanvar 2027-ci ilə qədər birgə şirkətdən və (və ya) parkın rezidentlərindən əmək müqavilələri üzrə alınmış əmək haqqı şəklində fiziki şəxslərin gəlirlərindən 9% ölçüsündə gəlir vergisi tutulacaqdır ki, bu da ümumi respublika dərəcəsiindən 25% azdır.

Qeydiyyat günündən ilk 10 il ərzində parkın rezidentləri praktik olaraq bütün vergilərdən azad olurlar, amma sonrakı 10 ildə vergi dərəcələri 50% azaldılacaqdır. Bundan əlavə rezidentlər avadanlığın idxalı vaxtı gömrük ödənişlərinin ödənilməsindən azad olurlar, materialların idxalı vaxtı və ƏDV-nin ödənişi üzrə xüsusi güzəştli siyasət qüvvədə olacaqdır. İnvestor müddəti 99 ilə qədər parkın ərazisində torpaq sahələrini istifadəyə ala və ya xüsusi mülkiyyətlə əldə edə bilər.

Həmçinin azad gömrük zonasının gömrük rejimi də qüvvədədir ki, bu da malları (xammal, material) Gömrük şurası ölkələrinin xaricində sonrakı emal və ixrac edilməsi şərtilə gömrük rüsumları (rüsum, ƏDV, aksiz) ödənilmədən idxal etmək hüququnu verir.

Beləliklə, bu layihəni reallaşdırmaqla Çin gələcəkdə öz mallarını Avropaya və Gömrük Şurasının ölkələrinə istiqamətləndirmək üçün Belarusda ekspansiya meydançasını yaratmağa çalışır.

Sənaye parkına daxil olmanın şərtləri sırasında investisiya layihəsinin reallaşdırılmasına ayrılacaq investisiyaların həcmi 5 mln. ABŞ dollarından az olmaması və layihənin parkın fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinə uyğunluğunu (digər “maraqlı” layihələrin də baxılması və razılaşdırılması mümkündür) qeyd etmək olar [14].

Layihə artıq Çində təqdim edilmişdir. Digər investorları cəlb etmək məqsədilə Çin-Belarus sənaye parkının saytı işə başlamış, təqdimat çarxları, ingilis, rus, çin dillərində kitabçalar hazırlanmışdır, Belarus, Çin və digər ölkələrin meydançalarında təqdimatlar keçirilir. Parkın əsas planı artıq dövlət ekspertizasını keçmiş və Hökumətdə təsdiq edilmişdir. 2013-cü ilin iyul ayında parkın birinci növbəli mənimlənmə ərazisinin ətraflı planı ictimai müzakirəyə çıxarılmış, protokol isə təsdiqlənərək 9 avqust 2013-cü il tarixində imzalanmışdır.

Çin-Belarus sənaye parkının tikintisinə birinci daşın qoyulması mərasimi 19 iyun 2014-cü il tarixində baş vermişdir. Belarus Respublikasının Prezidentinin 30 iyun 2014-cü il tarixli 326 nömrəli ““Ulu daş” Sənaye parkı” Çin-Belarus sənaye parkının fəaliyyəti haqqında” Fərmanında isə Çin-Belarus sənaye parkının adı ““Ulu daş” Sənaye parkı” ilə dəyişdirilmişdir [9]. Qeyd etmək lazımdır ki, artıq sənaye parkının ərazisində təqribən 15 rezident fəaliyyətə iddialıdır. Bunlar əsasən elektronika, dəqiq maşınqayırma, əczaçılıq sahələrini əhatə edən istehsallardır [7]. 2015-ci ilin may ayında 7 rezident (altı çin və bir belarus şirkəti) qeydiyyat haqqında şəhadətnamə almışdır. Tərəfdaşların sırasında əksəriyyətini yüksək texnologiyalar sahəsinin nümayəndələri təşkil edir. 2015-ci ilin sentyabr ayında parkda pıvəbişirmə səmənisinin istehsalı üzrə zavodun tikintisinin başlanğıcı qoyulmuşdur ki, bu layihə ilə Çin şirkəti 8-ci rezident olacaqdır [1, 2].

Lakin ekologiya və təhlükəsizlik üzrə tələblərin sərtliyi ilə əlaqədar olaraq namizədlərin hamısı seçimi keçmir. Belə ki, 2016-cı ilin sonunda istehsalın yaxınlığında quşların yığılması ehtimalından, hansı ki, öz növbəsində, Minsk Milli aeroportunda təhlükəsiz uçuşlara zəmanət verməyəcəkdir, ixrac üçün pivəbişirmə sənəsinin istehsalına 112 mln. ABŞ dolları investisiya etmək niyyətində olan “Tzüksin Solod Texnologiya” MMC ilə müqavilə ləğv edilmişdir. Beləliklə, 2017-ci ilin mart ayına parkda 8 rezident qeydiyyatına alınmışdır. Biznes-planlaşdırma, marketinq tədqiqatları və torpaq sahələrinin seçimi mərhələsində isə 17 layihə vardır. 2017-ci ildə 20 mln. ABŞ dolları məbləğində vençur layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün investisiya fondunun yaradılması planlaşdırılmışdır [4]. Ümumiyyətlə parkın rezidenti olmaq haqqında nəinki Çin şirkətləri, hətta Tayvan, Yapon, Avropa, Cənubi Koreya şirkətləri də fikirlərini bildirir [8].

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyada yüngül sənaye (Rusiyada ayaqqabı, Nigeriya, Mavrikiya, Vyetnamda parçadan məmulatların istehsalı), elektrik cihazlarının istehsalı (Pakistan, Efiopiya), ehtiyatların hasilatı və emalına (Zambiyada mislər, Rusiya və Nigeriyada meşələr) yönəldilmiş, həmçinin Anqola, Tayland, Venesuela, Kamboca, Cənubi Koreya, Misirdə çin parkları mövcuddur [12, 10].

Belorusiyada beynəlxalq sənaye parkından başqa milli sənaye parkı da mövcuddur. Belə ki, 17 may 2013-cü il tarixində Homel iqtisadi forumunda ölkənin beş - Lelçits, Jitkoviç, Petrikov, Yelsk və Mozir – rayonu və ya Homel rayonunun ərazisinin üçdə birini əhatə edən “Polesye-Lelçitsı” sənaye parkının inkişafı haqqında razılaşma imzalanmışdır. Parkın hədəfi faydalı qazıntıların hasilatı və Yeni Poles dəmir yolunun tikintisindən ibarətdir. Parkda boz kömür, inşaat daşı, inşaat qumu, təbaşir, gil, torf, sapropel və bu gün böyük gəlir gətirməyi bacaran kaliumlu duzu hasil etmək planlaşdırılır. Həmçinin parkın ərazisində dünyada elektronikanın inkişafı ilə birlikdə tələbatı artan berillium, sirkonium, yüksək minerallaşdırılmış sənaye şorabaları kimi nadir xammal növlərinin yatağı kəşf edilmişdir.

Kompleks inkişaf, bu ərazidə faydalı mədənlərin yataqlarının işlənməsi və “Qluşkoviçi-Lelçitsı-Mixalki” dəmir yolunun tikintisində investisiyaların cəlb edilməsi məqsədi ilə Nazirlər Şurasının 15 may 2013-cü il tarixli 374 nömrəli qərarına əsasən parkın istehsaledici qüvvələrinin yerləşdirilməsi sxeminin hazırlanması Memarlıq və tikinti Nazirliyi ilə birgə İqtisadiyyat Nazirliyinə tapşırılmışdır.

Bundan əlavə Hökumətin qərarı ilə tədbirlər kompleksinin işlənilməsi üçün boz kömürlər, torf yataqlarının mənimsənməsi və elektrik enerjisinin istehsalı üzrə obyektlərin yaradılması üzrə Energetika Nazirliyi tərəfindən; sənaye parkının inşaat daşı, şüşə qumları, gil cinsləri, təbaşir, inşaat qumları və qum-çınqıl cinsləri, daş duzunun yataqlarının mənimsənməsi, tikinti materiallarının istehsallarının yaradılması, soda zavodunun tikintisi Memarlıq və tikinti Nazirliyi tərəfindən; sənaye parkının meşə ehtiyatlarının və onların emalı üzrə istehsalların yaradılması Meşə təsərrüfatı Nazirliyi və Belarus meşə, ağac emal edən və sellüloz kağız sənayesinin istehsal-ticarət konserni tərəfindən; sapropel yatağının mənimsənməsi və bioloji aktiv vitaminləşdirilmiş yem əlavələrinin istehsalının yaradılması Kənd Təsərrüfatı və ərzaq Nazirliyi tərəfindən; torf, sapropel, üzük daşı yataqlarının mənimsənməsi və dənəvərlənmiş gübrələr, kalium qumları, üzük daşından məmulatların və materialların buraxılışı üzrə istehsalların yaradılmasına Homel vilayətinin icra komitəsi tərəfindən məsuliyyətli icraçılar müəyyən edilmişdir.

Sənaye parkının inkişafı üzrə tədbirlərin reallaşdırılması üçün koordinator Homel vilayətinin icra komitəsi müəyyən edilmişdir. Memarlıq və tikinti Nazirliyi, “Belarus dəmir yolu” dövlət birləşməsi və digər əlaqədar idarələrin iştirakı ilə Homel komitəsinə Homeldə sənaye parkının inkişafı üzrə idarəedici şirkəti yaratmaq, əsas istiqamətləri və onun fəaliyyətinin funksiyalarını müəyyən etmək tapşırılmışdır.

2. Sənaye parklarının yaradılması ilə əlaqəli problemlər

Müəyyən problemlər Belarusda artıq sənaye parkının yaradılmasının başlanğıc mərhələsində əmələ gəlmişdir. Belə ki, “Polesye-Lelçitsı” sənaye parkına dair alim Valeriy Xomiçin dediyi sözlərə görə yerlər bataqlıq olduğu və suyun çəkilməsi üçün elektrik enerjisinə böyük pul məbləğinin tələb edildiyinə görə onların təhlükəsi və paralel olaraq onlara xərclər böyüyür. Bu işə hasil edilən xammalın dəyərinin artmasına gətirib çıxara bilər [11].

Digər problem Çin-Belarus sənaye parkı ilə əlaqədardır. Smoleviç rayonu, Minskin Sokol mikrorayonunun sakinləri, həmçinin bağ yoldaşlıqlarının üzvləri sənaye parkına seçilmiş ərazidə ətraf mühitə düzəlməz zərər vuracağından ehtiyat edərək tikintisinə qarşı çıxır [13].

Belarus qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş prosedurlara uyğun olaraq parkın əsas planı ictimai müzakirəyə təqdim edilmişdir. Çin-Belarus sənaye parkının Əsas planının ekoloji ekspertizasının nəticələri “Ekodom” ictimai birliyi tərəfindən elan edilmişdir. Peşəkar ekoloqlar, memarlar və hüquqşünaslardan ibarət ekspertlər qrupu tərəfindən 2013-cü ilin 4 aprelindən 4 maya qədər olan müddətdə parkın layihə sənədləşməsi öyrənilmiş və texniki və təbiəti qoruyan qanunvericiliklə tutuşdurulmuşdur. Nəticədə müəyyən edilmişdir ki, sənaye zonası ətraf mühitə bərpa olunmaz zərər vuracağı səbəbindən parkı hakimiyyət tərəfindən müəyyən edilmiş sahədə tikmək olmaz. Ekspertlər qeyd edirlər ki, parkın layihəsi birinci kateqoriyaya aid olan 2755,9 hektar elit meşənin kəsilməsini nəzərdə tutur; həmçinin parkın ərazisinə respublika və yerli bioloji qoruqlar daxildir.

Parkın yaşayış tikintisinin sahələrinə aeroportun yaxınlığı, şəhər və kənd əhalisinin istirahət və həyatı şərtlərinin pisləşməsi problemi mövcuddur. Ekspertlər həmçinin qeyd edirlər ki, plan zərərli maddələrin ətraf mühitə atılmalarının miqdar və keyfiyyətli göstəriciləri, tullantıların əmələ gəlmələri, ətraf mühitin ehtimal edilən dəyişiklikləri haqqında məlumatları daxil etmir, həmçinin tullantılarla idarə olunması üzrə tədbirlər haqqında xatırlanmır.

Bu amillərlə əlaqədar olaraq ictimai ekoloji ekspertiza parkın planının təsdiq edilməsini məsləhət görmür və ekspertlər onun yerləşdirilməsi üçün başqa ərazinin baxılmasını məqsəduyğun hesab edir. Ancaq tövsiyə edilən xarakterə malik olan və dövlət ekspertizasına təqdim etmək üçün layihə sənədləşməsinə əlavə edilən ekspertizanın nəticələri Nazirlər Şurası və uyğun olan idarələrə müzakirə üçün təqdim edilmişdir [5].

Bundan başqa bir sıra ekoloji təşkilatlar həmçinin sənaye parkının artıq dövlət ekspertizasından keçmiş və hökumət tərəfindən təsdiq edilmiş əsas planına qarşı çıxır. Bir sıra pozulma və qanunvericiliklə uyğunsuzluqların olduğu halda dövlət ekspertizalarının müsbət nəticəsinin alınması haqqında iddia edən “Yaşıl şəbəkə” yoldaşlığı və məhdud məsuliyyətli “Ekodom” “Çin-Belarus sənaye parkının əsas planı”nın Şəhərsalma layihəsinin dövlət ekspertizalarının qanuniliyinin yoxlanılması haqqında ərizə ilə Minsk vilayətinin Prokurorluğuna müraciət etmişdir [6].

Nəticə

Beləliklə, Belarus həm milli, həm də beynəlxalq sənaye parklarının mövcudluğu ilə səciyyələnir. Bununla belə sənaye parklarının layihələri sakinlər tərəfindən narazılıqla müşayiət olunmuş, mütəxəssislərin kritik fikirləri bildirilmiş, müvəkkil ekspertlərin mənfi nəticələri təqdim edilmişdir.

Hesab edilir ki, Çin-Belarus sənaye parkının reallaşdırılması nəinki maliyyə vəsaitlərinin axınının artımına gətirib çıxaracağına və Rusiya ilə genişmiqyaslı müzaidələrin aparılması üçün imkanları artıraacağına görə Belarus üçün, hətta Çin üçün də səmərəlidir. Çin dövləti Avropa Birliyi ölkələrinin

yaşınığında öz müəssisələrini yerləşdirə və Gömrük şurasınının üç ölkəsinə azad daxil olmağa malik ola biləcəkdir.

Faktiki olaraq sənaye parkı hazır mühəndislik və nəqliyyat infrastruktur, Gömrük şurası ölkələri Belarus, Rusiya və Qazaxıstan və qonşu avropa ölkələrinin 170 milyonluq rüsumsuz bazarının geniş imkanlarını, həmçinin müvəqqəti və nəqliyyat xərcləri optimallaşdıran rahat coğrafi yerləşmə, əmək bazarının intizamlı və ixtisaslaşdırılmış kadrlarını təklif edəcəkdir.

Bütün bunlar onu göstərir ki, sənaye parklarının yaradılması nəinki iqtisadi maraqları ehtimal edir, hətta özündə xarici iqtisadi zəminə malik ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Александр Лукашенко и Си Цзиньпин посетили Китайско-белорусский индустриальный парк «Великий камень». 12.05.2015. Доступно на: <http://www.ctv.by/novosti-minska-i-minskoy-oblasti/aleksandr-lukashenko-i-si-czinpin-poseshchayut-kitaysko-belorusskiy>

2. В Китайско-белорусском индустриальном парке положено начало строительству завода по выпуску пивоваренного солода. 18.09.2015. Доступно на: <http://www.ctv.by/novosti-minska-i-minskoy-oblasti/v-kitaysko-belorusskom-industrialnom-parke-polozheno-nachalo>

3. Градюшко Н. В интернете появился сайт Китайско-белорусского индустриального парка. 2013, 22 июля. Доступно на: <http://realt.onliner.by/2013/07/22/tehnopark-8>

4. Градюшко Н. Под Минском растет новый город. Фоторепортаж из китайско-белорусского индустриального парка. Доступно на: <https://realt.onliner.by/2017/03/22/greatstone>

5. Градюшко Н. Экологи требуют найти для китайско-белорусского технопарка другую площадку. 06.05.2013. Доступно на: http://realt.onliner.by/2013/05/06/tehnopark-5?utm_source=feedly

6. Градюшко Н. Детальный план первой очереди китайско-белорусского технопарка вынесен на общественное обсуждение. 09.07.2013. Доступно на: <http://realt.onliner.by/2013/07/09/smol-10>

7. Громчакова В. Строительство предприятий Китайско-белорусского индустриального парка начнется в 2014 году. 30 Август 2013. Новости Беларуси. Белорусское телеграфное агентство. Доступно на: http://www.belta.by/ru/all_news/economics/Stroitelstvo-predpriyatij-Kitajsko-belorusskogo-industrialnogo-parka-nachnetsja-v-2014-godu_i_645081.html

8. Дан старт грандиозному проекту. 24.06.2014. Доступно на: <http://www.smolevichi.minsk-region.by/ru/ip>

9. Красовская О. Китайско-белорусский индустриальный парк под Смолевичами получил официальное имя – «Великий камень». 01.07.2014. Доступно на: <http://realt.onliner.by/2014/07/01/park-54/>

10. Маненок Т. Беларусь – Китай: инвестиционная «перезагрузка». 26.07.2013. Издательство «Дело (Восток+Запад)». Доступно на: <http://delo.by/news/~shownews/bel-cina-perezgruzka>

11. Панковец З. Лельчицы – белорусское Эльдorado. «Сильные новости» - общественно-демократический сайт Гомеля. 09.06.2013. Доступно на: <http://odsgomel.org/rus/article/economics/43420/>

12. Рудый К. 10 вопросов о Китайско-Белорусском индустриальном парке. Банкаўскі веснік, КАСТРЫЧНІК 2012.
13. Щербаков З. На территории Китайско-белорусского индустриального парка будет создан Харбинский субпарк. ООО «ТУТ БАЙ МЕДИА». 23.04.2013. Доступно на: <http://news.tut.by/economics/345371.html>
14. <http://www.embassybel.ru/trade-relations/china-bel/>
15. <http://www.industrialpark.by/>

ПРОМЫШЛЕННЫЕ ПАРКИ КАК ЭФФЕКТИВНАЯ ФОРМА УСКОРЕННОГО РАЗВИТИЯ И СТРАТЕГИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА: ОПЫТ БЕЛАРУСИ

Исмайлова Нармина Фаик кызы

Резюме

Статья посвящена исследованию опыта создания промышленных парков в Белоруссии. Здесь нашли свое отражение анализ процесса образования международных и национальных промышленных парков и связанные с их созданием проблемы. В результате было определено, что наличие промышленных парков не только предполагает экономические интересы, но и может обладать внешнеэкономической основой.

Ключевые слова: «Индустриальный парк «Великий камень»», промышленный парк «Полесье-Лельчицы», налоговые льготы, проблемы

INDUSTRIAL PARKS AS THE EFFECTIVE FORM OF ACCELERATED DEVELOPMENT AND STRATEGIC COOPERATION: THE EXPERIENCE OF BELARUS

NarminaFaiq Ismayilova

Abstract

The article is devoted to the study of the experience of creation of industrial parks in Belarus. Here were reflected an analysis process of formation of international and national industrial parks and problems related with their creation. As a result, it was determined that the presence of industrial parks not only assumes economic interests, but also can possess foreign economic basis.

Keywords: “Industrial Park “Great Stone””, industrial park “Polesye-Lelchitsy”, tax benefits, problems

AZƏRBAYCANDA ƏMƏK BAZARININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏDQIQI

Nəbi Rafiq oğlu Nəbizadə, İN İETİ, dissertant, e-mail: nbnbzhd@gmail.com

Xülasə

Əmək bazarının mövcud vəziyyətinin təhlili iqtisadiyyatın mövcud durumu barədə fikir söyləməyə imkan verən alətlərdəndir. Belə ki, ölkədəki demoqrafik vəziyyət gələcəkdə əmək bazarında tələb və təklifin necə tənzimlənəcəyi, miqrasiya siyasətinin necə formalaşacağını proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Eyni zamanda, əmək bazarında ixtisaslı işçi qüvvəsinin iştirak nisbəti digər faktorlar sabit qalmaqla əmək məhsuldarlığına birbaşa təsir edən amildir.

Yuxarıda qeyd olunan məsələlər diqqətə alınmaqla, tədqiqat işində makroiqtisadi vəziyyət, əhalinin demoqrafik xarakteristikası, məşğulluğun ümumi səviyyəsi və statistikası, yoxsulluq səviyyəsi, əmək bazarında ixtisas və bacarıqlar kimi məsələlərin təhlili verilmişdir.

Açar sözlər: əmək bazarı, təhsil səviyyəsi, məşğulluq, demoqrafiya, yoxsulluq

Giriş

Ənənəvi tərifə nəzər salsaq, əmək tələbi ilə əmək təklifinin qarşı-qarşıya gəlməsiylə əməkhaqqı və iş şəraitinin formalaşdığı bazar əmək bazarı adlanır.

Əmək bazarının diaqnostikası demoqrafik məsələlərin, əmək məhsuldarlığının, əmək haqqının ümumi səviyyəsinin, məşğulluğun sektoral bölgüsünün, işsizliyin, həmçinin əhalinin həssas qrupları olan qadınlar, gənclər arasındakı işsizlik səviyyəsi kimi makro amillərin, bununla yanaşı miqrasiya prosesinin necə tənzimlənməli olduğu barədə ilkin fikir formalaşdırır. Daha dar şəkildə ifadə edilsə, əmək bazarının diaqnostikası əmək bazarının “təkərlərini”n daha effektiv və səmərəli şəkildə işləməsinə təmin edən “yağ” kimi düşünülə bilər [1].

Əmək bazarının komponentlərindən biri olan əmək təklifinin böyüklüyünü əmək qabiliyyətli yaşda olan əhali, işçi qüvvəsi və miqrasiya kimi faktorlar müəyyən edir.

Dünya Bankının qiymətləndirməsinə əsasən işçi qüvvəsinin dünya əhalisinin ümumi sayındakı iştirak nisbəti 64% səviyyəsindədir. Qeyd olunan göstərici kişilərdə 75%, qadınlarda isə 48% səviyyəsindədir. 2016-cı ildə Azərbaycanda işçi qüvvəsinin iştirak nisbəti 66% təşkil etmişdir [2].

Digər bir komponent-məşğulluq göstəriciləri üzrə ölkələr arasında və eyni ölkənin müxtəlif regionları arasında əhəmiyyətli fərqlər ola bilər. Dünyada məşğulluğun sektoral paylanması kənd təsərrüfatının payı azalsa da (bunu kənd təsərrüfatında ekstensiv inkişaf modelindən intensiv inkişaf modelinə keçməklə insan əməyindən daha az istifadə ilə izah etmək olar), məşğulluqda xidmət sektorunun payı artır. Bir tərəfdən artan, digər tərəfdən azalan məşğulluq qeyri-rəsmi və qeyri-formal məşğulluq kimi problemlərə səbəb ola bilər. Dünyada işsizlik əsasən Yaxın Şərq, Şimali Afrika, Mərkəzi və Cənub-şərqi Avropa regionunda müşahidə olunur. Meydana gələn bu problemlərin mövsümi işsizlik, struktur işsizlik və ya texnoloji işsizlik kimi növləri ola bilər.

Bu cür problemlərin qarşısının alınması istiqamətində həyata keçirilən siyasət əmək bazarı siyasəti adlanır. Aktiv və passiv əmək bazarı siyasəti olaraq iki qrupa ayrılan bu siyasətlərə nəzər saldıqda, aktiv əmək bazarı siyasəti özünüməşğulluq proqramları, ixtisasartırma və təlim proqramları, ictimai faydalı əmək proqramları, yeni müəssisələrin yaradılmasını, passiv əmək bazarı siyasəti isə işsizlik sığortası, işsizlik müavinətləri kimi tədbirləri əhatə edir [3].

Dünyada baş verən bir çox sürətli dəyişikliklər ölkələrin əmək bazarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Bu dinamik prosesi yaxından təqib etmək, yeniliklərdən kənar qalmamaq, ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyini təmin etmək üçün informasiya cəmiyyətinə keçidi sürətləndirmək, yeni texnologiyaların tətbiqini artırmaq, daha artıq əlavə dəyər yaradan istehsal sahələri formalaşdırmaqla mümkündür.

Qeyd olunan məsələlər işçi qüvvəsinin potensialının və məhsuldarlığının artırılması, aparılan təhlil və araşdırmaların nəticəsi olaraq doğru işəgötürənlə doğru işsiz bir araya gətirən əmək bazarının formalaşdırılması ilə həll edilə bilər.

Makroiqtisadi vəziyyət

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra əhəmiyyətli iqtisadi dəyişikliklərə və inkişafa nail olmuşdur. Sürətli iqtisadi inkişaf ilk növbədə karbohidrogen resurslarının istifadəsi ilə əlaqədar idi. Bazar iqtisadiyyatını dəstəkləmək məqsədi daşıyan əsaslı islahatlar iqtisadi artıma şərait yaradan vasitələrdən hesab olunurdu [4]. Beləliklə, son illərdə neft və qaz hasilatı Azərbaycan iqtisadiyyatında əsas rol oynayırdı: neft qiymətlərinin sığrayışı dövründə (2006-2014) karbohidrogen fəaliyyəti ümumi daxili məhsulun və dövlət gəlirinin dördü üçün, ixracatın isə 90%-ni təşkil edirdi [5].

Aydındır ki, neft ehtiyatlarından asılılıq ölkə üçün həssas vəziyyətin yaranması riski ilə yanaşı makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi baxımından müəyyən narahatlıqlara səbəb olmuşdur [4, səh. 10].

2014-2015-ci illərdə dünya bazarlarında neftin qiymətinin aşağı düşməsi Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün ciddi çətinliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, dövlət büdcəsinin yarıdan çox bir hissəsi neft gəlirləri hesabına formalaşır. Azərbaycanın milli valyutasının kəskin devalvasiyası səbəbindən 2015-ci ili milli iqtisadiyyat üçün çətin dövr hesab etmək olar. Bu cür iqtisadi böhranın nəticəsi olaraq 2015-ci ildə Azərbaycanda adambaşına ÜDM-in həcmi 5.561,5 ABŞ dolları təşkil etmişdir; müqayisə üçün 2014-cü ildə bu göstərici 7.990,8 ABŞ dollarına bərabər idi. 2016-cı il üçün həmin göstərici 3.928,6 ABŞ dollarına bərabər olmuşdur [6].

2014-2015-ci illərə təsadüf etmiş iqtisadi böhranın yeni təzahürlərinin baş verməsindən əvvəl, milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, habelə inkişaf üçün daha davamlı mənbələrin təmin edilməsi istiqamətində vacib addımlar atılmışdır. Hökumətin iqtisadi inkişafı ilə bağlı prioritetləri “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf” Dövlət Proqramında”[7] və “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında [8] öz əksini tapmışdır. Bununla yanaşı, yeni iqtisadi reallıqlara uyğunlaşma və Azərbaycan iqtisadiyyatının 11 sektor üzrə inkişaf istiqamətlərini müəyyən etmə məqsədləri daşıyan “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə” Strateji Yol Xəritəsi [9] 2016-cı ilin dekabr ayında ölkə prezidenti tərəfindən təsdiq edilmişdir.

Əhalinin demoqrafik xarakterikası

2017-ci ilin yekunlarına əsasən Azərbaycan Respublikasının əhalisinin sayı 9898,1 min nəfər olmuşdur. Əhalinin 5237,8 min nəfəri və ya 52,9%-i şəhər, 4660,3 min nəfəri və ya 47,1%-i kənd

yerlərində yaşayır. Əhalinin 4938,0 min nəfəri (49,9%-i) kişilərdən, 4960,1 min nəfəri isə (50,1%-i) qadınlardan ibarətdir, hər 1000 nəfər kişiə 1005 nəfər qadın düşür [10].

Əhalinin ümumi sayından 22,6%-i 0-14 yaşda, 70,9%-i 15-64 yaşda, 6,5%-i isə 65 və yuxarı yaşda olanlardır. 14-29 yaşda olan gənclər ümumi əhalinin 26%-ini təşkil edir və onların da yarısından çoxu şəhər yerlərində yaşayırlar. Eyni zamanda, doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu 75.4 yaşa bərabər olmuşdur.

Hesablamalara əsasən, 2017-2030-cu illəri əhatə edən dövr ərzində ümumi doğum səviyyəsinin aşağı düşməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının (15 yaşadək) gənc əhalisinin sayı tədricən azalacaqdır. Eyni zamanda, pensiya yaşlı əhalinin sayı çoxalacaqdır [11]. Bu isə o deməkdir ki, orta yaşlı əhalinin sayının artması və doğum səviyyəsinin aşağı düşməsi Azərbaycanda əhalinin yaşlaşmasına gətirib çıxaracaqdır. Bundan əlavə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Əhali Fondunun məlumatlarına əsasən, Azərbaycanda demoqrafik yaşlaşma prosesi sürətlənir və 2020-ci ilədək əhalinin yarısı təxminən 32 yaşında və daha yuxarı yaşda olacaqdır. 2030-cu ilədək orta yaş 4,5 il artacaq və 21-ci əsrin ortalarında əhalinin yarısı təxminən 40 və daha yuxarı yaşda olacaqdır [12].

Məşğulluğun ümumi səviyyəsi və məşğulluq statistikası

2017-ci ildə Azərbaycanda iqtisadi fəal əhalinin sayı 5012.7 min nəfər olmuşdur. Ölkədə rəsmi işsizlik səviyyəsi 5% təşkil etmişdir [13]. 2016-cı ildə qadınlar arasında işsizlik səviyyəsi 6%-ə, kişilər arasında isə 4,2%-ə bərabər olmuşdur [14].

Son illər ölkə iqtisadiyyatında aparılan islahatlar nəticəsində əmək bazarında əhəmiyyətli dərəcədə müsbət dəyişikliklərə nail olunmuşdur. Belə ki, 2005-ci ildə dövlət sektorunda çalışanların xüsusi çəkisi iqtisadiyyatda məşğul olanların ümumi sayının 30,3%-ini təşkil edirdisə, 2016-cı ildə bu göstərici 24,6%-ə enmiş, qeyri-dövlət sektorunda işləyənlərin sayı isə bu dövrdə 1,3 dəfə artmışdır.

2016-cı il üzrə 15-29 yaşlı məşğul olan 1219,4 min gənclərin 20,3%-i ali, 10,9%-i orta ixtisas, 3,8%-i ilk peşə-ixtisas, 56,0%-i tam orta, 8,9%-i ümumi orta və 0,1%-i ibtidai təhsilə malikdirlər. 2016-cı il üzrə 15-29 yaşlı 125,9 min nəfər işsiz gənclərin 12,5%-i ali, 11,1%-i orta ixtisas, 4,4%-i ilk peşə-ixtisas, 60,8%-i tam orta, 11,0%-i ümumi orta və 0,2%-i ibtidai təhsilə malik olmuşdur. Qeyd olunan yaş kateqoriyası üzrə gənclər arasında işsizlik göstəricisi 9,4%-ə bərabər olmuşdur [15].

Cədvəl 1: 2005-2015-ci illərdə iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə məşğul əhalinin bölgüsü (min nəfər)

İqtisadi fəaliyyət növləri	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Məşğul əhali, cəmi	4.062,3	4.329,1	4.375,2	4.445,3	4.521,2	4.602,9	4.671,6
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	1.573,6	1.655,0	1.657,4	1.673,8	1.677,4	1.691,7	1.698,4
Mədənçıxarma sənayesi	42,3	41,5	41,2	41,8	42,3	41,5	39,1
Emal sənayesi	198,4	208,9	210,3	215,6	224,1	227,1	229,8
Elektrik enerjisi, qaz, buxar və kondisionlaşdırılmış hava ilə təchizat	27,9	30,6	30,8	31,2	32,3	29,8	27,1
Su təchizatı; çirkli suların və tullantıların təmizlənməsi	23,9	25,2	24,6	24,7	25,7	25,8	25,4
Tikinti	211,9	287,5	308,9	321,8	325,5	334,1	336,4
Topdan və pərakəndə ticarət; avtomobillərin və	634,8	626,7	635,4	646,8	664,0	681,9	693,7

motosikllərin təmiri							
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	174,6	179,1	181,8	182,7	183,8	185,1	197,1
Yaşayışın təşkili və ictimai yaş	25,1	46,9	48,1	48,9	49,2	55,7	61,5
İnformasiya və rabitə	32,3	55,8	58,0	58,7	58,1	59,2	60,3
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	18,1	24,4	26,3	26,9	30,6	32,8	33,0
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	82,1	69,6	71,2	74,8	79,4	85,6	89,7
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	43,4	45,6	46,7	54,6	56,3	58,5	59,6
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	38,7	46,5	47,4	49,2	52,4	53,7	55,2
Dövlət administrasiyası və müdafiə; sosial təminat	256,6	279,1	281,0	281,7	282,3	285,2	287,3
Təhsil	345,1	349,8	349,9	349,0	366,2	367,3	373,5
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	188,8	170,3	165,2	165,4	171,8	176,5	180,8
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	52,4	59,6	60,3	61,1	61,8	67,8	69,6
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	92,3	127,0	130,7	136,6	138,0	143,6	154,1

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

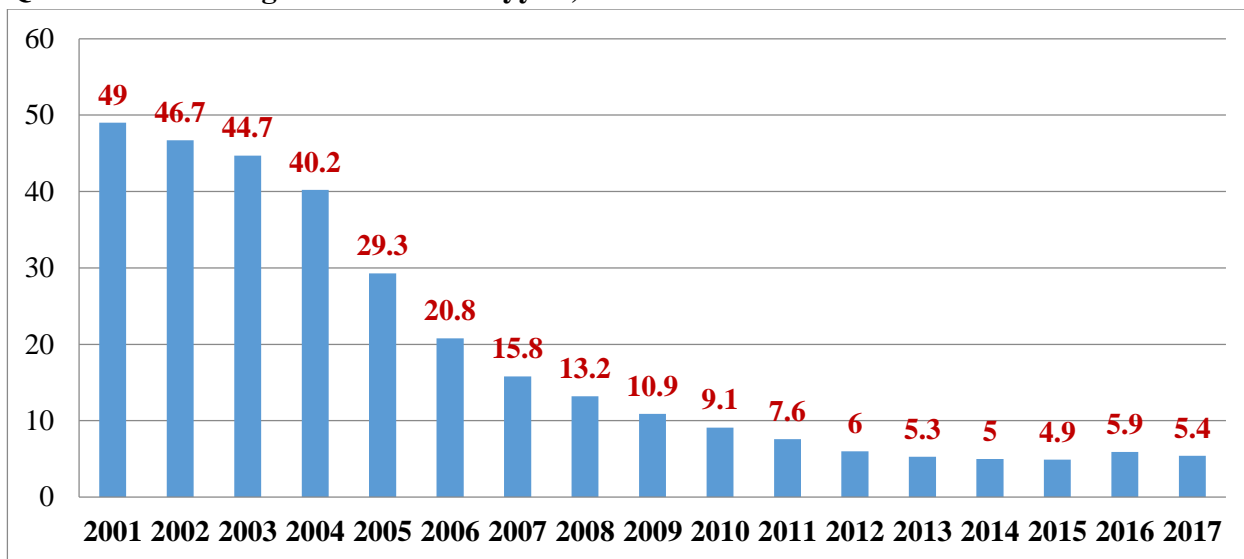
Yoxsulluq səviyyəsi

Yoxsulluğu özlüyündə qlobal bir fenomen adlandırmaq olar. Yoxsulluğun aradan qaldırılması üçün atılan addımlar yoxsulluğun (ifrat yoxsulluq, mütləq yoxsulluq və nisbi yoxsulluq) sadəcə bir kateqoriyadan digərinə keçidini şərtləndirir və ya formasını dəyişdirir. Yüksək yoxsulluq göstəriciləri, işsizliklə bərabər iqtisadi inkişaf templərini ləngidən, əhalinin rifah halının artmasına mane olan, cəmiyyətdə sosial narazılığın artmasını sürətləndirən və nəhayət siyasi stabilliyin pozulmasını təhdid edən faktordur. İqtisadiyyatda artımı səciyyələndirən ən önəmli göstəricilərdən biri yeni iş yerləridir. Məhz yaradılmış iş yerlərinin sayəsində iqtisadi canlanmaya nail olmaq olar. İş yerləri hesabına gəlirləri formalaşan insanlar istehlak tsiklinin davamlı olmasını təmin edir, bu isə öz növbəsində zəncirvari şəkildə istehsal prosesinin davamlı olmasını və nəhayətdə ölkədə ümumi daxili məhsulun və gəlirlərin artmasına gətirib çıxarır. Yoxsulluq səviyyəsi yüksək olduqda hökumət əlindəki bütün resursları sosial təminat proqramlarının icrasına yönəltməyə məcbur olur ki, bu isə bir çox elm tutumlu, innovativ layihələrin icrasını gecikdirir, yeni istehsal sahələrinin yaradılmasını ləngidir.

Azərbaycanda yoxsulluq probleminin aradan qaldırılması istiqamətində bir çox uğurlu işlər həyata keçirilmişdir. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə görülmüş genişmiqyaslı işlər, qəbul edilmiş dövlət proqramlarının uğurlu icrası son 14 ildə ölkədə yoxsulluq səviyyəsinin ciddi şəkildə azaldılmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, “Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı (2003-2005-ci illər)”, “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı” və “Azərbaycan Respublikası Regionlarının 2009-2013-cü illərdə Sosial-İqtisadi

İnkişafı Dövlət Proqramı”nın icra edilməsi və həyata keçirilmiş uğurlu sosial-iqtisadi siyasətin nəticəsi olaraq yoxsulluq səviyyəsi 2003-cü ildəki 44.7%-dən 2017-ci ildə 5.4%-ədək azalmışdır [13, səh.3].

Qrafik 1. Yoxsulluğun illər üzrə səviyyəsi, %-lə

Əmək bazarında ixtisas və bacarıqlar, əmək haqqı, və əmək məhsuldarlığı

Azərbaycan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvü olan dövlətlərin 25–27 sentyabr 2015-ci il tarixlərində keçirilən Dayanıqlı İnkişaf Sammitində 2016–2030-cu illər üçün təsdiqlənmiş Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə qoşulmuşdur. Qarşıya qoyulmuş məqsəd və hədəflər dayanıqlı inkişafın iqtisadi, sosial və ekoloji aspektlərini əhatə edir.

Belə ki, Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin 8-ci (Hər kəs üçün davamlı, inklüziv və dayanıqlı iqtisadi artım, tam və məhsuldar məşğulluq və layiqli əməyi təşviq etmək) və 10-cu (Ölkələrdaxili və bir-biri arasında qeyri-bərabərliyi azaltmaq) məqsədləri əmək haqqı səviyyəsinin artırılması, qadın və kişilər arasında əməyin ödənişi üzrə qeyri-bərabərsizliyin azaldılması, diskriminasiyanın aradan qaldırılması, vergi, büdcə, sosial sahələrdə, eyni zamanda əməyin ödənişi sahəsində müvafiq islahatlar aparmaqla bərabərliyə nail olmaq cəhdlərini əhatə edir. Bu sahədə irəliləyişin ən vacib göstəricisi orta aylıq əmək haqqı ilə əmək məhsuldarlığı arasında əlaqəni əks etdirən ümumi daxili məhsulda əmək haqqının payı göstəricisidir [16].

Azərbaycanda 2005-2016-cı illər ərzində muzzla işləyənlərin orta aylıq nominal əmək haqqı 4 dəfə artaraq 499,8 manat təşkil etmişdir.

Ölkə iqtisadiyyatında artım məşğulluğun artması və ya işçi əməyinin səmərəliliyinin artımı ilə müəyyən edilə bilər. İşçi əməyinin səmərəliliyini əmək məhsuldarlığı kimi statistik göstərici vasitəsi ilə ifadə etmək olar. Əmək məhsuldarlığının qiymətləndirilməsi əmək bazarında aparılan siyasətin məqsədlərinin müəyyən edilməsi və əldə edilən nəticələrin təhlili üçün istifadə edilə bilər. Uzaq perspektivdə əmək məhsuldarlığı adambaşına düşən gəlirlərin artımının müəyyən edilməsində əsas göstərici kimi istifadə edilə bilər.

Əmək məhsuldarlığı müəyyən bir müddət ərzində bir işçiyə düşən məhsul və xidmətlərin dəyəridir. Azərbaycanda əmək məhsuldarlığının hesablanması üçün Beynəlxalq Əmək Təşkilatının tövsiyə etdiyi metodologiyadan istifadə edilir. Belə ki, əmək məhsuldarlığının müəyyən edilməsi üçün aşağıdakı formoldan istifadə edilir:

Əmək məhsuldarlığı = ümumi daxili məhsul/ (iqtisadiyyatda məşğul olanların sayı*illik ortalama iş saatları)

2015-ci il üzrə Azərbaycan üçün əmək məhsuldarlığı = 53 000 000 000/ (4671000*1920) = 5.9 dollar/saat olmuşdur.

Azərbaycanda son illərdə ÜDM-in davamlı artımı nəticəsində əmək məhsuldarlığı üzrə göstərici yüksəlmiş və 2006-cı ildə (1 adam/saat üzrə) cari qiymətlərlə 2,7 ABŞ dollarından, 2015-ci ildə 5,9 ABŞ dollarına çatmışdır. Bu Avropa Birliyinin orta göstəricisindən 4 dəfə və qonşu Rusiya və Türkiyənin göstəricisindən təqribən 2 dəfə aşağıdır.

2015-ci il etibarilə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) ölkələri arasında əmək məhsuldarlığı göstəricisinə görə ilk beşlikdə Lüksemburq (93.4 dollar/saat), İrlandiya (87.3 dollar/saat), Norveç (81.3 dollar/saat), Belçika (69.7 dollar/saat) və ABŞ (68.3 dollar/saat) yerləşir [17].

2006-2015-ci illər ərzində əmək məhsuldarlığının orta illik artım sürəti 9% təşkil etmişdir. İqtisadi fəaliyyət növləri arasında əmək məhsuldarlığı göstəricilərində ciddi fərqlər mövcuddur. Belə ki, 2015-ci ildə mədənçıxarma sənayesi üzrə əmək məhsuldarlığı göstəricisi cari qiymətlərlə 185 ABŞ dolları (2014-cü ildə 325 ABŞ dolları) olduğu halda, kənd təsərrüfatı üzrə bu göstərici 1 ABŞ dolları, emal sənayesi üzrə 6,3 ABŞ dolları, tikinti sahəsi üzrə isə 9,9 ABŞ dollarına bərabər olmuşdur. Kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığının aşağı səviyyəsi bu sahədə intensiv üsullardan, innovasiya və məsləhət xidmətlərindən zəif istifadə edilməsi, eləcə də bu sahədə çalışan işçi qüvvəsinin əksəriyyətinin ixtisasız olması ilə əlaqələndirilir. Digər tərəfdən qeyd olunan sahədə mütəmadi olaraq hesablamaların aparılması üçün əmək məhsuldarlığı üzrə uçot sisteminin təkmilləşdirilməsinə zərurət yaranır.

Cədvəl 2: 2015-ci il üzrə ən məhsuldar ölkələrin sıralaması

Sıralama	Ölkə	Saatbaşına ÜDM	Məşğul əhali (nəfər)	ÜDM (ABŞ dolları)	Ortalama həftəlik iş saatlarının miqdarı
1	Lüksemburq	\$ 93.4	405,600	\$57b	29
2	İrlandiya	\$ 87.3	1,989,400	\$302b	33.5
3	Norveç	\$ 81.3	2,753,000	\$318b	27.3
4	Belçika	\$ 69.7	4,601,200	\$498b	29.8
5	Amerika Birləşmiş Ştatları	\$ 68.3	151,000,000	\$18,037b	33.6
6	Danimarka	\$ 67.6	2,829,000	\$270b	27.2
7	Fransa	\$ 65.6	27,523,000	\$2,648b	28.2
8	Almaniya	\$ 65.5	43,057,000	\$3,857b	26.3
9	Niderland	\$ 65.4	8,792,000	\$818b	27.4

Sıralama	Ölkə	Saatbaşına ÜDM	Məşğul əhali (nəfər)	ÜDM (ABŞ dolları)	Ortalama həftəlik iş saatlarının miqdarı
10	İsveçrə	\$ 64.2	4,962,600	\$506b	30.6
11	Avstriya	\$ 60.2	4,290,700	\$415b	30.9
12	İsveç	\$ 59.1	4,809,700	\$458b	31
13	Finlandiya	\$ 54.8	2,497,400	\$225b	31.6
14	Avstraliya	\$ 54.6	11,860,000	\$1,101b	32.7
15	Birləşmiş Krallıq	\$ 52.1	31,293,000	\$2,701b	31.9
16	İtaliya	\$ 51.9	24,476,100	\$2,191b	33.1
17	İspaniya	\$ 51	18,490,800	\$1,594b	32.5
18	Kanada	\$ 50.9	18,285,700	\$1,589b	32.8
19	İslandiya	\$ 45.1	183,700	\$16b	36.1
20	Yaponiya	\$ 41.9	65,801,200	\$4,741b	33.1

Mənbə: <http://time.com/4621185/worker-productivity-countries/>

Əhalinin ixtisas və bacarıqları, həmçinin təhsil səviyyəsi əmək bazarında rəqabətin və məhsuldarlığın artırılması üçün əsas amillərdən biri hesab olunur. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən Azərbaycanda məşğul əhalinin 30%-dən çoxu müvafiq təhsil səviyyəsinə malikdir: 16,3%-i ali, 10,6%-i orta ixtisas və 5,5%-i peşə təhsillidir. Bu rəqəmlər göstərir ki, peşə məktəblərini bitirmiş məzunların ümumi sayı iqtisadiyyatda bu cür işçi qüvvəsinə tələbatdan əhəmiyyətli dərəcədə aşağıdır. Bundan başqa, hər il orta təhsil müəssisələrinin təxminən 40% məzunu heç bir xüsusi ixtisas almadan əmək bazarına daxil olur [18]

Cədvəl 1: Məşğul əhalinin təhsil səviyyəsi üzrə bölgüsü (2015-ci ilin məlumatları)

	Cəmi (min nəfər)	Onlardan qadınların sayı	Cəmi (%-lə)	Onlardan qadınların faiz nisbəti
Cəmi	4.671,6	2.263,4	100,0	48,5
Ali təhsil	763,3	307,2	16,3	40,2
Orta ixtisas təhsili	497,5	302,3	10,6	60,8
Peşə təhsili	256,0	82,5	5,5	32,2

Tam orta təhsil	2.820,5	1.359,4	60,4	48,2
Ümumi orta təhsil	292,2	178,9	6,3	61,2
İbtidai təhsil	42,1	33,1	0,9	78,6

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Nəticə

Makroiqtisadi vəziyyət əmək bazarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Ölkə iqtisadiyyatında durğunluq və ya canlanma dövrü işsizlik və məşğulluq göstəricilərinin artmasına və və ya azalmasına gətirib çıxarır. Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Asiya İnkişaf Bankı kimi beynəlxalq qurumların Azərbaycan iqtisadiyyatı ilə bağlı yaxın illər üçün nikbin proqnozları əmək bazarında tələbin artacağını deməyə imkan verir.

Kənd təsərrüfatının məşğulluqda çəkisinin böyük olduğunu nəzərə alaraq, nəzərəçarpacaq müsbət dəyişikliklərin olması əmək məhsuldarlığının artırılmasını və innovasiyaların tətbiqinin sürətləndirilməsini tələb edir. Əmək məhsuldarlığının artırılması üçün dünya təcrübəsində aşağıdakı siyasətlər həyata keçirilmişdir:

- hökumət tərəfindən infrastruktur layihələrinə investisiyaların davamlı olması: inkişaf etmiş telekommunikasiya və nəqliyyat şəbəkəsi insanların və mal və xidmətlərin hərəkət sürətini artırmağa, bununla yanaşı biznes xərclərini azaltmağa imkan verir;
- işçilər üçün təlimin keyfiyyətinin və əlçatanlılığının artırılması;
- işçi qüvvəsinin keyfiyyətinin artırılması məqsədilə ixtisaslı işçi qüvvəsi üçün daxili miqrasiyanın asanlaşdırılması;
- yeni texnologiyalardan istifadə üzrə vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi.

Yaxşı iş yerlərinin yaradılması dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün əhəmiyyət kəsb edir. Gənclərin məşğulluğu əsas çətinliklərdən biri hesab olunur. Proqnozlara əsasən gənc əhalinin sayının azalması prosesi hələ başlamayıb və hal-hazırda iqtisadiyyat əmək bazarına daxil olan gənc nəslin bütün nümayəndələrini işlə təmin etmək iqtidarında deyil. Eyni zamanda, qadınların pensiya yaşının 2027-ci ilədək 60-dan 65-ə, kişilərin pensiya yaşının isə 2021-ci ilədək 63-dən 65-ə tədricən artırılmışdır. Bu isə yeni iş yerlərinin yaradılması, habelə gənc nəsil üçün məşğulluq sahəsində mövcud çətinliklər baxımından əmək bazarında əlavə gərginliyə səbəb ola bilər.

Ə D Ə B İ Y Y A T

- 1- <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/161816>. “Aktif İşgücü Piyasası Politikaları Kapsamında Türkiyə’de Mesleki Eğitim Kurslarının Analizi”
- 2- <http://e-qanun.az/framework/15399>. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”
- 3- <http://e-qanun.az/framework/34254>. “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında”
- 4- <http://time.com/4621185/worker-productivity-countries/>. “These Are the Most Productive Countries in the World”

- 5- [http://www.etf.europa.eu/webatt.nsf/0/70A0886C718AB188C12580E6005261B8/\\$file/Azerbaijan%202016.pdf](http://www.etf.europa.eu/webatt.nsf/0/70A0886C718AB188C12580E6005261B8/$file/Azerbaijan%202016.pdf). “Azerbaijan Education, Training And Employment Developments 2016”
- 6- <http://www.ilo.org/global/research/global-reports/global-wage-report/2016/lang--en/index.htm>. “Global Wage Report 2016/17. Wage inequality in the workplace”
- 7- <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2016/cr16296.pdf>. “International Monetary Fund. IMF Country Report No. 16/296. Republic of Azerbaijan”
- 8- https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyevin_sedrliyi_ile_Nazirler_Kabinetinin_2017_ci_ilin_sosial_iqtisadi_inkisafinin_yekunlarina_ve_qarsida_duran_vezifelere_hesr_olunan_iclasi_kechirilib_YENIL_ANIB_2-1127351. “Prezident İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2017-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclası keçirilib”
- 9- <https://data.worldbank.org/indicator/SL.TLF.CACT.NE.ZS>. “Labor force participation rate, total (% of total population ages 15+) (national estimate)”
- 10- <https://www.adb.org/sites/default/files/linked-documents/cps-aze-2014-2018-sd-02.pdf>. “Economic Development In Azerbaijan. Country Partnership Strategy: Azerbaijan, 2014–2018”
- 11- https://www.chs.ca/sites/default/files/uploads/guide_to_using_labour_market_information_in_ontario.pdf. “Guide To Using Labour Market Information In Ontario”
- 12- <https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/geos/az.html>. “ABŞ Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi “Ümumdünya statistik faktlar toplusu: Azərbaycan”
- 13- https://www.president.az/files/future_az.pdf. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası”
- 14- <https://www.stat.gov.az/source/demography/>. “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın əhalisi 2018”
- 15- <https://www.stat.gov.az/source/demography/>. “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycan gəncləri 2017”
- 16- <https://www.stat.gov.az/source/labour/>. “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Əmək bazarı 2017”
- 17- https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/. “Dövlət Statistika Komitəsi “Milli hesablar sistemi”
- 18- UNFPA “Əhalinin vəziyyətinin təhlili: Azərbaycan demoqrafik keçiddən sonra”, 2015-ci il

ИССЛЕДОВАНИЕ ТЕКУЩЕГО СОСТОЯНИЯ РЫНКА ТРУДА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Наби Рафиг оглы Набизаде

Резюме

Анализ текущего состояния рынка труда является одним из инструментов, которые дают представление о текущем состоянии экономики. Демографическая ситуация в стране позволяет прогнозировать как будет регулироваться спрос и предложение на рынке труда в будущем, и как будет формироваться миграционная политика.

В то же время доля квалифицированной рабочей силы на рынке труда является фактором, напрямую влияющим на производительность труда.

Принимая во внимание вышеупомянутые проблемы, в статье анализ дается таких вопросов, как макроэкономическая ситуация в стране, демографические характеристики населения, общий уровень и статистика занятости, уровень бедности, квалификация и навыки на рынке труда.

Ключевые слова: рынок труда, уровень образования, занятость, демография, бедность

INVESTIGATING THE CURRENT STATE OF THE LABOR MARKET IN AZERBAIJAN

Nabi Rafiq Nabizade

Abstract

Analysis of the current state of the labor market is one of the important tools that depict the current state of the economy. The demographic situation in the country allows predicting how the demand and supply on the labor market will be regulated in the future, and how the migration policy will be formed.

At the same time, the share of skilled labor in the labor market is a factor directly affecting labor productivity.

Taking into account the above-mentioned problems, the article analyzes issues such as the macroeconomic situation in the country, demographic characteristics of the population, general level of employment and statistics, poverty level, qualifications and skills in the labor market.

Keywords: labor market, education level, employment, demography, poverty

AZƏRBAYCANDA YARADILAN VƏ İXRAC EDİLƏN MƏHSUL VƏ XİDMƏTLƏRİN TEKNOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏHLİLİ

Samirə Hüseyn qızı Abasova, i.e.n., dos.,

AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, aparıcı elmi işçi, e-mail: abasovasamira@rambler.ru

Xülasə

Texnoloji transfer innovasiya iqtisadiyyatının bir sahəsi olaraq ixrac və idxal əməliyyatlarında yüksək texnologiyaların elmtutumlu məhsullardakı xüsusi çəkisi, eləcə də yüksək texnologiyaların bir qolu olan informasiya texnologiyaları və onlardan yaranan xidmət və məhsulların ixrac və idxal əməliyyatlarındakı payı, onların texniki-iqtisadi göstəricilərinin dinamikasını nəzərdə tutur.

Açar sözlər: elmtutumlu məhsul və xidmətlərin idxalı, elmtutumlu məhsul və xidmətlərin ixracı, ixrac olunan məhsulların rəqabətlik qabiliyyəti, informasiya texnologiyalarının ixrac olunan məhsul və xidmətlərin yaradılmasına və satışına təsiri.

Giriş

Azərbaycanın xarici ölkələrlə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin dövlət tənzimlənməsi məsələlərinin təhlili respublika üçün əhəmiyyət kəsb edən ixracyönümlü məhsulların nəinki MDB məkanına, eləcə də Avropa İttifaqı, Yaponiya, Kanada və ABŞ bazarlarına çıxışını təmin etmək üçün strateji istiqamətlərin seçilməsində xüsusi rol oynayır.

Dünyada qəbul olunmuş standartlara görə ixrac olunan məhsulların xarici bazarlara çıxışının təmin olunmasında beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinə malik olan iqtisadiyyat güclü sayılır. Rəqabətqabiliyyətliliyin 3 əsas istiqamətindən biri kimi yüksək səviyyəli elmtutumlu məhsulların idxalı və ixracını dəstəkləyən texnoloji transferli iqtisadiyyatın yaradılmasıdır.

1. Azərbaycanın idxal-ixrac əməliyyatlarında texnoloji transferlərin rolu

Azərbaycanın idxal-ixrac əməliyyatlarında texnoloji transferlərin rolunu qiymətləndirmək üçün dünya miqyasında Azərbaycanın idxal və ixrac etdiyi elmtutumlu məhsul və xidmətlərin yerini müəyyənləşdirmək zəruridir. Cədvəl 1-ə nəzər yetirəndə görürük ki, elmtutumlu maşınqayırma məhsullarının 2016-cı il üzrə müqayisəli göstəricilərində ixrac olunan məhsulların həcmi idxal olunanlardan bir qədər yüksəkdir.

Elmtutumlu maşınqayırma sənayesi məhsullarımızın ixracının xüsusi çəkisi, çox təəssüf ki, dünya ixracında 0-0,1%-i aşmır. Hətta bunların 2012-2016-cı illər ərzində artım dərəcəsi (-24%) olmuşdur. Azərbaycana idxal olunan elmtutumlu maşınqayırma məhsullarının dünya idxalındakı həcmi 0,1-dir. Bəzi məhsulların – spesifik funksiyaları yerinə yetirə bilən maşın və mexanizmlərin idxal həcmi 0,2-0,3 % arasında olmuşdur ki, onlara kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı avadanlıqlarını - süd emalı mexanizmlərini göstərmək olar (Cədvəl 1. və 2.).

Digər elmtutumlu məhsul və xidmətlər içərisində informasiya texnologiyaları xidmətlərini göstərmək olar. 2013-cü ildən bəri 2 sünü peykini kosmosa göndərən Azərbaycan telekommunikasiya sahəsində xidmətlər satışına başlamışdır (Cədvəl 3).

Cədvəl 3-ə nəzər salanda görürük ki, telekommunikasiya xidmətlərinin həcmi dalğavari ardıcılıqla həyata keçirilir. Məsələn, 2012-ci ildə idxal olunan telekommunikasiya xidmətlərinin həcmi – 7429,6 min dollar, 2014-ci ildə artaraq- 10386,7 min dollar olmuş, 2016-cı ildə isə yenidən azalaraq –

7526,8 min dollara qədər enmişdir. Azərbaycanın ixrac etdiyi telekommunikasiya xidmətləri də belə dalğavari xüsusiyyətə malikdir. 2012-ci ildə ümum xidmətlərin həcmi 4808 min dollar olmuş, 2014-ci ildə 4297 min dollara qədər enmiş və 2015-ci ildə 4444 min artaraq 2016-cı ildə 4374 min dollara qədər azalmışdır.

Dövlət qulluğu, işgüzar və özəl biznes fəaliyyətində, dəniz və hava nəqliyyatı zamanı informasiya mübadiləsində, eləcə də telekommunikasiya, kompüterləşmə və tədqiqi araşdırmalar sferasında ixrac və idxal olunan xidmətlərin həcmi illər ərzində dalğavari ardıcılığa malikdir. Bütün bunlar Azərbaycanın xarici satış bazarlarındakı ilk addımları ilə bağlıdır.

Cədvəl 3-dən gördüyümüz kimi fərdi səyahət sahəsində telekommunikasiya əməliyyatları üzrə idxal-ixracın xüsusi çəkisi 20-40% arasında yerləşir. 2014, 2015-ci

2012-2016 illər ərzində Azərbaycana ixrac edilən maşınqayırma məhsullarının siyahısı, min ABŞ doll. [www.trademap.com]

		2016-da ixrac edilən məhsulların dəyəri	Ticarət balansı	2012-2016 ərzində dəyərin illik artımı, %	2012-2016 ərzində kəmiyyətə illik artım, %	2012-2016 ərzində Dünya üzrə illik artım, %	Dünya üzrə ixracdakı xüsusi çəkisi, %
1	2	3	4	5	6	7	8
	Bütün maşınqayırma məhsulları, cəmi: <i>onlardan:</i>	9066.5	550.7	-24	-	-4	0.1
1.	Maşınlar və mexanizmlərdə əsaslı hissələr	5.5	-182.1	-7	-	-8	0
2.	Buldozərlər, ekskavatorlar	5.0	-1.3	68	64	-11	0
3.	Texniki hissələr və mühərriklər	1.6	-14.8	73	-	-3	0
4.	Fərdi funksiyaları yerinə yetirən maşın və mexanizmlər	1.3	-164.5	21	-	0	0
5.	Elevator və konveyerlər üçün hava və vakuum pompaları	494	-39.0	9	-	-2	0
6.	Kondisionerlər üçün texniki hissələr	17	-33.9	52		0	0
7.	Metal ilə maşınlar üçün hissələr və detallar	14	-167			-5	0
8.	Maşın və avadanlıqlar	2	-183			-6	0
9.	Hesablama maşınları və kalkulyatorlar	1	-1.9	-27		0	0

2012-2016 illər ərzində Azərbaycana idxal olunan maşınqayırma məhsullarının siyahısı, min ABŞ doll. [www.trademap.com]

		2016-da idxal olunan məhsulların dəyəri	Ticarət balansı	2012-2016 ərzində dəyərin illik artımı, %	2012-2016 ərzində kəmiyyətə illik artım, %	2012-2016 ərzində Dünya üzrə illik artım, %	Dünya üzrə idxaldakı xüsusi çəkisi, %
1	2	3	4	5	6	7	8
	Bütün maşınqayırma məhsulları, cəmi: <i>onlardan:</i>	8515.8	550.7	-4	-	-4	0.1
➤	Fərdi xüsusiyyətlərə malik maşınlar və mexanizmlər	165.7	-164.5	37	-	-1	0.2
➤	Rezin və plastmasların yaradılmasında iştirak edən maşın və mexanizmlər	10.1	-10.	-19	-	-1	0
➤	Sənayedə işlənən maşınlar və mexanizmlər	7.1	-7	-39	-	0	0.1
➤	Buldozerlər, ekskavatorlar	6.3	-1.3	-56	-61	-11	0
➤	Südlə işləyən maşınlar və mexanizmlər	4.9	4.9	-12	-21	-4	0.3
➤	Maşınlar, avadanlıqlar, aparatlar	185	-183	-34	-	-14	0
➤	Kompüterlər üçün avadanlıq və hissələr	68	-68	108			0.2

Telekommunikasiya sahəsi üzrə idxal-ixrac olunan xidmətər, min ABŞ doll. [www.trademap.com]

	2012		2014		2015	
	idxal	ixrac	İdxal	ixrac	idxal	ixrac
Bütün xidmətlər	7429.6	4808	10386.7	4297	8672.8	4444
Hökumətin məhsul və xidmətləri	99.5	127	199.3	28	119.4	20
Təmir xidmətləri	224.9	260	67.4	63.5	75.8	69.3
Dəniz nəqliyyatı	64.6	141.7	59.8	210.9	133.8	183.4
Hava nəqliyyatı	299.3	389	397.0	615.4	301.6	588.1
İşgüzar səyahət	912.9	961.6	980.2	687.8	748.1	556.3
Fərdi səyahət	1563.9	1471.6	2028.2	1743.7	1854.9	1753.1
İqtisadiyyat üçün tikinti	485.2	244.9	3930.4	67.7	3519.7	23.0
Birbaşa sığorta	115.0	7.7	80.2	8.5	83.7	5.7
Təkrar sığorta	48.1		62.6		58.4	
Müxtəlif maliyyə xidmətləri	11.1	2.4	17.5	7.6	16.4	2.7
Telekommunikasiya xidmətləri	70.4	89.9	65.5	99.3	57.3	60.6
Kompüter xidmətləri	24.9	2.8	34.9	19.3	38.5	17.6
İnformasiya xidmətləri	32.3	2.6	44.8	8.5	42.8	8.6
Tədqiqat və inkişaf	2.1	4.0	3.1	7.3	3.3	1.5
Peşəkar və idarəetmə üzrə məsləhət xidmətləri	142.5	36.5	90.5	7.9	41.7	9.0
Ticarət və işgüzar texniki xidmət	2698.5	584.9	1778.5	412.6	982.6	377.3

illərdə iqtisadiyyatın tikinti sahəsi üzrə idxal olunan xidmətlərinin xüsusi çəkisi müvafiq olaraq 37%, 40% olmuşdur.

Bu göstərici bir daha sübut edir ki, son illər ərzində Azərbaycan sənayedə injiniring məsələlərinə diqqəti artırmışdır. İnjiniring sayəsində yeni avadanlıq və texnoloji xətlərlə zənginləşən sənaye obyektləri tədricən rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal etməyə başlayır və onların xarici bazarlarda satış imkanları artır. Beləliklə, Azərbaycan investisiya-innovasiya yönümlü iqtisadiyyatdan əsaslı, radikal innovasiyalar tətbiq edən iqtisadiyyata malik olaraq ixrac potensialı elmtutumlu sənaye məhsulları olan bir dövlətə çevrilə bilər.

Qeyd edək ki, hələ 2012-ci ildə Azərbaycanın yüksək texnoloji xüsusiyyətlərə malik ixrac potensialı MDB-nin Rusiya Federasiyası, Qazaxıstan, Ukrayna və Belarus kimi respublikalarındakı kimi yüksək qiymətləndirilmişdir. 2012-ci ildə Azərbaycanın yüksək texnoloji ixracdakı dəyərinin həcmi 41 mln. ABŞ dooları olmuşdur. Amma bu göstəricinin Ermənistan, Moldova və Gürcüstana nisbətən yüksək olmasına baxmayaraq Azərbaycanın ümumi ixracdakı payı isə MDB dövlətlərinin hər birindən xeyli aşağı olmuşdur - 0,1 % (Cədvəl 4). Bunun əsas səbəbi kimi made in Azərbaycan brendini daşıyan məhsul və xidmətlərinin xarici bazarlarda satışının pis təşkil olunması, dövlət marketing fəaliyyətinin səmərəsizliyi və reklam kompaniyasının aşağı səviyyəsi çıxış edir.

Cədvəl 4

MDB ölkələrinin yüksək texnoloji ixracı [4]

MDB ölkələri	Yüksək texnoloji ixracın dəyər həcmi, mln. ABŞ doll.			Ümumi ixracda payı, %		
	1999	2011	2012	1999	2011	2012
Ermənistan	3	5	7	1,4	0,4	0,5
Azərbaycan	7	8	41	0,8	0,1	0,1
Belarus	156	510	620	2,7	1,2	1,3
Gürcüstan*	22	10	19	9,6	0,5	0,8
Moldova	5	16	24	1,1	0,8	1,1
Rusiya	2277	5443	7095	3,0	1,0	1,3
Ukrayna	332	1908	2622	2,9	2,8	3,8
Cəmi MDB ölkələri	2906	10486	13963	23,5**	12,4**	16,3**
Bütün dünya	986986	1933747	-	17,3	10,6	-

* 2012 ildən MDB-nin tərkibində deyil

** MDB ölkələri üzrə orta qiymət

Cədvəl 5

İxrac olunan məhsulların rəqabətlik qabiliyyətinin xarakteristikası

[Гурова И. П. Конкуренентоспособность экспорта СНГ. Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал), №4(12), 2012 , с. 34 www.sisp.nkras.ru]

Avropada yerləşən MDB ölkələri	Reytingdə mövqeyi	Emal sənayesinin əlavə dəyərində orta və yüksək texnoloji sahələrin xüsusi çəkisi, %		Emal sənayesinin ixracında orta və yüksək texnoloji sahələrin xüsusi çəkisi, %		Emal sənayesinin ümumi ixracda xüsusi çəkisi, %	
		2006	2012	2006	2012	2006	2012
Ermənistan	98	7,6	5,8	29,4	17,5	44,0	47,7
Azərbaycan	107	9,5	6,3	11,9	13,9	34,5	9,8
Belarus	41	-	-	-	-	-	-
Gürcüstan*	96	20,2	21,4	42,7	49,3	81,6	75,7
Moldova	114	7,7	5,6	2,5	1,9	62,1	62,9
Rusiya	36	21,9	23,1	26,0	22,2	35,8	35,0
Ukrayna	53	22,7	20,1	40,3	42,2	88,3	85,0

* 2012-ci ildən MDB-ə daxil deyil

Cədvəl 5-ə nəzər salanda Ukrayna, Belarus, Ermənistan respublikalarının emal sənayesinin ümumi ixracda payının yüksək olduğu müşahidə olunur. Çox təəssüf ki, Azərbaycanın dünya ölkələri arasındakı mövqeyi 2012-ci ildə 104 olaraq əksər MDB ölkələrindən sonra və Moldova dövlətindən qabaqdadır. Həmin ildə Azərbaycanın emal sənayesinin əlavə dəyərində orta və yüksək texnoloji sahələrin xüsusi çəkisi 6,3 % olmaqla bərabər emal sənayesinin ixracında orta və yüksək texnoloji sahələrin xüsusi çəkisi isə 13,9 % olmuşdur. Təəssüf ki, bu göstərici üzrə Azərbaycan yalnız Moldovanı qabaqlamışdır. Azərbaycanın emal sənayesinin ümumi ixracda xüsusi çəkisi MDB ölkələri arasında xeyli aşağı olmuşdur – 9,8 %. Qeyd edək ki, Gürcüstanda yüksək və orta texnoloji səviyyəli məhsulların ixracdakı xüsusi çəkisinin yüksək olması isə öz növbəsində həm sənaye məhsulların istehsalı üçün xarici avadanlığın tətbiqi, həm də məhsulların qablaşdırılması, kompleksləşdirilməsi üzrə texnoloji əməliyyatların Avropa İttifaqı standartlarına uyğunlaşdırılması ilə əlaqəlidir.

Dünya bankının məlumatlarına görə 2012-ci ildə Belarusiya, Qazaxıstan, Koreya Respublikası, Avropa İttifaqı ölkələri üzrə ixracın və idxalın ÜDM-dəki payı 40 %-dən yuxarı olmuşdur (Cədvəl 6). Beləliklə, Qazaxıstan və Belarusiyanın tutduğu geosiyasi mövqeyə müvafiq olaraq bu ölkələrdən keçən hər tranzit yük ixrac və idxal əməliyyatlarına düşür və bu ölkələrin ixrac və idxal potensialı qiymətlərində öz əksini tapır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, həmin ilin göstəricilərində iki super dövlətin (Rusiya Federasiyası və ABŞ) dünya üzrə idxal və ixracdakı payı o qədər də yüksək olmamışdır (müvafiq olaraq Rusiya Federasiyası 29,6% və 22,3%, ABŞ 13,5 və 16,9%). 2012-ci ildə ABŞ-da ixracın və idxalın ÜDM-dəki xüsusi çəkisi Rusiya Federasiyası göstəricilərindən təxminən 2 dəfə (cədvəl 6).

Dünya ölkələri və regionları üzrə ixrac və idxalın ÜDM-dəki xüsusi çəkisi

Ölkələr və ya region	İxracın ÜDM-dəki payı, %		İdxalın ÜDM-dəki payı, %	
	2010	2012	2010	2012
Argentina	17,5	15,8	15,0	14,1
Braziliya	10,9	12,6	11,9	14,0
Belarusiya	54,3	81,3	67,9	76,7
Qazaxıstan	44,0	47,6	29,2	30,3
Koreya Respublikası	49,4	56,3	46,2	53,6
Meksika	29,9	32,6	31,1	33,8
Rusiya Federasiyası	29,2	29,6	21,1	22,3
ABŞ	12,3	13,5	15,8	16,9
Avropa İttifaqı	40,2	43,2	39,3	41,4
Avropa və Mərkəzi Asiyanın inkişaf etməkdə olan ölkələri	37,7	36,2	41,3	40,9
Şərqi Asiyanın inkişaf etməkdə olan ölkələri	35,2	33,5	31,3	31,0
Latın Amerikasını və Qərbi dənizi hövzəsi ölkələri	22,2	23,7	22,8	25,1

Mənbə: World Databank: World Development Indicators. Available at:

<http://databank.worldbank.org/data/views/reports/tableview.aspx>

Müqayisə üçün qeyd edək ki, müəllifin hesablamalarına görə 2012-ci ildə Azərbaycanın ixrac olunan elmtutumlu məhsulunun xüsusi çəkisi 2,7 %, idxal olunan elmtutumlu məhsulunun xüsusi çəkisi isə 77,5 % olmuşdur [3]. 2016-cı il üçün bu göstərici ixrac üçün 4,5 %, idxal üçün 68,5% olmuşdur.

Azərbaycana idxal olunan elmtutumlu məhsullar tikinti, kimya, metallurgiya, maşınqayırma sənayeləri, avtomobil istehsalı məhsullarıdır ki, bunlar da yüksək texnoloji xüsusiyyətlərə malikdirlər. Təəssüf ki, Azərbaycanda ixrac olunan məhsullar içərisində xam neft, neft və kənd təsərrüfatının natural məhsulları üstünlük təşkil edir. İxrac olunan elmtutumlu məhsullar neft-kimya, metallurgiya və neft maşınqayırma sahələrinə aiddir və orta texnoloji səviyyədə yuxarı qalxmırlar.

2. Azərbaycanda informasiya texnologiyaları və telekommunikasiya xidmətləri üzrə idxal və ixracın qiymətləndirilməsi

BMT-nin ticarət və inkişaf üzrə konfransı (UNCTAD) çərçivəsində, eləcə də İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) tərəfindən informasiya təhlükəsizliyi, “təmiz” texnologiyalar və “ağıllı” proqram təminatı, innovasiyaların stimullaşdırılması, informasiya cəmiyyətinin infrastrukturunu, rəsmi informasiyanın hamı üçün əlverişliliyi, informasiya iqtisadiyyatı (İnternet iqtisadiyyatı, telekommunikasiya sahəsində rəqabət, istehlakçıların müdafiəsi, dəstəklənməsi və öyrədilməsi), e-dövlət (istifadəçiyə yönəlmiş xidmətlər), e-kommersiya, informasiya sənayesi (hətta

İKT sahəsində məşğulluq), kütləvi informasiya vasitələri ilə yayılan informasiya sahələri üzrə tədqiqatlar və işləmələr geniş miqyasda informasiya axınlarının idarəçiliyinə yönəlmişdir.

Cədvəl 7

Azərbaycanda elektron ticarət, min manat, %

	2013	2014	2015	2015-də 2013-ə nisbətən, %
Cəmi:	2586.0	6445.2	12779.8	484.2
Hüquqi şəxslər	2137.0	5883.4	11646.4	545.0
Fiziki şəxslər	449.0	11646.4	1133.4	252.4

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2016, s.353.

Cədvəl 8

Azərbaycanın İnformasiya Texnologiya Xidmətlərinin (İTX) idxalı, mln AZN və %

	Ölçü vahidi	2010	2013	2014	2015	2015-də 2010 nisbətən, %
İdxal olunan İTX	Mln manat	180.2	203.8	214.4	268.6	+49.0%
Ümumi idxalda İTX xüsusi çəkisi	%%	3.5	2.4	3.0	2.8	
İTX sahəsində çalışanlar	Nəfər	18.3	19.3	19.9	20.1	+9.8

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2016, s.605.

Son dövrlərdə Azərbaycanın süni peyklərinin kosmosdakı fəaliyyəti ilə əlaqədar informasiya texnologiyaları üzrə xidmətlərin ixracına xüsusi diqqət yetirilir (cədvəl 7 və 8).

Cədvəl 7 və 8-dən göründüyü kimi informasiya texnologiyaları xidmətlərinin idxalı ölkə ərazisində elektron ticarət həcmnin artmasına da təsir etmişdir. Cədvəllərdən göründüyü kimi informasiya texnologiyaları xidmətlərinin idxalı 49% artması müqabilində elektron ticarətin həcmi 5 dəfədən artıq olmuşdur ki, bu da öz müqabilində informasiya texnologiya xidmətləri sahəsində tətbiqi elmi və texnoloji potensialının artmasına təsir edən iqtisadi amil kimi qiymətləndirilə bilər.

Yuxarıda sadalanan keyfiyyətlərin təsdiqini biz aşağıda verilən Cədvəl 9 – da görürük.

Cədvəl 9

İnformasiya Texnologiyaları Xidmətlərinin (AXT) Azərbaycanda realizasiyası, mln. AZN və %%

	2010	2012	2013	2014	2015	2015-də 2010-a nisbətən, %
İTX həcmi, mln manat	1146.2	1420.2	1528.0	1577.5	1589.2	+39.4%
İTX sahəsində ƏDV həcmi, mln manat	715.8	861.8	949.0	963.3	970.7	+35.6%
İTX sahəsində ƏDV-sinin xüsusi payı, %	1.7	1.6	1.6	1.6	1.8	

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2016, s. 604-605.

Azərbaycanda reklam fəaliyyətinin texniki-iqtisadi göstəriciləri, mln. manat

	2005	2010	2015	2015-də 2010-a nisbətən, %
Reklam müqavilələrinin sayı	2011	2517	5677	225.5
Reklam müqavilələrinin həcmi, mln manat	15.4	23.8	51.6	216.8
Reklam müqavilələrindən əldə olunan gəlir, mln manat	14.3	24.2	67.3	231.0
Reklam xərcləri, mln manat	12.0	12.0	53.5	248.8
Təmiz gəlir	2.3	2.7	1.8*	(-) 66.7

Qeyd: * Avropa oyunları üzrə zərə yaranmışdır.

Mənbə:[Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2015. Bakı, Statistika Komitəsi, 2016, s.366].

Son dövrlərdə reklam fəaliyyəti ənənəvi reklam növləri ilə bərabər informasiya texnologiyaları istifadə olunmaqla həyata keçirilir. Reklam fəaliyyəti TV, radio, internet, sosial şəbəkələr və d. vasitələrlə təbliğ olunandan sonra istehlakşılarnın 90%-ini əhatə etməyə başlamışdır. Reklam fəaliyyətinin səmərəli aparılması üçün bir neçə subyektin iştirakı zəruridir. Bunlar arasında istehlakçı, məhsulu bazara çıxarmaqda ortaqlar olan ticarət agentləri, məhsulun sürətlə realizasiyasına dəstək olan reklam agentlikləri, maliyyə dəstəyi göstərən kommertiya bankları, maliyyə institutları və büdcədən kənar fondlar, hüquqi və təşkilati dəstəyi formalaşdıran dövlət qurumları ilə birgə son dövrlərdə istehlakçı qruplarının marağını qoruyan İstehlakçı Cəmiyyətlərini göstərmək olar.

Azərbaycanda reklam fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün statistik göstəricilərə nəzər salmaq (cədvəl 10).

Gördüyümüz kimi son illər ərzində reklama sərf olunan məsrəflər artsa da, bunların əksəriyyəti 2014-2017-ci illər dövründə Azərbaycanda keçirilən Avropa Oyunları, İslam Həmrəylik oyunları, Formula1+ kimi yarışların təbliğatına yönəlmişdir ki, bu da gələcəkdə idman oyunları üzrə xidmətlərin ixracı, əcnəbi turistlərin bu xidmətə marağının artırılması, eləcə də ölkəyə valyuta axınının gətirilməsi üçün gələcək gəlir zəmanəti yaratmışdır.

Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələri üzrə texnoloji transferlərinin müasir vəziyyətinin SWOT analizi vasitəsilə qiymətləndirsək, görürük ki, son dövrlərdə dövlət tərəfindən yeni texnologiyaların sənaye obyektlərində quraşdırılması, süni peyklər xasitəsilə telekommunikasiya xidmətləri çeşidinin artırılması və xidmət səviyyəsinin artırılması tədricən həyata keçirilir (cədvəl 11).

Son illər ərzində Azərbaycanda innovasiya yönümlü iqtisadi inkişafa maraqlar artmış, 2013-cü ildə "Elm haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu, "Azərbaycan – gələcəyə baxış - 2020" tədbirlər proqramı, eləcə də sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, investisiyaların təşviqi, İKT-in iqtisadiyyatın bütün sahələrində tətbiq olunması və digər Strateji Tədbirlər Proqramı qəbul edilmişdir [1].

Çox təəssüf ki, Azərbaycanın emal sənayesində, əsasən, texnoloji və orta texnoloji səviyyəli istehsal prosesləri üstünlük təşkil edirlər. Yüksək texnoloji səviyyəli istehsal nüvə reaktorları, quru, su

və hava nəqliyyat vasitələrinin istehsalında, informasiya – kommunikasiya sahəsində təklif olunan xidmətlərdə özünü biruzə verir.

Cədvəl 11

Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələri üzrə texnoloji transferlərin müasir vəziyyətinin SWOT analizi

Güclü cəhətlər	Zəif cəhətlər
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Yeni sənaye obyektləri üçün yeni avadanlıq və texnoloji xətlərin ölkəyə gətirilməsi ➤ İnjiniring subyektlərində yeni proqram vasitələrinin alınması və istehsalata tətbiqi 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Transfer olunan texnologiyaların, əsasən. imitasiya xarakteri daşması ➤ Kombinə olunana hazır texnologiyaların ölkəyə gətirilməsi
İmkanlar	Təhlükələr
<ul style="list-style-type: none"> ➤ İTX idxalının sürətlənməsi və yerli İTX həcmnin artması ➤ Sənayenin elektronlaşdırılması və robotlaşdırılması ➤ Süni peyklərin xidmət sahəsinin artırılması 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Tətbiq olunan texnoloji vasitələrin ekoloji cəhətdən yararsız olması və ətraf mühitə pis təsiri

Qeyd edək ki, Azərbaycana idxal olunan məhsullar içərisində elmtutumlu texnologiyalara məxsus məhsullar çoxdur – quru və su nəqliyyat vasitələri, uçan aparatlar, kənd təsərrüfatı üçün traktorlar və kombaynlar, avtobuslar, paltaryuyan maşınlar, məişət avadanlıqları və s.

İxrac əməliyyatları milli iqtisadiyyat məhsullarının keyfiyyətinin texnoloji-iqtisadi səviyyəsinin artırılmasına, respublikamızın valyuta ehtiyatlarının yüksəldilməsinə, Azərbaycan regionlarının sürətli inkişafına təsir edən göstəriciləri dəstəkləməlidir.

İdxal əməliyyatları öz növbəsində ölkədə istehsal və istehlak arasında tarazlığı qorunmalı, Azərbaycanın sənaye müəssisələrində innovasiyalı inkişaf modelinə uyğun olan texnoloji dəyişiklikləri təmin etməli, istehlak bazarında elmtutumlu məhsullar çeşidini genişləndirməli, ətraf mühitin qorunması və təbii resurslara qənaət problemlərini həll etməyə yönəldilməlidir.

Nəticə

2007-2016 illər ərzində Ticarətin beynəlxalq standartlar təsnifatına görə Azərbaycanın ixrac olunan rəqabətqabiliyyətli məhsullarında ilk növbədə yanacaq-energetika kompleksinə aid məhsullar, ikinci növbədə aqrosənaye kompleksi məhsulları – bitki və heyvan mənşəli yağlar, şərəblər, şirələr, meyvə və tərəvəzlərin emal olunmuş konservləri və digər məhsullar - ixracda üstünlük təşkil edir. Nisbi üstünlük onların ekologiya standartlarına cavab vermələri göstəricisi ilə bağlıdır. Bioloji cəhətdən ən təmiz xüsusiyyətlərə malik olan və keyfiyyət baxımından dadlı və ləziz xüsusiyyətlərə malik milli kənd təsərrüfatı məhsullarımızın xarici bazarlara çıxışını təmin edə biləcək ən ümdə məsələlərdən biri informasiya texnologiyaları və telekommunikasiya xidmətlərində istifadə etməklə

reklam fəaliyyətinin gücləndirilməsi vasitəsi ilə köhnə bazarlarda yeni təkliflər etmə və ya yeni bazarları fəth etmə marketing strategiyalarının hazırlanması və tətbiq etmə yolu ilə xarici bazarlara çıxışın təmin olunması vacib məsələlərdən biridir.

Azərbaycan məhsullarının yeni satış bazarlarına çıxışını təmin etmək eyni zamanda dövlətin innovasiya siyasəti əsasında aparılmalıdır ki, ixrac yönümlü məhsulların dünya bazarlarındakı mövqeyi dövlətin hüquqi və maliyyə dəstəyi ilə həyata keçirilə bilsin.

Azərbaycan sənayesinin xammal-ixrac asılılığının qabağını almaq üçün dövlət keyfiyyətli və innovasiya yönümlü iqtisadi inkişaf strategiyasına üstünlük verməlidir. Bunun üçün ilk növbədə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir:

1. Fundamental və tətbiqi elm sahələrinin əldə etdiyi nəticələrinin istehsala yönəldilməsi. Yaponiya innovasiyaları təşviqetmə modelinə əsasən kəşf və ixtiralar istehsalatda sınaqdan keçəndən sonra marketing strategiyaları vasitəsilə potensial istehlakçılara realizə olunur. Yalnız istehlakçı tələbinin yüksək səviyyəsi əldə olunandan sonra həmin yeni məhsullar kütləvi istehsala yönəldilir. Əks halda yeniliklər istehsaldan çıxarılır;
2. Radikal innovasiyalara arxalanan elmtutumlu və rəqabət qabiliyyətli məhsul çeşidlərinin kütləvi istehsal sahələrində yaradılması və mənimsənilməsi;
3. Daxili və beynəlxalq bazarlarda rəqabətə davamlı innovasiya yönümlü məhsullar və əqli mülkiyyət xidmətlərindən geniş istifadə edilməsi;
4. Yeni sənaye və intellektual mülkiyyətin maliyyə dəstəyi üçün xüsusi iqtisadi fondların yaradılması;
5. Milli iqtisadiyyatımız üçün xarakter olan dərman vasitələri (zəfəran, gülxətmi, qoz yağı, əncir qurusu, əncir yarpağı və s.), kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı (meyvə və tərəvəz konservləri, mürəbbələr, turşular və s.), informasiya texnologiyaları xidmətləri (tele- və radiokommunikasiya əlaqəsi, mobil telefon əlaqəsi, internet resursları üzrə təminat, proqramlaşdırma və s.), neft-qaz yataqlarının xüsusi rejimdə mənimsənilməsi üçün xüsusi avadanlıq, nəqliyyat vasitələri, məişət cihazları istehsalı üzrə rəqabətə davamlı prioritet strateji iqtisadi sahələrin formalaşdırılması;
6. İxrac yönümlü və yüksək rəqabət qabiliyyətli məhsulların dünya bazarlarına çıxışını təmin edən cəlbətmə və itələmə strategiyalarının potensialından istifadə edilməsi.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Azərbaycan Respublikasının “Elm haqqında” Qanunu, 2013 il.
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2016, s.353.
<http://databank.worldbank.org/data/views/reports/tableview.aspx>
3. World Databank: World Development Indicators. Available at:
4. www.trademap.com
5. Абасова С.Г. Механизмы госрегулирования внешнеэкономических инновационных процессов в странах с развивающимися экономикой. Новосибирск, ЦРНС, 2015, 324с.
6. Гурова И. П. Конкурентоспособность экспорта СНГ. Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал), №4(12), 2012, с. 34. www.sisp.nkras.ru

АНАЛИЗ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК ЭКСПОРТИРУЕМЫХ ПРОДУКЦИЙ И УСЛУГ, СОЗДАНЫХ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

**Абасова Самира Гусейн кызы, к.э.н., доц.
Ведущий научный сотрудник ИЭ НАН Азербайджана**

Резюме

В этой статье автор рассматривает динамику экспорта и импорта наукоемких продукции и услуг Азербайджана, сравнивает показатели Азербайджана с аналогичными показателями стран СНГ. Автор также оценивает технологические характеристики экспортируемых наукоемких продукции и услуг Азербайджана.

Ключевые слова: импорт наукоемкой продукции и услуг, экспорт наукоемкой продукции и услуг, конкурентоспособность экспортируемой продукции, влияние информационных технологий на создание и продажу экспортируемой продукции и услуг.

ANALYSIS OF TECHNOLOGICAL CHARACTERISTICS OF EXPORTED MANUFACTURED GOODS AND SERVICES WHICH CREATED (MADE) IN AZERBAIJAN MRS., PHD IN ECONOMICS, AP

**Abasova Samira Huseyn qizi,
The Leader Researcher at Economy Institute of Azerbaijan NAS**

Abstract

This paper considers the dynamics of exported and imported indicators of high tech goods and services of Azerbaijan, compares the dates of Azerbaijan together FSU countries too, Author also gives her expert definition to technological characteristics of exported high tech goods and services of Azerbaijan.

Key words: import of high tech goods and services, export of high tech goods and services, competitiveness of exported goods, information technologies' influence to creating and sale of exported goods and services.

**SƏNAYE ZONALARININ YARADILMASI ÜZRƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏ
METODOLOGİYALARI
(GƏNCƏ-QAZAX İQTİSADİ RAYONU TİMSALINDA)**

**Təranə Şahvələd qızı Salfova, İN İİETİ, dissertant, e-mail: teranesalifova@gmail.com,
Mehralı Əmirxan oğlu Babashlı, İN İİETİ, doktorant, e-mail: amirkhanbabashov47@gmail.com**

Xülasə

Məqalədə Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunun sənaye potensialı araşdırılmışdır. Sənaye zonalarının yaradılması üzrə “reytinq qiymətləndirmə” və “lokallaşdırma əmsalı” metodologiyaları nəzərdən keçirilmişdir. Hər iki metodologiya əsasında regionun reytinq qiymətləndirməsi aparılmışdır.

Açar sözlər: sənaye zonası, innovasiya rayonu, reytinq qiymətləndirmə, “lokallaşdırma əmsalı”.

Sənaye zonalarının yaradılması dövlətin iqtisadi və intellektual potensialının möhkəmləndirilməsi, investisiyaların cəlbi, eləcə də ixrac yönümlü istehsalın artımı üçün əsasdır. Müasir dövrdə regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi və yerli ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməklə sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi, xüsusilə də regionların iqtisadi inkişafı üçün ən uyğun variant sənaye zonalarının yaradılmasıdır.

Sənaye zonalarının yaradılması və inkişafı innovativ proseslərin inkişaf etdiyi bir şəraitdə gedir. Sənaye zonası həm də “innovasiya rayonu”dur. “İnnovasiya rayonu” dedikdə fiziki və sosial infrastruktur ilə təmin olunmuş möhkəm *klaster* nəzərdə tutulur. Bura universitetlər, müəssisələr, yaşayış zonalarının cəmləşdiyi, həmçinin daha müasir, açıq və rəqabətqabiliyyətli ərazidir. Bu xüsusiyyət həmin klasterləri ənənəvi texnoparklar və ya ofis mərkəzlərindən fərqləndirən cəhətdir. Bu formada yaradılmış klasterlər gələcəkdə asanlıqla sənaye zonasına çevrilir. Sənaye zonalarını elə formalaşdırmaq lazımdır ki, orada sıx və möhkəm innovasiya mühiti yaratmaq mümkün olsun. Məsələn, sənaye zonaları ərazisində yerləşən universitet şəhərcikləri gələcəkdə həm də yeni “innovasiya rayonları”nın mərkəzləri ola bilər.

Sənaye zonalarının yaradılmasının əsas xüsusiyyəti seçilmiş regionun ərazisində yaradılacaq *sənaye zonasının konsepsiyasının* hazırlanmasıdır. Konsepsiya ərazidə sənayenin əsas sahələrinin uzunmüddətli inkişafını təmin etməyə yönəlir və regionun mövcud istehsal, təbii resurs və demoqrafik potensialı əsasında sənaye zonasının yaradılması imkanlarını müəyyən edir. Konsepsiyanın hazırlanması nəzərdə tutulmuş regionun sənayesinin inkişafında dövlət və regional hakimiyyət orqanlarının uzunmüddətli perspektivdə ardıcıl strategiyasını və istehsal infrastrukturunu obyektlərinin inkişafının stimullaşdırılması mexanizmi və yollarını müəyyən etməyə imkan verir.

Sənaye zonaları – həm yerli sahibkarlar, həm də xaricilər üçün regionda hüquqi statusu olan ərazidir. Bu zonaların yaradılmasında əsas məqsəd müəyyən regionun inkişafını təmin etməkdir. Belə ki, region miqyasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üçün şərait yaradılması, regionun iqtisadiyyatında sənaye infrastrukturunun yaxşılaşdırılması, idxal və ixracın, həmçinin

büdcəyə gəlirlərin artırılması məqsədilə investisiya və qabaqcıl texnologiyaları cəlb etməklə həm regionun, həm də ölkənin iqtisadi inkişafı təmin edilir.

Sənaye zonalarının yaradılmasının sahibkarlıq fəaliyyəti üçün faydaları:

- investorlar dövlət büdcəsi hesabına yaradılmış infrastruktur hesabına öz şəxsi bizneslərini inkişaf etdirmək və yeni istehsal sahələrinin yaradılması üçün xərclərin aşağı salınması;
- sahibkarlar üçün əhəmiyyətli gömrük və vergi güzəştləri;
- dövlət orqanları ilə əlaqəni “bir pəncərə” prinsipi ilə asanlaşdırmaq.

Ölkə ərazisində sənaye zonalarının səmərəli yerləşdirilməsi üçün seçilmiş ərazinin (regionun) kompleks qiymətləndirilməsi həyata keçirilməlidir. Kompleks qiymətləndirmə sənaye zonalarının ərazi yerləşdirilməsi və ərazinin inkişaf potensialının xarakterik xüsusiyyətini təhlil etməyə, düzgün strateji planlaşdırmaya imkan yaradır. Kompleks qiymətləndirmə zamanı nəzərə alınmalı faktorlar aşağıdakılardır:

1. regionun iqtisadiyyatı təhlil edilməli - iqtisadiyyatdasənayenin payı və onun altsahələri müəyyənləşdirilməli;
2. regionun nəqliyyatı – dəmiryolu ilə nəqliyyat əlaqəsi, ölkə əhəmiyyətli avtomobil yoluna yaxınlığı, su nəqliyyatından istifadə potensialı; bütün nəqliyyat növləri üzrə yükdaşımaların həcmi və s.;
3. rayonun qaz, su, elektrik enerjisi ilə təminat səviyyəsi;
4. investisiya fəaliyyəti - əsas kapitala investisiyalar;
5. innovasiya platforması – regionda sənayenin innovasiya aktivliyi; universitetlər, elmi-tədqiqat institutlarının sayı, qabaqcıl istehsal texnologiyası ilə işləyən müəssisələrin sayı, müəssisələrin elmi-tədqiqat işləmələrinə çəkdiyi xərclər;
6. xarici iqtisadi əlaqələri.

Sənaye zonalarının yaradılması üzrə bir neçə qiymətləndirmə metodologiyalarını nəzərdən keçirək:

Reyting qiymətləndirmə metodologiyası

Reyting qiymətləndirmənin əsasını qiymətləndirilən obyektə onun ideallaşdırılmış vəziyyətinin müqayisəsi təşkil edir. Bu metodologiya müəyyən bir sahə üzrə həm regionlararası, həm regiondaxili qaydada aparıla bilər. Metodologiya vasitəsilə sənaye zonalarının yaradılması potensialı baxımından ölkənin regionlarını və regionlar daxilində inzibati rayonların reytingini müəyyən etmək mümkündür. Bu metodologiya hər bir göstərici üzrə inzibati rayonun reytingini konkret müəyyən etməyə imkan verir [<https://refdb.ru/look/1815539.html>]. Aşağıdakı düsturla hesablanır.

$$R_i^a = 1 + (n - 1) * (A_{\max} - A_i) / (A_{\max} - A_{\min})$$

Burada R_i^a – i regionunun A göstəricisi üzrə reytingidir;

n – reytingi hesablanacaq inzibati rayonların (regionların və s.) sayı;

A_{\max} - A göstəricisi üzrə maksimum qiymət;

A_i - göstəricinin özü;

A_{\min} - A göstəricisi üzrə minimum qiymət.

Növbəti mərhələdə i rayonu üzrə yekun (ümumi) reytingi tapmaq üçün hər bir göstərici üzrə hesablanmış reytinglər toplanaraq göstəricilərin sayına bölünür və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$R_i^{\text{total}} = (R_i^a + R_i^b + \dots + R_i^z) / m,$$

Burada m – göstəricilərin sayıdır.

Yuxarıda qeyd olunan metodologiya ölkənin müəyyən bir region daxilində inzibati rayonlar üzrə regional səviyyədə sənayenin əsas statistik göstəriciləri (məsələn, son 6 ildə) nəzərə alınmaqla hesablanı bilər. Bu göstəricilərə aşağıdakılar aid edilə bilər:

1. sənaye məhsulunun həcmi, mln.manat;
2. fəaliyyətdə olan müəssisələrin sayı;
3. sənaye sahəsində qeydiyyatdan keçmiş fiziki şəxslərin sayı;
4. özəl sektorda sənaye məhsulunun həcmi;
5. ixrac edilən məhsul, mln.manat;
6. sənayedə məşğul əhəlinin orta sayı;
7. işçilərin orta aylıq əmək haqqı;
8. əsas sənaye-istehsal fondlarının mövcudluğu, ilin sonuna mln. manat.

Nümunə olaraq Gəncə-Qazax regionu üzrə inzibati rayonlar arasında reyting hesablamaları həyata keçirilmiş və sənaye zonalarının yaradılması üçün prioritet rayonlar fərqləndirilmişdir. Cədvəl 1-də reyting qiymətləndirmə zamanı istifadə olunacaq göstəricilər verilmişdir.

Cədvəl 1

Gəncə-Qazax regionu üzrə sənayenin əsas göstəriciləri

	İllər	Ağstafa rayonu	Daşkəsən rayonu	Gədəbəy rayonu	Goranboy rayonu	Göy-Göl rayonu	Qazax rayonu	Samux rayonu	Şəmkir rayonu	Tovuz rayonu	Gəncə şəhəri	Naftalan şəhəri
Sənaye məhsulu (müvafiq ilin qüvvədə olan faktiki qiymətləri ilə), min manat	2010	3421	1198	64167	11799	11744	7306	5050	44439	6810	112315	1509
	2011	3615	6943	70165	7408	7718	9914	5177	23689	7245	120555	1141
	2012	4386	5681	66085	8386	12303	13404	5077	18171	6677	191345	1304
	2013	4257	4449	49796	8494	13038	11216	4891	17938	7045	182127	1503
	2014	4823	3109	55184	10410	12212	12485	4314	17969	7670	199326	1759
	2015	5019	5506	85194	8756	14100	14483	4965	25170	8792	239954	1582
Fəaliyyət	2010	122,6	9	10	17	24	28	12	27	20	125	6

göstərən müəssisələrin sayı cəmi, vahid	2011	120,0	9	7	16	25	26	11	25	14	120	6
	2012	110,3	10	7	16	27	27	11	24	15	116	6
	2013	101,4	10	8	16	29	28	11	20	11	116	6
	2014	131,6	10	8	16	28	30	11	17	11	125	6
	2015	118,1	10	8	17	30	31	12	25	11	134	6
Fiziki şəxslərin sayı-sənaye sahəsində qeydiyyatdan keçmiş	2010	72	24	46	75	44	91	33	163	81	575	-
	2011	86	26	50	86	52	111	40	192	108	652	8
	2012	93	27	59	89	60	133	44	251	140	749	9
	2013	99	24	64	99	69	134	49	276	146	782	11
	2014	104	23	82	117	82	148	61	304	161	872	12
	2015	115	28	88	135	91	154	70	316	166	936	13
Sənaye məhsulunda qeyri - dövlət sektorunun xüsusi çəkisi, faizlə	2010	18,8	13,1	97,3	63,6	70,4	69,2	21,9	8,5	41,4	26,4	0,9
	2011	15,6	2,2	97,9	28,1	45,9	73,3	13,5	11,2	30,9	34,1	1,8
	2012	27,4	2,8	97,3	33,7	49,2	77,6	11,9	17,2	22,2	67,6	3,0
	2013	35,4	3,2	97,2	34,8	43,4	70,6	25,9	13,0	25,9	59,3	1,8
	2014	23,7	3,6	97,5	40,7	35,1	62,7	27,5	13,0	22	51,1	2,9
	2015	15,9	1,9	98,4	28,0	43,1	51,4	27,6	31,7	20,9	52,7	2,5
Yüklənən mallar, min manat	2010	3 427	1 143	59 542	11 718	9 352	7 463	5 050	44 194	6 408	109169	1 509
	2011	3 937	5 535	65 137	7 468	7 916	9 455	5 177	23 796	7 550	107572	1 141
	2012	3858	5659	65625	8409	10150	12775	5077	18193	7042	188061	1304
	2013	3617	4578	57754	8510	10688	11438	4891	17938	7142	174810	1503
	2014	4925	3109	53940	10214	10845	12502	4314	18058	7352	197526	1759
	2015	5019	5139	85478	8833	15189	14625	4965	25185	8802	233088	1582
İşçilərin orta siyahı sayı - cəmi, nəfər	2010	435	408	692	604	994	649	391	948	593	7079	247
	2011	456	551	756	641	1054	657	398	931	604	6814	255
	2012	442	615	814	733	1059	810	447	891	614	5810	270
	2013	473	626	867	828	1296	957	488	1036	667	7515	281
	2014	414	606	912	910	1085	939	439	999	619	6154	282
	2015	349	573	894	790	1084	783	392	1093	594	4807	283
İşçilərin orta aylıq əmək haqqı, manat	2010	371,6	257,2	667,4	221,3	155,0	282,1	220,3	276,4	232,3	217,7	237,2
	2011	248,2	311,0	744,6	233,6	184,6	292,4	258,8	287,3	260,7	252,4	191,8
	2012	280,6	335,0	733,6	248,5	207,9	290,9	289,7	296,0	289,0	272,6	224,0

	2013	317,2	326,8	813,9	270,9	309,0	295,5	296,1	307,5	297,5	296,2	254,9
	2014	334,3	341,7	796,2	271,1	382,8	321,1	323,2	337,3	340,2	328,1	269,9
	2015	356,2	404,7	840,5	321,4	389,7	334,6	302,6	506,4	347,8	378,4	239,5
Sənaye- istehsal əsas fondlarının mövcudluğu (ilin axırına; balans qiymətləri ilə), mln. manat	2010	21,6	32,0	7971	19506	31776	21029	7806	171,8	16637	228,8	4266
	2011	22,7	32,4	11189	17155	29661	20662	19430	153,0	11038	448,6	7802
	2012	22,8	32,5	80694	17748	32923	32983	22015	155,3	11378	562,3	8174
	2013	24,1	22,7	80939	17672	37546	37969	25011	156,9	15556	642,5	12176
	2014	27,6	26,3	84086	17977	41776	45999	25681	160,8	20102	707,1	13755
	2015	27,7	31,3	86589	21881	56474	49439	26115	1766	20948	593,9	14574

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi, sənayenin əsas göstəricilərinə görə Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu üzrə reyting qiymətləndirmə zamanı Gəncə şəhəri, Gədəbəy rayonu fərqlənmişdir. Daha sonrakı yerlərdə Qazax, Ağstafa, Göy-göl, Şəmkir rayonları gəlir.

Cədvəl 2

Sənayenin əsas göstəriciləri üzrə Gəncə-Qazax regionunun reyting qiymətləndirilməsi

Rayonlar	İllər						Yekun reyting
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	
Ağstafa rayonu	9	9	9	9	9	9	9
Daşkəsən rayonu	11	10	10	11	11	10	11
Gədəbəy rayonu	7	6	6	6	6	6	6
Goranboy rayonu	9	9	10	10	10	10	10
Göy-Göl rayonu	8	9	9	9	9	9	9
Qazax rayonu	8	8	9	9	9	9	9
Samux rayonu	10	10	10	10	10	10	10
Şəmkir rayonu	9	9	10	10	10	9	9
Tovuz rayonu	9	9	10	10	10	10	10
Gəncə şəhəri	4	4	4	4	4	4	4
Naftalan şəhəri	9	11	11	11	11	11	11

“Lokallaşdırma əmsalı” metodologiyası

Digər bir metodologiya olaraq M.Porterin “Lokallaşdırma əmsalı” metodologiyası nəzərdən keçirilmişdir. Qeyd olunan metodologiyadan istifadə edərək mühüm keyfiyyət göstəriciləri nəzərə alınmaqla müəyyən bir regionda həm sahənin potensialına baxmaq, həm də

sahənin effektiv olub-olmamasını hesablamaq mümkündür. Bunun üçün ilk öncə sahə üzrə vacib əhəmiyyətli göstəricilər seçilməlidir. Gəncə-Qazax regionu üzrə vacib əhəmiyyətli göstəricilər - region üzrə ümumi məhsul buraxılışı, sənaye məhsulu buraxılışı və ayrı-ayrı inzibati rayonlar üzrə ümumi məhsul buraxılışı, sənaye məhsulu buraxılışı əsas götürülmüşdür.

Gəncə-Qazax regionu daxilində inzibati rayonlar üzrə sənaye potensialının hesablanması üçün “Lokallaşdırma əmsali” hesablanmışdır (Cədvəl 3).

Hesablama zamanı aşağıdakı düsturdan istifadə olunmuşdur.

$$LQ = (Emp_{ig} / Emp_g) / (Emp_i / Emp)$$

Burada:

Emp_{ig} – rayonunda i sahəsi üzrə məhsul buraxılışı;

Emp_g – g rayonunda ümumi məhsul buraxılışı;

Emp_i – regionda i sahəsi üzrə məhsul buraxılışı;

Emp – regionda ümumi məhsul buraxılışı.

Qeyd edilən metodologiyaya əsasında aparılmış qiymətləndirmə nəticələrinin 1-dən böyük və ya 1-ə bərabər olması həmin sahə üzrə rayonda potensialın mövcud olduğunu göstərir.

Cədvəl 3

Gəncə-Qazax regionu üzrə “Lokallaşdırma əmsali”

	İllər	Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	Gəncə şəhəri	Qazax rayonu	Ağstafa rayonu	Tovuz rayonu	Şəmkir rayonu	Gədəbəy rayonu	Daşkəsən rayonu	Samux rayonu	Göygöl rayonu	Goranboy rayonu	Naftalan şəhəri
Əsas sahələr üzrə məhsulun ümumi buraxılışı mlyn. manat	2010	1800,3	332,8	106,1	72,1	243,5	408,5	236,1	38,9	79,1	110,4	165,6	7,2
	2011	2239,7	533,1	116,8	93,5	288,5	444,1	275,1	49,1	83,3	143,5	201,6	11,1
	2012	2552	607,6	144,7	113,1	314,6	558,4	274,2	55,6	91,3	147,8	235,2	9,5
	2013	2759,2	745,1	129,5	131,5	339,6	576,2	291,1	76,2	92,9	156,7	209,3	11,1
	2014	2678,8	828,7	128,9	125,3	307,1	514,7	242,3	57,3	96,3	164,3	199,2	14,3
	2015	2742,9	860,3	171,0	121,8	327,8	474,0	263,5	65,2	97,9	112,5	232,1	16,8
Sənaye məhsulu, mlyn manat	2010	269,7	112,3	7,3	3,4	6,8	44,4	64,2	1,2	5	11,7	11,9	1,5
	2011	263,6	120,6	9,9	3,6	7,3	23,7	70,2	6,9	5,2	7,7	7,4	1,1
	2012	332,8	191,3	13,4	4,4	6,7	18,2	66,1	5,7	5,1	12,3	8,3	1,3
	2013	304,7	182,1	11,2	4,3	7	17,9	49,8	4,5	4,9	13	8,5	1,5
	2014	333,9	201,4	12,7	4,9	7,8	18,1	55,6	3,4	4,3	13,4	10,6	1,7
	2015	413,5	239,9	14,5	5	8,8	25,2	85,2	5,5	4,9	14,1	8,8	1,6
LQ	2010		5	1	1	2	0	1	9	0	1	1	0
	2011		3	2	1	2	0	1	2	2	0	0	0

	2012	3	2	1	2	1	1	2	2	1	2	0
	2013	3	3	1	0	1	1	3	1	1	2	0
	2014	2	3	1	2	1	1	4	0	1	2	0
	2015	3	2	1	2	1	1	4	2	0	3	0

Cədvəl 3-dən görünür ki, Gəncə-Qazax regionu üzrə aparılmış reytingdən Gəncə, Daşkəsən, Qazax, Ağstafa, Gədəbəy rayonları ilk 5 müəssisə müəyyən edilmişdir.

Qeyd edilən Gəncə-Qazax regionu üzrə aparılmış təhlillər, həm reyting qiymətləndirmə, həm də lokallaşdırma əmsalı metodologiyalar əsasında reyting qiymətləndirmələrdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, region üzrə əsasən Gəncə şəhəri, Daşkəsən, Gədəbəy, Qazax və Ağstafa rayonlarında innovativ sənayenin inkişafı üçün potensial mövcuddur və xüsusilə bu rayonlarda sənaye zonalarının yaradılması məqsədəuyğundur.

ƏDƏBİYYAT

1. <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=3960>
2. <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=437>
3. <http://www.dissercat.com/catalog/ekonomicheskie-nauki/regionalnaya-ekonomika/p1>
4. <https://refdb.ru/look/1815539.html>
5. <http://www.bulletennauki.com/zainutdinov>

МЕТОДИКИ ОЦЕНКИ ДЛЯ СОЗДАНИЯ ПРОМЫШЛЕННЫХ ЗОН (НА ПРИМЕРЕ ГЯНДЖА-ГАЗАХСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНА)

Тарана Шахвалад кызы Салифова
Мехрали Амирхан оглу Бабашли

Резюме

В статье рассматривается промышленный потенциал Гянджа-Газахского экономического района. Были рассмотрены методологии «Оценка рейтинга» и «Коэффициент локализации» по созданию промышленных зон. Оценка рейтинга региона была основана на обеих методологиях.

Ключевые слова: промышленная зона, инновационный район, рейтинговая оценка, «коэффициент локализации».

ASSESSMENT METHODOLOGIES FOR CREATING INDUSTRIAL ZONES (ON THE EXAMPLE OF THE GANJA-GAZAKH ECONOMIC REGION)

Tarana Salifova, İSRER
Mehrali Babashli, İSRER

Abstract

The article discusses the industrial potential of the Ganja-Gazakh economic region. Methodologies of “Rating assessment” and “Coefficient of localization” for the creation of industrial zones were reviewed. The rating assessment of the region was based on both methodologies.

Keywords: industrial zone, innovation district, rating assessment, “coefficient of localization”.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QONŞU ÖLKƏLƏRLƏ ELEKTRİK ENERJİSİ MÜBADİLƏSİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ TÜRKİYƏ RESPUBLİKASINA İXRAC İMKANLARININ İQTİSADI QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Məmmədov Fariz Orucalı oğlu, İN İETI, böyük elm işçi, e-mail: farizmammadov81@gmail.com

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın qonşu ölkələrlə elektrik enerjisi ticarətinə qısa nəzər salınmış və Türkiyə Respublikasına elektrik enerjisi ixracının “Azərenerji” ASC-nin bir stansiyasının təmsalında və ölkə çərçivəsində iqtisadi qiymətləndirilməsi aparılmışdır. Tətbiq edilmiş metodologiya ümumiləşdirmə, təhlil və sintez olmaqla, iqtisadi qiymətləndirmə elektrik enerjisi ixracının məhz elektrik enerjisi istehsalı üçün sərf olunan yanacağın qiyməti baxımından aparılmışdır. İqtisadi qiymətləndirmənin yekunu olaraq Türkiyəyə ixracla bağlı üç fərqli siyasət təklifi irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: elektrik enerjisi, elektrik stansiyası, idxal, ixrac, təbii qaz, soba mazutu, şərti yanacaq, birja, günöncəsi qiymətlər, elektrik verilişi xətti, yarımstansiya, “paralel” iş rejimi, “dalan” iş rejimi, meqavat, kilovat-saat.

Giriş. Son illərdə Azərbaycan Respublikasında ixracın şaxələndirilməsi və enerji resurslarından səmərəli istifadə məsələləri dövlətin önəm verdiyi sahələrdəndir. Karbohidrogen resurslarının həm yerli, həm də beynəlxalq bazarlarda qiymətində baş verən dəyişikliklər ikinci dərəcəli enerji növü olan elektrik⁵ enerjisinin yerli bazarda iqtisadi baxımdan səmərəli istehsalı və istehlakı ilə yanaşı, onun potensial ixracı imkanlarının araşdırılmasını da zəruri edir. Belə ki, daxili bazarda elektrik enerjisi və təbii yanacaq növlərinin tariflərində olan son artım ölkə daxilində elektrik enerjisi və təbii yanacağın səmərəli istehlakına təkan verməklə, izafi elektrik enerjisi güclərinin, eləcə də qənaət olunmuş təbii yanacağın ixracını stimullaşdırma bilər. Digər tərəfdən, qonşu dövlətlərin enerji sistemlərinin xüsusiyyətləri onlarla mövsümi enerji mübadiləsinin aparılmasına şərait yaradır ki, bu da Azərbaycanın enerji sisteminin dayanıqlı fəaliyyəti və enerji təhlükəsizliyi baxımından faydalıdır.

Tədqiqatın məqsədi qonşu ölkələrlə elektrik enerjisi mübadiləsinin mövcud vəziyyəti, qonşu ölkələrdəki elektrik enerjisi bazarlarının inkişaf meyilləri, Türkiyəyə təbii yanacaq və elektrik enerjisi ixracının müqayisəli iqtisadi qiymətləndirilməsi, habelə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kommunal xidmətlərin (elektrik və istilik enerjisi, su və qaz) inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” sənədində müəyyən olunmuş elektrik enerjisi imkanının araşdırılması və istehlakda səmərəliliyin yüksəldilməsi hədəflərinə nail olunması baxımından elektrik enerjisi ixracı siyasətini müəyyən edən müvafiq dövlət qurumları üçün təkliflər hazırlanmasından ibarətdir. Tədqiqatın obyektı Azərbaycan Respublikasının və qonşu dövlətlərin elektroenergetika sistemləridir. Tədqiqatın predmeti Azərbaycan Respublikası ilə qonşu dövlətlər arasındakı elektrik enerjisinin ötürülməsi

infrastrukturunun texniki vəziyyəti, ölkələrarası elektrik enerjisi mübadiləsinin həcmi və qiymətləri, Azərbaycan Respublikasında elektrik enerjisi istehsalında istifadə olunan yanacaq növləri üzrə tariflər, yanacaq növlərinin idxal və ixrac qiymətləri, elektrik stansiyalarının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin göstəriciləri, elektrik enerjisinin maya dəyərinin onun tərkibinə daxil olan xərclərlə olan əlaqələridir.

Tədqiqat işi “Azərbaycan Respublikasında kommunal xidmətlərin (elektrik və istilik enerjisi, su və qaz) inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” sənədində müəyyən olunmuş elektrik enerjisi imkanının araşdırılması və istehlakda səmərəliliyin yüksəldilməsi hədəfləri baxımından elektrik enerjisi ixracı üzrə siyasətin müəyyən olunmasında istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat xülasəsi. Mövzu ilə bağlı müvafiq ədəbiyyat araşdırılarkən iki məsələnin diqqətə çatdırılması zəruridir:

- Türkiyəyə elektrik enerjisi ixracının iqtisadi təhlili ilə Azərbaycan mütəxəssislərinin heç bir araşdırmasına rast gəlinməmişdir. “Azərenerji” ASC tərəfindən hal-hazırda Gürcüstan üzərindən Türkiyəyə elektrik enerjisi ixracı həyata keçirilsə də, satışın iqtisadi təfərrüatları kommersiya sirri olaraq açıqlanmamışdır. Mövzuya birbaşa aidiyyəti olan tədqiqatlar yalnız beynəlxalq təşkilatların layihələri çərçivəsində hazırlanmış hesabatlar olmuşdur. Bunlar Dünya Bankı [14] və Avropa Komissiyasının “İNOGATE” proqramının [15] tədqiqatlarıdır. 2012-ci ilə aid Dünya Bankının və 2015-ci ilə aid İNOGATE proqramının tədqiqatlarında Azərbaycandan Türkiyəyə elektrik enerjisi ixracının texniki və iqtisadi qiymətləndirilməsi aparılmışdır.
- əvvəlki dövrün tədqiqatlarında Azərbaycan Respublikasında elektrik enerjisinin istehsalı üçün “Azərenerji” ASC-nin elektrik stansiyalarına verilən yanacağın tədqiqatın aparıldığı dövrə aid tarifləri götürülmüşdür. Hər iki tədqiqatda Azərbaycandan Türkiyəyə elektrik enerjisinin mümkün ixrac həcmi mövcud ölkələrarası elektrik verilişi infrastrukturunu və Gürcüstanın elektrik ötürücü sisteminin texniki imkanları baxımından 350 MVt³ gücündə qiymətləndirilmişdir. Elektrik enerjisinin Türkiyəyə ixracının Gürcüstan ərazisi ilə ötürülməsi (tranzit) xərcləri və digər mümkün əlavə xərclər⁴ nəzərə alınmaqla mümkün satış qiyməti Dünya Bankının tədqiqatında 9 ABŞ senti/kilovatt-saat⁵, İNOGATE proqramının tədqiqatında 4,8 Avrosent/kilovatt-saat (təqribən 5.6 ABŞ dolları senti/kilovatt-saat) müəyyən olunmuşdur. Digər tərəfdən, Dünya Bankının tədqiqatının aparıldığı dövrdə ABŞ Dollarının Azərbaycan Manatına nisbətə məzənnəsi kiçik olsa da, İNOGATE proqramının tədqiqatının aparıldığı 2015-ci il və sonrakı dövrlərdə Manatın ucuzlaşması baş vermişdir. Nəhayət, Dünya Bankının tədqiqatının aparıldığı dövrdə istilik elektrik stansiyaarına verilən təbii qazın tarifi 47 manat/min kub metr, “İNOGATE” proqramının tədqiqatının aparıldığı dövrdə isə artıq 80 manat/min kub metr olmuşdur. Lakin 2016-cı ildə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR) tərəfindən istilik elektrik stansiyalarına verilən yanacağın (təbii qaz və mazut)

³ Elektroenergetikada Vatt elektrik enerjisinin istehsalı və ötürülməsinin gücü anlamında işlədilir.

⁴ Dispetçer xidmətləri, bazar operatoruna ödəniş və sistemdə zamanət verilmiş gücə görə rüsüm

⁵ Kilovatt-saat 1 saat ərzində istehsal yaxud istehlak olunmuş elektrik enerjisinin ölçü vahididir.

Azərbaycan Respublikası Tarif Şurası tərəfindən artırılması [8], habelə Türkiyədə elektrik enerjisi alqı-satqısının aparıldığı Türk lirəsinin ABŞ dollarına nisbətdə dəyərdən düşməsi fonunda Türkiyəyə elektrik enerjisi ixracın bu tədqiqatın aparıldığı 2016-cı ildə fərqli xarakterə malik olmuşdur. Burada əsas məsələ məhz “Azərenerji” ASC-nin istilik elektrik stansiyalarına verilən yanacaqın güzəştli tarifinin və dünya bazarında yanacaqın qiymətlərinin fərqli olmasıdır. Başqa sözlə, dünya bazarındakı qiymətlərlə müqayisədə yanacaqı güzəştli tariflə alan “Azərenerji” ASC üçün müəssisə olaraq maliyyə təhlili baxımından elektrik enerjisi ixracı mənfəətli görünsə də, ölkə miqyasından baxarkən elektrik enerjisi ixracı heç də mənfəətli olmaya bilər, çünki Azərbaycan dünya bazarında neft və təbii qazı daha baha qiymətə sata bilər. İxracın iqtisadi qiymətləndirilməsi və hansı şərtlər daxilində iqtisadi cəhətdən səmərəli olması ətraflı şəkildə növbəti bölmələrdə verilir.

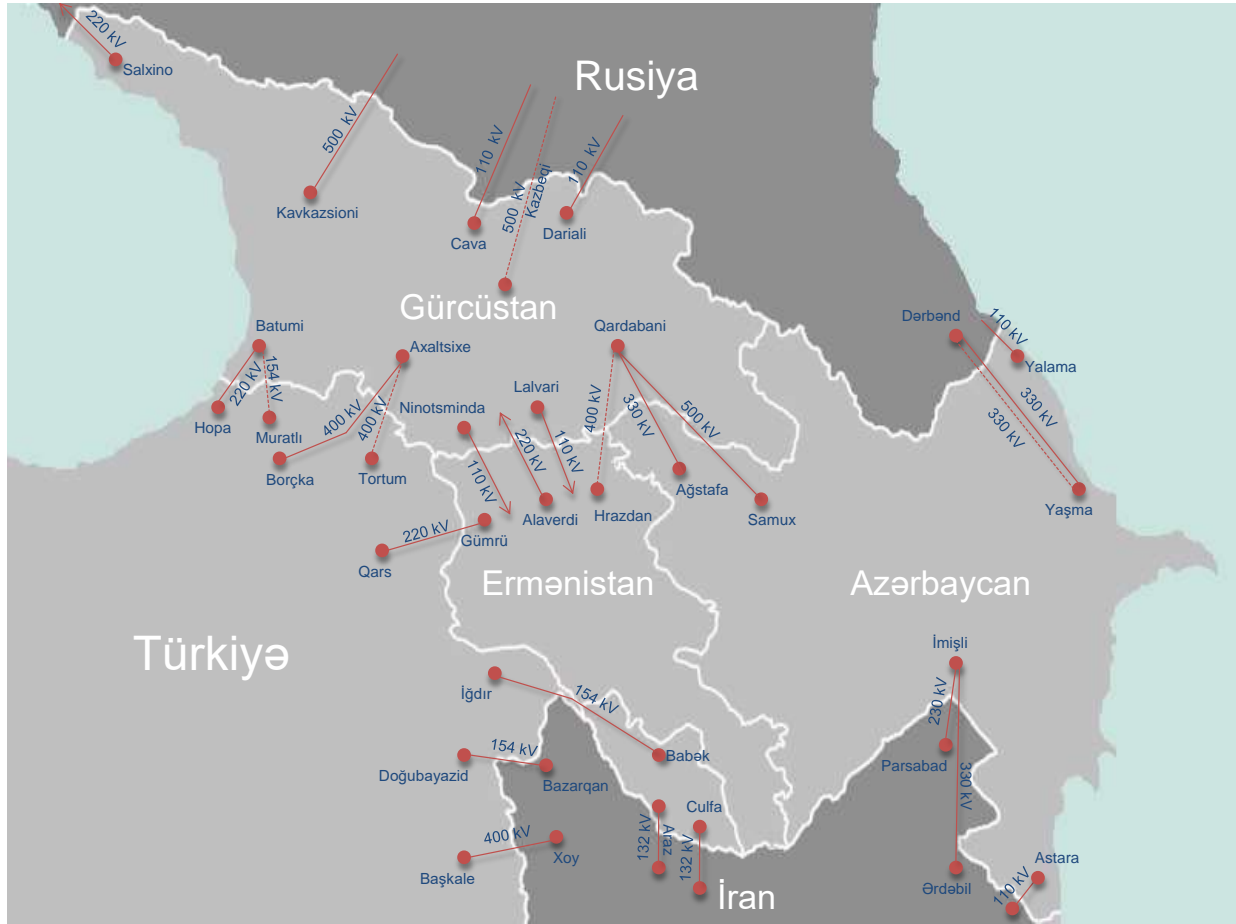
Qeyd olunan məsələlərlə yanaşı, Dünya Bankı və İNOGATE proqramının tədqiqatlarındakı ixracın texniki qiymətləndirilməsi əhəmiyyətlidir və müəllif tərəfindən tədqiqatda istifadə olunmuşdur.

Gürcüstan vasitəsilə Azərbaycandan Türkiyəyə elektrik enerjisi ixracının texniki imkanlarının qiymətləndirilməsi həmçinin, ABŞ-ın Beynəlxalq İnkişaf Agentliyinin dəstəklədiyi “Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə Enerji Körpüsü” layihəsi çərçivəsində hazırlanmış hesabatlarda [7, 13] və “Qara Dəniz Elektrik Ötürücü Şəbəkəsi” layihəsinin hesabatında [5, 12] aparılmışdır. Türkiyə elektrik enerjisi tələbatı və qiymətlərinin inkişaf meyilləri Türkiyə Respublikasının hökumət qurumlarının müvafiq hesabatlarında [3, 6, 16] araşdırılmışdır. Tədqiqatlarda istifadə edilmiş məlumatlar Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi [9] və “Azərenerji” ASC-dən əldə olunmuşdur.

Nəzəri çərçivə və istifadə olunmuş məlumatlar. Tədqiqat işi təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, sintez kimi tədqiqat üsullarının köməyi ilə yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqat işində hesablamalarda istifadə olunmuş ikincili məlumatlara Azərbaycan Respublikası və ona qonşu olan ölkələrin enerji sistemlərinin texniki fəaliyyət göstəriciləri, qonşu ölkələrlə elektrik enerjisi mübadiləsinin qiymətləri, “Azərenerji” ASC-nin istilik elektrik stansiyalarında 1 kVts elektrik enerjisinin istehsal xərcləri, istilik elektrik stansiyalarında istifadə olunan yanacaqın tarifi, ABŞ dollarının Azərbaycan Manatı və Türk lirəsinə nəzərən məzənnəsi daxildir [17, 18].

Azərbaycan Respublikasında qonşu ölkələrlə elektrik enerjisi mübadiləsinə dair mövcud vəziyyət. Azərbaycan Respublikası müvafiq hökumətlərarası sazişlər əsasında qonşu ölkələrlə beynəlxalq elektrik enerji mübadiləsinə həyata keçirir. Bu dövlətlərarası sazişlər Azərbaycanın qonşu dövlətlərlə elektrik enerjisi ticarətinin strateji məqsəd və gələcək inkişafının əsası kimi xidmət edir və ölkələrarası enerji ticarətini tənzimləyir. Azərbaycan Respublikasında elektrik enerjisinin qonşu dövlətlərlə mübadiləsinə həyata keçirən qurum dövlət elektroenergetika müəssisəsi olan “Azərenerji” Açıq Səhmdar Cəmiyyətidir. Şəkil 1 və 2 Cənubi Qafqazda ölkələrarası elektrik enerjisi verilişi xətlərini əks etdirir:

Şəkil 1: Cənubi Qafqazda ölkələrarası qoşulmalar

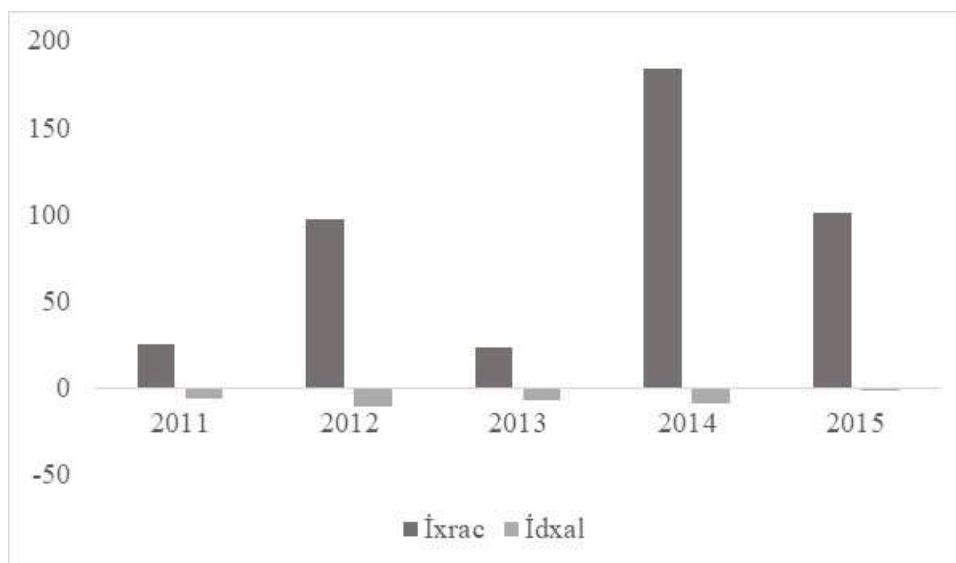
Gürcüstan – Gürcüstanla elektrik enerjisi ticarəti Azərbaycanın «Azərenerji» Açıq Səhmdar Cəmiyyəti və Gürcüstanın Elektrik Enerjisi Sistemi Kommersiya Operatoru (ESCO) arasında “Azərbaycan və Gürcüstanın Enerji Sistemləri arasında Elektrik Enerjisinin İdxalı və İxracı” və “Fövqəladə Hallarda Gürcüstandan Azərbaycana və əksinə Elektrik Enerjisinin Ötürülməsi”nə dair bağlanmış sazişlər ilə tənzimlənir. Gürcüstan və Azərbaycan arasında beynəlxalq elektrik enerjisi ticarəti, tələbatın artması və fəvqəladə hallardan asılı olaraq tərəflərin sorğularına əsaslanır.

Cədvəl 1. Azərbaycan və Gürcüstan arasında mövcud ölkələrarası elektrik verilişi xətləri

Xəttin adı	Vəziyyəti	İstismar rejimi
330 kV Ağstafa-Qardabani EVX	İşlək vəziyyətdədir	Paralel və dalan rejimləri
500 kV Samux-Qardabani EVX (Muxranis-Veli) ⁶	İşlək vəziyyətdədir, lakin hazırda istifadə olunmur	Paralel rejimi

⁶ Xəttin işlək vəziyyətdə olmasına baxmayaraq, onun tam funksional vəziyyətə gətirilməsi üçün “Azərenerji” ASC müəyyən avadanlıqlar quraşdırılmalıdır (reaktiv enerji kompensatoru və s.). Bundan əlavə, “Azərenerji” ASC və “Gürcüstan Dövlət Enerji Sistemləri” ASC xəttə aid müvafiq proqram təminatının yoxlanılması, mühafizə sisteminin qurulması və verilənlərin ötürülməsini tamamlamalı, daha sonra isə xəttə enerji verməlidir. Digər tərəfdən, Türkiyə və Gürcüstan arasındakı ikitərəfli sazişə əsasən, hər iki ölkə illik əsasda Gürcüstandan Türkiyəyə elektrik enerjisinin ixracı üçün ötürücü xətlərin ötürmə güclərini müəyyənləşdirirlər. Daha sonra bu güclər Gürcüstanın potensial daxili və xarici şirkətləri üçün hərraca çıxarılır və Gürcüstanda qeydiyyatda olan şirkətlərin hərracda müəyyən imtiyazlara malik olur.

Aşağıda Şəkil 2 və Cədvəl 1 Azərbaycanla Gürcüstan arasındakı elektrik enerjisi mübadiləsi və müvafiq qiymətlərə dair məlumatları əks etdirir.

Şəkil 2: Gürcüstanla idxal-ixrac, milyon kVts (mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi)

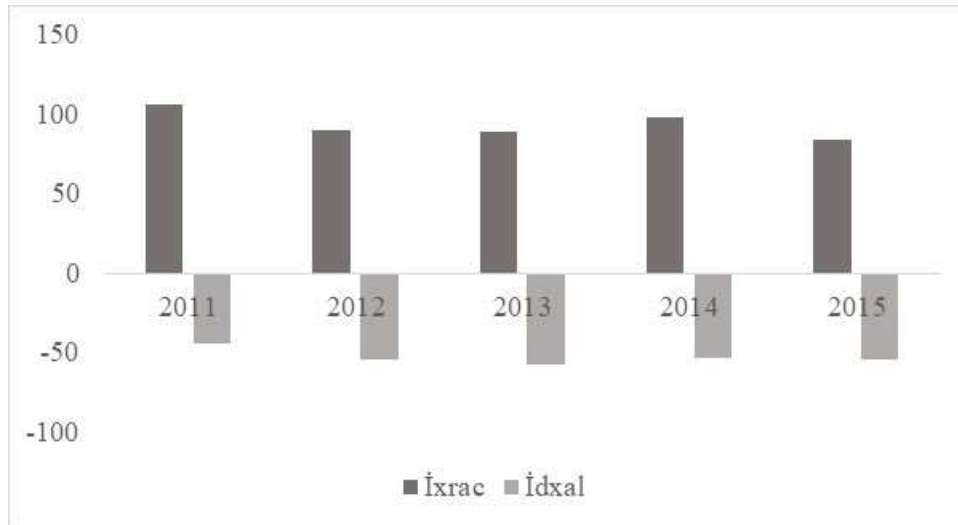
Cədvəl 2. Gürcüstan üzrə ixrac və idxal qiymətləri, ABŞ senti/kVts (Mənbə: «Azərenerji» ASC)

	2011	2012	2013	2014	2015
İxrac	-	5,5	6,5	6,5	6,9
İdxal	-	4,1	3,5	3,5	-

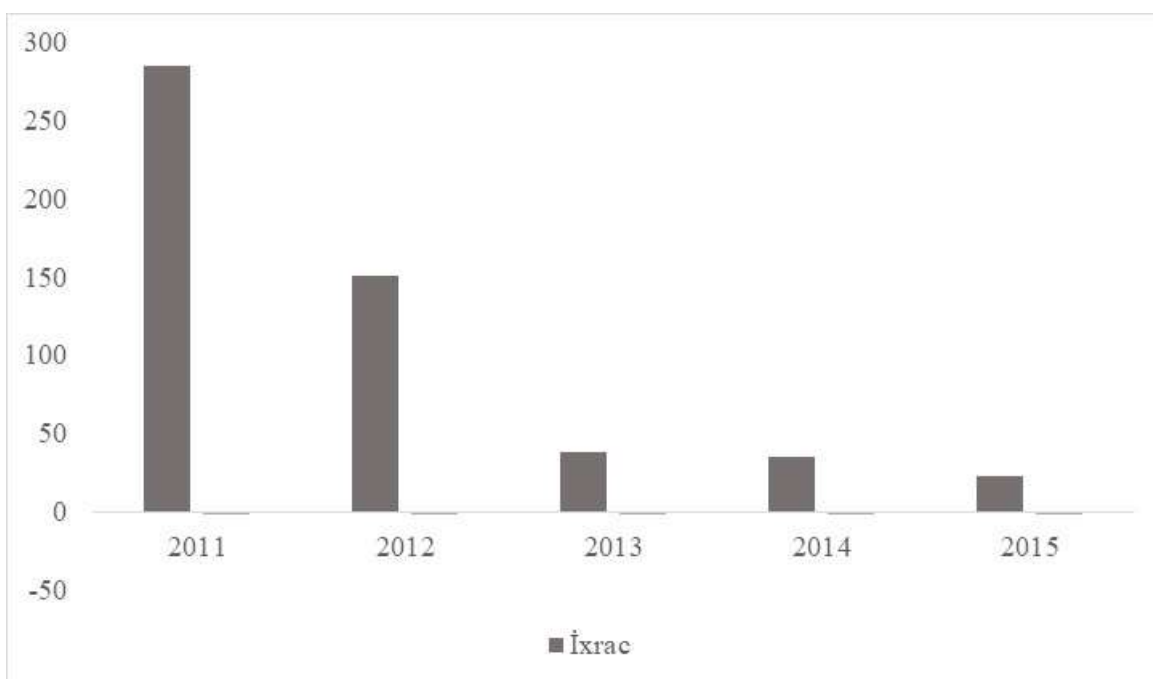
Rusiya Federasiyası – Rusiya Federasiyası ilə elektrik enerjisi ticarəti Azərbaycanın «Azərenerji» Açıq Səhmdar Cəmiyyəti və Rusiyanın “İTER RAO” şirkəti arasında “Azərbaycan və Rusiyanın Enerji Sistemləri arasında Elektrik Enerjisinin Təchizatı” və “Fövqəladə Hallarda Rusiyadan Azərbaycana və əksinə Elektrik Enerjisinin Ötürülməsi”nə dair bağlanmış sazişlər ilə tənzimlənir. Gürcüstan və Azərbaycan arasında beynəlxalq elektrik enerjisi ticarəti, tələbatın artması və fəvqəladə hallardan asılı olaraq tərəflərin sorğularına əsaslanır. Rusiya Federasiyası Azərbaycanla kommərsiya xarakterli müntəzəm elektrik enerjisi ticarətinə malik olan yeganə ölkədir. Aşağıda göstərilmiş Şəkil 3 və Cədvəl 2 elektrik enerjisi ticarəti və Rusiya üçün müvafiq qiymətlərə dair məlumatları əks etdirir.

Cədvəl 3. Azərbaycan və Rusiya arasında mövcud ölkələrarası elektrik verilişi xətləri

Xəttin adı	Vəziyyəti	İstismar rejimi
330 kV Yaşma-Dərbənd EVX	İşlək	Rusiya şəbəkəsi ilə paralel rejim
110 kV Yalama EVX	İşlək	Rusiyada pik dövrlərdə Rusiya şəbəkəsi ilə paralel rejim

Şəkil 3. Normal rejimdə Rusiya ilə idxal-ixrac, milyon kVts (mənbə: “Azərenerji” ASC və Dövlət Statistika Komitəsi)

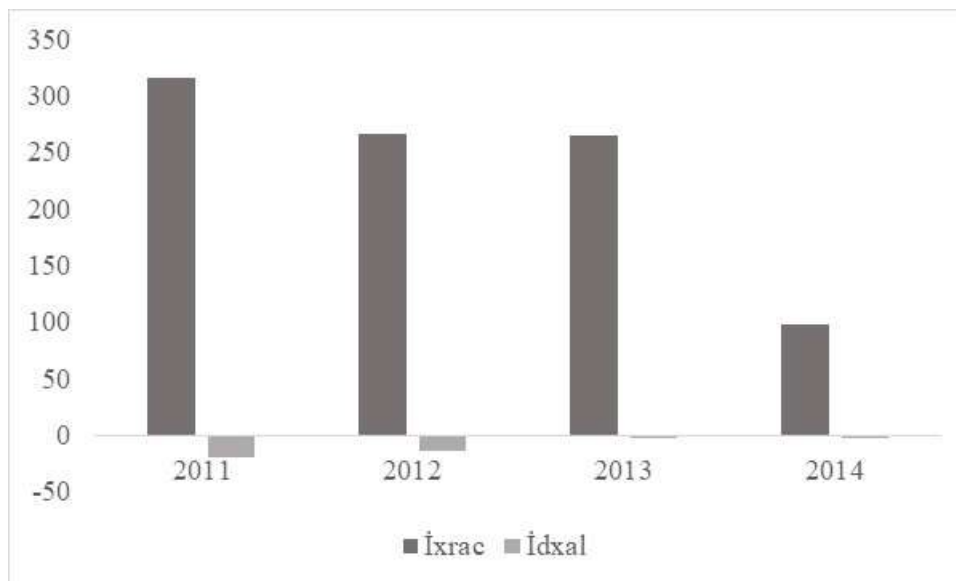
Şəkil 4. Qəza rejimində Rusiya ilə idxal-ixrac, milyon kVts (mənbə: “Azərenerji” ASC və Dövlət Statistika Komitəsi)

Cədvəl 4. Rusiya üzrə ixrac və idxal qiymətləri, ABŞ senti /kVts (mənbə: “Azərenerji” ASC)

	2011	2012	2013	2014	2015
Normal rejimində ixrac	7	5,5	5,5	5,5	7
Qəza rejimində ixrac	7	7,5	7,5	7,5	7,5
Normal rejimində idxal	5,3	5,5	5,5	5,5	5,5
Qəza rejimində idxal	7	7,5	7,5	7,5	7,5

Türkiyə Respublikası – Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında enerji mübadiləsinin tarixi Türkiyənin Naxçıvan Muxtar Respublikasına elektrik enerjisi təchiz etməyə başladığı zamana - 1992-ci ilə gedib çıxır. Naxçıvan özünün istehsal gücündən istifadə edərək öz elektrik enerjisi tələbatını ödəməyə başladığı dövrə, yəni 2007-ci ilə qədər Türkiyədən elektrik enerjisi idxalı həyata keçirilmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Energetika Agentliyi hal-hazırda tələbatın artması və fəvqəladə vəziyyətdən asılı olaraq Türkiyə ilə elektrik enerjisi mübadiləsinə həyata keçirir. Türkiyə ilə yeganə ölkələrarası elektrik verilişi xətti

Naxçıvandakı 154 kV-luq “Babək-İğdır” xəttidir. Şəkil 5 Türkiyə ilə elektrik enerjisi ticarətinə dair məlumatları əks etdirir (Naxçıvan vasitəsilə).

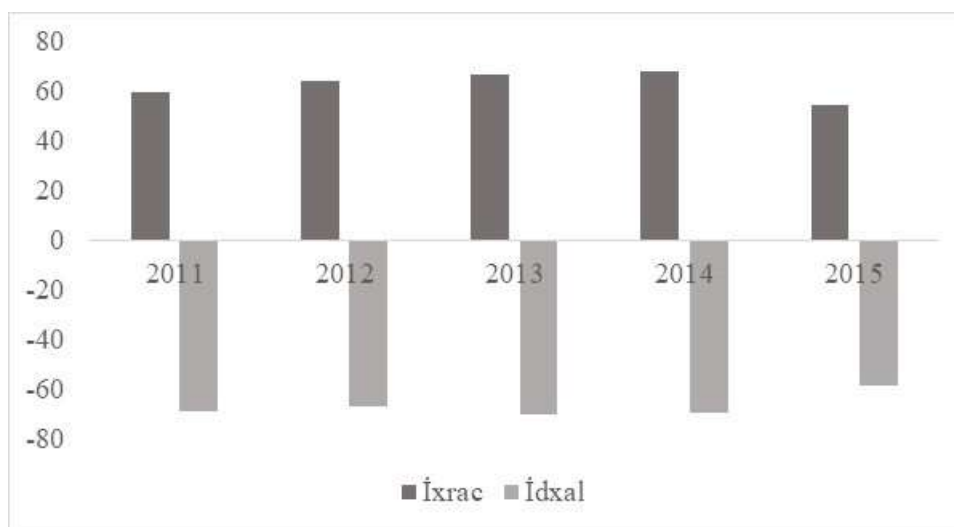
Şəkil 5. Türkiyə ilə idxal-ixrac, milyon kVts (mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi)

İran İslam Respublikası – İranla beynəlxalq elektrik enerjisi mübadiləsinə 2001-ci ildə “Azərenerji” ASC və İranın Tavanir şirkəti arasında “Elektrik Enerjisinin Mübadiləsi və Tranziti” barədə sazişin imzalandığı vaxtdan başlanılmışdır. Bu sazişə əsasən Naxçıvan Muxtar Respublikasının enerji tələbatını ödəmək məqsədilə, “Azərenerji” ASC müəyyən miqdarda elektrik enerjisini tranzit haqqı kimi müəyyən əlavə enerji miqdarı ilə birgə 2007-ci ilədək İrana ötürmüşdür. Öz növbəsində İran eyni miqdarda elektrik enerjisini Naxçıvana ötürmüşdür. İranla elektrik enerjisi mübadiləsi həm Naxçıvan Muxtar Respublikasının Energetika Agentliyi, həm də “Azərenerji” ASC-yə məxsus elektrik verilişi xətləri ilə həyata keçirilə bilər. Bu gün Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Energetika Agentliyi ölkələrarası xətlər vasitəsilə yalnız ehtiyac olduğu hallarda İranla elektrik enerjisi mübadiləsinə həyata keçirir. İranla bütün keçmiş və cari elektrik enerjisi əməliyyatları yalnız “mübadilə” tiplidir (heç bir qiymət göstərilmədən), yəni heç bir kommersiya sövdələşməsi yoxdur. İranın ümumi istehsal gücü 74 qıqavata (QVt) çatmışdır və ölkənin energetika sektoru dünyada 14-cü, Yaxın Şərqdə isə 1-ci yerdə qərarlaşmışdır [4]. Artan elektrik enerjisi ixracına baxmayaraq, ölkə hələ də elektrik enerjisi idxal edir və Azərbaycandan da potensial enerji idxalına dair müzakirələr aparılır. Aşağıdakı qrafik cədvəl İranla elektrik enerjisi mübadiləsinə dair məlumatları əks etdirir. Qrafikdən görüldüyü kimi, elektrik enerjisinin mübadiləsi son beş il üçün demək olar ki, eyni dinamikaya malik olmuşdur.

Cədvəl 5. Azərbaycan və İran arasında mövcud ölkələrarası elektrik verilişi xətləri

Xəttin adı	Vəziyyəti	İstismar rejimi
------------	-----------	-----------------

230 kV Parsabad-İmişli EVX	İşlək	Dalan rejimi (ehtiyac olduqda istifadə olunur)
110 kV Astara-Astara EVX	İşlək	Dalan rejimi (ehtiyac olduqda istifadə olunur)
330 kV İmişli-Ərdəbil EVX	İşlək	Dalan rejimi (hazırda istifadə olunmur)
132 kV Culfa EVX	İşlək	Dalan rejimi (ehtiyac olduqda istifadə olunur)
132 kV Araz EVX	İşlək	Dalan rejimi (ehtiyac olduqda istifadə olunur)

Şəkil 6. İranla idxal-ixrac, milyon kVts (mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi)

Elektrik enerjisi ixracının gələcək perspektivləri. Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyinin 2015-2020-ci illər üçün Strateji Planında [10] Azərbaycanın elektrik enerjisi ixracı potensialının artırılması üçün lazımi tədbirlərin görülməsinin əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Bu prizmadan çıxış edən Azərenerji öz ixrac potensialını şaxələndirmək üçün elektrik enerjisinin ixracına dair iki istiqamət müəyyənləşdirmişdir [2]:

- ✓ Şərqi-Qərbi dəhlizi
- ✓ Şimal-Cənub dəhlizi

Bununla belə, aşağıdakı cədvəldən də görüldüyü kimi, ixrac potensialı infrastruktur məhdudiyyətlərindən asılıdır:

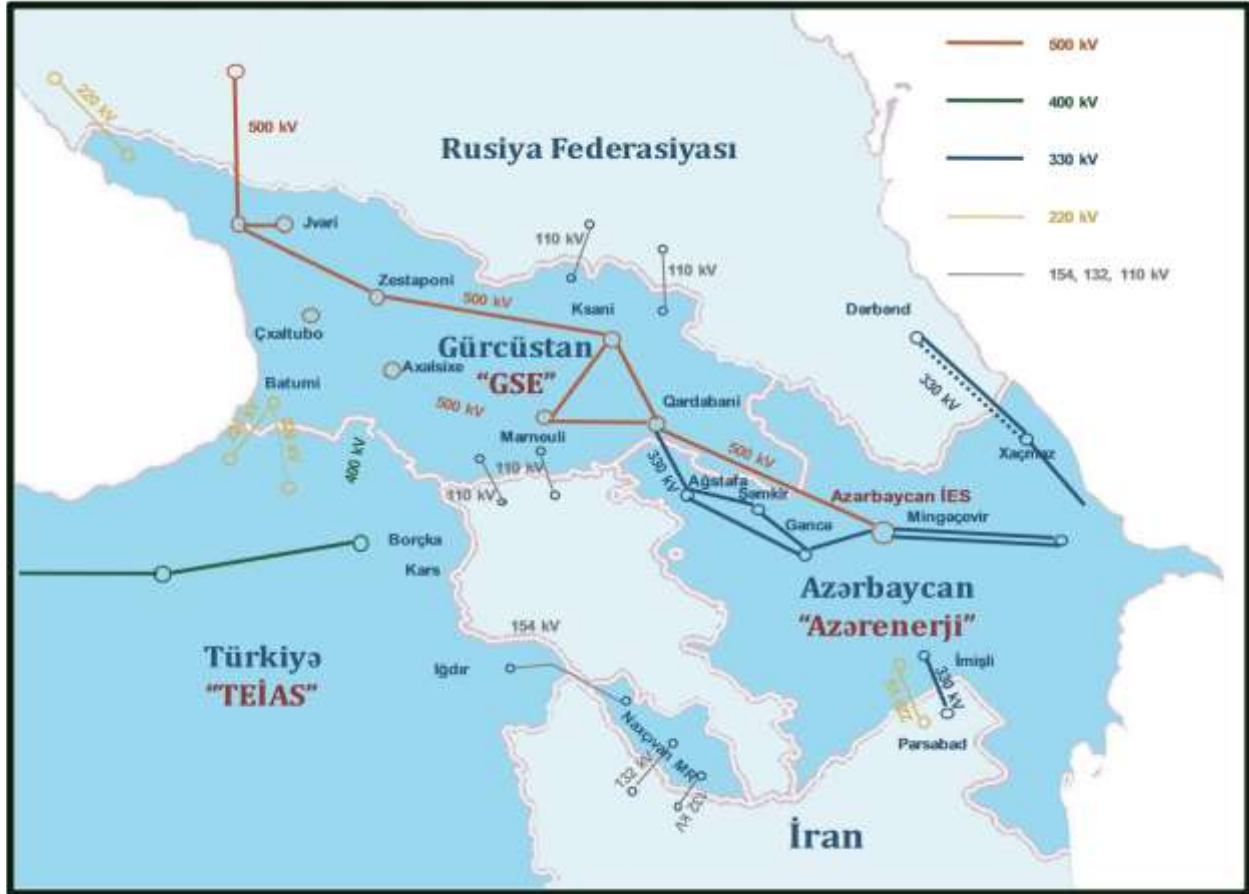
Cədvəl 6. Ölkələrarası elektrik enerjisi infrastrukturunun mövcud və potensial imkanları

İxrac istiqaməti	Mövcud ötürmə gücü (MVt)	Planlaşdırılan ötürmə gücü (MVt)
------------------	--------------------------	----------------------------------

Gürcüstan vasitəsilə Türkiyəyə ⁷	250-300	600
Gürcüstana	200	300
Rusiya	300	700
İrana	350	700

Şərq-Qərb dəhlizi

Bu hədəfin reallaşdırılması üzrə ilk addım “Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə Enerji Körpüsü” (“AGT”) layihəsinin icrası olmuşdur. AGT layihəsi Gürcüstan və Azərbaycandan Türkiyəyə elektrik enerjisinin ixracını nəzərdə tutur. Layihənin tərəfdaşları Azərenerji, Gürcüstan Dövlət Elektrik Şəbəkəsi şirkəti və Türkiyənin enerji sisteminin operatoru “TEİAŞ” şirkətidir. Layihə çərçivəsində illik 1 200 MVt elektrik enerjisinin Türkiyəyə ixracı nəzərdə tutulur ki, bunun da 600 MVt-ı Azərbaycanın payına düşür [7; 13].

Şəkil 7. “Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə Enerji Körpüsü” layihəsinin xəritəsi

⁷ 500 kV-luq Samux-Qardabani EVX ilə bağlı texniki səbəblərə və yuxarıda qeyd olunan Gürcüstan şəbəkəsindən istifadəyə dair (güc hərracı və s.) çətinliklərə görə, Gürcüstan vasitəsilə Türkiyəyə potensial enerji ixracı üçün yalnız 330 kV-luq Ağstafa-Qardabani ötürücü xəttindən istifadə etmək mümkündür (250 MVt). Texniki məsələlərin həllindən sonra Samux xətti ilə 600 MVt enerji ixracı texniki baxımdan mümkün ola bilər.

Hazırda layihə çərçivəsində Azərbaycandan Gürcüstan elektrik şəbəkəsi vasitəsilə Türkiyəyə gücü ilkin mərhələdə 250 MVt, daha sonra isə 700 MVt gücdə elektrik enerjisinin ixracı planlaşdırılır.

Azərbaycan tərəfi 500 kV-luq Samux-Qardabani ötürmə xəttinin 162 km-lik hissəsində (Azərbaycan İES-dən Gürcüstan sərhədinə qədər; 1987-ci ildə inşa olunub) yenidənqurma işləri aparmaqla layihəyə öz töhfəsini vermişdir. Bərpa işləri 2012-ci ildə tamamlanıb və işlərin dəyəri təxminən 50 milyon manat təşkil etmişdir.

Gürcüstan layihə tərəfdaşları arasında ən çox töhfəsi olan ölkədir. Layihə infrastrukturunda Gürcüstanın payına aşağıdakılar daxildir [5; 12]:

- ✓ 500 kV-luq Qardabani-Axalsiki-Zestafoni hava xəttinin bərpası (təqribən 270 km)
- ✓ yüksək gərginlikli sabit cərəyan qurğusuna malik 500/400/220 kV-luq Axalsiki yarımstansiyasının inşası
- ✓ Axalsiki yarımstansiyasından Türkiyə sərhədinə qədər 400 kV-luq xəttin çəkilməsi (təqribən 33 km)

Yuxarıda göstərilən işlər Avropanın bir sıra maliyyə qurumları tərəfindən maliyyələşdirilmişdir, o cümlədən Avropa İnvestisiya Bankı və Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı tərəfindən 80 milyon Avro kredit və Alman İnkişaf Bankı “KfW” tərəfindən 100 milyon Avro maliyyə (25 milyon qrant və 75 milyon kredit).

Azərbaycandan Türkiyəyə elektrik enerjisi ixracını şərtləndirən əsas amillər:

- Türkiyədə 2018-ci ildən başlayaraq tələbatın qarşılınmasında çatışmazlığın yaranması ehtimalı [6];
- elektrik enerjisinə olan tələbatın Türkiyədə ilk atom elektrik stansiyasının birinci blokunun iş salınacağı il, yəni 2023-cü ilə qədər olan dövrdə illik orta hesabla **5.1% artacağı** [6] ehtimalı;
- topdansaş və pərakəndə elektrik enerjisi satış bazarının liberallaşdırılması ilə bazarın xarici şirkətlər üçün cəlbedici olması.

Gürcüstanla enerji mübadiləsinin genişləndirilməsi – Hazırda Gürcüstan istiqamətində faktiki ötürmə həcmi 100-150 MVt arasında dəyişir. 500 kV “Samux – Qardabani” xətti fəaliyyətə başladıqdan sonra bu ölkəyə ixrac həcmi 700 MVt-a qədər artacaqdır. Bu ölkə vasitəsilə Türkiyəyə elektrik enerjisi ixracı zamanı bu xəttin gücündən maksimum istifadə olunacaqdır.

Gürcüstanla mübadilənin genişləndirilməsini şərtləndirən əsas amil – *Gürcüstanda elektrik enerjisi istehsalının əsasən su elektrik stansiyalarından asılı olması və istehsalın mövsumi xarakter daşmasıdır.*

Şimal-Cənub dəhlizi

Rusiyaya ixracın genişləndirilməsi: Rusiya ilə elektrik enerjisi mübadiləsi iki yüksək gərginlikli elektrik verilişi xətti vasitəsilə paralel rejimdə aparılır. Rusiya və Azərbaycan enerji sistemləri arasında yeni 330 kV-luq “Dərbənd-Yaşma” dövlətlərarası elektrik verilişi xəttinin 2-ci dövrəsinin tikintisi “Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası arasında 2020-ci il

müddətinə iqtisadi əməkdaşlıq Proqramının həyata keçirilməsi üzrə tədbirlər Planı”nın layihəsinə daxil edilmişdir. Xətt istismara verildikdən sonra Rusiya ilə ötürmə gücünün 2 dəfə artırılaraq **700 MVt-a** çatdırılması nəzərdə tutulur.

İxracın genişləndirilməsini şərtləndirən əsas amillər:

- Rusiya Federasiyasının Azərbaycanla qonşu olan bölgələrində elektrik enerjisi təchizatında çatışmazlıq;
- enerji istehsalının mövsümi xarakterə malik olması.

İrana ixracın genişləndirilməsi

İranla elektrik enerjisi mübadiləsində texniki məhdudiyyətlər (yəni yalnız “dalan” rejimində birtərəfli ötürmə) 200 MVt-dan artıq ötürmə gücünə imkan vermir. İran və Azərbaycan enerji sistemləri arasında yüksək gərginlikli “sabit cərəyan qurğusunun” quraşdırılması ötürmə gücünü 500-600 MVt-a qədər artırma bilər.

Gürüstan vasitəsilə Türkiyəyə elektrik enerjisi ixracının iqtisadi qiymətləndirilməsi

Türkiyəyə elektrik enerjisi ixracının iqtisadi səmərəliliyinə aşağıdakı amillər birbaşa təsir göstərir:

- Azərbaycanda elektrik enerjisi istehsalı üçün istifadə olunan yanacaqın qiyməti;
- Türkiyə elektrik enerjisi bazarının dinamikası.

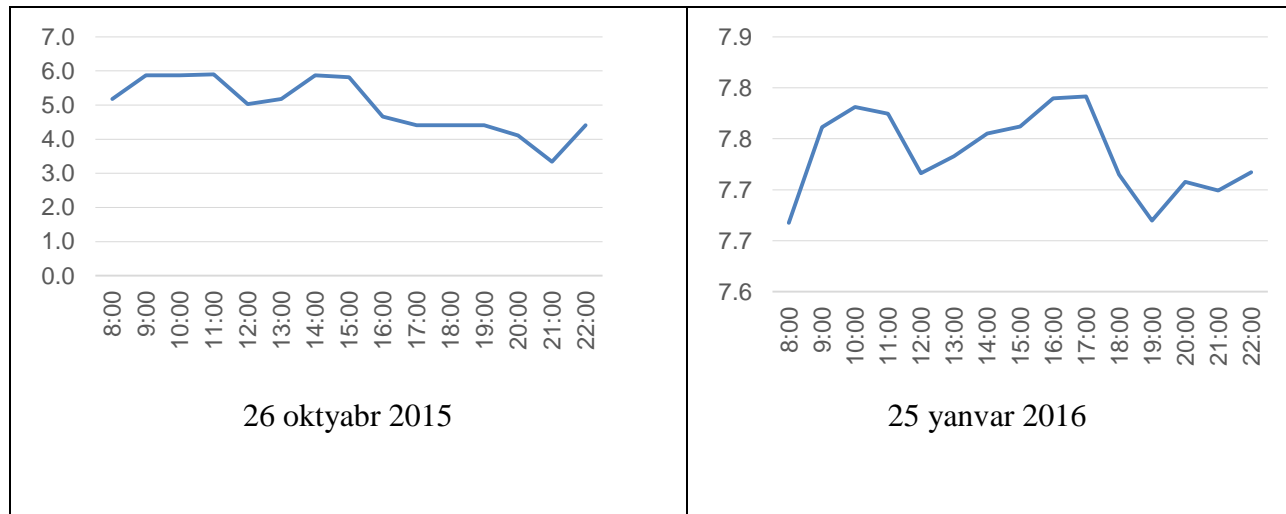
Azərbaycan Respublikasında ölkələrarası elektrik enerjisi mübadiləsində əsas rol dövlət şirkəti olan “Azərenerji” ASC-dir. Bu baxımdan, onun Türkiyəyə potensial elektrik enerjisi ixracı kimi enerjinin Gürcüstan-Türkiyə sərhəddində satışı və elektrik enerjisinin istehsalında istifadə edilən yanacaqın Azərbaycandan xaricə ixracının müqayisəli qiymətləndirilməsi aparılmışdır. Deməli, Azərbaycanda həm elektrik enerjisi, həm də qazın ixracı ilə bağlı dövlətin strategiyası ixrac olunacaq elektrik enerjisinin istehsalında istifadə ediləcək yanacaqın qiymətinə birbaşa təsir edəcəkdir.

Türkiyəyə potensial elektrik enerjisi ixracının iqtisadi qiymətləndirilməsi məqsədilə Türkiyəyə ixrac üçün əlverişli mövqeyə malik “Azərbaycan” İES-in göstəricilərindən istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda, 2015-ci Azərenerji sistemində şərti yanacaqın xüsusi sərfiyyatından (300 qr/kVts) yuxarı sərfiyyata (345 qr/kVts) malik olmasına baxmayaraq, bu stansiya coğrafi yerləşmə baxımından ən əlverişli mövqeyə (Gürcüstan sərhəddinə ən yaxın) sahib stansiyadır. Qr/kVts ilə göstərilən xüsusi yanacaq sərfiyyatı göstəricisi yanacaqın faydalı istilik potensialının və elektrik enerjisi buraxılışının müəyyən olunması və müqayisəsi üçün keçmiş Sovet İttifaqı ölkələrində istifadə olunan parametrdir. Ölçü vahidi kimi istilik-törətmə qabiliyyəti 7000 kilokalori/kq (29,3 MeqaCoul/kq) olan 1 kq yanacaq götürülür. Elektrik stansiyalarının fəaliyyətinin göstəricisi kimi isə, hər 1 kVts elektrik enerjisi istehsalına düşən şərti yanacağın qramla kütləsidir [11].

Hesablamalar zamanı aşağıdakı fərziyələrdən istifadə olunmuşdur:

- ixrac olunacaq elektrik enerjisinin “Azərbaycan” İES-in bir blokunda (300 MVt) istehsal olunması (Gürcüstan vasitəsilə Türkiyəyə mövcud ötürmə gücünün 250 MVt olmasına əsaslanmaqla);

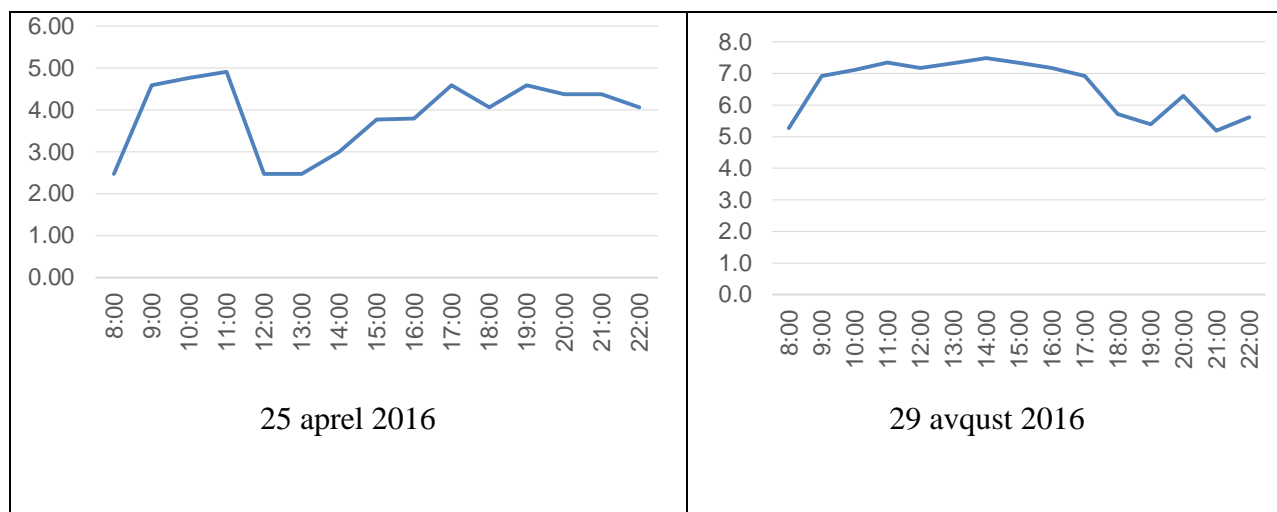
- Azərbaycan Respublikası Tarif Şurasının elektrik stansiyaları üzrə təbii qaz və soba mazutu üçün müəyyən etdiyi tariflər [8];
- ixracla bağlı iqtisadi qiymətləndirmə aparıldığından, bütün qiymətlər Əlavə Dəyər Vergisi çıxılmaqla götürülmüşdür;
- “Azərbaycan” İstilik Elektrik Stansiyasının 2016-cı ilə aid maliyyə-təsərrüfat göstəriciləri nəzərə alınmaqla⁸, 1 kVts elektrik enerjisinin istehsalına düşən əmək haqqı və təmir xərclərinin hər biri təhlil məqsədilə təqribən 0,1 ABŞ dolları senti/kVts götürülmüşdür;
- Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının ABŞ dollarının Azərbaycan Manatına nisbətən 2016-cı ilin dekabr ayı üçün orta məzənnəsi⁹;
- Türkiyə Respublikası Mərkəzi Bankının ABŞ dollarının Türk Lirəsinin nisbətən 26.10.2015, 25.01.2016, 25.04.2016 və 29.08.2016-cı il tarixlərinə aid məzənnələri¹⁰;
- Türkiyə Hökuməti və özəl sektor iştiracılarına məxsus “Enerji Piyasaları İşletmə A.Ş.” şirkətinin (EPIAS) nəzarətində olan İstanbul Enerji Birjasında dörd müxtəlif gündə günöncəsi topdansatış qiymətlərinə dair məlumatlar [3]– Qiymət təklifləri adətən gün ərzində verildiyindən, hesablamalarda günöncəsi bazar qiymətlərindən istifadə edilmişdir (bax: Şəkil 8);
- elektrik enerjisinin Gürcüstan vasitəsilə ötürülməsi zamanı Gürcüstan tərəfinə ödəniləcək ötürmə xərci – 1 ABŞ Dolları senti/kVts həddində götürülmüşdür;
- elektrik enerjisinin ixracı zamanı potensial texniki itkilər – 2 % həddində götürülmüşdür.

⁸ Mənbə: “Azərenerji” ASC

⁹ www.cbar.az

¹⁰ www.tcmb.gov.tr

Şəkil 8. Tipik payız, qış, yaz və yay fəslində Türkiyənin elektrik enerjisi birjasında (EPIAS) günöncəsi topdansatış bazar qiymətləri (ABŞ Dolları senti/kVts)

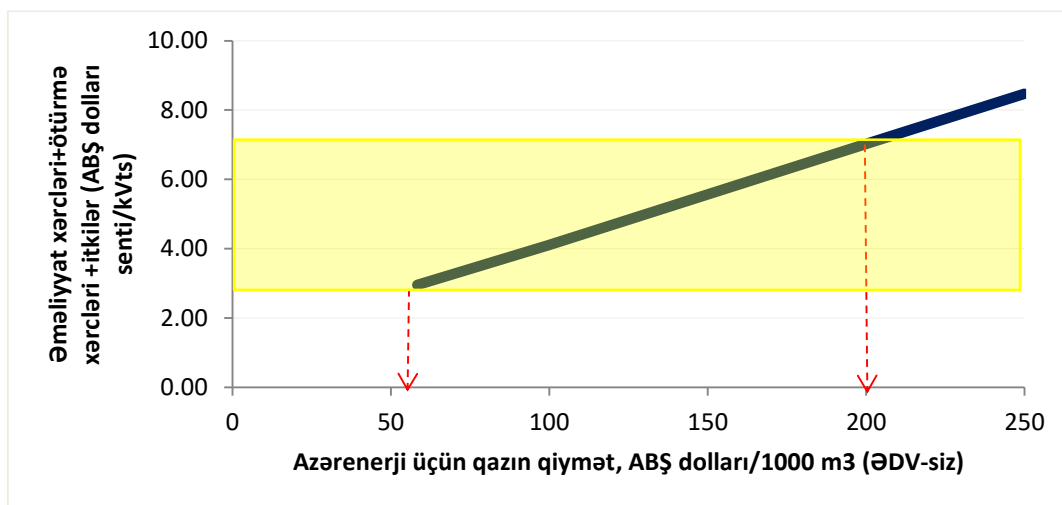
Qrafiklərdən görüldüyü kimi, 2015-ci ilin payız fəslindən 2016-cı ilin yay aylarına qədər verilmiş müddət üçün Türkiyənin elektrik enerjisi bazarında topdansatış qiymətləri 3 - 7,8 ABŞ dolları senti/kVts arasında dəyişib. Türkiyənin topdansatış elektrik enerjisi alıcıları və idxalçıları bir qayda olaraq, potensial satıcılarla müqavilələrdə EPIAS qiymətlərini istinad kimi götürürlər. Bu mənada, topdansatış elektrik enerjisi alıcıları ilin fəslə və tələbatdan asılı olaraq qiymətlərdə 5-10% güzəşt, yəni müvafiq tarixlər üçün EPIAS qiymətlərindən 5-10% aşağı qiymətləri istəyə bilər. Bu, əsas götürülərək təhlil zamanı azaldılmış EPIAS qiymətlərindən **(3-7 ABŞ dolları senti/kVts; ortalama 5 ABŞ dolları senti/kVts)** istifadə olunmuşdur.

Hal-hazırda “Azərenerji” ASC Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətindən (SOCAR) alınan qaz üçün təqribən 102 AZN /min m³ yaxud 58,3 ABŞ dolları/min m³ (ƏDV xaric) qiymətini ödəyir və bu qiymət də stansiyada elektrik enerjisi istehsalının maya dəyərini 0,02 ABŞ dolları/kVts (yəni, Azərbaycan İES-də 1 kVts üçün vahid istismar xərci) təşkil edir. Gürcüstan ilə ötürmə xərci və texniki itkiləri də əlavə etsək, elektrik enerjisinin ixrac üçün mümkün qiyməti təqribən **3 ABŞ dolları senti/kVts** olacaqdır. Elektrik enerjisi ixracının qaz ixracı ilə müqayisəli qiymətləndirilməsi məqsədilə həmçinin qazın qiymətinin həssaslıq təhlili də aparılmışdır, yəni müxtəlif hipotetik qaz qiymətləri qiymətləndirmədə istifadə olunmuşdur — 100, 150 və 200 ABŞ dolları/min m³. Aşağıdakı cədvəl qiymətləndirmənin nəticələrini əks etdirir.

Cədvəl 7. Türkiyəyə potensial elektrik enerjisi ixracının təbii qaz ixracı ilə müqayisəli qiymətləndirilməsi

Göstərici	Ölçü vahidi	SOCAR-ın subsidiyalı qaz qiyməti (tarif)	Qazın simulyasiya qiyməti 1	Qazın simulyasiya qiyməti 2	Qazın simulyasiya qiyməti 3
Qazın qiyməti (ƏDV-siz)	AZN/1000 nm3	102	175	350	437
2016-cı il dekabrı üçün Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının ABŞ dolları üçün orta məzənnəsi		1.7497			
Qazın qiyməti (ƏDV-siz, ABŞ dolları)	ABŞ dolları/1000 m3	58.3	100	200	250
Qazın aşağı istilikötərmə qabiliyyəti	kiloKal/kq (min m3)	8300			
Ekvivalent (şərti) yanacaqın qiyməti	ABŞ dolları/ton ekv.yan.	49.17	84.34	168.67	210.84
Azərbaycan İES-də şərti yanacağın xüsusi sərfiyyəti	qr/kVts	345	345	345	345
Yanacaq xərcləri	ABŞ dolları senti/kVts	1.70	2.91	5.82	7.27
Əmək haqqı və digər istismar xərcləri	ABŞ dolları senti/kVts	0.10	0.10	0.10	0.10
Təmir xərcləri	ABŞ dolları senti/kVts	0.10	0.10	0.10	0.10
Cəmi əməliyyat xərcləri	ABŞ dolları senti/kVts	1.90	3.11	6.02	7.47
Gürcüstanda elektrik enerjisinin ötürülməsi ilə bağlı potensial xərclər	ABŞ dolları senti/kVts	1.00	1.00	1.00	1.00
Ötürmə zamanı yarana bilən itkilər	%	2%	2%	2%	2%
İxrac elektrik enerjisinin qiyməti	ABŞ dolları senti/kVts	3	4.1	7	8.5
İxrac üçün potensial enerji gücü	MVt	250			
Güzəştli EPIAŞ qiymətləri (potensial güzəştli elektrik enerjisi satışı qiymətləri)	ABŞ dolları senti/kVts	3-7.0			

Beləliklə, enerji istehsalı üçün tələb olunan qazın qiyməti **60-200 ABŞ dolları/1000m³** (ƏDV-siz) aralığında olduqda, Türkiyəyə elektrik enerjisi ixracının iqtisadi səmərəsi ola bilər. SOCAR-ın Türkiyəyə ixrac etdiyi qazın nəql və rüsum xərcləri çıxmaqla olan qiyməti haqda məlumat olmadığından, məsələnin iqtisadi mahiyyətinə dair yekun nəticə çıxarmaq çətindir. Hər halda, əgər Türkiyə elektrik enerjisi birjasında kəskin qiymət enişi baş verməsə, Türkiyəyə ixrac olunan qazın 320 ABŞ dolları /1000m³ [1] qiymətində belə, elektrik enerjisi iqtisadi baxımdan səmərəli ola bilər.

Şəkil 9. Elektrik enerjisi və qazın ixrac qiymətlərinin müqayisəsi (sarı hissə Türkiyə topdansatış elektrik enerjisi bazarındakı qiymət aralığını göstərir)

“Azərbaycan” İES elektrik enerjisinin istehsalı üçün təbii qazla yanaşı soba mazutundan da istifadə etdiyindən, ixrac olunacaq elektrik enerjisinin istehsalı üçün istifadə sərf olunacaq soba mazutunun iqtisadi qiymətləndirilməsinin aparılması da zəruridir. Azərbaycanın istilik elektrik stansiyalarına təbii qaz təchizatında qıtlıq yarandığı təqdirdə, SOCAR elektrik enerjisinin istehsalı üçün təbii qaz əvəzinə mazut idxal etməlidir. Elektrik enerjisinin ixracı daxili tələbatla müqayisədə artıq elektrik enerjisi istehsalını zəruri edir ki, bunun üçün də daha çox yanacaq (mazut) istehlakına ehtiyac yaranır. Bu məqsədlə, SOCAR “Azərbaycan” İES-i təchiz etmək üçün mazut idxalını artırmalıdır. Hesablamalardan görüldüyü kimi, SOCAR-ın “Azərənərji” ASC-yə təchiz etdiyi soba mazutunun hazırki tarifində (240 AZN/ton, ƏDV ilə) ixrac üçün nəzərdə tutulan elektrik enerjisinin maya dəyəri artıq 0,042 ABŞ dolları/kVts təşkil edir. Dünya bazarında soba mazutunun qiyməti (200-300 ABŞ dolları/ton) əsasında soba mazutu ilə bağlı müvafiq həssaslıq təhlili aparılmışdır.

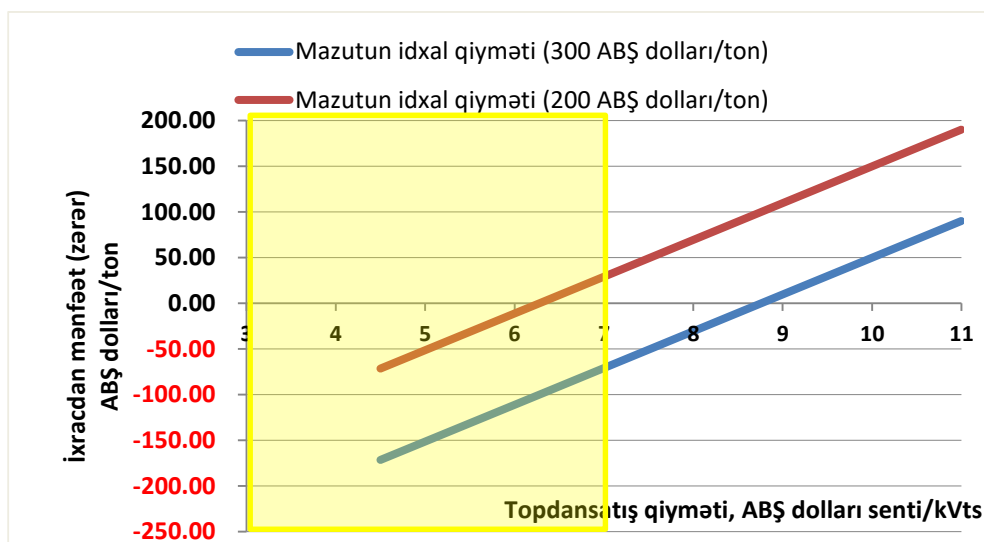
Cədvəl 8. Soba mazutunun idxalı baxımından elektrik enerjisi ixracının iqtisadi qiymətləndirilməsi

Göstərici	Ölçü vahidi	SOCAR-ın subsidiyalı soba mazutunun qiyməti (tarif)	Soba mazutunun simulyasiya qiyməti 1	Soba mazutunun simulyasiya qiyməti 2	Soba mazutunun simulyasiya qiyməti 3
Soba mazutunun qiyməti (ƏDV-siz)	AZN/ton	204	262	350	437
2016-cı il dekabrı üçün Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının ABŞ dolları üçün orta məzənnəsi		1.7497			
Soba mazutunun qiyməti (ƏDV-siz)	ABŞ dolları/ton	116.59	150	200	250
Soba mazutunun aşağı istilikötürmə qabiliyyəti	kKal/kq (m3)	9713			
Ekvivalent (şerti) yanacağıın qiyməti	ABŞ dolları/ton ekv.yan.	84.03	108.10	144.14	180.17
Azərbaycan İES-də şerti yanacağıın xüsusi sərfiyyatı	qr/kVts	345	345	345	345
Yanacaq xərcləri	ABŞ dolları senti/kVts	2.90	3.73	4.97	6.22
Əmək haqqı və digər istismar xərcləri	ABŞ dolları senti/kVts	0.10	0.10	0.10	0.10
Təmir xərcləri	ABŞ dolları senti/kVts	0.12	0.12	0.12	0.12
Cəmi əməliyyat xərcləri	ABŞ dolları senti/kVts	3.12	3.95	5.19	6.44
Gürcüstanda elektrik enerjisinin ötürülməsi ilə bağlı potensial xərclər	ABŞ dolları senti/kVts	1.00	1.00	1.00	1.00
Ötürmə zamanı yarana bilən itkilər	%	2%	2%	2%	2%
İxrac elektrik enerjisinin qiyməti	ABŞ dolları senti/kVts	4.20	5.05	6.32	7.59
EPIAŞ-da orta topdansatış qiyməti	ABŞ dolları senti/kVts	4.5	4.5	4.5	4.5
Mənfəət	ABŞ dolları senti/kVts	0.30	-0.55	-1.82	-3.09

Azərenerji üçün soba mazutu ilə

istehsaldan mənfəət	ABŞ dolları/ton	11.95	-22.14	-73.16	-124.18
SOCAR üçün soba mazutunun idxal qiyməti	ABŞ dolları/ton	300	300	300	300
Mövcud tariflə ixrac qiyməti arasındakı fərq	ABŞ dolları/ton	183.41	150	100	50
Elektrik enerjisi ixracından mənfəət (zərər)	ABŞ dolları/ton	-171.46	-172.14	-173.16	-174.18

Azərenerji üçün soba mazutunun tarifi	AZN/ton	204.00			
2016-cı il dekabrı üçün Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının ABŞ dolları üçün orta məzənnəsi		1.7497			
Soba mazutunun qiyməti (ƏDV-siz)	ABŞ dolları/ton	116.59			
Soba mazutunun aşağı istilikötərmə qabiliyyəti	kKal/kq (m3)	9713			
Ekvivalent (şerti) yanacaqın qiyməti	ABŞ dolları/ton ekv.yan.	84.03			
Azərbaycan İES-də şerti yanacağın xüsusi sərfiyyatı	qr/kVts	345			
Yanacaq xərcləri	ABŞ dolları senti/kVts	2.90			
Əmək haqqı və digər istismar xərcləri	ABŞ dolları senti/kVts	0.10			
Təmir xərcləri	ABŞ dolları senti/kVts	0.12			
Cəmi əməliyyat xərcləri	ABŞ dolları senti/kVts	3.12			
Gürcüstanda elektrik enerjisinin ötürülməsi ilə bağlı potensial xərclər	ABŞ dolları senti/kVts	1.00			
Ötürmə zamanı yarana bilən itkilər	%	2%			
İxrac elektrik enerjisinin qiyməti	ABŞ dolları senti/kVts	4.20			
EPİAŞ-da orta topdansaş qiyməti	ABŞ dolları senti/kVts	4.5	6.3	8.8	11
Mənfəət	ABŞ dolları senti/kVts	0.30	2.10	4.60	6.80
Azərenerji üçün soba mazutu ilə istehsaldan mənfəət	ABŞ dolları/ton	11.95	84.34	184.89	273.37
SOCAR üçün soba mazutunun idxal qiyməti	ABŞ dolları/ton	300	300	300	300
Mövcud tariflə ixrac qiyməti arasındakı fərq	ABŞ dolları/ton	183.41	183.41	183.41	183.41
Elektrik enerjisi ixracından mənfəət (zərər)	ABŞ dolları/ton	-171.46	-99.07	1.48	89.97
SOCAR üçün soba mazutunun idxal qiyməti	ABŞ dolları/ton	200	200	200	200
Mövcud tariflə ixrac qiyməti arasındakı fərq	ABŞ dolları/ton	83.41	83.41	83.41	83.41
Elektrik enerjisi ixracından mənfəət (zərər)	ABŞ dolları/ton	-71.46	0.93	101.48	189.97

Şəkil 10. Elektrik enerjisinin istehsalı üçün istifadə olunan idxal soba mazutunun qiyməti ilə elektrik enerjisinin ixrac qiymətinin müqayisəsi (sarı hissə Türkiyə topdansaş elektrik enerjisi bazarındaki qiymət aralığını göstərir)

Hesablamalardan göründüyü kimi, mazut 300 ABŞ dolları/ton qiymətində idxal olunarsa, Türkiyə bazarında elektrik enerjisinin topdansatış qiymətinin yalnız 8,8 ABŞ senti/kVt/saat və bundan yüksək olduğu təqdirdə elektrik enerjisinin ixracı müqayisəli üstünlüyə malik ola bilər. Türkiyədə topdansatış qiymətlərinin son dinamikası tendensiyasını nəzərə alıqda, bu, qeyri-mümkün görünür. Soba mazutunun 200 ABŞ dolları/ton idxal qiymətində, iqtisadi baxımdan səmərəlilik üçün minimum topdansatış qiyməti təxminən 6,3 sent/kVts və bundan yüksək olmalıdır.

Nəticə. Bu gün 7800 MVt istehsal gücü [9] ilə Cənubi Qafqazın ən böyük enerji sistemi olan Azərbaycanın enerji sisteminin qarşısında duran ən böyük vəzifə ölkə daxili tələbatı ödəməklə izafi enerji güclərinin idxalını təmin etməkdir. Eyni zamanda, “Azərbaycan Respublikasında kommunal xidmətlərin (elektrik və istilik enerjisi, su və qaz) inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” sənədindəki hədəflər baxımından, yanacaq resurslarından və elektrik stansiyalarından optimal istifadə də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd olunanları nəzərə alaraq, elektrik enerjisinin Türkiyə Respublikasına potensial ixracı və ümumilikdə, qonşu ölkələrlə elektrik enerjisi mübadiləsinin genişləndirilməsi istiqamətində aşağıdakılar təklif olunur:

- ✓ hazırkı mərhələdə, elektrik enerjisinin son tarif artımından sonra ölkə daxilində (xüsusilə, əhali istehlakçıları arasında) elektrik enerjisi tələbatına azalma müşahidə olunduğundan, **250 MVt** gücündə elektrik enerjisinin Gürcüstan-Türkiyə sərhədində təhvil verilmə şərti ilə Türkiyəyə ixracı mümkündür;
- ✓ 500 kV Samux-Qardabani EVX-nin texniki imkanlarının tam təmin olunması və ixrac enerji gücünün artırılması tövsiyə olunur;
- ✓ istilik elektrik stansiyalarında istifadə olunan yanacağa qənaət baxımından, Gürcüstanla mövsümi elektrik enerjisi mübadiləsi aparıla bilər. Belə ki, aprel-iyun aylarında Gürcüstan enerji sistemi ucuz izafi elektrik enerjisinə malik olur və Azərbaycan həmin dövrdə Gürcüstandan elektrik enerjisi idxal etməklə istilik elektrik stansiyalarında müvafiq gücdə istehsal qurğularını dayandıra bilər. Öz növbəsində, Gürcüstan eyni həcmdə elektrik enerjisini payız və qış dövrlərində Azərbaycandan idxal edə bilər. Bu isə, “Azərenerji” ASC-nin istilik elektrik stansiyalarından optimal istifadəyə imkan verə bilər.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. “Azərbaycan qaza görə Türkiyəyə ildə 600 milyon dollar “bağışlayır””. “Virtual Azərbaycan” qəzeti”, 8 noyabr 2016-cı il (<http://www.virtualaz.org/bugun/12784>).
2. “Azərenerji” ASC-nin 2014-2020-ci illər üçün Strateji Konsepsiya Sənədi.
3. “Enerji Piyasaları İşletmə A.Ş.” şirkətinin rəsmi internet səhifəsi: www.epias.com.tr.
4. “Iran’s installed power capacity reaches 73.7GW”. Available on: <http://www.arabianindustry.com/utilities/news/2016/feb/14/irans-installed-power-capacity-reaches-737gw-5294692/>.
5. “The Black Sea Transmission Network Project”. Presentation by ENERGOYRANS Ltd at Regional Electricity Trading Conference in November 2012 in Tbilisi.

6. “Turkish Power Market: Investment Opportunities”. Presentation by Energy Market Regulatory Authority of Turkey at the VI World Forum on Energy Regulation held in Istanbul on May 25-28, 2015.
7. Azerbaijan-Georgia-Turkey Power Bridge Project. Working Group Phase 2. Final Report. Study of the Technical Potential for Trade of Electricity Between the Countries of Azerbaijan, Georgia and Turkey. Available on: https://www.usea.org/sites/default/files/publications/AGT%20Power%20Bridge%20Final%20%20030812_0.pdf .
8. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının rəsmi internet www.cbar.az .
9. Azərbaycan Respublikası Tarif (qiymət) Şurasının 28 noyabr 2016-cı il tarixli 16 və 18 nömrəli qərarları (<http://tariff.gov.az/?/az/resolution/view/164/>; <http://tariff.gov.az/?/az/resolution/view/162/>).
10. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet sahifəsi: www.stat.gov.az .
11. http://www.minenergy.gov.az/db/emrler/05_12_2014_emr39_tedbirler.pdf .
12. http://www.vinser-audit.ru/fuel_calc.
13. https://en.wikipedia.org/wiki/Black_Sea_Transmission_Network.
14. Preparatory Activities for the Azerbaijan, Georgia, Turkey Regional Power Market. Azerbaijan: legal, regulatory and market Assessment regarding the export prospects towards the Turkish market, INOGATE, May 2016 .
15. Stock Taking: Regional Power Trade in the Southern Caucasus. Phase I: Consolidated Report, the World Bank, February 2012.
16. Türkiyə Respublikası Enerji və Təbii Ehtiyatlar Nazirliyinin rəsmi internet sahifəsi: <http://www.enerji.gov.tr>.
17. Türkiyə Respublikası Mərkəzi Bankının rəsmi internet sahifəsi: www.tcmb.gov.tr .
18. USAID Hydro Power and Energy Planning Project. Trade Opportunities Between Georgia and Turkey. Project Report 2. June 2014.

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА СУЩЕСТВУЮЩЕЙ СИТУАЦИИ ОБМЕНА ЭЛЕКТРИЧЕСКОЙ ЭНЕРГИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ С СОСЕДНИМИ СТРАНАМИ И ВОЗМОЖНОСТЕЙ ЭКСПОРТА В ТУРЕЦКУЮ РЕСПУБЛИКУ

Мамедов Фариз Оруджали оглы,

старший научный работник НИИЭР e-mail: farizmammadov81@gmail.com

Резюме

В статье представлен краткий обзор торговли электрической энергией Азербайджана с соседними странами и оценивается экспорт электрической энергии в Турецкую Республику на примере одной станции ОАО «Азерэнерджи» и проведена экономическая оценка в рамках страны. Примененная методология обобщена, проанализирована и синтезирована, а экономическая оценка экспорта электрической энергии была проведена с точки зрения стоимости топлива затрачиваемого именно для производства электроэнергии. В результате экономической оценки были выдвинуты три различные политические предложения в связи с экспортом в Турцию.

CURRENT SITUATION OF THE ELECTRICITY ENERGY OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC WITH NEIGHBOURHOOD COUNTRIES AND ECONOMIC ASSESSMENT OF EXPORTABLE OPPORTUNITIES FOR TURKEY

Mammadov Fariz Orucali,

senior scientific worker in ISRER e-mail: farizmammadov81@gmail.com

Abstract

The article outlines a short overview of Azerbaijan's electricity trade with neighboring countries and assessed electricity exports to the Republic of Turkey as part of the station in “Azerenergy” ASC and an economic evaluation of the country.

The applied methodology summarized, analyzed and synthesized, and the economic evaluation was carried out from the point of view of the cost of electricity generated from electricity production. Three different policy proposals on export to Turkey were put forward as a result of economic evaluation.

MONETAR VƏ FİSKAL KOORDİNASIYANIN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

Əhliman İbrahim oğlu Qasimov, İN İİETİ, doktorant, e-mail: a.kasumov@iset.ge

Emel Əhməd qızı Əhmədova, AzMİU-nin məzunu

Xülasə

Məqalədə tarixən monetar və fiskal siyasətin kortəbii şəkildə həyata keçirilməsi nəticəsində baş vermiş iqtisadi böhranlar, onlardan çıxış yolları əks etdirilmiş və müasir dövrdə bu böhranların qarşısının alınması, iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı üçün monetar və fiskal siyasətin koordinasiyasının vacibliyi iqtisadi nəzəriyyələr (Merkantlizm, Keyns, Qiymət Səviyyəsinin Fiskal nəzəriyyəsi və s.) vasitəsi ilə təhlil edilmişdir. Təhlil nəticəsində məlum olmuşdur ki, makroiqtisadi hədəflərə nail olmaq üçün uzunmüddətli dövrdə monetar və fiskal siyasətin koordinasiyası daha effektivdir.

Açar sözlər: monetar siyasət, fiskal siyasət

Giriş

Makroiqtisadi siyasətlərin ən başlıca məqsədlərindən biri iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının təmin edilməsidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün siyasət alətlərindən istifadə etməklə işsizlik, istehsal və qiymət səviyyəsindəki dalğalanmaları minimuma endirmək mümkündür.

Siyasət alətləri monetar və fiskal olmaqla iki qrupa ayrılır. Monetar siyasət ölkədə valyuta məzənnəsi, pul kütləsi və faiz dərəcələrinin tənzimlənməsi üçün istifadə olunur və ölkənin baş bankı tərəfindən həyata keçirilir. Fiskal siyasət isə dövlətin gəlir və xərc siyasətini əhatə edir və fiskal qurum tərəfindən həyata keçirilir. Ancaq bir çox hallarda bu iki qurumun məqsədləri və həyata keçirdikləri siyasətlər bir-birinə zidd olur. Buna görə də monetar və fiskal siyasətin koordinasiyasına ehtiyac duyulur.

Monetar və fiskal koordinasiyanın nəzəri-metodoloji əsasları

Monetar və fiskal koordinasiyanın iqtisadi inkişafda roluna dair iqtisad elmində müxtəlif nəzəriyyələr və yanaşmalar mövcuddur ki, onlar da daha çox “optimal monetar və fiskal koordinasiyaya necə nail olmaq olar” sualına cavab tapmağa çalışırlar. Ancaq bu sahədə nəzəriyyəçilər arasında yekdil fikir olmayıb.

Tarixən monetar və fiskal siyasət ayrı-ayrılıqda kortəbii şəkildə həyata keçirilmişdir. Fiskal siyasətin tarixinə nəzər saldıqda Merkantilizm nəzəriyyəsindən başladığını görə bilərik. Merkantilist alimlərinə görə dövlət lazım olduğu halda milli iqtisadi proseslərə müdaxilə etməlidir. Merkantilistlərin ölkədə ixracı stimullaşdırmaq və vergilər yolu ilə idxalı məhdudlaşdırmaq nəzəriyyəsi o dövrün fiskal siyasətini əks etdirir (C.Bozkurt, P.K.Gögül (2010)).

Merkantilizm nəzəriyyəsindən sonra yaranan fiziokratlar istehsal proseslərinin əsasının torpaq olduğunu və cəmiyyət həyatının təbii nizam qaydalarına görə işlədiyini irəli sürürdülər. Fiziokratlar dövlətin bu prosesə müdaxiləsinə qarşı çıxırdılar. Onlar sərvətin tək qaynağı kimi kənd təsərrüfatı sahəsini görürdülər və bu sahənin inkişaf etdirilməsi üçün dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməməsini təklif edirdilər. Fiziokratlara görə dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi üçün yalnız kənd təsərrüfatından vergi alınmalıdır. Ticarət və sənaye sahələrinin azlığını qeyd edən fiziokratlar, bu

sahələrdən alınacaq vergilərin həmin sahələrin inkişafına mənfi təsir göstərəcəyi fikrini müdafiə edirdilər. Onlara görə vergilərin artırılması əhalinin gəlir və investisiya imkanlarını azaldır və bu səbəbdən də iqtisadiyyata mənfi təsir göstərir. Bunun üçün də onlar həll yolu kimi dövlət xərclərinin azaldılmasını tövsiyə etmişlər. Fiziokratların vergi haqqındakı nəzəriyyəsi "tək və bilavasitə vergi" olmuş və hesab etmişlər ki, dövlət xərcləri azaldığı üçün tək bir vergidən təmin ediləcək gəlir kafidir. (C. Bulut, E. Süleymanov (2011)).

1929-33-cü illərdə baş verən iqtisadi böhrandan sonra dünyada ən çox tətbiq olunan nəzəriyyələrdən biri Keynes nəzəriyyəsi və onunla bağlı olan fiskal siyasət olmuşdur. Keynes nəzəriyyəsinin tərəfdarları məcmu tələbin monetar siyasətin alətləri ilə hər zaman artırılmayacağı fikrini müdafiə etmişlər. Onlara görə müəyyən bir zamandan sonra pul təklifinin artırılması faiz dərəcələrinə təsir etməyəcək və iqtisadiyyatda daimi işsizlik hökm sürəcəkdir. Bu halda məcmu tələb dövlət xərcləri və dövlət gəlirləri hesabına artırılacaqdır.

Neokeynşçilər monetar siyasətin həyata keçirilməsini önəmli hesab etsələr də fiskal siyasətin daha vacib olmasını qeyd etmişlər. Onların fikrincə iqtisadiyyatda böhran baş verdiyi halda pul təklifini artırmaq və faiz dərəcələrini aşağı salmaq məqsədilə Mərkəzi Bank tərəfindən dövlət istiqrazlarının və ya digər istiqrazların alınması ilə pul siyasəti həyata keçirilməlidir; yüksək inflyasiya baş verdiyi halda pul təklifini azaltmaq və faiz dərəcələrini artırmaq məqsədilə Mərkəzi Bank tərəfindən istiqrazların satışı həyata keçirilməlidir (C.Bozkurt və P.K.Göğül (2010)).

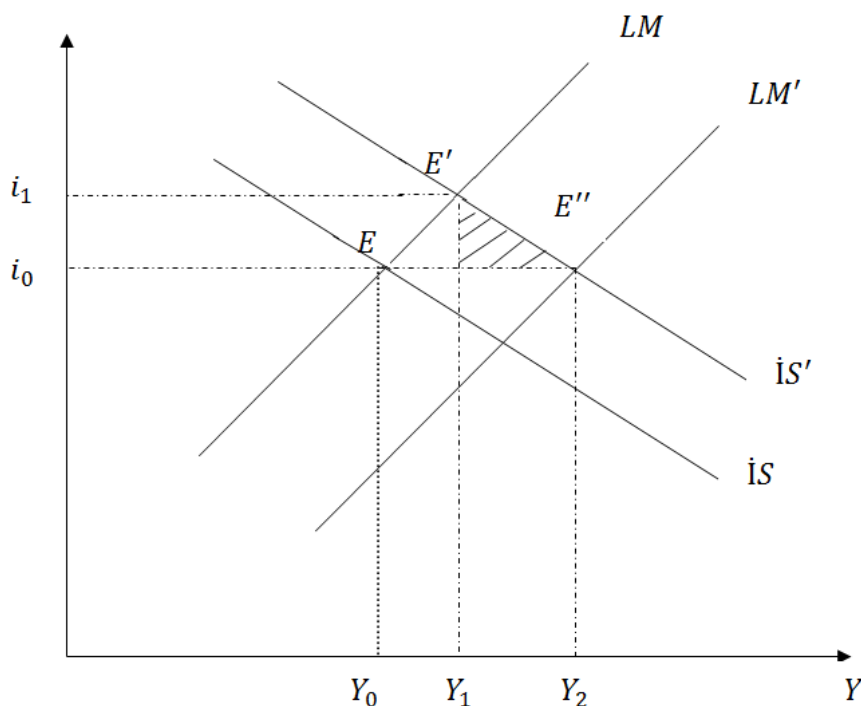
1970-ci illərdə baş vermiş böhran nəticəsində işsizlik və yüksək inflyasiyanın qarşısını almağa Keynes nəzəriyyəsi yetərli olmamış və bu problemin həlli istiqamətində Milton Fridman yeni təkliflər irəli sürmüşdür. O, qısa bir zamanda pul artımının iqtisadiyyatda istehsala təsir edərək canlanma yaradacağını, ancaq uzunmüddətli dövrdə bunun nominal artıma səbəb olacağını ifadə etmişdir. Bununla da Fridman nominal artımın qiymətlərin ümumi səviyyəsinə təsir edəcəyini qeyd etmişdir. Fridmana görə iqtisadiyyatda baş verən inflyasiya və yaxud böhranların səbəbi səhv monetar siyasətin aparılmasıdır (B.Ataç (2002)).

Göründüyü kimi, fiskal siyasət mövzusunda monetaristlərlə Keynes iqtisadçıları arasında fikir ayrılıqları mövcuddur. Keynes tərəfdarlarına görə, iqtisadiyyata müdaxilə edilməsinin ən səmərəli yollarından biri məcmu tələbin artırılmasıdır. Məcmu tələbin artırılması üçün vergiləri sabit saxlamaq və dövlət xərclərini artırmaq lazımdır. Monetaristlərə görə bu zaman dövlət xərclərini emissiya vasitəsilə maliyyələşdirmək lazımdır. Dövlət faiz dərəcələrini artıraraq özəl müəssələrin marağına səbəb olur və bununla da onların sərbəst pul vəsaitlərini qiymətli kağızlar vasitəsilə əldə edir. Uzunmüddətli dövr üçün bu siyasət daha effektiv olacaqdır. Buna görə də əlverişli olan siyasət monetar siyasətdir və fiskal siyasət monetar siyasət olmadan səmərəli ola bilməz (C.Bozkurt və P.K.Göğül (2010)).

Bu fikirlərə baxmayaraq, nə Keynes iqtisadçılarının ön plana çıxardığı fiskal siyasət, nə də monetaristlərin ön plana çıxardığı monetar siyasət təkbaşına makrohədəflərə nail olunmaqda yetərli olmadı. Çünki bu siyasətlərin hər hansı birinin təkbaşına yeridilməsi digərinə əks təsir göstərir. Bu vəziyyət isə fiskal və monetar siyasətlərin koordinasiyasını zəruri edir (M.Dahan (1998)). Belə ki, monetar və fiskal siyasətin kortəbii şəkildə aparılması zamanı ölkələr beynəlxalq maliyyə və iqtisadi böhranlarla üzləşirlər. Maliyyə sabitliyinin pozulması ölkədə faiz dərəcələrinin yüksəlməsinə, inflyasiyanın artmasına, iqtisadi vəziyyərin zəifləməsinə gətirib çıxarır (A.Özyılmaz (2016)).

Monetar və fiskal koordinasiyanı ən yaxşı izah edən modellərdən biri İS-LM modelidir. Bu model 1937-ci ildə J.Hicks tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. İS və LM modeli istehsalın həcmi və faiz dərəcəsinin əmtəə və pul bazarlarında tarazlıqda olmasını göstərir. Qrafik-1-də tarazlıq nöqtəsi E hərfi ilə qeyd edilmişdir. Verilmiş ekzogen dəyişənlər, xüsusilə, real pul təklifi və fiskal siyasət üzrə i_0 tarazlı faiz dərəcəsi, Y_0 isə tarazlı gəlir səviyyəsidir. İS və ya LM əyrisi dəyişdikdə gəlir və faiz dərəcəsinin tarazlıq vəziyyəti də dəyişəcəkdir (R.Dornbush, 2015). Belə ki, fiskal genişlənmə zamanı İS əyrisi sağa doğru yerini dəyişəcək və $İS'$ halını alacaqdır. Monetar siyasət tətbiq olunmadığı üçün pul bazarında bir dəyişiklik olmayacaq və buna görə də LM əyrisi dəyişməz qalacaqdır. Bu zaman yeni tarazlıq nöqtəsi E' halını alacaqdır. Y_0 və i_0 isə Y_1 – gəlir səviyyəsi və i_1 – faiz dərəcəsinə yüksələcəkdir. Ancaq dövlət xərclərində dəyişiklik edilmədən pul təklifi artırılarsa, faiz dərəcəsi sabit qalacaq və LM əyrisi LM' halını alacaqdır. Bu zaman yeni tarazlıq nöqtəsi E'' , milli gəlirdəki artım isə $Y_2 - Y_0$ qədər olacaqdır. E' və E'' arasındakı ştrixlənmiş sahə isə “sıxışdırıb çıxarma” effektini ifadə edir. Bu zaman faiz dərəcələri artdığından və investisiya xərcləri azaldığından $Y_2 - Y_1$ qədər milli gəlir itkisi baş verəcəkdir ki, bu da “sıxışdırıb çıxarma” effektininin bir nəticəsidir (B.Ataç (2002)).

Qrafik 1. “Sıxışdırıb çıxarma” effekti

Tarixdə baş verən vəziyyətlərdə hansı siyasətin daha təsirli ola biləcəyi və koordinasiyanın vacibliyini oyun nəzəriyyəsi ilə ortaya qoyan bir çox tədqiqat işləri mövcuddur. Bu işlərdən biri olan Blinder nəzəriyyəsində koordinasiyanın ola bilməməsi vəziyyətində və bir-birinə təzyiq göstərməyən iki siyasətin vəziyyəti oyun nəzəriyyəsi ilə təhlil edilmişdir. Bu nəzəriyyəyə görə belə bir vəziyyətin nəticələrini bilmək üçün işləniləcək yol iki qurumun olduğu və cəmi sıfır olmayan oyunlar və xüsusilə, Nash tarazlığıdır. Bu oyunda hər bir siyasətçi digərinin strategiyasını və optimal reaksiya verəcəyini bilməlidir (A.Özyılmaz (2016)). Oyun nəzəriyyəsi dörd fərqli rejim üzərində ola bilər. Birinci siyasət

rejimində monetar və fiskal siyasətçilər eyni zamanda hərəkət edə, ikinci rejimdə monetar siyasətçi ilk həmlə edə, üçüncü rejimdə Mərkəzi Bank fiskal siyasətin büdcə ilə bağlı qərarlarına və dövlətin maliyyə ehtiyaclarına cavab verə, dördüncü rejimdə isə hər iki siyasətçi lider olmaq üçün cəhd göstə bilər. Oyun nəzəriyyəsinin monetar və fiskal siyasətlə əlaqəli rejimlərində siyasət oyunçuları bəzən lider, bəzən də təqibçi olaraq strategiyalarını müəyyənləşdirir və buna görə öz siyasətlərini yeridirlər.

Əgər hər iki tərəf təqibçi kimi davranırsa, onda iki mərhələli oyunun ikinci mərhələsində rəqiblərin davranışlarını bilmədən eyni anda aldıkları qərarları ilə Nash tarazlığı təmin ediləcəkdir. Əgər bir tərəf lider kimi davranırsa, o zaman oyunun həlli liderin rəqibinin davranışını nəzərə alaraq özü üçün ən optimal siyasəti seçməsi olacaqdır. Əgər hər iki qurum da lider olaraq davranırsa, onlar daima yüksək fayda əldə etmək uğurunda mübarizə aparırlar. Bütün bu ehtimallar nəticəsində hələ mövcud olan problem monetar və fiskal siyasətlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə üçün ən uyğun həllin hansı olmasıdır. Bu siyasətlərin birgə olmadığı zaman yaranan vəziyyət Nash tarazlığı kimi heç bir tərəfi qane etməyəcəkdir. Bu siyasətlər arasında lider və təqibçi şəkildə olan koordinasiya ən uyğun həll kimi görülür.

Hər iki siyasətin həyata keçirmə və qərar vermə vaxtları fərqli olduğundan liderlik oyunu daha məqbul bir həll kimi görülür. Beetsma və Bovenberg fiskal siyasətin monetar siyasətə nisbətən daha çevik olması səbəbiylə fiskal qurumun ilk həmlə etmək şansına sahib olduğunu iddia edirdilər. Ən uyğun həll qurumların əlaqəsiz və tək hərəkət etdikləri ilk mərhələdəki Nash tarazlığı deyil, əlaqəli və birlikdə etdikləri davranışlarıdır. Oyun nəzəriyyəsi çərçivəsində monetar və fiskal siyasətlər arasındakı koordinasiya bir qurumun liderliyində və digər bir qurumun lider siyasəti təqib etdiyi, oxşar məqsədlər üçün çalışan fərqli qurumların birlikdə işlədiyi bir model kimi təqdim edilir (G.D.Bartolomeo və D.D.Gioacchino (2004))

Monetar və fiskal koordinasiya dar mənada ölkələrin beynəlxalq iqtisadi siyasətlərinin qiymət sabitliyini təmin edən tədbirlərin məcmusudur. Geniş mənada isə ölkələr üçün ortaq siyasi məqsədlərə nail olunması üçün lazımi tədbirləri əhatə edir (H.Çoban və F.Deyneli (2014)).

Koordinasiyanın vacibliyini zəruri sayan digər bir əhəmiyyətli çalışma da Yeni Klassik iqtisadda yer almışdır. Sargent və Wallace monetar və fiskal siyasət arasındakı əlaqədə hansının daha çox yönləndirici olduğuna dair fikirlərində bildirmişlər ki, monetar siyasət önəmli olmaqla yanaşı, bu siyasətin tətbiqi zamanı fiskal siyasətin qərarları ön planda tutulmalıdır. Onların fikrincə bu makroiqtisadi koordinasiyaya daha çox təsir edəcəkdir (H.Çoban və F.Deyneli (2014)).

Sargent və Wallaceyə görə bu koordinasiyanın iki fərqli forması mövcuddur. Monetar siyasət fiskal siyasəti yönləndirdiyi zaman fiskal qurum monetar qurum tərəfindən müəyyənləşdirilən senyoraj və əhaliyə satılan istiqraz yolu ilə büdcə kəsirini maliyyələşdirəcəkdir. Bu vəziyyətdə monetar qurum inflyasiyanı tamamilə nəzarət altına ala biləcək. Fiskal siyasətin monetar siyasəti yönləndirdiyi bir vəziyyətdə isə monetar qurum fiskal qurumun gəlir tələbi ilə əhaliyə satılan istiqraz arasındakı fərqi senyoraj artımı ilə maliyyələşdirmək məcburiyyətində qalacaq, monetar qurum isə inflyasiya üzərində daha az gücə sahib olacaqdır. Əgər fiskal qurum büdcə kəsirini istiqraz yoluyla bağlaya bilməzsə bu monetar qurumu pul emissiya etməyə vadar edəcək və ölkədə inflyasiya səviyyəsi artacaqdır (Sargent və Wallace (1981)).

Sargent və Wallacedən sonra koordinasiya ilə bağlı çalışmalardan biri də Qiymət Səviyyəsinin Fiskal nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə Sargent və Wallace çalışmasının ardından Leeper, Sims və

Woodford tərəfindən irəli sürülən bir nəzəriyyədir. Nəzəriyyə fiskal siyasətin inflyasiya nəticələrini aradan qaldırmaq üçün Mərkəzi Bankın müstəqilliyinin yetərli olmadığını, Mərkəzi Bankın qiymət sabitliyini fiskal siyasətin də diqqətə alınmasıyla həyata keçirə biləcəyini irəli sürür, yəni qiymət sabitliyi üçün monetar siyasətlə yanaşı fiskal siyasətin lazımlı olduğunu vurğulayır (F.D.Özaktaş (2008)).

Nəticə

Monetar və fiskal koordinasiya demokratik ölkələrdə iqtisadiyyatın idarə olunması üçün fundamental meyillərdən biridir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, düzgün koordinasiya qəbul edilmiş qərarların həyata keçirilməsinə köməklik edir.

Koordinasiya ilə arzu olunan monetar və fiskal siyasətlərin makroiqtisadi məqsədlər üzərindəki təsirlərini artırmaq və hər iki siyasətin həyata keçirdikləri tədbirlər ilə ortaya çıxacaq ziddiyyətlərin azaldılmasına nail olmaq mümkündür. Bu baxımdan koordinasiyanın uzun müddətli dövr üzrə nəzərə alınması makroiqtisadi məqsədlərə nail olunması üçün daha uyğundur (H.Çoban və F.Deyneli (2014)).

Monetar və fiskal koordinasiya dar mənada ölkələrin beynəlxalq iqtisadi siyasətlərinin qiymət sabitliyini təmin edən tədbirlərin məcmusudur. Geniş mənada isə ölkələr üçün ortaq siyasi məqsədlərə nail olunması üçün lazımi tədbirləri əhatə edir (H.Çoban və F.Deyneli (2014)).

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. A.Özyılmaz (2016). “Para ve Maliye politikaları arasındaki koordinasyonun makroekonomik deşikənler üzərindəki etkinlii”, Balkan ve yakın Doęu Sosyal Bilimler Dergisi 02(01).
2. B.Ataç (2002). “Maliye politikası Egitim saęlık ve Bilimsel Arasdırma Çalışmaları”, Vakfi Yayınları, No:118.
3. C.Bozkurt, P.K.Gögöl (2010). “Para ve Maliye politikalarının koordinasyonu”, Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi, Cilt 02(02).
4. C.Bulut, E.Süleymanov (1993). “Dövlət maliyyəsi” Qafqaz Universiteti Nəşri.
5. F.D.Özaktaş (2008), “Fiyat düzeyinin belirlenmesinde yeni yaklaşımlar ve Türkiye deneyimi”, Akademik İncelemeler Dergisi 3(1).
6. G.D.Bartolomeo and D.D.Gioacchino (2004). “Fiscal- Monetary Policy Coordination and Debt Management: A two Stage Dynamics Analysis”, Working paper № :74.
7. H.Çoban ve F. Deyneli (2014) “Ekonomik koordinasyon ve Türkiyede ekonomi koordinasyon kurullarına bakış” Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dernegi, Cilt 10.
8. M.Dahan (1998), “The Fiscal Effects of Monetary Policy”, IMF Working Paper WP/98/66.
9. R.Dornbuş, S.Fişer, R.Stars (2015). “Makroiqtisadiyyat”, on birinci nəşr.
10. T.J.Sargent and N.Wallace (1981) “Some Unpleasant Monetarist Arithmetic”, Federal Reserve Bank of Minneapolis, Quarterly Review. Vol. 5, No 3.

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА КООРДИНАЦИИ МОНЕТАРНАЯ И ФИСКАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА

Ахлиман Ибрагим оглы Касумов
Емел Ахмед кызы Ахмедова

Резюме

В статье излагаются экономические кризисы и вспышки, вызванные спонтанной реализацией денежно-кредитной и налогово-бюджетной политики и необходимостью координировать денежно-кредитную и фискальную политику устойчивого развития экономики в современную эпоху (Меркантилизм, Кейнс, Фискальная теория уровня цен и т.д.) были проанализированы с помощью. В результате анализа было установлено, что координация денежно-кредитной и налогово-бюджетной политики в долгосрочной перспективе более эффективна в достижении макроэкономических целей.

Ключевые слова: денежно-кредитная политика, фискальная политика

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FRAMEWORK OF THE MONETARY AND FISCAL POLICIES COORDINATION

Ahliman Ibrahim Qasimov
Emel Ahmed Ahmedova

Abstract

The article outlines the economic crises and outbreaks caused by the spontaneous implementation of monetary and fiscal policies and the need to co-ordinate the monetary and fiscal policies for the sustainable development of the economy in the modern times (Merkantilizm, Keynes, Fiscal Theory of the Price Level etc.). As a result of the analysis, it was found that co-ordination of monetary and fiscal policies in the long term is rational in achieving macroeconomic targets.

Keywords: monetary policy, fiscal policy

**ALİ MƏKTƏBLƏR, ELMİ TƏŞKİLATLAR VƏ ARAŞDIRMA MƏRKƏZLƏRİ
TƏRƏFİNDƏN SƏNAYENİN İNKİŞAFI İLƏ BAĞLI ELMİ-TƏTBİQİ, ARAŞDIRMA VƏ
İNKİŞAF ETDİRMƏ FƏALİYYƏTİNİN DƏSTƏKLƏNMƏSİ VƏ SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİ
İLƏ ƏLAQƏLƏRİNİN GENİŞLƏNDİRİLMƏSİNƏ DAİR TƏKLİFLƏRİN HAZIRLANMASI**

Nərminə Faiq qızı İSMAYILOVA, İN aparıcı məsləhətçi e-mail: inarmina@rambler.ru,

Hüseyn Həsən oğlu MƏMMƏDOV, İN İİETİ, aparıcı elmi işçi, e-mail:

Mamedov_huseyn507@mail.ru,

Gülənər Bəyimrə qızı SƏLİMOVA, İN İİETİ, böyük elmi işçi, e-mail:

selimova1963@mail.ru,

Yusif Ədalət oğlu ÇƏRKƏZOV, İN İİETİ, mütəxəssis, e-mail: Cerkezov_yusif@mail.ru,

Əfqan Tərən oğlu MİRHƏSƏNOV, İN İİETİ, mütəxəssis, e-mail:

afqan.mirhasanov@gmail.ru

Xülasə

Məqalədə ali məktəblər, elmi təşkilatlar və araşdırma mərkəzləri tərəfindən sənayenin inkişafı ilə bağlı elmi-tətbiqi, araşdırma və inkişaf etdirmə fəaliyyətinin dəstəklənməsi və sənaye müəssisələri ilə əlaqələrinin genişləndirilməsinə dair xarici təcrübənin tədqiqi aparılmışdır. Nəticədə dünya təcrübəsində elmi təşkilatların və biznesin arasında qarşılıqlı fəaliyyət formaları bütöv kompleks olaraq, həmçinin Rusiya Federasiyası, Tatarıstan Respublikası, Avropa Komissiyası çərçivəsində, Böyük Britaniya, ABŞ, İsveçdə ali təhsil və elmi-tədqiqat müəssisələrinin və sənayenin qarşılıqlı fəaliyyət modelləri və ETTKİ-nin stimullaşdırılması vasitələri (inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət tənzimlənməsinin birbaşa və dolay vasitələri, ABŞ-da güzəştlər və əlavə hüquqlar, İƏİT ölkələrində vergi stimullaşdırılması, Rusiya Federasiyasında innovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin dolay alətləri) sahələrdə təcrübələrə baxaraq ümumiləşdirilmiş nəticələr əsasında təkliflərmexanizmlər müvafiq istiqamətlər üzrə qruplaşdırılaraq hazırlanmışdır.

***Açar sözlər:** ali təhsil müəssisələri, elmi-tədqiqat institutları, sənaye, biznes, qarşılıqlı fəaliyyət, fond, nəticələrin kommersiyalaşdırılması, stimullaşdırma*

GİRİŞ

İnnovasiya fəaliyyətinin inkişaf təmayülləri göstərir ki, indiki zamanda biznesin elmi təşkilatlarla kooperasiya əlaqələrinin genişləndirilməsinin paralel prosesləri gedir. Bu gün biznes elmin bazarında rəqabət üstünlüklərini əldə etməyə imkan verən imkanlarının cəlb edilməsi məqsəduyğunluğunu dərk edir ki, bu da müəssisələri öz elmi bazasını formalaşdırmağa və elmi təşkilatlarla kooperasiya əlaqələrini genişləndirməyə stimullaşdırır.

Digər tərəfdən elmi ictimaiyyət tədricən dərk edir ki, yalnız yeniliklər sahəsində tamamlanmış elmi işlərin mala və ya texnologiyaya çevrilməsi öz nəticəsi olaraq elmi-tədqiqat müəssisələrinin işçilərinin gəlirlərinin yüksəldilməsini, həmçinin bu təşkilatların maliyyə vəziyyətinin

yaxşılaşdırılmasını əldə edir, onları xarici, o cümlədən dövlət maliyyələşdirilməsindən daha az asılı edir.

Qeyd edək ki, məqalədə əks edilmiş tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planının 4.12.-ci “Ali məktəblər, elmi təşkilatlar və araşdırma mərkəzləri tərəfindən sənayenin inkişafı ilə bağlı elmi-tətbiqi, araşdırma və inkişaf etdirmə fəaliyyətinin dəstəklənməsi və sənaye müəssisələri ilə əlaqələrinin genişləndirilməsinə dair təkliflər hazırlanması və aidiyyəti üzrə təqdim olunması” bəndinin icrası çərçivəsində istifadə edilməsi ilə şərtləndirilmişdir.

1. Ali təhsil və elmi-tədqiqat müəssisələrinin və sənayenin qarşılıqlı fəaliyyət modellərinin xarici təcrübəsi

➤ 1.1. Dünya təcrübəsində elmi təşkilatların və biznesin arasında qarşılıqlı fəaliyyət formalarının bütöv kompleksi [3, 4]

Bazar münasibətlərinin dünya təcrübəsində elmi təşkilatların və biznesin arasında qarşılıqlı fəaliyyət formalarının bütöv bir kompleksi işlənilib hazırlanmışdır.

Yeni innovasiya məhsulunun bu məqsəd üçün xüsusi yaradılmış kiçik müəssisə çərçivəsində bazara çıxarılması dünyada elmi-texniki təşkilatların fundamental tədqiqatları əsasında yaradılmış tədqiqatların və işləmələrin nəticələrinin kommersiyalaşdırılmasının ən səmərəli forması qəbul olunur. Bu cür xüsusi kiçik müəssisələrdə yaranan işləmələrin kommersiyalaşdırılması təcrübəsi Elmi-Tədqiqat İnstitutlarının (ETİ) işinin yeni nəticələri ilə gələcəkdə birləşdirilə bilər. Beləliklə, fundamental biliklərin kommersiyalaşdırılan işləmələrə çevrilməsinin yeni modellərinin işlənilməsi baş verir.

Lisenzia sazişləri, patentlərin satışı, fundamental elmi işləmələrin nəticələrinin istifadəsinə dair kommersiya sazişləri. Sənaye tərəfdaşları ilə tədqiqatların maliyyələşdirilməsi zamanı sənaye tərəfdaşının bu istiqamətdə aparılan sonrakı tədqiqatlara mane olmayacağına əmin olmaq üçün tədqiqat təşkilatları tədqiqatların nəticələrinə dair hüquqları qoruyub saxlaya bilər. Sənaye tərəfdaşları tədqiqatların nəticəsinə ilk lisenzia əldə etmək hüququnu almalıdırlar. Beləliklə, tədqiqatların maliyyələşdirilməsində müəssisələrin marağının olmasının təminatı ilə yanaşı, elm sektoru üçün əqli mülkiyyəti qorumaq və kommersiyalaşdırmaq stimulunu təmin etmək mümkündür.

Tədqiqatlara müqavilələr. Bu məsələnin yaxşı əsaslandırılmış həlli yolunun sifarişçiyə təqdim edilməsi ilə “nou-hau” mərhələsi və ya hazır texnoloji avadanlığın sifarişçiyə təqdim edilməsi ilə “sifariş ETTKİ” ola bilər.

Konstruktor və məsləhət xidmətləri. İşləmənin bazara irəliləmə prosesinin hər bir mərhələsində elmi təşkilat layihəni reallaşdıran müəssisəyə konstruktor və məsləhət xidmətləri formasında xidməti dəstək göstərə bilər.

Dövlət ETİ çərçivəsində işləmələrin tətbiqi ilə məşğul olan təsərrüfat hesablı bölmələrin yaradılması. Belə texnologiya transferi şöbələri universitet/ETİ üçün universitetlərdə yaradılan işləmələrin texnoloji auditi, texnoloji marketinq, kommersiyalaşdırma üzrə tərəfdaşların axtarışı, lisenziyaların satışı və yeni müəssisələrin yaradılmasında iştirakı, elmi-texniki fəaliyyətinin nəticələrinin kommersiyalaşdırılması üzrə birgə biznesin kurasiyası və s. kimi əsas olan bir sıra funksiyaları yerinə yetirməlidir.

Sənaye şirkətlərində kompleks tədqiqat proqramları üzrə işləyən elmi-texniki mərkəzlərin yaradılması. Öz işləmələrinin aparılması müəssisələrin innovasiyalarda maraqlı olduğunu əks etdirir və kənar təşkilatlarla müqavilələrinin artırılmasına stimullaşdırır, tədqiqat bölmələri isə elmi-texniki informasiyanın emalını həyata keçirərək şirkətlərin rəqabət strategiyasının təshihə üçün mühüm məlumat mənbəyi kimi xidmət edir.

Tədqiqatların birgə maliyyələşdirilməsi – sonradan sənaye mülkiyyətinin verilməsi ilə sənaye şirkətlərinin dövlət elmi-tədqiqat institutundakı tədqiqatlara cəlb edilməsi; dövlət maliyyələşdirilməsi hesabına həyata keçirilən artıq başa çatdırılmış ETTKİ nəticələrinin birgə tətbiqi üzrə dövlət-özəl şirkət və konsorsiumlarının yaradılması.

Tətbiqi işləmələrinin bilavasitə dövlət prioritetlərindən kənarında büdcədən maliyyələşdirilməsi müsabiqə əsasında və yalnız müəssisələr tərəfindən layihənin ümumi dəyərinin 50%-dək həcmində birgə maliyyələşdirmələrinin olması ilə həyata keçirilməlidir. Belə təşkilat ETTKİ-nin bazarın tələbatlarına istiqamətini təmin edəcəkdir.

Texnoparkların təşkili. Əsas elmi institutlar özəl innovasiya şirkətləri ilə qarşılıqlı əlaqə vasitəsilə innovasiya işləmələrinin tətbiqi üçün öz meydançaları hissəsində texnoparklar yaratmalıdırlar.

Şirkətlərin elmi bölmələri arasında qarşılıqlı əlaqə. Hətta iri şirkətlər artıq bütün zəruri elmi-texniki intizamı əhatə edə bilmir. Buna görə korporativ tədqiqat laboratoriyalarının ixtisaslaşdırılması gücləndirilir və eyni zamanda texnoloji alyanslar, şəbəkə və vençurlar; ixtisaslaşdırılmış tədqiqat, məsləhət, trening və s. xidmətlərin cəlb edilməsi; texnologiyaların alınması - maddiləşdirilən və maddiləşdirilməyən - və s. şəkildə müxtəlif kooperasiya əlaqələri fəal inkişaf edir.

Şirkətlər, universitetlər və ictimai tədqiqat təşkilatları arasında qarşılıqlı əlaqə. Dövlət tədqiqat təşkilatları tədqiqatların generasiyasında və sənaye üçün fundamental bazis biliklərin, yeni metodların, alətlər və texnologiyaların istehsalında əsas oyunçulardır. Sənayenin bu bilikləri qəbul etmək qabiliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu patent-lisenziyalı fəaliyyətin təhlili, yeni kəşflər və nailiyyətlər haqqında məlumatların dərc edilməsi, elmi şəbəkələrə daxil olmanın təmin edilməsi vasitəsilə təmin edilə bilər [3].

Məhz elmi-tədqiqat işləmələrinin və texniki-texnoloji qərarların səmərəli kommersiyyalaşdırılması qabiliyyət tədqiqat universitetinin “vizit kartıdır”. Regionun innovasiya sisteminin formalaşdırılmasının kritik amili məhz tədqiqat universiteti tərəfindən texnologiyaların transferi funksiyasının uğurla reallaşdırılmasıdır.

Ali Təhsil Müəssisəsinin (ATM) bazasında texnologiyaların transferi institutunun reallaşdırılması mexanizmləri biznes-inkubasiya, universitetin xarici maraqlı tərəfləri (steykholder) ilə, xüsusilə iqtisadiyyatın real sektorunun şirkətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin müxtəlif marketing modellərinin yaradılması (onun konkret formaları aşağıdakı istiqamətlər üzrə həyata keçirilə bilər: • tədqiqatların sifarişçisi kimi bilavasitə özəl şirkətlər çıxış edirlər; • şirkətlər ATM ilə birlikdə dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən tədqiqatlarda iştirak edirlər; • patent və müəlliflik hüquqlarından istifadə edilməsi sahəsində müəssisə və ATM-lərinin birgə praktiki fəaliyyəti; • universitetlər və müəssisələr arasında aspirant və müəllim kadrlarının mübadiləsi vasitəsilə bilik və texnologiyaların transferi; • korporasiyaların törəmə bölmələrinin yaradılması, həmçinin yeni elmi işləmələrin və biznes-

modellərin özünəməxsus inkubatorları kimi yeni firmaların yaradılması), maliyyələşdirmə mənbələrinin şaxələndirilməsi və tədqiqat sahəsinin genişləndirilməsidir [4].

Texnoloji dəhliz	Fikir	Tİ	FTKİ	rototip	Kiçik seriya	Seriya istehsal	azar
Tədqiqatların aparılması	x	x	x	x	x		
Kadr təminatı	x	x	x	x	x	x	x
Yihələrin kommersiya fəaliyyətinin ekspertizası	x	x	x	x	x		
Marketing		x	x	x	x	x	x
Əqli mülkiyyətin qorunması	x	x	x	x	x	x	
Texnologiyalarının transferi	x	x	x	x	x	x	
Biznes-inkubasiya			x	x	x		
Kiçik innovasiya müəssisələrinin birbaşa menecmenti			x	x	x		
İnvestisiyaların cəlb edilməsi		x	x	x	x	x	
Məşq (kouçinq)				x	x	x	
Məsləhət vermə	x	x	x	x	x	x	x
Normativ-metodiki təminat	x	x	x	x	x	x	
Texnoloji dəstək				x	x	x	

Mənbə: İnnovasiya-Texnologiya Mərkəzi NNDU, 2011-ci il [4]

Şək. 1. Texnologiyaların transferinə infrastruktur dəstək

➤ 1.2. Rusiya Federasiyası [2]

ATM-lər sənaye ilə müqavilələri aşağıdakı yollarla əldə edir:

- sarafan radiosu. Ən geniş yayılan. Tədqiqatçıların və şirkət təmsilçilərinin illərlə qazanılmış şəxsi əlaqələri.
- konfranslarda işləyib hazırlayanların çıxışları və nəşrlər. Şirkətlərin nümayəndələrinin iştirak etdiyi elmi konfransda professor öz ideyalarını təqdim edir. Əsasən qərb şirkətləri tərəfindən istifadə olunur.
- yuxardan təşkil edilmiş görüş meydançaları. Texnoloji platformalar (korporasiyaların problemlərinin və ATM-lərin onların ödənilməsi imkanlarının müzakirə edilməsi yeri kimi), forumlar, sərgilər və vakansiyaların yarmarkası.

BAZA KAFEDRASASI

Gələcək mütəxəssislərin təliminin

SAHƏLƏRARASI KOMMUNİKASIYA VƏ
SAHƏLƏRİN PROQNOZLAŞDIRILMASI
(FORSAYTI) ÜÇÜN MÜSTƏQİL

ənənəvi yanaşması

MEYDANÇALAR: açıq innovasiyaların müstəqil assosiyasiyaları, klasterlər, texnoloji platformalar

TEKNOLOGİYALARIN NÜFUZ ETMƏSİ

Öz məhsulu vasitəsilə gələcək istifadəçinin əhliləşdirilməsi (İT, tibbi)

Sahələrin proqnozlaşdırılması (forsaytı)

Ən riskli R&D layihələrinin ötürülməsi

Şirkətə cəlb oluna biləcək hazır komandaların yaradılması

Şirkətlərin tədqiqat yol xəritəsinə (roadmap) daxil olması

Unikal mütəxəssislər ilə əməkdaşlıq

Ən riskli R&D layihələrinin ötürülməsi

Unikal mütəxəssislər ilə kooperasiya

ATM-in ƏTRAFINDA MÜŞTƏRƏK LABORATORİYALARIN, ETİ VƏ ŞİRKƏTLƏRİN YARADILMASI

TƏSƏRRÜFAT MÜQAVİLƏLİ FƏALİYYƏT

Dövlət korporasiyalarından sifarişlərin birgə cəlb edilməsi

ETİ/ETTKİ-lərin sifarişi və

yerinə yetirilməsi

Risqlərin azaldılması – universitetin strukturundan asılı olmaması

Translyator-təlimçilərin real iş istehsalı haqqında biliklərlə təlimatlandırılması

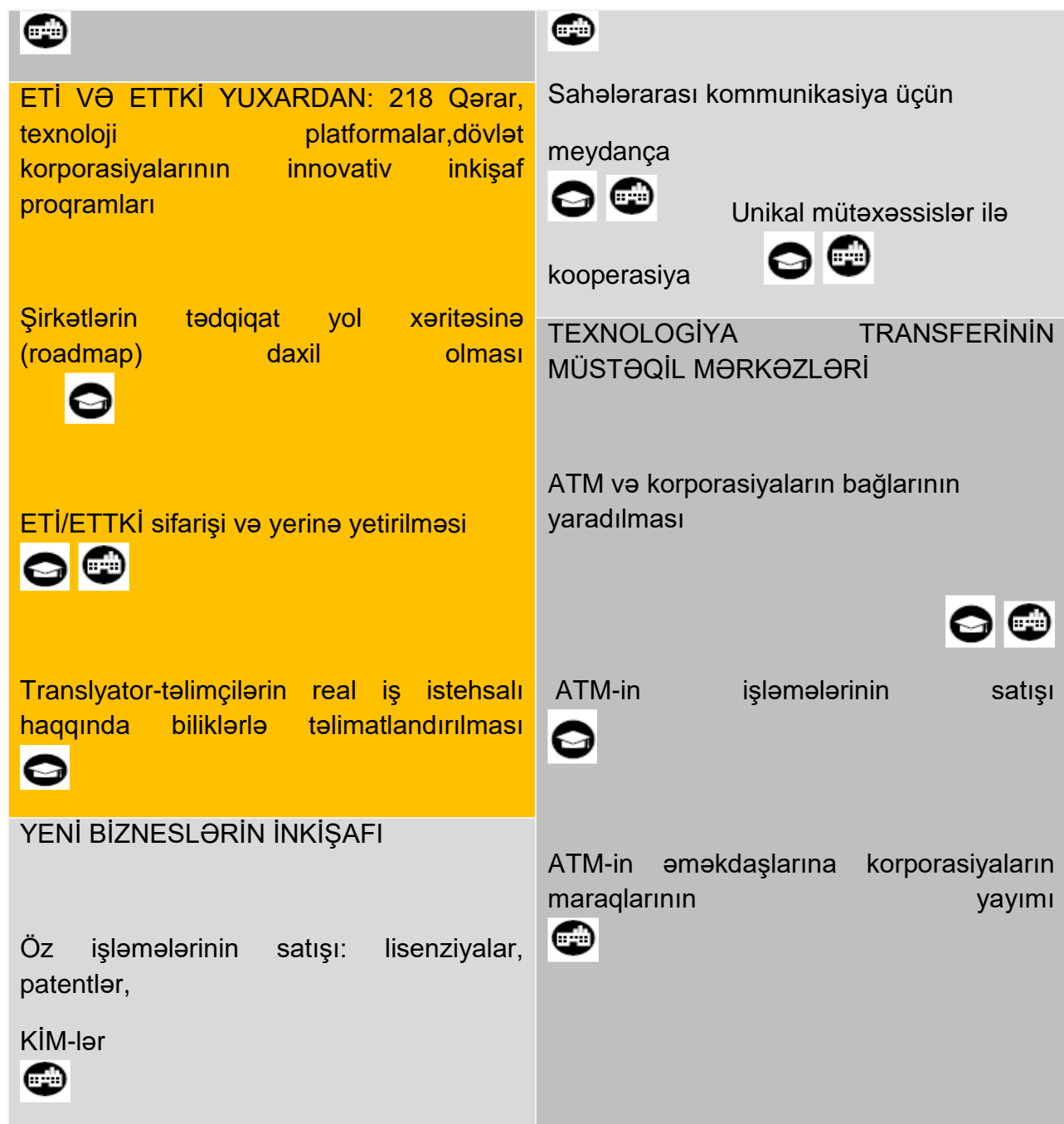

MİLLİ TƏDQIQAT UNİVERSİTETLƏRİNİN VƏ ŞİRKƏTLƏRİN QARŞILIQLI FƏALİYYƏTİ

QAÇMIŞ ETİ

ETİ/ETTKİ sifarişi və yerinə yetirilməsi

Ümumi istifadəli avadanlıq

- ATM-lər üçün aktual olan funksiyalar

- Sənaye üçün aktual olan funksiyalar

Mənbə: [2 , s. 5]

Şək. 2. Rusiyada Ali Təhsil Müəssisəsi (ATM) və sənayenin qarşılıqlı fəaliyyət modelləri

- Dövlət korporasiyaları rəhbərlərinin ATM-ə səfərləri.
- Təsadüfi görüşlər.
- Kommersiya təkliflərinin göndərilməsi. Zəif yayılmışdır və çox səmərəsiz hesab olunur.

ATM və korporasiyaların qarşılıqlı əlaqəsinin əsas problemləri sırasında elmi-tədqiqat prosesində iştirak edə biləcək və sənaye müəssisələrinin nümayəndələri üçün tədqiqatçı-işləyib hazırlayanların dilini və əksinə çevirə biləcək insanların və qurumların olmamasıdır.

Ümumiyyətlə, texno-brokerin ideal portretini aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

1. Ərzaq və tədqiqat yol xəritələri ilə iş (yol xəritə, roadmap):
 - şirkətlərin ərzaq, yol xəritələrini oxumaq qabiliyyəti.
 - öz şəxsi tədqiqat yol xəritələrini tərtib etmək qabiliyyəti.
2. Sənaye və işləyib hazırlayanlar ilə ünsiyyət bacarığı.
3. Məhsulun idarə edilməsi və kommersiya təkliflərinin hazırlanması.
4. Səlahiyyətləri toplamaq və onlardan sonrakı ETTKİ-nin nəticələrinin kommersiyalaşdırılmasında istifadə etmək bacarığı.
5. Sistemli düşünmə bacarığı.

Texno-broker = layihənin biznes-məsləhətləşdirilməsi + texnologiyaya dərinləndirilməsi.

Mümkün lokallaşdırılmaya gəldikdə isə:

- mərkəzi səviyyədə - ATM-in elmi idarə olunması;
- aşağı səviyyədə - kafedralar və laboratoriyalarda ayrı-ayrı texno-brokerlər [2 , s. 22, 23,

26, 28].

✓ 1.2.1. Tatarıstan Respublikası [12]

Tatarıstanın aparıcı tədqiqat mərkəzlərinin və sənaye müəssisələrinin bir-birini tamamlayan kooperasiyası əsasında Rusiya ərazisinin ən dinamik inkişaf edən ərazilərindən biri – avtomobilqayırma və avtokomponentlərin istehsalı, neftçixarma və neft-kimya ixtisaslaşması ilə Kamsk innovasiya klasterinin mühəndislik işlərinin tam mərhələsini təmin edən, yeni müəssisələr və rəqabət qabiliyyətli biznes müəssisələri üçün kadrların hazırlanması və injiniring işlərinin tam siklini təmin edən injiniring mərkəzi yaradılmışdır.

Mərkəzin məqsədləri aşağıdakılardır:

- sənayenin yüksək texnologiyalı sahələrinin qarşısında duran vəzifələri həll etməyə qadir olan elmi-texniki tədqiqatlar və işləmələrin potensialının inkişafı üçün bazanın yaradılması;
- müxtəlif sahələrin əmək bazarının ehtiyaclarına cavab verən innovasiya yönümlü kadrların məqsədli hazırlığı;
- elmi-pedaqoji işçilər, aspirant və tələbələrin elm tutumlu istiqamətlər üzrə ən yeni istehsalat texnologiyaları sahəsində birgə elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor fəaliyyətinin stimullaşdırılması;
- elm, təhsil və biznesin Rusiya və xarici nümayəndələrin İnjiniring Mərkəzlərinin işinə cəlb olunması;
- müxtəlif elm-təhsil mərkəzlərinin biznes nümayəndələri ilə qarşılıqlı fəaliyyət çərçivəsində elmi-tədqiqat fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi üzrə xarici təcrübənin mənimsənilməsi;
- işləmələr sahəsində mövcud olan texnoloji geriliyin aradan qaldırılması [12].

➤ 1.3. Avropa Komissiyası [7]

2003-cü ilin aprel ayında Avropa Komissiyası "Tədqiqatlara investisiyalar: hərəkətlər planı" informasiya sənədini işləyib hazırlamışdır. Bu plan dövlət-iştirakçılar üçün konkret tədbirlərin

reallaşdırması üçün dörd blok şəklində təsəvvür edilmiş tövsiyələri daxil edir. Hərəkətlərin birinci bloku Avropa Birliyi ölkələrinin daxilində, Avropa Birliyin üzvlərinin dövlətlərarası qarşılıqlı münasibətlərində və başqa ölkələrlə əlaqələndirmənin inkişafına yönəldilmişdir. Tədbirlərin ikinci bloku tədqiqatlar və texnologiya innovasiyaları sahəsində dövlət dəstəyinin təkmilləşdirilməsinə yönəldilmişdir. Bu blok alimlərin karyera artması, sənayenin və inkişafın ehtiyaclarına dövlət tədqiqatlarının yaxınlaşdırılması və avropa və milli dövlət maliyyə alətlərinin potensialının tam reallaşdırılması üçün imkanların yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlərin qəbulunu nəzərdə tutur. Tədbirlərin üçüncü bloku tədqiqatların dövlət maliyyələşdirilməsinin həcmnin artımına kömək etməlidir. Dördüncü blok tədqiqatların və texnologiya innovasiyalarının nəticələrinin müdafiəsini yaxşılaşdırmağa çağırılmışdır [7, c. 148].

➤ 1.4. Böyük Britaniya [6, 7]

Böyük Britaniyada Uorika universitetində 80-ci illərdə xarici dünya ilə əlaqələrin qaydaya salınmasına işləyən və eyni zamanda təhsil müəssisəsinin əlavə qazanclarının etibarlı kanalları olan bir neçə struktur bölmələr yaradılmışdır – istehsal qrupu, elmi park, biznes məktəbi, sənaye inkişafının bölməsi və s.

İnnovasiya fəaliyyətinin aparılmasının infrastruktur əsasının fəal formalaşdırılmasını da qeyd etmək lazımdır. Xüsusilə texnologiya inkişafı sahəsində məsləhət və servis xidmətlərini həyata keçirən şirkətlər geniş vüsət almışdır. Belə şirkətlər əvvəlcə universitetlərin əsasında yaradılmış və gənc innovasiya şirkətləri üçün ofisləri və laboratoriyaları təqdim edən müxtəlif innovasiya mərkəzlərinin sahibi olmuşdurlar. Həmçinin onlar innovasiya ideyalarını işləyib hazırlayanlar və belə ideyaları təcrübədə istifadə etməyə hazır olan biznes nümayəndələri arasında vasitəçilik fəaliyyətində iştirak edirlər.

Faradey İcmaları Böyük Britaniyada elmin və biznesin əməkdaşlığının qaydaya salınması üzrə müvəffəqiyyətli layihə olmuşdur – tədqiqat və texnologiya təşkilatları, universitetləri, peşəkar institutları, ticarət assosiasiyaları və şirkətləri daxil edən müxtəlif təşkilatların və institutların icmasıdır.

Ali Təhsilin İnnovasiya Fondu (ATİF) ATM-lərin elmi tədqiqatlarının maliyyələşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Fond tərəfindən ayrılan vəsaitlər universitetlərə bizneslə əlaqələrin əlaqələndirilməsi və texnologiyaların ötürülməsi üçün ofisləri açmağa; tədqiqat fəaliyyətinin, məsləhət vermənin və təhsil xidmətlərinin marketinq təhlilini müəssisələrə təmin etməyə; sərbəst şirkətləri yaratmağa; tələbələrin sahibkar bacarıqlarına təlimini həvəsləndirməyə və ya təmin etməyə; müəssisələrdə tələbələrə iş yerlərini əlaqələndirməyə və ya təqdim etməyə imkan verir [7, c. 149-151].

Universitet axtarış əkin fondlarının Hökumət fondunun fəaliyyəti olduqca məhsuldardır. Onlar təcrübəli menecerlərin xidmətlərinin maliyyələşdirilməsi, əqli mülkiyyətin müdafiəsi, kommersiyalaşdırmadan əvvəl ETTKİ-lərin həyata keçirilməsi, prototiplərin işlənilib hazırlanması, biznes-planların hazırlanması, hüquqi xərclərin ödənilməsi və s. üçün yaradılırlar. Onların formalaşdırılması proqramının büdcəsi Wellcome Trust trası, Gatsby Charitable Foundation fondu və Böyük Britaniya Hökumətinin vəsaitlərinin qatqılarının hesabına yaranır. Fondlar nəticədə özü ödəyən və mümkün qədər minimum bürokrasiya olmalıdırlar. Elmi tədqiqatların maliyyələşdirilməsi qismən kommersiya təşkilatlarının hesabına həyata keçirilir. Özəl şirkətlərlə əməkdaşlıq iki istiqamət üzrə həyata keçirilir:

- özəl şirkətlər tədqiqatların sifarişçiləri kimi çıxış edir;
- şirkətlər dövlətlə maliyyələşdirilən tədqiqatlarda iştirak edir.

Ali təhsilin və biznesin qarşılıqlı fəaliyyətinin tiplərini dörd kateqoriyaya bölmək olar:

- tədqiqat fəaliyyətilə əlaqədar olan xidmətlər (tədqiqat layihələrinin maliyyələşdirilməsi və elmi və texniki vasitələrdən istifadədə əməkdaşlıq);
- artıq mövcud olan biliklərdən istifadə (praktik məsləhətlərdə ümumiləşdirilmiş təcrübənin, patentlər və müəllif hüquqlarının tətbiqi);
- kadrların hərəkətliyi və mübadilə sxemləri (ATM-lər və müəssisələr arasında biliklərin mübadilə vasitəsi kimi tələbələr və heyət ilə mübadilə);
- yeni və törəmə şirkətlərin yaradılması (təhsil almış insanların dəstək sxemləri, şirkətlərin yaradılması, elmi inkubatorların inkişafı) [6].

➤ 1.5. ABŞ [5, 6, 7]

ABŞ-ın İnnovasiya tərəfdaşlığını seçmək lazımdır ki, onun çərçivəsində ştatlar və federal idarələr, universitetlər və sənaye yeni texnologiyaların tətbiqi sahəsində əməkdaşlıq edirlər. Universitetlərin tədqiqat strukturları, federal idarələr, federal laboratoriyalar, ştatlar və ərazilərin hakimiyyəti, sənayenin özəl sektorları, maliyyə-kredit müəssisələrinin tədqiqatlar və işləmələr sahəsində dövlət-özəl kooperasiya razılaşmaları və innovasiya-texnologiya tərəfdaşlıqları formalarında kooperasiya geniş tətbiq edilir [7, c. 151].

Təcrübə şahidlik edir ki, ən dinamik inkişafı o regionlar alır ki, orada innovasiya klasterləri – müəssisələrin (sənaye şirkətləri, tədqiqat mərkəzləri, elmi müəssisələrin), texnologiya zəncirilə əlaqəli olan ixtisaslaşdırılmış təchizatçıların, əsas istehsalçıların və istehlakçıların şəbəkələrinin ərazi təmərküzləşməsi əsasında dövlət idarəetmə orqanlarının kompleksləri formalaşdırılmışdır [5, c. 27].

ABŞ-da elmi və innovasiya fəaliyyətinin dəstəyi üçün ABŞ-ın Milli elm fondu yaradılmışdır. Fond inteqrasiya birləşmələrinə maliyyə, informasiya, təşkilati dəstəyi göstərən bir sıra proqramlar reallaşdırır. Onların sırasında:

- Kiçik biznesin innovasiya tədqiqatları proqramı – Small Business Innovation Research. Dövlət vəsaitləri öz federal agentlikləri vasitəsilə yüksək riskli layihələrin ən ilkin mərhələsinə yatıraraq bir növ "biznes-mələk" kimi çıxış edir.

- Kiçik biznesin müəssisələrinə onların universitetlər və federal elmi mərkəzlər kimi gəlirsiz tədqiqat təşkilatları ilə birgə ETTKİ-lərin həyata keçirilməsi üçün maliyyə dəstəyini təqdim edən STTR proqramı. Proqramın şərtlərinə görə tədqiqat təşkilatında tədqiqat işinə töhfə 30%-dən az olmayaraq, kiçik müəssisənin töhfəsi isə 40%-dən az olmayaraq təşkil etməlidir. Tədqiqat təşkilatı və müəssisə öz aralarında yaradılan əqli mülkiyyətin onların arasında necə bölüşdürülməsi haqqında razılaşmanı bağlamalıdırlar.

Ali təhsilin və biznesin qarşılıqlı fəaliyyətinin inkişafı əqli mülkiyyət hüquqlarının reallaşdırması problemlərini doğurur. Bu problemin həlli üçün ATM-in və biznesin arasında vasitəçilər rolunu icra edən təhsil və elmi-texniki xidmətlərin dünya bazarlarına əqli əməyin məhsullarının transferi üzrə agentliklərin (mərkəzlər) yaradılması səmərəlidir. Onlar ATM-lər nəzdində yaradılırlar, lakin hüquqi olaraq ATM-in tərkibində ola bilərlər. Adlandırılmış agentliklərin əsas funksiyaları:

- ən perspektivli layihələrin seçilməsi;

- əqli mülkiyyətin subyektlərinin hüquqi müdafiəsinin təminatı;
- əqli əməyin obyektlərinin satışında milli maraqların müdafiəsinin təminatı;
- mövqə təyinetmə və əqli əməyin məhsullarının milli və dünya bazarlarında satışı [6].

➤ 1.6. İsveç [1, 7]

Qarşılıqlı təsirin daha bir səmərəli modeli İsveçdə yaradılmışdır. İnnovasiya fəaliyyəti sahəsində dövlət siyasətini reallaşdıran əsas dövlət idarəsi İsveçdə İnnovasiya sistemləri üzrə Hökumət agentliyidir (bundan sonra – "VINNOVA"). VINNOVA-nın fəaliyyətinin əsas məqsədləri:

- universitetlərin və tədqiqat institutlarının arasında bir tərəfdən, sənaye şirkətləri arasında, digər tərəfdən daha səmərəli qarşılıqlı fəaliyyətin təminatı;
- elm və işləmələrin riskli, lakin bununla belə gələcəkdə inkişaf potensialına malik olan sahələrinin stimullaşdırılması;
- tədqiqat nəticələrinin kommersionlaşdırılması prosesində ATM-lərin dəstəyinin gücləndirilməsi.

İsveçdə ATM-lərin onlarla yaradılmış əqli fəaliyyətin nəticələrinin kommersionlaşdırılmasının azadlığını və yaradılmış işləmələrdən həm dövlət, həm də bütövlükdə cəmiyyətlə qaytarmaların əldə edilməsinə yönələn alətlərlə birləşdirilən kifayət qədər uğurlu model reallaşdırıla bilinmişdir. "Ali təhsil haqqında" Qanuna əsasən ATM-lər cəmiyyətlə qarşılıqlı fəaliyyət göstərməyə və hesabat formasında öz fəaliyyəti haqqında informasiyanı Ali təhsil üzrə Agentliyə təqdim etməyə məcburdur. Bu normaya əsasən 1996-cı ildən İsveçdə ATM-lər innovasiya fəaliyyətinin aparılması hüququnu almışdır. ATM-lərin və biznesin əməkdaşlığının formaları müxtəlif ola bilərlər:

- tədqiqat nəticələrinin kommersionlaşdırılması ilə məşğul olan xüsusi bölmələrin ATM-lərdə yaradılması;
- xarici iştirakçılarla əməkdaşlıq üzrə xüsusi məsləhət təşkilatlarının və forumların təsis edilməsi;
- iqtisadi və hüquq məsələləri üzrə məsləhət verən ixtisaslaşdırılmış bölmələrin yaradılması, məsələn, tələbələr və professorlar üçün müqavilələrin tərtib edilmələri məsələləri üzrə kurslar;
- holdinq firmalarının yaradılması (əsas məsələlər – müvafiq ATM-in nəzdində məqsədi tədqiqat fəaliyyətinin nəticələrinin kommersion yayılmasına kömək etməkdən ibarət olan şirkətlərin səhmlərilə sahiblik, sərəncam və idarə edilməsi).

İsveçdə dövlət ATM-lərin kommersion fəaliyyətinə fəal qarışmağı məqsədmüvafiq hesab etmir və onlarda öz təsirini şüurlu olaraq məhdudlaşdırır: dövlətə məxsus olan bu şirkətlərin səhmləri 1998-ci ildə onların nəzdində olan ATM-lərin idarə edilməsinə ötürülmüşdür.

ATM-lərin və biznesin arasında əlaqələrin qaydaya salınmasında əhəmiyyətli rolu 1990-cı illərin ortalarında fəaliyyətinin məqsədi ATM-lərin tədqiqat fəaliyyətinin nəticəsində yaradılmış patentlənmiş texnologiyaların yayılması üçün yaradılmış şirkətlər olmuşdur (həmçinin ATM-lərə və yerli bələdiyyələrə və ya regional hakimiyyətə birgə məxsus ola bilərlər). Adətən belə şirkətlər ixtiraların və müqavilələrin patentləşdirməsi məsələlərinə toxunan məsləhətlər təqdim edir, həmçinin kommersion potensialının predmetinə tədqiqatların nəticəsinin ekspertiza xidmətlərini göstərir. Nəticənin kommersion faydasını təsvir etdiyi halda onların məsələsi daha genişdir – onlara müştəriləri tapmaq və ya başqa üsulla ixtiraçı ilə əməkdaşlıqda nəticənin reallaşdırılmasına imkan yaratmaq lazımdır. Bu halda bütün maliyyə xərcləri və riskləri belə təşkilatlar öz üzərinə götürür, layihənin

reallaşdırılmasından gəlirlər isə onlar və ixtiraçılar arasında onların arasında bağlanmış müqavilələrə əsasən bölünürlər.

İsveçdə biznesin, dövlətin və universitetlərin əməkdaşlığının daha bir forması ekspertiza mərkəzləridir ki, onların əsas məsələsi problemləli yönəlmiş fənlərarası tədqiqatların aparılmasına, həmçinin yeni biliklər və səlahiyyətlərin yeni məhsullara, proseslərə və xidmətlərə dəyişdirilməsinə kömək etməkdir [7, c. 151-152].

1998-ci ildə İsveç Hökuməti ilə innovasiya texnologiyalarının kiçik biznes şirkətlərinə ötürülməsinin dəstəyi üçün xüsusi proqram (TUFF) yaradılmışdır. Belə tədbirlərin çərçivəsində əsas vurğu xüsusi təşkilatların – texnologiya brokerlərinin yaradılmasına edilir. Bu proqram çərçivəsində brokerlərin təlimi və sertifikatlaşdırılması, xüsusi məlumat şəbəkəsinin yaradılması həyata keçirilir [1].

2. ETTKİ-nin stimullaşdırılmasının xarici təcrübəsi

➤ 2.1. İnkişaf etmiş ölkələr: dövlət tənzimlənməsinin birbaşa və dolay vasitələri [8, 9, 10]

İnkişaf etmiş ölkələrdə ETTKİ-nin stimullaşdırılmasında əsas rol dövlət tənzimlənməsinin birbaşa və dolay vasitələrinə verilir [8, 9]. Birbaşa metodlara aiddir:

- elmi infrastrukturun yaradılması;
- elmi işləmələr aparən müəssisə və təşkilatlara güzəştli şərtlərlə kreditlər verilməsi;
- innovasiya müəssisələrinin təşkili üçün dövlət əmlakı və torpaq sahələrinin güzəştli şərtlərlə ödənişsiz ötürülməsi və ya təchizatı;
- nəticədə ölkə iqtisadiyyatında geniş istifadə edilən innovasiyaların tətbiqinə əsasən müqavilələr şəklində dövlət sifarişləri;
- innovasiya-investisiya fəaliyyətinin xüsusi rejimi ilə elmi-texniki zonaların yaradılması.

Dolay metodlara aiddir [9]:

- elmin yeni istiqamətlərinin inkişafı;
- elmi-tədqiqat fəallığını stimullaşdıran qanunvericilik normaları;
- innovasiya sahəsində həyata keçirilən investisiyalara vergi güzəştləri;
- ETTKİ-lərin keçirilməsinə xərclərin silinməsi;
- investisiya vergi krediti;
- vergi dərəcələrinin endirilməsi;
- innovasiya layihələrin reallaşdırılmasından mənfəətə münasibətdə bir neçə il ərzində vergi tətilləri;
- texnoparkların və s. hüdudlarında xüsusi güzəştli vergiqoyma ilə vergi zonalarının istifadəsi.

İnnovasiya vergi kreditlərinin tətbiqinin dünya təcrübəsi göstərir ki, onların verilməsi mexanizmi mənfəət vergisi üzrə vergi öhdəliklərinin daha gec vaxta möhləti deyil (investisiya (innovasiya) layihəsinin yerinə yetirilməsinin bitirilməsi üzrə büdcəyə xeyli ödənişlərə nisbətən ödənişlərin zərurətinə gətirəcək və innovasiya cəhətdən fəal müəssisələrin maliyyə vəziyyətinə xeyli təsir edəcəkdir), hesablanmış verginin məbləğinin müəyyən bir faizə - ETTKİ-yə xərclərinin həcmindən 4-dən 30%-ə qədər və (və ya) müəyyən vaxt ərzində onların artımından orta hesabla 20-dən 50 %-ə qədər azalmasını nəzərdə tutur [10].

✓ 2.1.1. ABŞ: güzəştlər və əlavə hüquqlar [6]

ABŞ-da ETTKİ-ləri yerinə yetirən korporasiyaların dəstəyi üçün bir sıra güzəştlər və əlavə hüquqlar nəzərdə tutulmuşdur: dövlətə məxsus olan sənaye avadanlığının və elmi laboratoriyaların pulsuz istifadəsi; xammalın və materialların alınmasına güzəştlər; gəlirə vergi endirimi; dövlət torpağının pulsuz icarəsi; mütəxəssislərin xaricdə yenidən hazırlanmasına güzəştlər və s. [6].

➤ **2.2. İƏİT ölkələri: vergi stimullaşdırılması [8, 11]**

Vergi ayırmalarının ETTKİ-lərə xərclərin artımını dəyərindən asılı olaraq stimullaşdırıcı təsiri ondan ibarətdir ki, mənfəətin vergi qoyması məqsədilə ümumi xərclərə ETTKİ-yə real olaraq çəkilməmiş xərclərdən böyük məbləğ aiddir. ETTKİ-yə xərclərinin artım dinamikasından asılı olaraq vergi kreditinin təqdim edilməsi bu xərclərin fəal artırılmasına səmərəli stimulları yaradır.

Lakin innovasiya fəaliyyətinin subyektləri üçün vergi güzəştlərinin modifikasiyasının müasir meyilləri ETTKİ-yə xərclərin artım dinamikası ilə əlaqəli olan vergi kreditlərinin təqdim edilməsi və həcmə güzəştlər metodu üzrə vergi kreditlərinin təqdim edilməsinə keçid zamanı dövlətin rolunun tədricən azalmasını (tam imtina perspektivi ilə) göstərir [11]. Bu onunla əlaqəlidir ki, həcmə güzəştlərin təqdim edilməsində büdcə sistemi üçün vergi itkilərini proqnozlaşdırmaq imkanı vardır. Bundan başqa belə yanaşma vergi nəzarəti orqanları ilə güzəştlərin idarəedilməsinə xərcləri azaldacaq və vergi ödənişlərinin minimallaşdırılması və yayınması üçün imkanları məhdudlaşdıracaqdır.

Böhranın təsiri altında dünya və yerli iqtisadiyyatların əhəmiyyətli yenidən qurulmasını həyata keçirmək məqsədilə hökumətlər ETTKİ-lərin stimullaşdırılması üçün dövlətin vergi siyasətinin ən səmərəli alətlərindən biri olan əsasən vergi güzəştlərini istifadə edirlər [8].

Cədvəl 1

İƏİT ölkələrində 2008-ci ildə ETTKİ-nin vergi stimullaşdırılması

Sıra №-si	Ölkə	Aşağıdakılar üzrə vergi güzəştinin ölçüsü:		Kiçik və orta müəssisələr üçün vergi güzəştlərinin ölçüsü
		ETTKİ-lərə xərclərin həcmi, %	ETTKİ-lərə xərclərin artımı, %	
Vergi krediti				
1	İrlandiya	20	20	
2	İspaniya	30	50 (2 il)	
3	İtaliya	10		ETTKİ-lərə xərclərin 30%
4	Kanada	20		ETTKİ-lərə xərclərin 35%
5	Koreya	7	40	ETTKİ-lərə xərclərin 15%: xərclərin artımının 50% (4 il)
6	Meksika	30		
7	Niderlandlar	4		ETTKİ-lərə xərclərin 42%
8	Yeni Zelandiya	15		
9	Norveç	8		ETTKİ-lərə xərclərin 20%
10	Polşa	30		ETTKİ-lərə xərclərin 50%
11	ABŞ		20	

12	Türkiyə	4		
13	Fransa	10	40 (2 il)	yeni yaradılmış elmi müəssisələr üçün
14	Yaponiya	10		ETTKİ-lərə xərclərin 12%
Vergi bazasından çıxarılma				
15	Avstraliya	125	175 (3 il)	
16	Avstriya	12	135 (3 il)	
17	Belçika	113,5		ETTKİ-lərə xərclərin 118,5%
18	Böyük Britaniya	125		ETTKİ-lərə xərclərin 150%
19	Daniya	150		150% (əlavə)
20	Macarıstan	200-400		
21	Çexiya	200		

Mənbə: [8, c. 490]

✓ **2.3. Rusiya Federasiyası: innovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin dolayı alətləri [8]**

Cədvəl 2

Rusiya Federasiyasında ETTKİ-nin stimullaşdırılması məqsədilə innovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin dolayı alətləri

Alət	ETTKİ-lərin stimullaşdırılması üçün xarakteristikası və tətbiqinin xüsusiyyətləri
ƏDV-dən azad edilmə	<p>ETTKİ-lərin tərkibində aşağıdakı fəaliyyət növlərinin yerinə yetirilməsi şərtində bu azad edilmə təqdim edilir:</p> <ul style="list-style-type: none"> - mühəndislik obyektinin və ya texniki sistemin konstruksiyasının işlənilib hazırlanması; - yeni texnologiyaların işlənilib hazırlanması; reallaşdırılması üçüncü şəxslər üçün nəzərdə tutulmayan maşın, avadanlıq, materialların təcrübi nümunələrinin yaradılması, onların sınaqdan keçirilməsi; - təsərrüfat müqavilələri əsasında təhsil idarələri və elmi təşkilatlarla həyata keçirilən; - büdcə və RF VK-da qeyd edilmiş xüsusi fondların vəsaitləri hesabına həyata keçirilən. <p>Burada vergiödəyici bu güzəştin tətbiqindən imtina etmək hüququndadır. Analoxları RF-də istehsal edilməyən texnoloji avadanlığın gətirilməsi ƏDV və gömrük ödənişlərindən azad edilmişdir.</p>
Xərclərin yüksəldilmiş çıxarılması	<p>ETTKİ xərclərinə aid edilən xərclər maddələrinin siyahısı: əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlərin amortizasiya; əməyin ödənilməsinə xərclər; maddi xərclər; bilavasitə ETTKİ-lərin yerinə yetirilməsilə əlaqədar digər xərclər (əməyin ödənilməsinə yuxarıda qeyd edilmiş xərclərin 75%-dən çox olmayaraq); işlərin yerinə yetirilməsinə müqavilələr üzrə işlərin qiyməti (ETTKİ-lərin</p>

	sifarişçisi üçün); ETTKİ-lərin maliyyələşdirilməsinin Texnoloji in- Cədvəl 2-nin ardı
	Kişafına, Rusiya Fondu və digər sahəvi və sahələrarası fondların formalaşdırılmasına ayırmalar (reallaşdırmadan gəlirlərin 1,5%-dən çox olmayaraq). 2012-ci ilin 1 yanvarından 1,5 əmsal ilə ETTKİ-lərin müəyyən növlərinə xərclərin çıxarılmasının dəqiqləşdirilmiş qaydaları qüvvəyə minir.
Vergi krediti	RF Vergi Kodeksi aşağıdakıların mövcudluğunda belə krediti şirkətlərə əldə etməyə imkan verir: ETTKİ və ya öz istehsalının texniki yenidən qurulması; tətbiqi və ya innovasiya fəaliyyəti; enerji səmərəli obyektlərin yaradılmasına investisiyaları. Vergi güzəştinin təqdim edilməsinin əsas şərtləri: mənfəət vergisi, həmçinin regional və yerli vergilər üzrə; 1 ildən 5 ilədək müddətə; RF MB-nin yenidən maliyyələşdirilməsi dərəcəsinin 50%-dən 75%-dək faiz dərəcəsi ilə; verginin azaldılması məbləği 50%-i keçmir.
Sürətləndirilmiş amortizasiya	Qeyri-maddi aktivlərin bəzi növləri üzrə amortizasiyanın iki illik müddəti. Yalnız elmi-texniki fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün istifadə edilən əsas vəsaitlər üçün xüsusi əmsal (3-dən yüksək olmayaraq)
Cari dövrdə kapital xərclərinin çıxarılması	Standart “amortizasiya mükafatı”. EHM-lər, məlumatlar bazaları üçün proqramların işlənilməsi, hazırlanma, uyğunlaşdırma, modifikasiya, quraşdırılma, testləşdirmə, müşayiət edilmə və reallaşdırılmasını həyata keçirən Rusiya təşkilatları üçün – EHM-lərin əldə edilməsinə xərclərin birdəfəlik çıxarılması. Bu güzəştin tətbiqi üçün şərtlər: İT təşkilatı kimi dövlət akkreditasiyası; İT fəaliyyətdən gəlirlərdən pay – bütün gəlirlərin cəmində 90%-dən az olmayaraq, o cümlədən xarici şəxslərdən 70%-dən az olmayaraq; işçilərin orta siyahı sayı – 50 nəfərdən az olmayaraq,

Mənbə: [8, c. 491]

İnnovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasının xarici təcrübəsi ETTKİ-nin birbaşa dövlət maliyyələşdirilməsindən onların dolaylı stimullaşdırılmasının metodlarına tədricən keçidini göstərir [8].

3. Tədqiq edilmiş təcrübə əsasında qruplaşdırılmış təkliflər-mexanizmlərinin hazırlanması

Ali təhsil və elmi-tədqiqat müəssisələrinin və sənayenin qarşılıqlı fəaliyyət modelləri (dünya təcrübəsində elmi təşkilatların və biznesin arasında qarşılıqlı fəaliyyət formalarının bütöv kompleks olaraq, həmçinin Rusiya Federasiyası, Tatarıstan Respublikası, Avropa Komissiyası çərçivəsində, Böyük Britaniya, ABŞ, İsveçdə) və ETTKİ-nin stimullaşdırılması vasitələri (inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət tənzimlənməsinin birbaşa və dolaylı vasitələri, ABŞ-da güzəştlər və əlavə hüquqlar, İƏİT

ölkələrində vergi stimullaşdırılması, Rusiya Federasiyasında innovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin dolaylı alətləri) sahələrində xarici təcrübələrə baxaraq ümumiləşdirilmiş nəticələr əsasında müvafiq istiqamətlər üzrə qruplaşdırılmış təkliflər-mexanizmlər tərəfimizdən hazırlanmışdır:

1. Ali Təhsil Müəssisə (ATM), ETİ-lər çərçivəsində:

- dövlət ETİ çərçivəsində işləmələrin tətbiqi ilə məşğul olan təsərrüfat hesablı bölmələrin yaradılması (texnologiya transferi şöbələrinin əsas funksiyaları universitetlərdə yaradılan işləmələrin texnoloji auditi, texnoloji marketing, kommersiyalaşdırma üzrə tərəfdaşların axtarışı, lisenziyaların satışı və yeni müəssisələrin yaradılmasında iştirakı, elmi-texniki fəaliyyətin nəticələrinin kommersiyalaşdırılması üzrə birgə biznesin kurasiyası və s. yerinə yetirilməsidir);

- ATM bazasında texnologiyaların transferi institutunun reallaşdırılması mexanizmləri biznes-inkubasiya, universitetin xarici maraqlı tərəfləri (steykholder) ilə, xüsusilə iqtisadiyyatın real sektorunun şirkətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin müxtəlif marketing modellərinin yaradılması (onun konkret formaları aşağıdakı istiqamətlər üzrə həyata keçirilə bilər: - tədqiqatların sifarişçisi kimi bilavasitə özəl şirkətlər çıxış edirlər; - şirkətlər ATM ilə birlikdə dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən tədqiqatlarda iştirak edirlər; - patent və müəlliflik hüquqlarından istifadə edilməsi sahəsində müəssisə və ATM-lərinin birgə praktiki fəaliyyəti; - universitetlər və müəssisələr arasında aspirant və müəllim kadrlarının mübadiləsi vasitəsilə bilik və texnologiyaların transferi; - korporasiyaların törəmə bölmələrinin yaradılması, həmçinin yeni elmi işləmələrin və biznes-modellərin özünəməxsus inkubatorları kimi yeni firmaların yaradılması), maliyyələşdirmə mənbələrinin şaxələndirilməsi və tədqiqat sahəsinin genişləndirilməsi;

- universitetdə xarici dünya ilə əlaqələrin qaydaya salınmasına işləyən və eyni zamanda təhsil müəssisəsinin əlavə qazancların etibarlı kanalları olan bir neçə struktur bölmələrin - istehsal qrupu, elmi park, biznes məktəbi, sənaye inkişafının bölməsi və s. - yaradılması;

- texnologiya inkişafı sahəsində məsləhət və servis xidmətlərini həyata keçirən, gənc innovasiya şirkətləri üçün ofisləri və laboratoriyaları təqdim edən müxtəlif innovasiya mərkəzlərinin sahibi olmuş və innovasiya ideyalarının işləyib hazırlayanların və belə ideyaları təcrübədə istifadə etməyə hazır olan biznes nümayəndələri arasında vasitəçilik fəaliyyətində iştirak edən şirkətlərin (əvvəlcə universitetin əsasında) yaradılması;

- əqli mülkiyyət hüquqlarının reallaşdırılması probleminin həlli üçün ATM-in və biznesin arasında vasitəçilər rolunu icra edən təhsil və elmi-texniki xidmətlərin dünya bazarlarına əqli əməyin məhsullarının transferi üzrə əsas funksiyaları sırasında ən perspektivli layihələrin seçilməsi, əqli mülkiyyətin subyektlərinin hüquqi müdafiəsinin təminatı, əqli əməyin obyektlərinin satışında milli maraqların müdafiəsinin təminatı, mövqə təyinetmə və əqli əməyin məhsullarının milli və dünya bazarlarında satışı olan agentliklərin (mərkəzlər) yaradılması (ATM-lərin nəzdində yaradılırlar, lakin hüquqi olaraq ATM-in tərkibində ola bilərlər);

- fəaliyyətin məqsədi ATM-lərin tədqiqat fəaliyyətinin nəticəsində yaradılmış patentlənmiş texnologiyaların yayılması olan, ixtiraların və müqavilələrin patentləşdirilməsi məsələlərinə toxunan məsləhətlər təqdim edən, həmçinin kommersiya potensialının predmetinə tədqiqatların nəticəsinin ekspertiza xidmətlərini göstərən şirkətlərin yaradılması (həmçinin ATM-lərə və yerli bələdiyyələrə və ya regional hakimiyyətə birgə məxsus ola bilərlər. Nəticənin kommersiya faydası təsvir etdiyi halda onların məsələsi daha genişdir – onlara müştəriləri tapmaq və ya başqa üsulla ixtiraçı ilə əməkdaşlıqda

nəticənin reallaşdırılmasına imkan yaratmaq lazımdır. Bu halda bütün maliyyə xərcləri və riskləri belə təşkilatlar öz üzərinə götürür, layihənin reallaşdırılmasından gəlirlər isə onlar və ixtiraçılar arasında onların arasında bağlanmış müqavilələrə əsasən bölünürlər.);

- ATM-lərin onlarla yaradılmış əqli fəaliyyətin nəticələrinin kommersiyalaşdırılmasının azadlığını və yaradılmış işləmələrdən həm dövlət, həm də bütövlükdə cəmiyyətlə qaytarmaların əldə edilməsinə yönələn alətlərlə birləşdirilən modelinin tətbiq edilməsi;

- texnoparkların təşkili (əsas elmi institutlar özəl innovasiya şirkətləri ilə qarşılıqlı əlaqə vasitəsilə innovasiya işləmələrinin tətbiqi üçün öz meydançaları hissəsində texnoparklar yaratmalıdırlar.);

2. Sənaye şirkətləri çərçivəsində:

- sənaye şirkətlərində kompleks tədqiqat proqramları üzrə işləyən elmi-texniki mərkəzlərin yaradılması (kənar təşkilatlarla müqavilələrin artırılmasına stimullaşdırır, tədqiqat bölmələri isə elmi-texniki informasiyanın emalını həyata keçirərək şirkətlərin rəqabət strategiyasının təşvihi üçün mühüm məlumat mənbəyi kimi xidmət edir);

- şirkətlərin elmi bölmələri arasında qarşılıqlı əlaqə (korporativ tədqiqat laboratoriyalarının ixtisaslaşdırılması gücləndirilir və eyni zamanda texnoloji alyanslar, şəbəkə və vençurlar; ixtisaslaşdırılmış tədqiqat, məsləhət, trening və s. xidmətlərin cəlb edilməsi; texnologiyaların alınması - maddiləşdirilən və maddiləşdirilməyən - və s. şəkildə müxtəlif kooperasiya əlaqələri fəal inkişaf edir.);

- konstruktor, servis və məsləhət xidmətlərinin (İşləmənin bazara irəliləmə prosesinin hər bir mərhələsində elmi təşkilat layihəni reallaşdıran müəssisəyə xidməti dəstək göstərə bilər) göstərilməsi;

3. ATM, ETİ və şirkətlər arasında:

- elmin və biznesin əməkdaşlığının qaydaya salınması üzrə tədqiqat və texnologiya təşkilatları, universitetləri, peşəkar institutları, ticarət assosiasiyaları və şirkətləri daxil edən müxtəlif təşkilatların və institutların icmasının yaradılması;

- ATM və sənayenin qarşılıqlı fəaliyyət modelləri sırasında: - baza kafedrası (gələcək mütəxəssislərin təliminin ənənəvi yanaşması *, **), - texnologiyaların nüfuz etməsi (öz məhsulu vasitəsilə gələcək istifadəçinin əhliləşdirilməsi (İT, tibbi) **, şirkətə cəlb oluna biləcək hazır komandaların yaradılması **, ən riskli R&D layihələrinin ötürülməsi **, unikal mütəxəssislər ilə kooperasiya *, **), - təsərrüfat müqaviləli fəaliyyət (ETİ/ETTKİ-lərin sifarişi və yerinə yetirilməsi *, **, translyator-təlimçilərin real iş istehsalı haqqında biliklərlə təlimatlandırılması *), - qaçmış ETİ (ETİ/ETTKİ sifarişi və yerinə yetirilməsi **), - ETİ və ETTKİ yuxardan: qərar, texnoloji platformalar, dövlət korporasiyalarının innovativ inkişaf proqramları (şirkətlərin tədqiqat yol xəritəsinə (roadmap) daxil olması *, ETİ/ETTKİ sifarişi və yerinə yetirilməsi *, **, translyator-təlimçilərin real iş istehsalı haqqında biliklərlə təlimatlandırılması *), - yeni bizneslərin inkişafı (öz işləmələrinin satışı: lisenziyalar, patentlər, KİM-lər **), - sahələrarası kommunikasiya və sahələrin proqnozlaşdırılması (forsaytı) üçün müstəqil meydançalar: açıq innovasiyaların müstəqil assosiasiyaları, klasterlər, texnoloji platformalar (sahələrin proqnozlaşdırılması (forsaytı) *, **, ən riskli R&D layihələrinin ötürülməsi **, şirkətlərin tədqiqat yol xəritəsinə (roadmap) daxil olması *, unikal mütəxəssislər ilə əməkdaşlıq *, **), - ATM-in ətrafında müştərək laboratoriyaların, ETİ və şirkətlərin yaradılması

(dövlət korporasiyalarından sifarişlərin birgə cəlb edilməsi *, **, risklərin azaldılması – universitetin strukturundan asılı olmaması *, **), - milli tədqiqat universitetlərinin və şirkətlərin qarşılıqlı fəaliyyəti (ümumi istifadəli avadanlıq **, sahələrarası kommunikasiya üçün meydança *, **, unikal mütəxəssislər ilə kooperasiya *, **), - texnologiya transferinin müstəqil mərkəzləri (ATM və korporasiyaların bağlarının yaradılması *, **, ATM-in işləmələrinin satışı *, ATM-in əməkdaşlarına korporasiyaların maraqlarının yayımı **); (ATM-lər üçün aktual olan funksiyalar *; Sənaye üçün aktual olan funksiyalar **);

- dünyada elmi-texniki təşkilatların fundamental tədqiqatları əsasında yaradılmış tədqiqatların və işləmələrin nəticələrinin kommersiyalaşdırılmasının ən səmərəli forması qəbul olunan yeni innovasiya məhsulunun bu məqsəd üçün xüsusi yaradılmış kiçik müəssisə çərçivəsində bazara çıxarılması (yəni fundamental biliklərin kommersiyalaşdırılan işləmələrə çevrilməsinin yeni modellərinin işlənilməsi baş verir);

- lisenziya sazişləri, patentlərin satışı, fundamental elmi işləmələrin nəticələrinin istifadəsinə dair kommersiya sazişləri (tədqiqatların maliyyələşdirilməsində müəssisələrin marağının olmasının təminatı ilə yanaşı, elm sektoru üçün əqli mülkiyyəti qorumaq və kommersiyalaşdırmaq stimulunu təmin etmək mümkündür);

- tədqiqatlara müqavilələr (“nou-hau” mərhələsi və ya hazır texnoloji avadanlığın sifarişçiyə təqdim edilməsi ilə “sifariş ETTKİ” ola bilər). ATM-lər sənaye ilə müqavilələri aşağıdakı yollarla əldə edir: - tədqiqatçıların və şirkət təmsilçilərinin illərlə qazanılmış şəxsi əlaqələri əsasında ən geniş yayılan sarafan radiusu; - şirkətlərin nümayəndələrinin iştirak etdiyi elmi konfranslarda işləyib hazırlayanların çıxışları və nəşrlər; - yuxardan təşkil edilmiş görüş meydançaları: texnoloji platformalar (korporasiyaların problemlərinin və ATM-lərin onların ödənilməsi imkanlarının müzakirə edilməsi yeri kimi), forumlar, sərgilər və vakansiyaların yarmarkası; - dövlət korporasiyaları rəhbərlərinin ATM-ə səfərləri; - təsadüfi görüşlər; - çox səmərəsiz hesab olunan kommersiya təkliflərinin göndərilməsi;

- şirkətlər, universitetlər və ictimai tədqiqat təşkilatları arasında qarşılıqlı əlaqənin (bu patent-lisenziyalı fəaliyyətin təhlili, yeni kəşflər və nailiyyətlər haqqında məlumatların dərc edilməsi, elmi şəbəkələrə daxil olmanın təmin edilməsi vasitəsilə təmin edilə bilər.) yaradılması;

- elmi-tədqiqat prosesində iştirak edə biləcək və sənaye müəssisələrinin nümayəndələri üçün tədqiqatçı-işləyib hazırlayanların dilini və əksinə çevirə biləcək insanların (texno-brokerin) və qurumların yaradılması;

4. ATM, ETİ, sənaye və dövlət arasında:

- əsas məsələsi problemlə yanaşmış fənlərarası tədqiqatların aparılmasına, həmçinin yeni biliklər və səlahiyyətlərin yeni məhsullara, proseslərə və xidmətlərə dəyişdirilməsinə kömək etməkdən ibarət olan biznesin, dövlətin və universitetlərin əməkdaşlığının ekspertiza mərkəzləri formasının yaradılması;

- universitetlərin tədqiqat strukturları, idarələr, laboratoriyalar, ərazilərin hakimiyyəti, sənayenin özəl sektorları, maliyyə-kredit müəssisələrinin tədqiqatlar və işləmələr sahəsində dövlət-özəl kooperasiya razılaşmaları və innovasiya-texnologiya tərəfdaşlıqları formalarında kooperasiyanı nəzərdə tutan İnnovasiya tərəfdaşlığının həyata keçirilməsi;

- məqsədləri sırasında sənayenin yüksək texnologiyalı sahələrinin qarşısında duran vəzifələri həll etməyə qadir olan elmi-texniki tədqiqatlar və işləmələrin potensialının inkişafı üçün bazanın yaradılması; müxtəlif sahələrin əmək bazarının ehtiyaclarına cavab verən innovasiya yönümlü kadrların məqsədli hazırlığı; elmi-pedaqoji işçilər, aspirant və tələbələrin elm tutumlu istiqamətlər üzrə ən yeni istehsalat texnologiyaları sahəsində birgə elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor fəaliyyətinin stimullaşdırılması; elm, təhsil və biznesin milli və xarici nümayəndələrinin İnjiniring Mərkəzlərinin işinə cəlb olunması; müxtəlif elm-təhsil mərkəzlərinin biznes nümayəndələri ilə qarşılıqlı fəaliyyət çərçivəsində elmi-tədqiqat fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi üzrə xarici təcrübənin mənimsənilməsi; işləmələr sahəsində mövcud olan texnoloji geriliyin aradan qaldırılması olan innovasiya klasterinin mühəndislik işlərinin tam mərhələsini təmin edən, yeni müəssisələr və rəqabət qabiliyyətli biznes müəssisələri üçün kadrların hazırlanması və injiniring işlərinin tam siklini təmin edən injiniring mərkəzinin yaradılması;

5. Maliyyələşdirmə və fondların yaradılması sahəsində:

- tədqiqatların birgə maliyyələşdirilməsi (sonradan sənaye mülkiyyətinin verilməsi ilə sənaye şirkətlərinin dövlət elmi-tədqiqat institutundakı tədqiqatlara cəlb edilməsi; dövlət maliyyələşdirilməsi hesabına həyata keçirilən artıq başa çatdırılmış ETTKİ nəticələrinin birgə tətbiqi üzrə dövlət-özəl şirkət və konsorsiumlarının yaradılması. Tətbiqi işləmələrin bilavasitə dövlət prioritetlərindən kənarında büdcədən maliyyələşdirilməsi müsabiqə əsasında və yalnız müəssisələr tərəfindən layihənin ümumi dəyərinin 50%-dək həcmində birgə maliyyələşdirmələrinin olması ilə həyata keçirilməlidir. Belə təşkilat ETTKİ-nin bazarın tələbatlarına istiqamətini təmin edəcəkdir.);

- ayrılan vəsaitlər universitetlərə bizneslə əlaqələrin əlaqələndirilməsi və texnologiyaların ötürülməsi üçün ofisləri açmağa; tədqiqat fəaliyyətinin, məsləhət vermənin və təhsil xidmətlərin marketing təhlilini müəssisələrə təmin etməyə; sərbəst şirkətləri yaratmağa; tələbələrin sahibkar bacarıqlarına təlimini həvəsləndirməyə və ya təmin etməyə; müəssisələrdə tələbələrə iş yerlərini əlaqələndirməyə və ya təqdim etməyə imkan verən ATM-lərin elmi tədqiqatlarının maliyyələşdirilməsi üçün innovasiya fondlarının yaradılması;

- təcrübəli menecerlərin xidmətlərinin maliyyələşdirilməsi, əqli mülkiyyətin müdafiəsi, kommersiyalaşdırmadan əvvəl ETTKİ-lərin həyata keçirilməsi, prototiplərin işlənilib hazırlanması, biznes-planların hazırlanması, hüquqi xərclərin ödənilməsi və s. üçün nəticədə özü ödəyən və mümkün qədər minimum bürokratlaşdırılmış olmalı olan və elmi tədqiqatların maliyyələşdirilməsi qismən kommersiya təşkilatlarının hesabına (özəl şirkətlərlə əməkdaşlıq özəl şirkətlərin tədqiqatların sifarişçiləri kimi çıxış etməsi və şirkətlərin dövlətlə maliyyələşdirilən tədqiqatlarda iştirak etməsi istiqamətlər üzrə) həyata keçirilə bilən universitet axtarış əkin fondlarının Hökumət fondunun yaradılması;

- integrasiya birləşmələrinə maliyyə, informasiya, təşkilati dəstək göstərən bir sıra proqramları (məsələn, kiçik biznesin innovasiya tədqiqatları proqramı - dövlət vəsaitlərini öz agentlikləri vasitəsilə yüksək riskli layihələrin ən ilkin mərhələsinə yatıraraq bir növ "biznes-mələk" kimi çıxış edir; kiçik biznesin müəssisələrinə onların universitetlər və elmi mərkəzlər kimi gəlirsiz tədqiqat təşkilatları ilə birgə ETTKİ-lərin həyata keçirilməsi üçün maliyyə dəstəyini təqdim edən proqram - şərtləri: tədqiqat təşkilatında tədqiqat işinə töhfə 30%-dən az olmayaraq, kiçik müəssisənin töhfəsi isə 40%-dən az olmayaraq təşkil etməlidir, tədqiqat təşkilatı və müəssisə öz aralarında

yaradılan əqli mülkiyyətin onların arasında necə bölüşdürülməsi haqqında razılaşmanı bağlamalıdırlar; innovasiya texnologiyalarının kiçik biznes şirkətlərinə ötürülməsinin dəstəyi üçün xüsusi proqram - əsas vurğu xüsusi təşkilatların – texnologiya brokerlərinin yaradılması, brokerlərin təlimi və sertifikatlaşdırılması, xüsusi məlumat şəbəkəsinin yaradılmasına edilir) reallaşdıran Fondun yaradılması;

6. Ölkə və ya ölkələrarası səviyyədə tədbirlərin (informasiya sənədi, tədbirlər və ya hərəkətlər planının işlənilib hazırlanması) yerinə yetirilməsi:

- ölkələrin daxilində, dövlətlərarası qarşılıqlı münasibətlərdə və başqa ölkələrlə əlaqələndirmənin inkişafına, tədqiqatlar və texnologiya innovasiyaları sahəsində dövlət dəstəyinin təkmilləşdirilməsinə (alimlərin karyera artması, sənayenin və inkişafın ehtiyaclarına dövlət tədqiqatlarının yaxınlaşdırılması və xarici və milli dövlət maliyyə alətlərinin potensialının tam reallaşdırılması üçün imkanların yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlərin qəbulunu nəzərdə tutur) yönəldilmiş, tədqiqatların dövlət maliyyələşdirilməsinin həcmının artımına kömək etmək, həmçinin tədqiqatların və texnologiya innovasiyalarının nəticələrinin müdafiəsini yaxşılaşdırmağa çağırılmış dövlət-iştirakçılar üçün konkret tədbirlərin reallaşdırılması üçün tədbirləri və ya tövsiyələri daxil edən ölkə və ya ölkələrarası informasiya sənədinin (tədbirlər və ya hərəkətlər planının) işlənilib hazırlanması;

7. ETTKİ-lərin stimullaşdırılması:

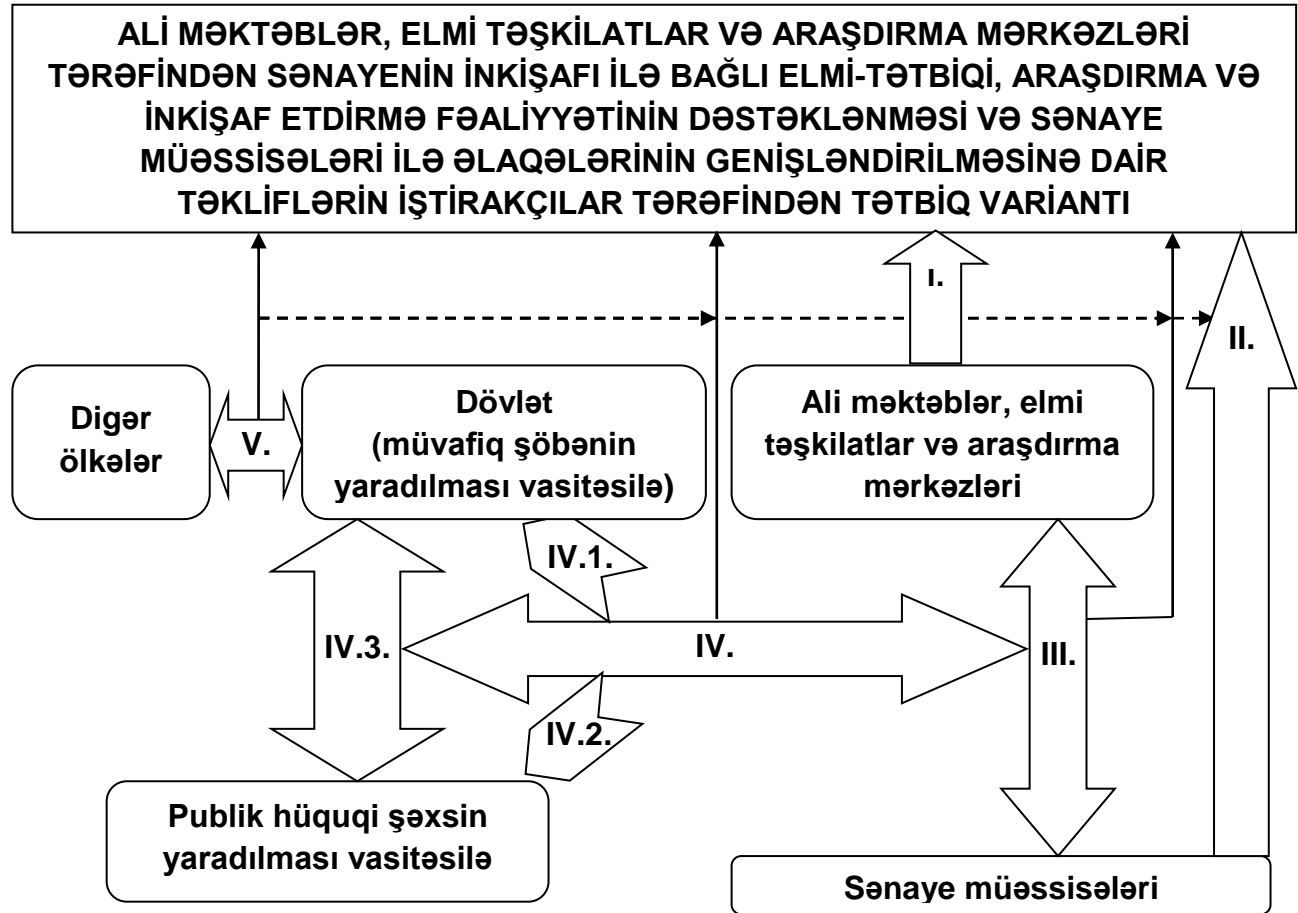
- ETTKİ-ləri yerinə yetirən korporasiyaların dəstəyi, stimullaşdırılması üçün bir sıra güzəştlər, əlavə hüquqların (dövlətə məxsus olan sənaye avadanlığının və elmi laboratoriyaların pulsuz istifadəsi; xammalın və materialların alınmasına güzəştlər; gəlirə vergi endirimi; dövlət torpağının pulsuz icarəsi; mütəxəssislərin xaricdə yenidən hazırlanmasına güzəştlər və s.) və dövlət tənzimlənməsinin birbaşa (elmi infrastrukturun yaradılması; elmi işləmələr aparən müəssisə və təşkilatlara güzəştli şərtlərlə kreditlər verilməsi; innovasiya müəssisələrinin təşkili üçün dövlət əmlakı və torpaq sahələrinin güzəştli şərtlərlə odənişsiz ötürülməsi və ya təchizatı; nəticədə ölkə iqtisadiyyatında geniş istifadə edilən innovasiyaların tətbiqinə əsasən müqavilələr şəklində dövlət sifarişləri; innovasiya-investisiya fəaliyyətinin xüsusi rejimi ilə elmi-texniki zonaların yaradılması.) və dolay (elmin yeni istiqamətlərinin inkişafı; elmi-tədqiqat fəallığını stimullaşdıran qanunvericilik normaları; innovasiya sahəsində həyata keçirilən investisiyalara vergi güzəştləri; ETTKİ-lərin keçirilməsinə xərclərin silinməsi, xərclərin yüksəldilmiş çıxarılması, cari dövrdə kapital xərclərinin çıxarılması; investisiya vergi krediti; vergi dərəcələrinin endirilməsi, ƏDV-dən azad edilmə; sürətləndirilmiş amortizasiya; innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasından mənfəətə münasibətdə bir neçə il ərzində vergi tətilləri; texnoparkların və s. hüdudlarında xüsusi güzəştli vergi qoyma ilə vergi zonalarının istifadəsi.) vasitələrinin (metodlarının) tətbiq edilməsi.

Beləliklə, yuxarıdakı istiqamətlər üzrə qruplaşdırılmış təkliflər-mexanizmlərinin ölkəmizdə tətbiq edilməsinə dair aşağıdakı sxemin reallaşdırılması variant olaraq təklif edilmişdir (şəkl. 3).

NƏTİCƏ

Beləliklə, müasir şəraitdə elmi ictimaiyyətə öz işləmələrinin bazara istiqamətləndirilməsi üzrə daha fəal mövqenin formalaşdırılması obyektiv olaraq zəruridir. Hər bir halda elmi-texniki işləmələrin kommersiyalaşdırılmasının uğuru nəinki təkcə onların yeniliyi və kommersiyalaşdırılmaya hazırlıq dərəcəsi ilə, hətta onların bazara istiqamətləndirilməsinin daha

səmərəli alətlərin istifadəsi, istehlakçıların ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması qabiliyyətilə müəyyən edilir [3].

Mənbə: sxem müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Şəkil 3. Azərbaycanda ali məktəblər, elmi təşkilatlar və araşdırma mərkəzləri tərəfindən sənayenin inkişafı ilə bağlı elmi-tətbiqi, araşdırma və inkişaf etdirmə fəaliyyətinin dəstəklənməsi və sənaye müəssisələri ilə əlaqələrinin genişləndirilməsinə dair təkliflərin tətbiq variantı

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, ali məktəblər, elmi təşkilatlar və araşdırma mərkəzləri tərəfindən sənayenin inkişafı ilə bağlı elmi-tətbiqi, araşdırma və inkişaf etdirmə fəaliyyətinin dəstəklənməsi və sənaye müəssisələri ilə əlaqələrinin genişləndirilməsinə dair aşağıdakı təkliflər təqdim edilmişdir:

- dövlət ETİ çərçivəsində işləmələrin tətbiqi ilə məşğul olan təsərrüfat hesablı bölmələrin (texnologiya transferi şöbələrinin) yaradılması;
- ATM bazasında texnologiyaların transferi institutunun reallaşdırılması mexanizmləri biznes-inkubasiya, universitetin xarici maraqlı tərəfləri (steykholder) ilə, xüsusilə iqtisadiyyatın real sektorunun şirkətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin müxtəlif marketing modellərinin yaradılması, maliyyələşdirmə mənbələrinin şaxələndirilməsi və tədqiqat sahəsinin genişləndirilməsi;
- universitetdə bir neçə struktur bölmələrin - istehsal qrupu, elmi park, biznes məktəbi, sənaye inkişafının bölməsi və s. - yaradılması;

- texnologiya inkişafı sahəsində məsləhət və servis xidmətlərini həyata keçirən, innovasiya ideyalarını işləyib hazırlayanların və belə ideyaları təcrübədə istifadə etməyə hazır olan biznes nümayəndələri arasında vasitəçilik fəaliyyətində iştirak edən şirkətlərin (əvvəlcə universitetin əsasında) yaradılması;

- əqli mülkiyyət hüquqlarının reallaşdırılması probleminin həlli üçün ATM-in və biznesin arasında vasitəçilər rolunu icra edən agentliklərin (mərkəzlərin) yaradılması;

- fəaliyyətin məqsədi ATM-lərin tədqiqat fəaliyyətinin nəticəsində yaradılmış patentlənmiş texnologiyaların yayılması olan, ixtiraların və müqavilələrin patentləşdirməsi məsələlərinə toxunan məsləhətlər təqdim edən, həmçinin kommersiya potensialının predmetinə tədqiqatların nəticəsinin ekspertiza xidmətlərini göstərən şirkətlərin yaradılması;

- ATM-lərin onlarla yaradılmış əqli fəaliyyətin nəticələrinin kommersiyalaşdırılmasının azadlığını və yaradılmış işləmələrdən həm dövlət, həm də bütövlükdə cəmiyyətlə qaytarmaların əldə edilməsinə yönələn alətlərlə birləşdirilən modelinin tətbiq edilməsi;

- texnoparkların təşkili;

- sənaye şirkətlərində kompleks tədqiqat proqramları üzrə işləyən elmi-texniki mərkəzlərin yaradılması, elmi bölmələri arasında qarşılıqlı əlaqəsi və konstruktor, servis və məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi;

- elmin və biznesin əməkdaşlığının qaydaya salınması üzrə tədqiqat və texnologiya təşkilatları, universitetləri, peşəkar institutları, ticarət assosiasiyaları və şirkətləri daxil edən müxtəlif təşkilatların və institutların icmasının yaradılması;

- ATM və sənayenin qarşılıqlı fəaliyyət modellərinin tətbiqi;

- yeni innovasiya məhsulunun bu məqsəd üçün xüsusi yaradılmış kiçik müəssisə çərçivəsində bazara çıxarılması;

- lisenziya sazişləri, patentlərin satışı, fundamental elmi işləmələrin nəticələrinin istifadəsinə dair kommersiya sazişləri;

- tədqiqatlara müqavilələr (“nou-hau” mərhələsi və ya hazır texnoloji avadanlığın sifarişçiyə təqdim edilməsi ilə “sifarişə ETTKİ” ola bilər);

- elmi-tədqiqat prosesində iştirak edə biləcək və sənaye müəssisələrinin nümayəndələri üçün tədqiqatçı-işləyib hazırlayanların dilini və əksinə çevirə biləcək insanların (texno-brokerin) və qurumların yaradılması;

- əsas məsələsi problemlə yanaşmış fənlərarası tədqiqatların aparılmasına, həmçinin yeni biliklər və səlahiyyətlərin yeni məhsullara, proseslərə və xidmətlərə dəyişdirilməsinə kömək etməkdən ibarət olan biznesin, dövlətin və universitetlərin əməkdaşlığının ekspertiza mərkəzləri formasının yaradılması;

- dövlət-özəl kooperasiya razılaşmaları və innovasiya-texnologiya tərəfdaşlıqları formalarında kooperasiyanı nəzərdə tutan İnnovasiya tərəfdaşlığının həyata keçirilməsi;

- yeni müəssisələr və rəqabət qabiliyyətli biznes müəssisələri üçün kadrların hazırlanması və injiniring işlərinin tam siklini təmin edən injiniring mərkəzinin yaradılması;

- tədqiqatların birgə maliyyələşdirilməsi (sonradan sənaye mülkiyyətinin verilməsi ilə sənaye şirkətlərinin dövlət elmi-tədqiqat institutundakı tədqiqatlara cəlb edilməsi);

- ATM-lərin elmi tədqiqatlarının maliyyələşdirilməsi üçün innovasiya fondlarının yaradılması;
- universitet axtarış əkin fondlarının Hökumət fondunun, integrasiya birləşmələrinə maliyyə, informasiya, təşkilati dəstək göstərən bir sıra proqramları reallaşdıran Fondun yaradılması;
- tədqiqatların və texnologiya innovasiyalarının nəticələrinin müdafiəsini yaxşılaşdırmağa çağırılmış dövlət-iştirakçılar üçün tədbirləri və ya tövsiyələri daxil edən ölkə və ya ölkələrarası informasiya sənədinin (tədbirlər və ya hərəkətlər planının) işlənilib hazırlanması;
- ETTKİ-ləri yerinə yetirən korporasiyaların dəstəyi, stimullaşdırılması üçün bir sıra güzəştlər, əlavə hüquqların, həmçinin dövlət tənzimlənməsinin birbaşa və dolay vasitələrinin (metodlarının) tətbiq edilməsi.

Yekun olaraq isə istiqamətlər üzrə qruplaşdırılmış təkliflər-mexanizmlərin ölkəmizdə tətbiq edilməsinə dair sxemin reallaşdırılması variant olaraq təklif edilmişdir.

Ümumiyyətlə, qarşılıqlı hərəkət prosesinə mümkün qədər daha çox iştirakçı saylarının fəal cəlb edilməsinin zərurətini unudaraq yalnız “ikitərəfli əlaqələrin” təkmilləşdirilməsində həddən artıq təmərküzləşmək lazım deyil. Bilik və innovasiyalara əsaslanan iqtisadiyyat nəinki kommertiya şirkətlərin və universitetlərin, hətta maliyyə-kredit təşkilatlarının, hökumət qurumlarının, müxtəlif qeyri-kommertiya xarakterli təşkilatlarının, həmçinin KİV-lərin səylərini tələb edir. Bu vəziyyətdə qarşılıqlı əlaqələrin şəbəkə xarakteri daha optimaldır [4].

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Evaluation and design of R&D tax incentives. Report of the CREST Expert Group on Fiscal Measures. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2007. 84 p.; OECD Science, Technology and Industry Scoreboard, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2009. 145 p.; Warda J. An Update of R&D Tax Treatment in OECD Countries and Selected Emerging Economies, 2008-2009. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2009.
2. <http://kpfu.ru/chelny/engineering/functions>
3. OECD Science, Technology and Industry Scoreboard 2011: Innovation and Growth in Knowledge Economies. Available on: http://www.oecd.org/document/10/0,3746,en_2649_37437_39493962_1_1_1_37437,00.html
4. Warda J. An Update of R&D Tax Treatment in OECD Countries and Selected Emerging Economies, 2008-2009. OECD, 2009.
5. Дымарская О.Я., Творогова С.В. Направления взаимодействия вузов и работодателей в представлениях заинтересованных сторон. Итоговые результаты проекта. М., 2009.
6. Итоги исследования «Академические брокеры в России» / Центр Прикладных Исследований ЕУСПБ, 31 с.
7. Круглова А.С. Развитие форм взаимодействия между инновационными предприятиями и научными организациями // «Известия Российского государственного

педагогического университета им. А.И. Герцена», 2008, № 67. Доступно на: <http://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-form-vzaimodeystviya-mezhdu-innovatsionnymi-predpriyatiyami-i-nauchnymi-organizatsiyami>

8. Куфтырёв И.Г. Взаимодействие исследовательских университетов и бизнеса как предпосылка формирования инновационного уклада экономики // «Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского», 2012, № 2. Доступно на: <http://cyberleninka.ru/article/n/vzaimodeystvie-issledovatelских-universitetov-i-biznesa-kak-predposylka-formirovaniya-innovatsionnogo-uklada-ekonomiki>

9. Лукичев Г. В поисках эффективного взаимодействия высшего образования и работодателей // Экономика образования, 2005, № 4, с. 5-21.

10. Рисин И.Е. Партнерство вузов и бизнеса как основа развития инновационного потенциала // «Проблемы региональной экономики». Доступно на: <http://www.lerc.ru/?part=bulletin&art=29&page=3>

11. Седунов А.В., Седунова С.Ю. Модели взаимодействия университета и делового сообщества: европейский опыт // Экономика, с. 146-153.

12. Штейнберг К.К. Зарубежный опыт, тенденции и предпосылки развития в России налогового стимулирования НИОКР // «Теория и практика общественного развития», 2012, № 12. С.488-493. Доступно на: <http://cyberleninka.ru/article/n/zarubezhnyy-opyt-tendentsii-i-predposylki-razvitiya-v-rossii-nalogovogo-stimulirovaniya-niokr>

Подготовка предложений по поддержке научно-прикладной, исследовательской и развивательской деятельности со стороны высших школ, научных организаций и исследовательских центров, связанной с развитием промышленности, и расширению связей с промышленными предприятиями

**Исмайлова Нармина Фаик кызы,
Маммедов Гусейн Гасан оглы,
Салимова Гюльнара Баймирза кызы,
Чяркязов Юсиф Адалат оглы,
Миргасанов АфганТарлан оглы**

РЕЗЮМЕ

В статье проведено исследование зарубежного опыта по поддержке научно-прикладной, исследовательской и развивательской деятельности со стороны высших школ, научных организаций и исследовательских центров, связанной с развитием промышленности, и расширению связей с промышленными предприятиями. В результате рассмотрев опыт в области комплексной формы взаимной деятельности между научными организациями и бизнесом, а также модели взаимной деятельности учреждений высшего образования и научно-

исследовательских предприятий и промышленности Российской Федерации, Республики Татарстан, в рамках Европейской Комиссии, Великобритании, США, Швеции и средств стимулирования НИОКР (прямых и косвенных средств государственного регулирования в развитых странах, льгот и дополнительных прав в США, налогового стимулирования в странах ОЭСР, косвенных средств государственного регулирования инновационной деятельности в Российской Федерации) на основе обобщенных результатов были подготовлены сгруппированные по определенным направлениям предложения-механизмы.

Ключевые слова: высшие учебные заведения, научно-исследовательские институты, промышленность, бизнес, взаимная деятельность, фонд, коммерциализация результатов, стимулирование

Preparation of proposals for the support of scientific-applied, research and developing activities on the part higher educational institutions, scientific organizations and research centers associated with the development of industry and the expansion of ties with industrial enterprises

**Narmina Faik Ismayilova,
Huseyn Hasan Mammedov,
Gulnara Baymirza Salimova,
Yusif Adalat Cherkeзов,
Afqan Tarlan Mirhasanov**

Abstract

The paper studied the international experience concerning support of scientific-applied, research and developing activities on the part higher educational institutions, scientific organizations and research centers associated with the development of industry and the expansion of ties with industrial enterprises. As a result, having considered the experience in the field of complex forms of mutual activities between research institutions and business, as well as the models of mutual activities of higher education institutions, scientific research enterprises and industry of the Russian Federation, Republic of Tatarstan, in the framework of the European Commission, the UK, USA, Sweden and means of boosting R&D (direct and indirect means of state regulation in the developed countries, benefits and other rights in the US, the tax incentives in OECD countries, indirect means of state regulation of innovative activity in the Russian Federation) on the basis of generalized results were prepared grouped along certain directions the proposals-mechanisms.

Keywords: higher educational institutions, universities, scientific-research institutions, industry, business, mutual activities, fund, commercialization of the results, boosting

BƏRK MƏİŞƏT TULLANTILARININ İDARƏÇİLİYİ ÜZRƏ MİLLİ STRATEGİYA VƏ ONUN MƏQSƏDLƏRİ

**Qədir Lyudviq oğlu Hüseynov, İN İİETİ, dissertant,
e-mail: qadilhuseynov@gmail.com**

Xülasə

Hazırda Hökumətə bütün ölkədə BMTİ təcrübələrinin və infrastrukturunun təkmillədirilməsi üzrə öz səylərini yenidən canlandırmaq lazımdır. Buna müvəffəq olmaq üçün digər ölkələrdə uğurla istifadə edilən və Azərbaycan şəraitinə də münasib olan yanaşmalar əsasında zəruri təkmilləşdirmələri daha çox gözləntili, texniki cəhətdən əlverişli və iqtisadi baxımdan dayanıqlı şəkildə tamamlamaq üçün kompleks Milli Strategiyaya ehtiyac vardır. Milli Strategiyanın məqsədlərini əsasən Azərbaycanda rayonların müxtəlif qrupları üçün zərərsizləşdirmə xidmətləri təmin edəcək regional poliqonların və ötürücü məntəqələrinin inkişafı da daxil olmaqla əsas toplama və zərərsizləşdirmə proseslərini təkmilləşdirmək və ölkənin bütün kənd və şəhər ərazilərində bərk məişət tullantılarının toplanması, emalı və zərərsizləşdirilməsini yaxşılaşdıracaq investisiyaların və inkişaf sxemlərinin qurulmasında mövcud ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunmasını təmin etmək təşkil edir.

Açar sözlər: tullantı, idarəçilik, strategiya, məqsəd, poliqon.

ÜMUMİ MƏQSƏDLƏR VƏ PRİNSİPLƏR

Azərbaycan Respublikasında 2006-2010-cu illərdə Ekoloji Vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair Kompleks Tədbirlər Planı (28 sentyabr 2006-cı il tarixində Prezident Sərəncamı (1697 nömrəli) ilə təsdiq edilmişdir) Hökumətin ətraf mühit və bərk məişət tullantılarının idarəçiliyi üzrə üzləşdiyi çətinliklərə ən son aktiv cavab tədbirlərinin əsasını qoymuşdur. Milli Ekoloji Dövlət Proqramı (EDP) 65 tədbiri ətraflı təsvir etmiş və 30 hökumət və yaxud ictimai səviyyəli maraqlı tərəfi və cavabdeh qurumu müəyyənləşdirmişdir. EDP aşağıdakılar da daxil olmaqla kompleks bir plandır:

- mövcud tullantı sahələrinin təmizlənməsi və reabilitasiyası;
- təhlükəli və təhlükəsiz tullantıların idarəçiliyi təcrübələrinin təkmilləşdirilməsi;
- mövcud infrastrukturun yenidən qurulması, yeni infrastrukturun inşası və ekoloji xidmətlərin təkmilləşdirilməsi vasitəsilə gələcəyə yönəlmiş müasir ekoloji idarəçilik proseslərinin inkişafı, eləcə də onların daha səmərəli və həyata keçirilə bilən olması üçün qanun və digər normativ tənzimləyici aktları genişləndirilməsi və uyğunlaşdırılması.

Prezident Sərəncamı tələb olunan təkmilləşdirmələrin həyata keçirilməsi üzərində ümumi əlaqələndirmə və nəzarət üzrə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetini məsul orqan kimi müəyyən etmiş və əsas nazirlikləri və agentlikləri tədbirlər görmək üçün stimullaşdıran yüksək səviyyəli öhdəlik nümayiş etdirmişdir. Bu, bütün Azərbaycan ərazisində Bərk Məişət

Tullantıları (BMT) qurğuları və funksiyalarının optimallaşdırılmasına imkan verəcək Milli Strategiyanın qəbul edilməsi və həyata keçirilməsində və qanunverici çərçivədə (qanunlar, qaydalar və s.) müvafiq islahatların aparılmasında olduqca vacib olacaqdır.

Azərbaycan Respublikasının Hökuməti hazırda BMT-nin bütöv ölkə miqyasında inkişafı və səmərəliliyi vasitəsilə özünün bərk məişət tullantılarının idarəçiliyi səylərini genişləndirməyə cəhd göstərir. Bu səylərə nail olmaq üçün Hökumət Dünya Bankından Bankın Ölkə Tərəfdaşlıq Strategiyası çərçivəsində Böyük Bakı regionundan kənarında olan həm kənd və həm də şəhər əraziləri və Azərbaycanın bütün ərazisi üçün BMTİ planlaşdırılması və infrastrukturuna əlavə investisiyalar vasitəsilə gələcək dəstəyi nəzərdən keçirməyi xahiş etmişdir. Bununla belə, bu gələcək əlavə investisiyalar etibarlı analitik və planlaşdırma bazası tələb edir ki, bu COWI şirkəti tərəfindən 2012-ci ildə həyata keçirilmiş Bərk Məişət Tullantılarının İdarəçiliyinə dair Milli Qiymətləndirmə Sənədi üçün stimül rolunu oynamışdır və Milli Strategiyanın işlənilib hazırlanmasının əsasını təşkil edir.

Bərk Məişət Tullantılarının İdarəçiliyi üzrə Milli Strategiya və onun məqsədləri

Paytaxt şəhərindən və onu əhatə edən şəhər ərazisindən kənarında tullantıların toplanması xidmətlərinin səviyyəsi aşağıdır və tullantıların açıq şəkildə yerləşdirilməsi və zərərsizləşdirilməsi əhalinin sağlamlığına ciddi risklər və əlverişsiz kəskin ekoloji təsirlər təşkil edir. Çeşidləmə və təkrar emal fəaliyyətləri yeni tullantıların çeşidlənməsi zavodu və tullantıdan enerji istehsalı zavodunun yerləşdiyi paytaxt şəhəri istisna olmaqla demək olar ki, mövcud deyildir.

Bu gün Azərbaycan Hökuməti (AH) Dünya Bankının dəstəyi ilə Böyük Bakı paytaxt regionu üçün səmərəli və qənaətbəxş Bərk Məişət Tullantılarının Vahid İdarəçiliyi Layihəsini (BMTVİ) həyata keçirməyə başlamaqla Milli Strategiyaya olan ehtiyaca cavab vermişdir.

Hazırda Hökumət bütün ölkədə BMTİ təcrübələrinin və infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi üzrə öz səylərini yenidən canlandırmağı planlaşdırır. Buna müvəffəq olmaq üçün digər ölkələrdə uğurla istifadə edilən və Azərbaycan şəraitinə də münasib olan yanaşmalar əsasında zəruri təkmilləşdirmələri daha çox gözləntili, texniki cəhətdən əlverişli və iqtisadi baxımdan dayanıqlı şəkildə tamamlamaq üçün kompleks Milli Strategiyaya ehtiyac vardır.

Milli Strategiyanın məqsədləri əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycanda rayonların müxtəlif qrupları üçün zərərsizləşdirmə xidmətləri təmin edəcək regional poliqlonların və ötürücü məntəqələrinin inkişafı da daxil olmaqla əsas toplama və zərərsizləşdirmə proseslərini təkmilləşdirmək;
- ölkənin bütün kənd və şəhər ərazilərində bərk məişət tullantılarının toplanması, emalı və zərərsizləşdirilməsini yaxşılaşdıracaq investisiyaların və inkişaf sxemlərinin qurulmasında mövcud ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunmasını təmin etmək.

Strategiyanın işlənilib hazırlanması üçün əsas aparıcı prinsiplər aşağıdakılardır:

- ✓ bərk tullantılarla bağlı fəaliyyətlərin xərc baxımından səmərəliliyini toplamadan zərərsizləşdirməyə qədər inteqrasiya olunmuş vahid bir sistem kimi optimallaşdırmağa çalışan tullantıların vahid idarəçiliyi yanaşmasından istifadə etmək;
- ✓ avadanlıq və infrastrukturun bütün istismar müddətini və onları saxlamaq, istismar

etmək və onlardan istifadə etmək üçün cəmi xərcləri nəzərə alan və eləcə də poliqonların bağlanma və bağlanmadan sonrakı xərclərini də nəzərə alan kompleks perspektivdən istifadə etmək. Bu kompleks perspektivdə təbii resursların istehlakı, emissiyalar və bərk məişət tullantılarının idarəçiliyi fəaliyyətləri boyunca hər bir fəaliyyət üçün enerji tələbatı nəzərə alınmışdır;

- ✓ tullantı iyerarxiyasını və onun 4 R prinsipini – tullantını azaltmaq, təkrar istifadə, çeşidləmə və resursların geri qazanılmasını torpaqda basdırılmanı azaltmaq üçün prioritet mərhələlər kimi qəbul etmək;
- ✓ xərclərin bərpası konsepsiyalarının işlənilib-hazırlanmasında müxtəlif tullantı əmələ gətirən təbəqələrin ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi ilə birlikdə “çirkləndirən ödəyir” prinsipinin qəbul edilməsi;
- ✓ uzaq məsafədə yerləşən ərazilərin öz tullantılarını regional poliqonlara sərfəli şəkildə daşıyıb gətirmələrinə imkan yaradan nəqliyyat infrastrukturunu ilə birlikdə regional tullantı emalı və poliqon sistemlərinin müəyyənləşdirilməsi vasitəsilə iqtisadi səmərəliliyi optimallaşdırmaq;
- ✓ dəstəkləyici qanunların, təşkilatların, maliyyələşmənin, iqtisadi alətlərin, sosial cəlbətmə və özəl sektorun iştirakının imkanverici çərçivələrini müəyyənləşdirmək;
- ✓ seçimlərin optimallaşdırılması və yumşaltma tədbirlərinin daxil edilməsi üçün mümkün ekoloji, sosial və sağlamlıq təsirlərinin tam dəstinin qiymətləndirilməsi.

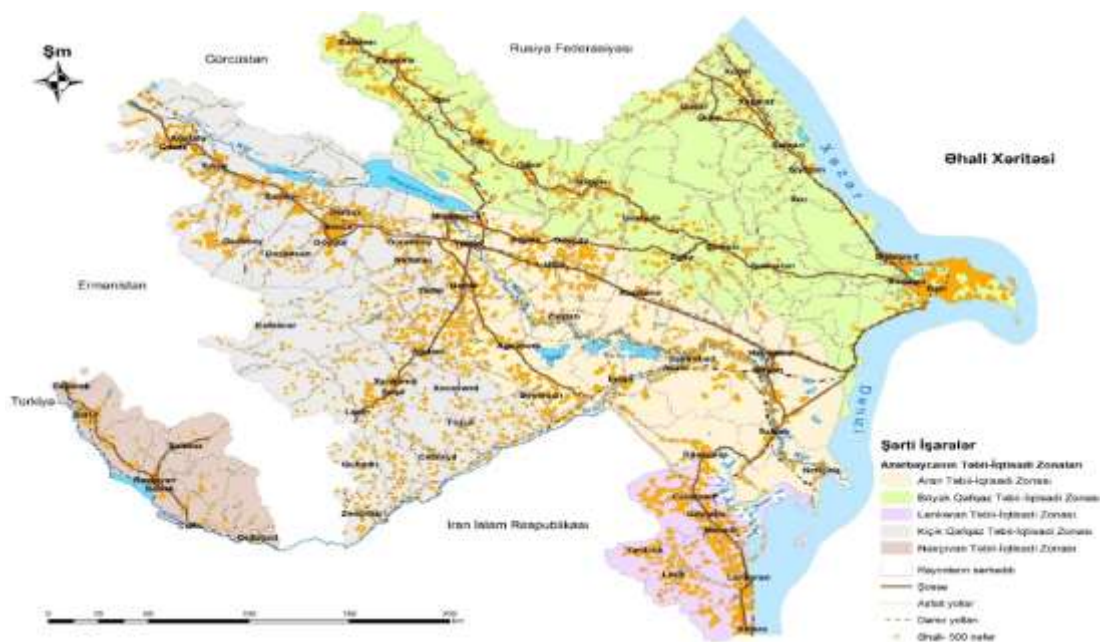
Tədqiqat Ərazisi

Bərk Məişət Tullantılarının İdarəçiliyinə dair Milli Strategiya ilə əlaqədar layihə ərazisi Naxçıvan Muxtar Respublikası da daxil olmaqla Azərbaycanın bütün ərazisindən ibarətdir. Sorğu edildiyi kimi, Gəncə şəhəri və onun inzibati ərazisi, Böyük Bakı Ərazisi və Sumqayıt şəhəri və onun inzibati ərazisi üzrə hazırda kompleks layihələr həyata keçirildiyindən bu ərazilər tövsiyə olunan texniki tədbirlər planının və aidiyyəti investisiyaların tərkib hissəsi deyildir. Bununla belə, bütün ölkə təklif edilən milli imkanverici əlverişli çərçivə fəaliyyətlərindən faydalanacaqdır.

BAŞLANGIC ŞƏRTLƏRİN İCMALI

Əhali

Ölkə əhalisi 2017-ci ilin məlumatlarına əsasən təxminən 9.48 milyon nəfərdir və 2011-2017-cü illərdə əhalinin artım tempi 1.3% təşkil etmişdir. Əhali sıxlığı hər km²-ə 110 nəfərdir. Azərbaycanın ümumi ərazisi 86, 570 kv.km-dir. Əhali tullantı tərkibinin əsasında duran təyinedicidir. Əhalinin ərazi üzrə paylanması tullantıların yerli vasitələrə birbaşa daşınmasına və yaxud nəqliyyat vaxtı və məsafəsinin yükləmə-boşaltma məntəqələrini və tullantıların regional poliqonlara uzaq məsafələrə daşınmasını şərtləndirməsinə təsir göstərir. Aşağıdakı xəritə Azərbaycan əhalisini və onun ərazilər üzrə bölgüsünü göstərir.

Gəlir Səviyyəsi

Azərbaycan özünün təqribən 9.5 milyon əhalisinə görə 2017-ci ilin məlumatlarına əsasən adambaşına 7986 ABŞ dolları ÜDM ilə yuxarı orta gəlirli ölkələr sırasındadır. Sürətli inkişaf və məqsədyönlü sosial yardım proqramları nəticəsində yoxsulluq səviyyəsi 2000-ci ildəki 50%-dən 2017-ci ildə 5%-ə qədər kəskin şəkildə aşağı düşmüşdür.

Tullantıların Əmələ Gəlməsi

Beş pilot rayonda aparılan tullantı tərkibinin səciyyələndirilməsi araşdırmalarının nəticələrinə və Azərbaycanda digər araşdırmalara əsasən müəyyənləşdirilmiş məlumatların icmalına əsasən planlaşdırma məqsədləri üçün aşağıdakı tullantı yaranması dərəcələri məqsədmüvafiq olacaqdır:

Yerli İdarəetmə Qurumları Kategoriyası	Kateqoriya üzrə Əhali Dərəcəsi	Tullantı əmələ gəlməsi kq/adambaş/gün (2015 – 2035)
Kənd yerləri	Mərkəzdən təcrid olunmuş evlər və fermer təsərrüfatları	0,2
Kənd tipli qəsəbələr	< 10,000	0,4
Orta rayonlar	10,000 - 35,000	0,65
Böyük rayonlar	35,000 - 100,000	0,70
Şəhərlər	> 100,000	1,0
Böyük Bakı ərazisi	> 1,000,000	1,2

Yuxarıdakı indikativ yerli idarəetmə qurumları kateqoriyaları üzrə əhali səviyyələrinə və

adambaşına düşən tullantı yaranması dərəcəsinə görə, Böyük Bakı ərazisi, Sumqayıt və Gəncə şəhərləri də daxil olmaqla Azərbaycanda il ərzində təqribən 2 250 000 ton bərk məişət tullantısı əmələ gəlir.

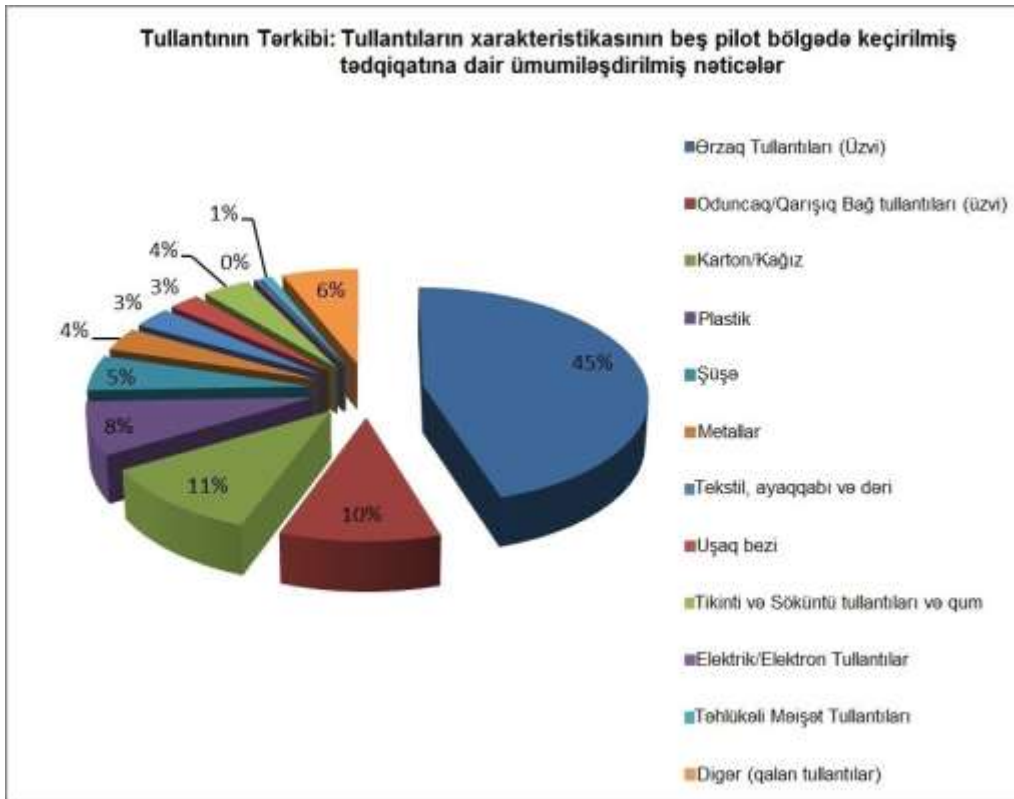
Azərbaycanda Bərk Məişət Tullantılarının (BMT) əmələ gəlməsi

	Tullantı Əmələ gəlməsi
	ton/il
Azərbaycan: Böyük Bakı Ərazisi, Gəncə və Sumqayıt şəhərləri istisna olmaqla	1,031,572
Böyük Bakı Ərazisi	966,703
Gəncə	120,980
Sumqayıt	121,804
Cəmi	2,241,059

Tullantı Tərkibi

Ölkə üzrə mövcud olan bütün məlumatlardan bu tədqiqat üzrə yerinə yetirilmiş geniş sahəvi nümunə çalışmaları ilə birgə şəkildə istifadə edərək, planlaşdırma məqsədləri üçün mürəkkəb tərkibli tipik tullantı tərkibi hazırlamışıq.

Ümumiləşdirilmiş Tullantı Tərkibinin Vizual Görüntüsü

Tullantı Tərkibi (Fraksiyaları)		%
1	Ərzaq Tullantıları (Üzvi)	45.19%
2	Oduncaq/Qarışıq Bağ tullantıları (üzvi)	10.42%
3	Karton/Kağız	10.93%
4	Plastik	7.87%
5	Şüşə	5.28%
6	Metallar	3.49%
7	Tekstil, ayaqqabı və dəri	3.09%
8	Uşaq bezi	2.53%
9	Tikinti və Söküntü tullantıları və qum	3.82%
10	Elektrik/Elektron Tullantılar	0.39%
11	Təhlükəli Məişət Tullantıları	0.93%
12	Digər (qalan tullantılar)	6.06%
Cəmi		100.00%

Tullantıların Sıxlığı

Ümumiyyətlə, Azərbaycandakı tullantı konteynerlərində sıxlıq 175-200 kq/kub metr səviyyəsindədir. Biz ehtimal edirik ki, bu sıxlıq çox güman ki yükləmə və daşıma əməliyyatları zamanı açıq maşınlarda 300 kq/kub metrə qədər artacaq və arxa qaldırıcı mexanizmlili sıxlaşdırma maşınlarında 500 kq/kub metrə qədər sıxlaşdırıla biləcək və bizim avadanlığın ölçüsünün müəyyənləşdirilməsi məqsədilə növbəti planlaşdırılmış sahəvi çalışmalarımızda yük maşını sıxlıqlarını təsdiq etmiş olacaqdır.

Tullantı Sıxlığı

	Tullantı Sıxlığı <i>kq/kub metr</i>
Konteynerdə Tullantı Sıxlığı	175 -200
Açıq maşınlarda Tullantı Sıxlığı	300
Sıxlaşdırıcı yük maşınlarında Tullantı Sıxlığı	500

Qlobal təcrübə göstərir ki, kipləşdirilmiş tullantını yükləmə-boşaltma məntəqələrində və yaxud digər məkanlarda boşaldan yük maşınları boşaltma zamanı bu sıxlığın təxminən yalnız 10%-ni itirirlər və bu kiçik miqdara tullantıları yükləmə-boşaltma məntəqələrində təkrar kipləşdirməklə müvəffəq olmaq mümkündür. Bütün dünyada sanitariya poliqlonlardakı tullantılar üzərində aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, təbii biodegradasiya və tullantının ağırlığı və torpaq qatlarının altında yerləşdirmək və poliqlon avadanlığı tullantını daha da – poliqlonlarda 1000-1200 kq/kub metr səviyyəsinə qədər sıxlaşdırır.

Bakı, Gəncə və Sumqayıt şəhərləri istisna olmaqla Azərbaycanda əmələ gələn Tullantıların Emala Yararlılığı

Azərbaycandakı tullantı tərkibinin təkrar emal və resursların bərpası üçün yararlılığı araşdırılmışdır.

Tullantı tərkibləri Azərbaycandakı tullantıların aşağıdakılar üçün maksimum uyğun ola biləcəyini göstərir:

- əmtəə materiallarının alınması üçün çeşidlənmə ~ 30 % (cəmi tullantı miqdarının)4
- kompost və yaxud bioqaz istehsalı etmək üçün bioloji konversiya ~ 67 %;
- sintetik yanacaq və yaxud elektrik enerjisi istehsalı üçün termal konversiya ~ 59 %4
- Tullantıdan Alınmış Yanacaq/İxtisaslaşdırılmış Bərpa Olunan Yanacaq istehsalı üçün mexaniki emal ~ 35 %.

Yuxarıdakı hesablamalar nəzərdə tutur ki, maksimum:

- ərzaq tullantılarının 100%-i bioloji olaraq kompost və yaxud bioqaza çevrilə bilər;
- ərzaq tullantılarının 50%-i Tullantıdan Alınmış Yanacaq üçün mexaniki emal edilməkdən ötrü kifayət qədər quru ola bilər, onun 100%-i isə yandırıla bilər;
- Tikinti və Söküntü tullantılarının 50%-i təkrar emala yararlı məhsullar əldə etmək üçün mexaniki emal oluna bilər, o cümlədən: yol yatağı və dəmir yolu yatağı üçün yararlı olan beton doldurucusu, asfalt doldurucusu və kərpic doldurucusu kimi, həmçinin bəzi metal, şüşə və taxta materialları da təkrar emala yararlıdır;
- Elektron materiallarının 50%-i, o cümlədən müxtəlif metal komponentləri və bəzi plastik tərkib hissələri çeşidlənə bilər;
- bərk məişət tullantılarının 100%-i Avropa İttifaqının emissiya standartlarına cavab verən müasir yüksək temperaturlu tullantı yandırma zavodunda yandırıla bilər.

TEXNİKİ SEÇİMLƏR

Hazırkı hesabat tullantılarının toplanması, çeşidlənməsi, resursların bərpası və zərərsizləşdirmə seçimləri də daxil olmaqla bütün texniki seçimləri əhatə edir. Son onillik ərzində texnologiya sürətlə inkişaf etmişdir. Əsas konsepsiyalar dəyişməmişdir, lakin bütün sahələrdə eyni zamanda mövcud olan avadanlıq daha səmərəlidir, daha kiçik ölçüdə tərtib oluna bilər və öncəki avadanlıqlarla müqayisədə daha aşağı səviyyədə emissiyaların buraxılmasına müvəffəq olur. Toplama sistemləri arasında seçimlərin hələ də hər bir icmanın şəraitini, xüsusən də onların yol və nəqliyyat şərtlərini və mənbədə tullantını saxlama şəraitini nəzərə alaraq, onlara uyğunlaşması lazımdır. Beləliklə də, yol şəraitləri zəif olan kənd əraziləri üçün traktorlar və digər qoşqulu nəqliyyat vasitələri daha uzun müddətli həyat qabiliyyətli ola bilər.

Toplama Seçimləri

Azərbaycanda tullantıların nisbətən sıx olması səbəbindən presləyici yük maşınları əlavə dəyər verə bilər, çünki onlar tullantını aşağı yüklənmə hündürlüyündən yük maşınının hündür gövdəsinə qaldırır və bununla da böyük həcmdə tullantıların yüklənməsinə şərait yaradır. Presləyici maşınlar plastik qablardan tutmuş qaldırıla bilən metal konteynerlərə qədər müxtəlif çeşidli konteynerlər vasitəsilə doldurula bilər.

Açıq olan və boşaltma üçün münasib olan yük maşınları kənd yerlərində yararlıdır. Bununla belə, daha çox presləyən maşınlardan istifadə olunur, çünki onlar yükləmə-boşaltma işinin işçilər üçün daha az əziyyətli şəkildə yerinə yetirilməsinə imkan yaradır. Beləliklə də toplama maşınlarının seçilməsi üçün iki seçimə üstünlük verilir:

- arxası açıq yük maşınları;
- presləyici avadanlığa malik yük maşınları.

Təhlükəsiz şəkildə işıqlandırılan toplama məntəqələrindəki cəlbedici bağlı konteynerlər əlavə olunmuş müasir xoşagəlmən nəqliyyat vasitələri və düzgün uniformadakı nəzakətli işçi heyəti ilə birlikdə istehlakçıya göstərilən xidmətlərin qiymətləndirilməsi hissi verir. Çünki xidmətlərin əvəzini ödəməli olan istehlakçıdır və o, yalnız xidmətin toplanma hissəsini görür, buna görə də sadəcə xidməti göstərməkdən əlavə onu daha qənaətbəxş, etibarlı, təmiz və müasir etməyə yönəlmiş səylər xüsusi dəyər yaradır.

Toplama məntəqələrinin planlaşdırılması üçün yaşayış və mərkəzi kommertiya rayonları üzrə qapıdan-qapıya (yaxud binadan-binaya) və səkilərdən toplamağa və böyük kommertiya və sənaye məhəllələri üçün sahədən toplama üsullarına üstünlük veriləcəkdir.

Nəqliyyat (Daşınma) Seçimləri

Tullantıları zərərsizləşdirilmə sahəsinə və yaxud emal yerinə daşımaq üçün iki seçim mövcuddur:

- ✓ zərərsizləşdirmə sahəsinə birbaşa daşınma;
- ✓ yükləmə-boşaltma məntəqəsi seçimi.

Toplama marşrutu və tullantıların emalı və yaxud zərərsizləşdirilməsi məkanı arasındakı məsafə və ya nəqliyyat müddəti birbaşa daşımaq üçün həddən artıq uzun olduqda, nəqliyyat infrastrukturuna ehtiyac duyulur. Nəqliyyat infrastrukturunu yaşayış məskənləri və şəhərlərin daxilində yerləşdirilə bilər. Daha sonra, tullantıları yükləmə-boşaltma məntəqələrindən zərərsizləşdirmə və yaxud emal sahələrinə daşımaq üçün xüsusi olaraq tərtib edilmiş nəqliyyat vasitələrindən istifadə olunur.

Təkrar emal və Resursların Bərpası Seçimləri

Resursların bərpası prosesinə tullantıların tərkibindəki üzvi maddələri yeni resursa çevirmək üçün aşağıdakı üç əsas yanaşma daxildir:

- Bioloji çevrilmə;
- Termal çevrilmə;
- Mexaniki çevrilmə.

Poliqonda Basdırılma Seçimləri

Poliqonda basdırılma elə bir üsuldur ki, özündə torpaq qatları ilə üzəri örtülən tullantı hücrələrinin inşası üçün bir sıra addımları birləşdirir və bu hücrələr elə saxlanır ki, yağış sularının və qrunt sularının sızması minimum səviyyəyə çatdırılır, tullantı hücrələrindən drenaj suları tutulur (bu drenaj suları çirkab suları da adlanır və həll olunmuş üzvi maddələrlə, dayanıqlı üzvi orqanizmlərlə, duzlarla və ağır metallarla ciddi səviyyədə çirklənmişdir), və çürümə nəticəsində parçalanan qazlar toplanır (bu qazlar bioqaz adlanır və tərkibində böyük

miqdarda metan qazı vardır).

Tullantıların basdırılması üçün üç seçkm vardır ki, onlar aşağıda göstərilmişdir:

- Nəzarət olunan Poliqon (NP);
- Sanitar Poliqon (SP);
- İlk Emalla birlikdə Sanitar Poliqon (İESP).

Standart iş prosesinə gündəlik tullantı qəbul edən hissə istisna olmaqla poliqon ərazisinin əksər hissəsinin üzərinin torpaqla örtülməsidir. Torpaq qatı bir çox işləri görür:

- o atmosfer yağıntılarının sızmasını azaldır;
- o həşəratların və digər ziyanvericilərin birbaşa tullantıya daxil olmasına və orda çoxalmasına mane olur;
- o pis qoxunu və küləklə yayılan zibillənmə potensialını azaldır.

Texniki Seçimlərin İqtisadi Səmərəliliyi

Bərk məişət tullantıları sektorunun böyük iqtisadi səmərəyə malik olan çox az sayda sistemləri vardır. Buna görə də tullantıların toplanması üçün geniş xidmət sahələri və bəzi emal üsulları tələb olunmur. Lakin, sanitar poliqon və tullantıdan enerji əldə olunması üsulları üçün iqtisadi səmərəlilik zəruridir və diqqətlə nəzərdən keçirilməlidir. İqtisadi səmərəlilik hər zaman yerli xərc təhlilininin dəqiq şəkildə müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Azərbaycan üçün iqtisadi səmərəli sahələr aşağıdakı kimi göstərilmişdir.

Aşağıdakılar lazım olan minimum iqtisadi səmərəli üsulları müəyyənləşdirir. Əksər infrastruktur obyektləri əgər böyük əraziyə malikdirsə, hər tona düşən vahidə görə daha az xərc tələb edir. Misal üçün, iqtisadi baxımdan tullantıların yandırılması və enerji istehsalı zavodu ən azı 150 ton/gün həcmində olmalı və sanitar poliqonlar ən azı 300 ton/gün tutuma malik olmalı olduğu halda, bir çox yeni obyektlər ciddi dərəcədə böyük miqdarlarla işləyərək daha aşağı xərclərə səy göstərilir. Bu işə nəqliyyat sistemlərinin ya çox böyük yük maşınları ilə, ya dəmiryolu, ya da barja vasitəsilə böyük miqdarda tullantıların regional poliqonlara və emal mərkəzlərinə ucuz qiymətə daşınmağa imkan verdiyi ölkələrdə xüsusilə əhəmiyyətlidir. Vaqon konteynerlərə yerləşdirilmiş tullantıların daşınmasına imkan verən işlək dəmiryolu xətlərinin mövcud olduğu yerlərdə bir tərəfə 500 km məsafə normaldır.

Azərbaycanda Texniki Seçimlərin İqtisadi Səmərəliliyi

Böyük yük maşınlarının girməsi məhdud olan yerlərdə ilkin İbtidai Toplanma; Kiçik nəqliyyat vasitələri, xidmət zonası	5 ton/gün
İlkin toplama zonasının kənar sərhədlərindən gətirilmiş tullantıların ikinci dərəcəli toplanması; Böyük nəqliyyat vasitələri (yük maşınları); xidmət zonası	50 ton/gün
Qapı-Qapı Toplama; Böyük nəqliyyat vasitələri (yük maşınları); xidmət zonası	Ən azı gündə iki reys

Ötürücü Məntəqələri; Xidmət Zonası	Ən azı və yaxud təqribən 100 ton/gün;
Ötürücü Məntəqəsinə Yük maşını ilə Daşınma	4 reys/gün
Mexaniki Kompostlaşdırma	Ən azı 100 ton/gün
Tullantıdan Enerji İstehsalı Zavodu	Minimum 300 ton/gün
Tullantı sahələri Nəzarət olunan Poliqon səviyyəsinə qədər yenidən qurmaq; tələb olunan avadanlıq	Yerli Podratçılardan
Sanitar Poliqon; münasib ölçüdə Buldozərlər və Kompaktorlar	300 ton/gün
Ötürücü Məntəqələrindən Sanitar Poliqonlara Məsafə	Ən çoxu 200 km

Ehtimallar.

ƏLVERİŞLİ ÇƏRÇİVƏ SEÇİMLƏRİ

Əlverişli çərçivə seçimi bərk məişət tullantıları üzrə texniki fəaliyyətlərin uğurlu və dayanıqlı olmasına şərait yaradan dəstək sistemləri təmin edir. Əlverişli çərçivələr qanunları, qaydaları, siyasətləri, institusional quruluşları, məcburetmə sistemlərini, maliyyə sistemlərini, xərclərin qarşılınması mexanizmlərini, bazar imtiyazlarını, özəl sektora güzəştləri və digər dəstək sistemlərini müəyyənləşdirir. Bu çərçivələr vasitəsilə hökumətin bütün səviyyələrində potensialın artırılması həyata keçirilir.

Rəqabətə şərait yaradan və azaldılmış risklərlə əlverişli biznes mühitini təmin edən tədbirlərlə birlikdə yerli və regional səviyyələrdə bərk məişət tullantılarının idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi üçün aydın tələblər və səlahiyyət yaratmaqla bərk məişət tullantıları xidmətləri tədricən yaxşılaşacaqdır.

Əlverişli çərçivə aşağıdakı çərçivə tədbirlərini təqdim edir:

1. Hüquqi;
2. İnstitusional;
3. Maliyyə;
4. İqtisadi Alətlər;
5. Sosial Cəlbətmə;
6. Özəl Sektorun İştirakı.

Hüquqi və institusional çərçivələrin bərk məişət tullantılarının idarəçiliyi sistemində dəstəyin göstərilməsinin əsas təməl daşı olduğundan, bu çərçivələri daha təcridatlı müzakirə etməyə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Hüquqi və institusional səylər ölkənin bərk məişət tullantılarının idarəçiliyinə dair qanunvericiliyinin yenilənməsinə və bərk məişət tullantıları sahəsində təkmilləşdirmələri istiqamətləndirmək və idarə etmək üçün yeni milli institusional qurumun yaradılmasına təxirəsalınmaz ehtiyac olduğu vurğulanır.

TEMATİK TƏDBİRLƏRİN YARADILMASI

Hazırkı strateji planlaşdırma prosesi Azərbaycanın əsas maraqlı tərəfləri və qərar qəbul edən səlahiyyət sahibləri üçün gələcək yolun seçilməsində nəzərə almaq üçün alternativ ssenarilər yaradır. Nəzərdən keçirilən alternativ ssenarilərin idarə oluna bilən toplusuna malik olmaq üçün proses sadələşdirilməlidir. Buna görə də biz üç səviyyədə fəaliyyətlər işləyib hazırladıq ki, bunların hər biri Azərbaycanın bərk məişət tullantılarının idarəçiliyi sisteminin yenidən qurulması istiqamətində müxtəlif səviyyədə səy, mürəkkəblilik, xərc və müvəffəqiyyətə malikdir. **1-ci Səviyyə Tədbirləri** yenidənqurma fəaliyyətlərinin minimum miqdarını təqdim edir. **2-ci Səviyyə Tədbirləri** yenidənqurma fəaliyyətlərinin orta miqdarını təqdim edir. **3-cü Səviyyə Tədbirləri** yenidənqurma fəaliyyətlərinin maksimum miqdarını təqdim edir.

Biz bu üç yenidənqurma və təkmilləşdirmə fəaliyyətlərini aşağıdakı mövzulardan hər biri üçün, xüsusən də Texniki Tədbirlər və Əlverişli Çərçivə Tədbirlərinin geniş silsiləsi üçün yaratdıq.

Tematik Tədbirlər aşağıdakılardır:

- Texniki Tədbirlər;
- Əlverişli Çərçivə Tədbirləri:
 - Hüquqi Tədbirlər;
 - İnstitusional Tədbirlər;
 - Maliyyə Tədbirləri;
 - İqtisadi Alət Tədbirləri;
 - Sosial Cəlbətmə Tədbirləri;
 - Özəl Sektorun İştirakı Tədbirləri.

Tematik Tədbirlərin üç səviyyəsi hazırkı hesabatda işlənilib-hazırlanmış və təqdim olunmuşdur. Ümumilikdə, ən aşağı xərcli ssenarilər 1-ci Səviyyə tədbirlərindədir, ən yüksək xərcli ssenarilər isə adətən 3-cü Səviyyə tədbirlərində nəzərdə tutulmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi aşağı birbaşa xərc seçimləri əslində uzun müddətli kənar təsirlər və tədbirlər üzrə ən yüksək xərcə malikdir. Məsələn: sosial rifahın pozulması, əlverişsiz sağlamlıq təsirləri, yaxud ekoloji ziyan yan təsirləri.

Yuxarıdakı prosesi qısa şəkildə əks etdirmək üçün, Texniki mövzu üzrə tədbirlərin üç səviyyəsi qısa şəkildə bu cür təsvir oluna bilər:

- 1-ci Səviyyə Tədbirləri – hazırkı elementar şərtlərə yaxındır, toplama xidmətlərinin minimum tələb olunan səviyyədə genişləndirilməsi və xərc baxımdan səmərəli, sosial və ekoloji cəhətdən dayanıqlı sistemə imkan yaratmaq üçün mövcud zərərsizləşdirmə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi.
- 2-ci Səviyyə Tədbirləri – adekvat sistemlər vasitəsilə tullantıların tam şəkildə toplanması, ətraf mühiti emissiyalardan qorumaq üçün bioparçalanmanın öncə ilkin emal edərək müasir sanitar poliqonda zərərsizləşdirilməsi, belə ki, bu üsul məhdud miqyasda təkrar emal və ehtiyatların bərpasına yönəlmiş müəyyən irəliləyiş də daxil olmaqla geniş əhali təbəqəsi üçün sosial baxımdan cəlbedicidir.
- 3-cü Səviyyə Tədbirləri – tullantıların daha müasir bağlı və mexaniki sistemlərlə tam şəkildə toplanması və ən aşağı mümkün emissiya dərəcələrinə müvəffəq olmaq və xüsusi növ tullantıların emalına dair göstərilə biləcək nümunələr də daxil olmaqla təkrar emal və bioparçalanma üçün ilkin emaldan sonra müasir sanitar poliqonda zərərsizləşdirmək.

Strateji planlaşdırma prosesinin növbəti mərhələsinə **Ssenarilərin** işlənilib-hazırlanması daxildir. Ssenarilər hər bir Mövzu üzrə 1,2, yaxud 3-cü Səviyyələrin müxtəlif tərkib hissələridir. Hesabatın növbəti Fəslə Ssenariləri təqdim edir və onların müqayisəsini aparır.

SSENARİLƏRİN YARADILMASI VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Ssenarilərin yaradılması üsulu

Bərk məişət tullantılarının idarəçiliyinə dair milli strategiya üçün tövsiyə olunan tədbirlər planını hazırlamaq məqsədilə mərhələlər prosesi işlənilib hazırlanmışdır. Yanaşmaya ilk öncə bundan öncəki Fəsildə (Tematik Mövzuların Yaradılması) müzakirə olunan üç səviyyədə say, xərc və müvəffəqiyyət üzrə Tematik Tədbirlərə geniş çərçivədə baxış daxildir.

Ssenarilərin Yaradılması tematik tədbirlərin tərkib hissələrinin formalaşmasını təqdim edir. Sadələşdirmək üçün bu tərkib hissələrini təklif olunan strategiyanın bütöv 20 illik icra müddəti üzrə tərtib edilmişdir. Nəticədə, 20 ildə yekun müvəffəqiyyət səviyyəsi hər bir təklif hissəsi olan element üçün təsvir olunmuşdur. Üstünlük verilən ssenari seçildiyi təqdirdə icra mərhələsi müəyyənləşdirilə bilər. Bununla belə, biz təklif edirik ki, ssenarilərin istənilən biri üçün aşağıdakı Cədvəldə göstərildiyi kimi üç icra mərhələsi olsun.

İcra Mərhələləri

İcra Mərhələləri	Əhatə olunan illər	Əhatə olunacaq nəzərdə tutulan təqvim illəri
Mərhələ 1 – - ildən - ilə kimi (6-cı il də daxil olmaqla)	6	2017 - 2022
Mərhələ 2 – - ildən - ilə kimi (7-ci il daxil olmaqla)	7	2023 - 2009
Mərhələ 3 – - ildən - ilə kimi (7-ci il daxil olmaqla)	7	2030 - 2036
Cəmi Layihə Dövrü	20	

3 səviyyə **Texniki Tədbirlər** və 3 səviyyə **Əlverişli Çərçivə Tədbirləri** mövcud olduğuna görə işlənilib hazırlanan tədbirlərin toplusunu tam olaraq əhatə edən 6 **Ssenarini** qiymətləndirmək mümkündür. Bu altı ssenarilər aşağıda müqayisə edilir.

Altı Ssenarinin müqayisəsi “xərc-səmərəlilik” konsepsiyasının əsas elementləri olan

xərclər və dayanıqlılığa əsaslanır. Xərclər qlobal təcrübəyə və yerli xərc amillərinə əsaslanaraq, təqribən hesablanma bildiyi halda, dayanıqlılıq əksər hallarda keyfiyyət baxımından ölçülür. Dayanıqlılıq tədbirlərinin bir çoxu pul dəyərini təyin etmək çətin olan kompleks yan təsirləri də özündə ehtiva edir, misal üçün xırda hissəciklərin və bio-aerozol emissiyaların sağlamlığa təsiri, yaxud karbon emissiyalarının qlobal iqlim dəyişikliyinə təsirləri, ya da yerli özünü idarəetmənin və ictimai iştirakın idarəçilik effekti və sair.

Ssenarilərin Müqayisəsi

Yuxarıda təsvir olunduğu kimi, aşağıdakı **Xərc** və **Dayanıqlılığın** qiymətləndirilməsi meyarlarından istifadə etməklə altı Ssenarinin müqayisəsində istifadə edilmişdir.

Ssenarilər üzrə Qiymətləndirmə meyarı

Ssenarilər üzrə Qiymətləndirmə meyarı		
1	Xərclər	
	1.1	Kapital investisiya xərcləri və özəl sektorun sərmayələri üçün potensial
	1.2	Cari dövrü xərclərin ödənilməsi qabiliyyəti
	1.3	İkinci dərəcəli təkrar emal məhsullarının istehsalı üçün bazar tələbatı və gəlir potensialı
2	Dayanıqlılıq	
	2.1	Nəzərə alınan idarəçilik prinsipləri
	2.2	İcra üçün tələb olunan bacarıqlar və potensial
	2.3	Təkrar emal və ehtiyatların bərpası vasitəsilə təbii ehtiyatların qorunması
	2.4	İnfrastruktur obyektlərinin layihələndirmə standartları vasitəsilə ekoloji keyfiyyətin mühafizəsi
	2.5	İnfrastruktur obyektlərinin layihələndirmə standartları və təhlükəli tullantıların idarəçiliyi vasitəsilə ictimai sağlamlığın qorunması
	2.6	Ödəmə qabiliyyəti və tullantı əmələ gətirənlərin xidmətlərlə əməkdaşlığı imkanları ilə əlaqədar sosial-iqtisadi imtiyazlar

Biz sadə şəkildə 6 ballıq dərəcə müəyyənləşdirdik ki, aşağıdan yüksəyə doğru qiymətləndirmə balına müvəffəq olan meyarı göstərə bilək. Aşağıdakı cədvəl komandasının həm Azərbaycanda və həm də qlobal səviyyədə bir çox ölkələrdə qazandığı təcrübəyə əsasən müəyyənləşdirdiyi 6 Ssenarinin subyektiv və ilkin dərəcələndirməsini təqdim edilir:

- Aşağı dərəcə: 1-2 bal
- Orta dərəcə: 3-4 bal
- Yüksək dərəcə: 5-6 bal

6 Ssenari üzrə İlkin Reyting Cədvəli aşağıda Cədvəl 6.3-də göstərilmişdir:

tı Ssenarinin Reytinqi

	<i>Ssenari 1</i>	<i>Ssenari 2</i>	<i>Ssenari 3</i>	<i>Ssenari 4</i>	<i>Ssenari 5</i>	<i>Ssenari 6</i>
Qiymətləndirmə meyarı	20 ildə 1-ci Səviyyə texniki, 1-ci Səviyyə əlverişli çərçivə	20 ildə 1-ci Səviyyə texniki, 2-ci Səviyyə əlverişli çərçivə, lakin 1-ci Səviyyə İnstitusalional Çərçivə	20 ildə 2-si Səviyyə texniki, 2-ci Səviyyə əlverişli Çərçivə	20 ildə 2-ci Səviyyə texniki, 3-cü Səviyyə əlverişli Çərçivə	20 ildə 3-cü Səviyyə texniki, 2-ci Səviyyə əlverişli Çərçivə	20 ildə 3-cü Səviyyə texniki, 3-cü səviyyə əlverişli çərçivə
Xərc meyarı – aşağı dərəcə yüksək xalis xərc, yüksək dərəcə aşağı xalis xərc deməkdir						
Kapital investisiya xərci	5	4	3	3	1	2
Cari dövrü xərcin ödəmə qabiliyyəti	3	2	5	6	1	2
Təkrar emal məhsulları üçün bazar tələbatı	1	3	4	5	3	5
Yarımcəm	9	9	12	14	5	9
Dayanıqlılıq meyarı – aşağı dərəcə pis dayanıqlılıq, yüksək dərəcə yaxşı dayanıqlılıq deməkdir						
İdarəçilik prinsipləri	3	3	4	5	4	5
Ehtiyac duyulan səriştə və bacarıq potensialı	1	2	3	4	6	6
Təbii ehtiyatların qorunması	1	2	3	4	4	6
Ekoloji keyfiyyətin mühafizəsi	1	2	3	4	4	5
İctimai səhiyyənin (əhalinin sağlamlığının) mühafizəsi	1	2	3	4	4	5
Sosial-mədəni imtiyazlar	3	2	4	4	2	2
Yarımcəm	10	13	20	25	24	29
Cəmi ballar	19	22	32	39	29	38

Maliyyə Qiymətləndirməsi

Aşağıdakılar üzrə xərc kriteriyasına müvafiq olaraq Ssenari 2 və 4 üçün ilkin maliyyə qiymətləndirməsi aparılmışdır:

- Kapital İnvestisiya Xərcləri (CAPEX);
- Cari Dövri Xərclər (İstismar və Saxlanma-Texniki Xidmət xərcləri – OPEX.)

Layihənin icra mərhələləri üzrə Cədvəl 6.1-də göstərilmişdir.

Ssenarilər arasında aydın fərqi müəyyənləşdirmək üçün növbəti səhifələrdə göstərildiyi kimi Kapital və Cari İstismar Xərclərinə (İstismar və Saxlanma) nisbətə Azərbaycanca Bərk Məişət Tullantılarının İdarəçiliyi sisteminin orta səviyyəli və aşağı səviyyəli təkmilləşdirilməsini təklif edən 2 və 4-cü Ssenarilər qiymətləndirilmişdir.

Ssenari 2 və 4 üçün Kapital İnvestisiya Xərcləri

Tematik Tədbirlər	Səviyyə	Mərhələ 1	Mərhələ 2	Mərhələ 3	Cəmi Bütün	
		2017 - 2022	2023 - 2029	2030 - 2036	Mərhələlər	
		AZN	AZN	AZN	AZN	ABŞ dolları
Ssenari 2						
Texniki Tədbirlər	Səviyyə 1	183.87	33.30	28.91	246.08	234.36
Əlverişli Çərçivə, lakin 1-ci İnstitusional Tədbirlər	Səviyyə 1 və 2	2.00	1.00	1.00	4.00	3.81
Cəmi		185.87	34.30	29.91	250.08	238.17
Ssenari 4						
Texniki Tədbirlər	Səviyyə 1 və 2	278.61	307.52	79.62	665.75	634.05
Əlverişli Çərçivə	Bütün Səviyyələr	6.00	2.00	2.00	10.00	9.52
Cəmi		284.61	309.52	81.62	675.75	643.57

Ssenari 2 və 4 üçün Cari Dövri Xərclər (İvS-TX)

Müqayisə edilən Ssenarilər	Mərhələ 1	Mərhələ 2	Mərhələ 3	Cəmi Bütün		Tonbaşına	
	2017 - 2022	2023 - 2029	2030 - 2036	Mərhələlər		İstismar Xərçi	
	AZN	AZN	AZN	AZN	ABŞ dolları	AZN	ABŞ dolları
Ssenari 2							
Texniki-Səviyyə 1 və Əlverişli Çərçivə-Səviyyə 2, lakin İnstitusional Tədbirlər-Səviyyə 1	1,033.85	1,462.35	1,798.50	4,294.70	4,090.19	88.80	84.57

Ssenari 4							
Səviyyə 1 və 2 Texniki Tədbirlər və Əlverişli Çərçivənin Səviyyələri	950.00	1,004.89	1,115.28	3,070.17	2,923.97	63.48	60.46

NƏTİCƏLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Sosial-mədəni mülahizələrlə əlaqədar inanılır ki, insanlar əsas etibarilə özlərinin tullantıların toplanması xidməti və onun asan istifadəsi, xoş görünüşü və xərcləri haqqında düşünür və ona diqqət edirlər. Ekoloji problemlərlə nəzəri baxımdan maraqlansalar da, çox az sayda insan bu problemlərin həlli üçün ödəniş etməyi arzu edir. Onlar xüsusən də özlərinin yerli şəraitlərinə hərhansı formada birbaşa dəyər qatmayan kənar təsirlər üçün ödəmək arzusunda deyillər, məsələn, Xəzər dənizinə təsir göstərə biləcək su keyfiyyəti məsələləri, yaxud qlobal iqlimə təsir göstərən karbon qazının emissiyaları kimi. Nəticə etibarilə, sosial-mədəni kriteriya üzrə yüksək ballar aşağı xərcə malik və istifadəsi daha asan olan sistemlərə verilmişdir.

Birləşdirilmiş **Xərc** və **Dayanıqlılıq** qiymətləndirmə meyarının keyfiyyət müqayisəsinə əsaslanaraq, Ssenari 4 və 6 ən yaxşı Ssenarilər kimi yüksək bal almışdır. Əlverişli çərçivələr 3-cü Səviyyəyə çatmaq üçün inkişaf etdirildikdə, onlar özəl sektor sərmayələrinin ən yüksək səviyyəsinə müvəffəq olmaqla və əlverişsiz ekoloji və sağlamlıq təsirlərinə qarşı ən güclü tənzimləyici mühafizəni qurmaqla təkrar emal edilə bilən məhsullardan və resursların bərpasından daha böyük həcmdə bazar gəlirləri əldə etməyə imkan verir.

1 və 2-ci Ssenarilərin ilk baxışdan daha aşağı həcmli xərclər təklif etdiyi görünə bilər, çünki onlar infrastruktur obyektlərini daha aşağı layihələndirmə və emissiya fəaliyyətləri standartı ilə inşa edirlər. Bununla belə, regionlaşdırılmış obyektlərin yoxluğu faktiki olaraq iqtisadi səmərəliliyə müvəffəq olunmadığına görə xərclərin lüzumsuz dərəcədə yüksək olmasına səbəb olacaqdır.

Ssenari 3 və 5 hər ikisi sıralamada ciddi təsirə məruz qalmışdır. Çünki əlverişli çərçivə yalnız 2-ci Səviyyənin nəticələrinə nail olacaqdır. Möhkəm tənzimləyici qaydalar, iqtisadi alətlər, imtiyazlı satınalmalar və digər əlverişli şərait yaradan dəstəklər olmadan texniki sistemlərin optimallaşdırılması mümkün deyildir.

Ssenari 6 tullantıları idarə etmək üçün ən yüksək texniki fəaliyyətə nail olur və yüksək dayanıqlılıq nəticələri əldə edir. Bununla belə, 6-cı Ssenaridəki texniki sistemlərə yalnız 20 il ərzində müvəffəq olmaq üçün ciddi səylər göstəriləcəkdir ki, bunun da xərc baxımından nəticələri ciddi olacaqdır.

Ssenari 2 əsasən toplama və təmizləmə sistemini milli səviyyədə yenidən qurmağı və təkmilləşdirməyi təklif edir:

Cari toplama, daşıma və zərərsizləşdirmə sistemlərinin reabilitasiyasını həyata keçirmək;

- Təxminən 75 000 yeni, qaldırılan, qapaqlı konteyner satın almaq, çünki hazırkı konteynerlər xidmət göstərilən əhalinin sadəcə 25%-nin ehtiyaclarını ödəyir.

- Ən azı şəhər və rayon mərkəzlərinə yaxın olan və şəhərlərarası magistral yolların üzərində yerləşən kənd və qəsəbələrin toplama xidmətlərini genişləndirəcək 180 kompaktorlu tullantı daşıyan yük maşını satın almaq.
- Mövcud tullantı sahələrinə yeni buldozərlərin, yerləşən maşınların və yükləyicilərin alınması onların bütün kənd yerlərində nəzarət olunan poliqon standartlarına cavab verməsinə şərait yaradır.
- yenidən qurulma üçün uyğun olmayan açıq zibilxanaların düzgün hamarlama, maililəşdirmə, üzərini örtmə və landşaft vasitəsilə bağlanması;
- toplama və daşıma xidmətləri üzrə xərclərin daha etibarlı qarşılınması üçün tarif haqqı qəbzlərinin verilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- bütün bələdiyyələrdən və şəhərlərdən onların təkmilləşdirilmiş zərərsizləşdirmə sistemlərinin istismar xərclərini ödəməyi tələb etmək;
- 250 ton/gün tullantı həcmində malik olan şəhərlərdə (Gəncə və Sumqayıt şəhərləri) müasir sanitariya poliqonları inşa etmək, onlar üçün 50 km məsafədəki ətraf ərazilərdən müəyyən miqdarda tullantı qəbul edə bilmək üçün yetərincə potensial (təxminən 50 ton/gün) əlavə etmək.

Bu Ssenarinin yeni regional infrastruktur obyektlərini dəstəkləyən, bələdiyyələrin və rayonların vəzifə və səlahiyyətlərini aydınlaşdıran rayonlararası və bələdiyyələr arası əməkdaşlığı dəstəkləmək niyyətinin olmasına baxmayaraq, o, regional səviyyədə iqtisadi səmərəlilik üçün heç bir regional həll üsulu və bu sistemlərin optimallaşdırılmasını və eləcə də nəqliyyat vasitələrindən istifadə etməklə optimallaşdırılmış nəqliyyat sistemləri təklif etmir.

O həmçinin nəzarət olunan poliqonları təkmilləşdirməyi təklif edir, lakin poliqonlarda çirkab sularının toplanmasını, emalını və borularla qazların çıxarılması sistemlərini həyata keçirməyə dair təklif vermir.

Bu ssenari təkmilləşdirilmiş bərk məişət tullantılarının idarəçiliyi sisteminin icrası gedində kiçik irəliləyişlərə nail olmaqla nisbətən aşağı investisiya xərci təklif etsə də, Ssenari 4-ün Layihə müddəti boyunca təklif etdiyi cari dövrü istismar xərclərindən daha yüksək xərclər təklif edir.

Ssenari 2 də ekoloji baxımdan ən üstün sistem deyil, çünki o, poliqonlarda çirkab sularının toplanmasını, emalını və borularla qazların çıxarılması sistemlərini həyata keçirmədən Bərk Məişət Tullantılarının Vahid İdarəçiliyi (BMTVI) Layihəsinin əsas məqsədlərinə maneçilik törədir.

Ssenari 4 aşağıdakıları əlavə etməklə Ssenari 2-də təklif olunan təkmilləşdirmələri təklif edir:

- bəzi böyük şəhərlərdə təkrar emala yararlı materialların mənbədə çeşidlənməsi səylərini həyata keçirmək, bazar tədqiqatı və inkişaf fəaliyyətlərini icra etmək;
- Ssenari 2-də nəzərdə tutulmuş şəhərlərdən kənardakı şəhər və rayonlarda yerli idarəetmə qurumları üçün tullantı depolarını elə yaratmaq ki, onlar sanitariya poliqon üçün iqtisadi səmərəlilik baxımından kifayət qədər tullantı ilə - ideal halda 300 ton/gün həcmində formalaşsınlar;
- o, çirkab sularının toplanması, emalı və borularla qazların çıxarılması sistemləri ilə birlikdə 10 Sanitariya Poliqon (SP) təşkil etmək 22 ötürücü məntəqəsi yaradaraq onları tullantı depoları boyunca strateji baxımdan elə yerləşdirməyi təklif edir ki, bələdiyyələr və rayonların tullantı toplayan nəqliyyat vasitələri tullantıları yükləmə-boşaltma məntəqəsinə və yaxud birbaşa olaraq sanitariya poliqona boşaltmazdan öncə bir tərəfə maksimum 45 dəqiqəlik məsafə qət edə bilsin;

- çürüyən və parçalanan üzvi maddələri daha tez azaltmaq üçün bu yeni sanitar poliqlonlarda ilkin emalı həyata keçirmək;
- hər bir tullantı deposu regionunda ağır və iri ölçülü tullantılar (yəni Tikinti və Söküntü tullantıları, ağac kəsintiləri və sair) üçün ayrıca zərərsizləşdirmə sahəsi (10 zərərsizləşdirmə sahəsi) yaratmaq;
- açıq tullantıxanaların bağlanması və yeni poliqlonların qurulması;
- təxminən 75 000 yeni, qaldırılan, qapaqlı konteyner satın almaq, çünki hazırkı konteynerlər xidmət göstərilən əhalinin sadəcə 25%-nin ehtiyaclarını ödəyir;
- ən azı şəhər və rayon mərkəzlərinə yaxın olan və şəhərlərarası magistral yolların üzərində yerləşən kənd və qəsəbələrin toplama xidmətlərini genişləndirəcək 180 kompaktorlu tullantı daşıyan yük maşını satın almaq.

Ssenari 4 həmçinin tullantıların ötürücü məntəqələri və regional sanitar tullantı poliqlonları və eləcə də aşağıdakıların həyata keçirilməsi üçün milli qurum yaradaraq, institusional məsələlərdə də ciddi təkmilləşdirmələr təklif edir:

- ✓ toplamanı həyata keçirən Yerli İdarəetmə Qurumlarının işlərinə yardım etmək və istiqamət vermək;
- ✓ bütün regional obyektlərin və qurğuların işinə nəzarət etmək və onların monitorinqini aparmaq;
- ✓ bütün bələdiyyə və rayonların bərk məişət tullantıları üzrə büdcə təkliflərini nəzərdən keçirmək;
- ✓ toplama və təmizləmə əməliyyatlarını və xərclərin monitorinqini aparmaq;
- ✓ istismar xərclərinin milli səviyyədə ödənilməsinə əsaslanan giriş haqqı tariflərini bütün infrastruktur obyektləri üçün müəyyənləşdirmək;
- ✓ ölkədə bərk məişət tullantılarının idarəçiliyi sektorunda milli qurumu və digər iştirakçıları dəstəkləmək üçün BMTİ texnologiyaları və idarəçilik təcrübələri üzrə tədqiqatlar aparan təkmilləşdirmə mərkəzini yaratmaq.

Bundan əlavə, Ssenari 4 həmçinin milli qurumun hər təbii-iqtisadi zonada bir ofis olmaqla regional filiallar təşkil etməsini və onları işlətməsini təklif edir.

O, həmçinin bu sahədə Avropa İttifaqının elektron tullantılar, davamlı üzvi çirkləndiricilər (DÜÇ), tibbi tullantılar, infeksiyaya yoluxmuş heyvan cəmdəkləri və digər təhlükəli tullantılar üzrə qanunvericiliyinə uyğunlaşan tənzimləyici qanunverici normalar əlavə etməyi təklif edir.

Ssenari 4 həmçinin ekoloji baxımdan ən üstün seçimdir, çünki o, poliqlonlarda çirkab sularının toplanmasını, emalını və borularla qazların çıxarılması sistemlərini həyata keçirərək Bərk Məişət Tullantılarının Vahid İdarəçiliyi (BMTVİ) Layihəsinin əsas məqsədlərinə maneçilik törətmir, əksinə onlara müvəffəq olur.

Ssenari 2 və 4-ün cari dövrü istismar xərclərinin müqayisəsi göstərir ki, Ssenari 4-ə müvafiq olaraq Səviyyə 1 və 2 texniki tədbirləri və bütün səviyyələrdə əlverişli çərçivə tədbirlərini təmin etdikdə hər tonbaşıma istismar xərcləri 29% azalacaqdır.

Əlavə olaraq, Ssenari 2 vasitəsilə xərclərin qarşılınması tam etibarlı şəkildə təmin edilmədiyinə görə, 20 illik layihə müddəti boyunca hökumət subsidiyaları davam edəcəkdir. Məsələn, hər maliyyə ilində Mərkəzi hökumət büdcəsindən şəhər və rayon mərkəzlərindəki küçələrin süpürülməsi fəaliyyətləri üçün ayrılan vəsait Dövlət büdcəsi Qanununa əsasən Kommunal Xidmətlər üçün ayrılan büdcənin təxminən 16%-ni təşkil edir. 2014-cü ildə bu büdcə təxminən 61 milyon Azərbaycan manatı həcmində olmuşdur.

Ssenari 4-ün seçilməsi həmçinin ölkədə BMTİ fəaliyyətlərinə ayrılan hökumət subsidiyalarına tələbi tədricən azaldacaqdır.

Buna görə də, əminlik vardır ki, ən yüksək Ssenari 4-cü Ssenaridir, hansı ki **Texniki Tədbirlər üçün 2-ci Səviyyəyə** nail olmaq kimi mühüm səviyyə təmin edir və **Əlverişli Çərçivə Tədbirləri üçün 3-cü Səviyyədə** çox yüksək səviyyədə əlverişli çərçivə dəstəyi təmin edir.

Azərbaycan üçün əminlik vardır ki, Ssenari 4 ölkənin gəlir səviyyəsi və infrastrukturun inkişafı mərhələsi kontekstində həm **Xərcləri** və həm də **Dayanıqlığı** tarazlaşdıraraq xərc səmərəliliyi baxımından ən yaxşı seçim təqdim edir. Bu Konsepsiya Sənədi qeyd olunan əminliyi strategiyanın müxtəlif elementlərinin icrası üzrə səlahiyyətli olan maraqlı tərəflərin və iştirakçıların töhfəsi vasitəsilə təsdiqləməyə səy göstərir.

Buna müvafiq olaraq, Ssenari 4 çərçivəsində Üstünlük verilən İnstitusional Tədbirlər Sxemi hazırlanmışdır.

Tövsiyə olunan Ssenarilər üzrə Risklərin Qiymətləndirilməsi

Bərk məişət tullantılarının idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsinə dair istənilən planda həmin təkmilləşdirmələri ləngidə və yaxud azalda biləcək bir sıra potensial risklər mövcud olur. Bəzi risklər kiçik, əhəmiyyətsiz potensiala malikdir, digər risklərin isə potensialı yüksəkdir. Bir çox ölkələrdə milli hökumətlərin və inkişaf agentliklərinin 40 ildən artıq müddətdə bərk məişət tullantılarının idarəçiliyi sistemlərinin təkmilləşdirilməsinə dair inkişaf layihələrinin təcrübəsinə əsasən, bu risklər meydana çıxacaqdır.

Tövsiyə olunan ssenaridəki bu risklər Fəsil 6.4-də ətraflı şəkildə qiymətləndirilmişdir.

Yekun Mülahizələr

Hazırkı Milli Strategiyanın Konsepsiya Sənədinin layihəsi Azərbaycanda səmərəli Milli Strategiyanın işlənilib-hazırlana və həyata keçirilə biləcəyi əsas bazanı təqdim edir. Bütün ölkədə bərk məişət tullantılarının idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsində düzgün seçimləri etmək üçün əhəmiyyətli səviyyədə səylər tələb olunacaqdır. Bu işə strategiyanın məqsədlərinə nail olacaq və onun nəticələrinin dayanıqlığını təmin edəcək tələb olunan əlverişli çərçivə tədbirlərinin tərtibatı və icrası daxildir. Texniki və Əlverişli Çərçivə Tədbirlərinin kompleksliyi və bütövlüyü aşağıdakı Cədvəldə əks etdirilmişdir.

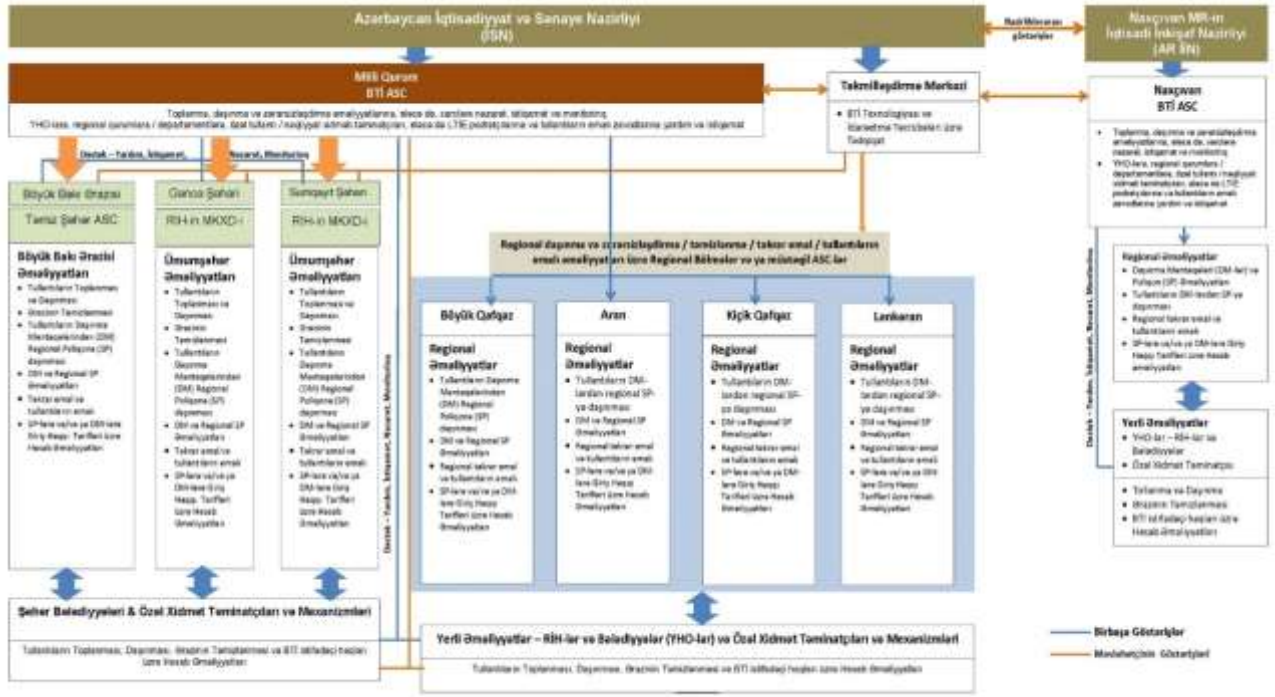
Ayrıca olaraq, bu hesabat milli strategiyanın işlənilib hazırlanması və icra prosesinə aid olan əsas maraqlı tərəflərdən və iştirakçılardan müvafiq töhfələri təmin edəcək vasitələr müəyyənləşdirmək üçün işlənilib hazırlanmışdır. Bu məqsədi yerinə yetirmək üçün Konsepsiya Sənədi ilkin əsasda aşağıdakılar da daxil olmaqla bir sıra faktorları bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələndirməyə çalışır:

- 1) Azərbaycanda mövcud bərk məişət tullantılarının idarəçiliyi şəraiti və şərtləri;
- 2) digər ölkələrdə uğurla yerinə yetirilmiş bərk məişət tullantılarının idarəçiliyi şərtlərini təkmilləşdirmək üçün mövcud texnologiyalar və texniki/hüquqi/sosial yanaşmalar;
- 3) ölkədə səmərəli bərk məişət tullantılarının idarəçiliyi sistemini işləyib-hazırlamaq və təkmilləşdirmə zamanı meydana çıxma biləcək çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün alternativ ssenarilər.

Konsepsiya sənədi hazırkı məqalədə təqdim olunmuş inkişaf ssenarisini müəyyənləşdirmək və ona dair tövsiyələr vermək prosesini təsvir edir.

Bununla belə, bu ilkin tövsiyə hazırkı hesabatın 5 və 6-cı Fəsilərində təqdim olunan müxtəlif alternativ ssenarilərin işlənilib-hazırlanması və dəqiq müəyyənləşdirilməsi üçün kriteriyalarla əlaqədar bir sıra ehtimallara əsaslanır. Yuxarıdakı 6.2.2-ci bölmədə göstərilədiyi kimi, müxtəlif ssenarilərin ilkin qiymətləndirməsində istifadə edilmiş xərc və dayanıqlılıq kriteriyası qəbul ediləcək hər-hansı strategiyanın həyata keçirilməsində fəal rol oynayacaq əsas aparıcı maraqlı tərəflər və iştirakçılar tərəfindən baxış və dialoq vasitəsilə yoxlanmalı və təsdiqlənməlidir.

Hazırkı qiymətləndirmə bir çox ölkələrdə qazanılmış strateji planlaşdırma təcrübəsinə əsaslanarsa da, Azərbaycandakı spesifik hallar və hökumətin prioritetləri (hazırkı Konsepsiya Sənədini rolunu oynaya biləcək məqaləni qiymətləndirərkən əsas maraqlı tərəflərin verdiyi təklif, rəy və töhfələr əsasında) alternativ ssenarilərin yenilənməsinə və maraqlı tərəflər və iştirakçıların daha yaxşı dəstəklədiyi yanaşmanın seçilməsinə gətirib çıxara bilər. Bundan başqa, maraqlı tərəflərin töhfəsi davam etməkdə olan fəaliyyətlərin yoxlanması və yenilənməsi üçün vasitələr də təmin edəcəkdir.

Ssenari 4 çərçivəsində Üstünlük verilən İnstitusional Struktur

Cədvəl 6.7: TÖVSIYƏ OLUNAN SSENARİLƏRİN MƏRHƏLƏLƏR ÜZRƏ BÖLÜNMƏSİNİN İCMALI

Ssenari 4	Texniki və Əlverişli Çərçivə Tədbirlərinin Mərhələlərə Bölünməsinin İcmalı	Mərhələlər												
		Mərhələ I 2017 - 2022	Mərhələ II 2023 - 2029											
Sektor	Mərhələlər	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
	İl													
Texniki	Texniki Tədbirlər Səviyyə 1													
	Texniki Tədbirlər Səviyyə 2 (in addition to Səviyyə 1)													
Hüquqi	Hüquqi Tədbirlər Səviyyə 1													
	Hüquqi Tədbirlər Səviyyə 2 (Səviyyə 1-ə əlavə olaraq)													
	Hüquqi Tədbirlər Səviyyə 3 (Səviyyə 2-yə əlavə olaraq)													
İnstitusional	İnstitusional Tədbirlər Səviyyə 1													
	İnstitusional Tədbirlər Səviyyə 2 (Səviyyə 1-ə əlavə olaraq)													
	İnstitusional Tədbirlər Səviyyə 3 (Səviyyə 2-yə əlavə olaraq)													
Maliyyə	Maliyyə Tədbirləri Səviyyə 1													
	Maliyyə Tədbirləri Səviyyə 2 (Səviyyə 1-ə əlavə olaraq)													
	Maliyyə Tədbirləri Səviyyə 3 (Səviyyə 2-yə əlavə olaraq)													
İqtisadi	İqtisadi Alət Tədbirləri Səviyyə 1													
	İqtisadi Alət Tədbirləri Səviyyə 2 (Səviyyə 1-ə əlavə olaraq)													

НАЦИОНАЛЬНАЯ СТРАТЕГИЯ УПРАВЛЕНИЯ ТВЕРДЫМИ БЫТОВЫМИ ОТХОДАМИ И ЕЕ ЦЕЛИ

Гадир Людвиг оглу Гусейнов

Диссертант Научно-Исследовательского Института Экономических Реформ

Резюме

В настоящее время правительству нужно активизировать свои усилия по улучшению опыта и инфраструктуры Управления Твердыми Бытовыми Отходами (УТБО) на всей территории страны. Цели национальной стратегии, в соответствии с участками для различных групп оказания услуг для обеспечения региональных полигонов и перегрузочных станций, в том числе развитие процессов сбора и утилизации для улучшения целых сельских и городских районах страны, сбора твердых отходов, переработки и нейтрализации улучшения инвестиций и развития схем в создании доступны для обеспечения эффективного использования ресурсов.

NATIONAL SOLID WASTE MANAGEMENT STRATEGY AND ITS GOALS

Gadir Lyudvig Huseynov

Candidate for degree in the Institute for Scientific Research on Economical Reforms

Abstract

At present, the Government needs to revitalize its efforts to improve Municipal Solid Waste Management (MSWM) experience and infrastructure throughout the country. To achieve this, there is a need for a comprehensive National Strategy to successfully complement the necessary improvements, more technically viable and economically viable, based on approaches that are successfully used in other countries and suitable for the conditions of Azerbaijan. The objectives of the National Strategy are to improve basic collection and disinfection processes, including the development of regional landfills and transshipment points, which will provide disinfecting services to different groups of regions in Azerbaijan and existing existing investment and development schemes that will improve the collection, treatment and disposal of solid domestic waste in the country's rural and urban areas to ensure that the resources are used efficiently.

AZƏRBAYCANDA TEXNOPARKLARIN İNKİŞAFI YOLLARI VƏ BU İSTİQAMƏTDƏ AKTUAL VƏZİFƏLƏR

Seymur Rasim oğlu ALLAHVERDİYEV, İN İİETİ, doktorant,

e-mail: allahverdiyev-seymur@bk.ru

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi- Texnoparkların yaradılması və inkişafı sahəsində mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi.

Tədqiqatın metodologiyası- Azərbaycanda texnoparkların inkişafı ilə bağlı istiqamətlər araşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəticələri- Azərbaycanda texnoparkların inkişafı və aktual vəzifələr təhlil olunmuşdur.

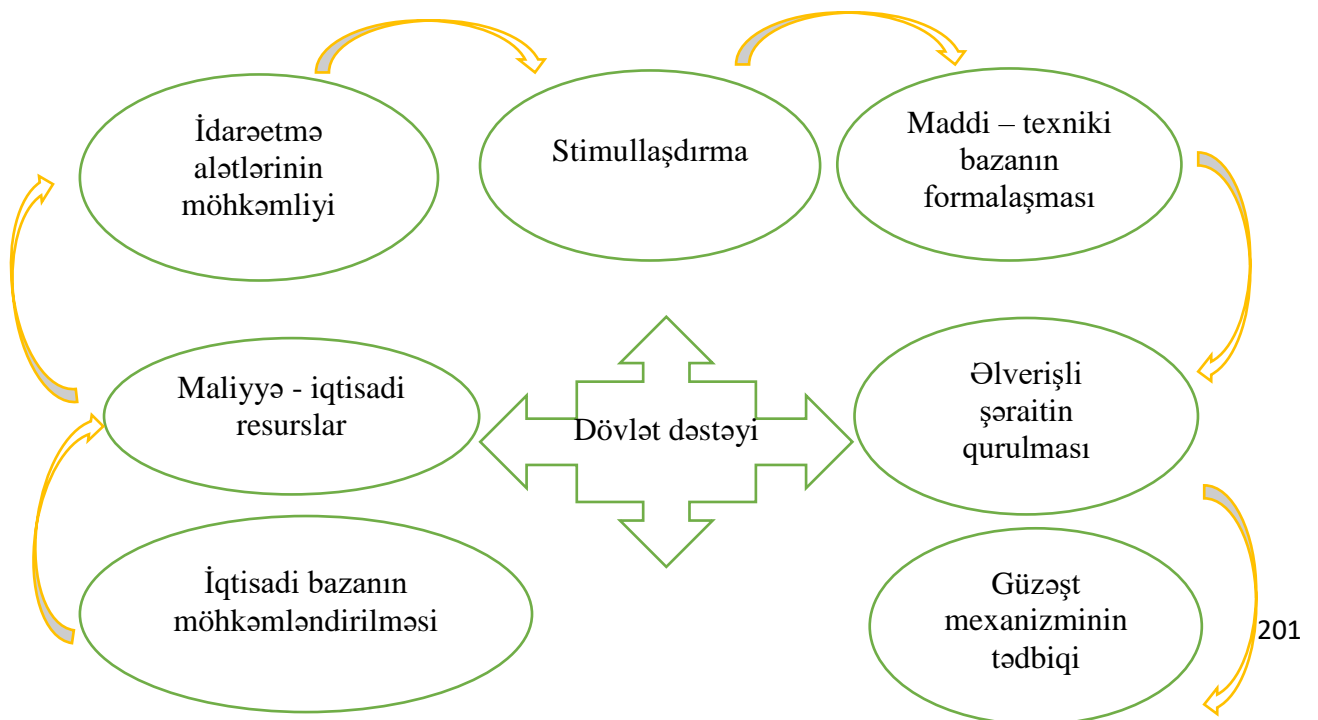
Açar sözlər: dövlət dəstəyi mexanizmi, dövlət alətləri, innovasiya siyasəti, texnopark

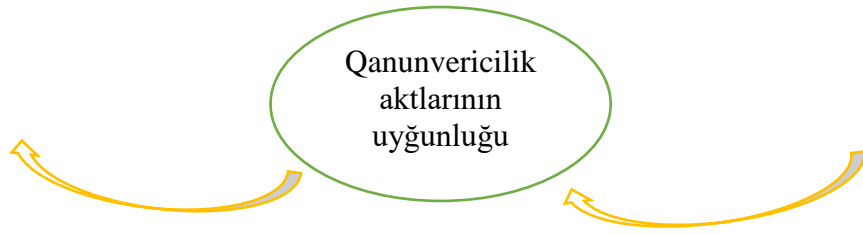
GİRİŞ

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, texnoparkların bütöv mexanizminin formalaşdırılması dövlət dəstəyi Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının müasir mərhələsinin aktual və mürəkkəb məsələlərindəndir. Dövlət dəstəyinin zəruriliyi və milli iqtisadiyyat üçün texnoparkların inkişaf problemləri, bazar islahatları zamanı onların mahiyyətinin daha da gücləndirilməsi vacib şərtlərdəndir.

Dövlət dəstəyinin əsas məqsədi milli iqtisadiyyatın innovasiya sahəsinin inkişafına xidmət edən və texnopark fəaliyyətinin dövlət mexanizminin yaradılmasıdır.[2]

Texnoparkların dövlət dəstəyi mexanizmlərinin formalaşdırılması qarşıya qoyulan məqsədə əsaslanaraq, müəllifin fikrincə, elm, təhsil və istehsalın inteqrasiyasına istiqamətlənmiş olmalıdır; Elmi-texnoloji inkişafın prioritet istiqamətləri üçün resursların cəmləşdirilməsi; Texnoparkların intellektual mülkiyyətinin hüquqi qorunması; Personalın fəallığının stimullaşdırılması, beynəlxalq elmi əməkdaşlığın inkişafı. Texnoparkların qarşılıqlı fəaliyyəti milli innovasiya sistemi çərçivəsində onlara təsir göstərən digər təşkilati formaları ilə təmin edir.

Şəkil 1. Azərbaycanda texnoparkların dövlət dəstəyi mexanizmi

Azərbaycanda texnoparklara dəstək mexanizminin formalaşdırılması

Azərbaycanda texnoparklara dəstək mexanizminin formalaşdırılması, dövlət idarəetmə alətlərinin möhkəmləndirilməsi, onların stimullaşdırılması və inkişafını təmin edən maddi-texniki və maliyyə-iqtisadi fəaliyyətin məcmusu, onların təşəkkülü, inkişafı və normal fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması, iqtisadi bazasının əsasını təşkil edir.

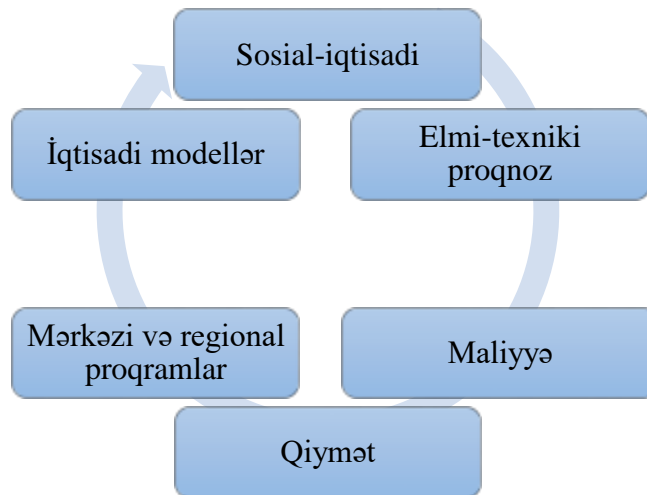
Texnoparkların dövlət dəstəyi, fikrimizcə, mexanizm və fəaliyyət göstərməsinə, səmərəli inkişafına kömək edir.

Birincisi ona görə ki, innovasiya siyasətinin işlənməsi əlavə təşkilati-iqtisadi, hüquqi, sosial-psixoloji tədbirlər vasitəsilə həyata keçirilir, ikincisi, onun həyata keçirilməsi üzrə bu qurumların fəal işlənməsi fəaliyyəti sahəsində öz aralarında texnoparklar razılaşdırılmışlar. Bu mexanizm texnoparkların fəaliyyətinin bütün iştirakçılarının fəaliyyəti üçün şəraiti təmin etməli və qaydalarını müəyyənləşdirəcəkdir.[3]

Onların qarşılıqlı fəaliyyətinə elmin inkişafı üçün dəstək, innovativ təkliflər yaradılması, onların qarşılıqlı qaydalarını müəyyən etmək; istehsal, yeni məhsulun inkişaf etdirilməsi; bazar, yenilikçi məhsul istehlakı daxildir.

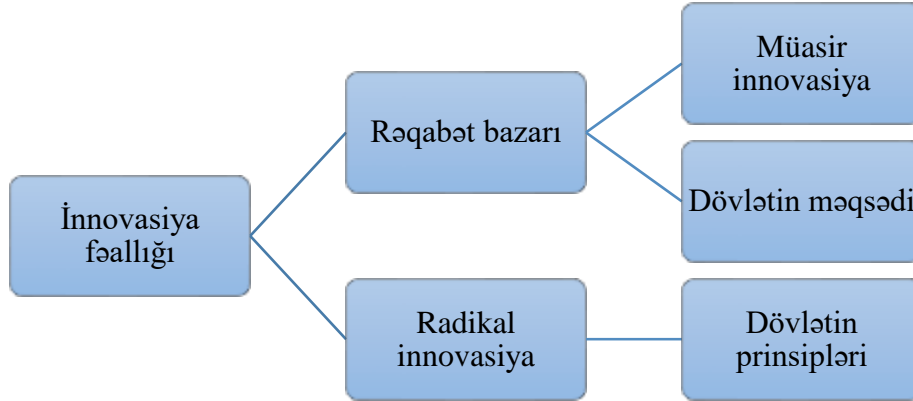
Texnologiya və sənaye siyasəti, ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının yerinə yetirilməsini təmin edir. Tədbirlər dövlət innovasiya siyasəti üçün əlverişli sosial-iqtisadi şərait yaradan texnoparkların innovasiya proseslərinin məntiqi bölgüsü və onların innovasiya fəaliyyətini bilavasitə inkişaf etdirən və tənzimləyici rol oynayır.

Bazar münasibətlərinin formalaşması, innovasiya fəaliyyəti dövlətlərdə köklü şəkildə dövlət idarəetmə sistemini dəyişir. Dövlət idarəetmə orqanlarının funksiyaları proqram məqsədli yanaşma ilə idarə edilməsi prinsiplial dəyişikliklərə məruz qalır. İnnovasiya sahəsinin dövlət tənzimlənməsi və səmərəli texnoloji və sosial-iqtisadi inkişaf oriyentirləri, baş strateji istiqamətlərinin prioritetləri seçiminə əsaslanır. Dövlət dəstəyi vəzifələrindən biri kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi, təsərrüfat subyektlərinin təşkilati-normativ və dövlət maliyyə-resurs ilə innovativ fəallığının artırılmasıdır.

Şəkil 2. Texnoparklarda innovasiya proseslərinin dövlət alətləri (şəkil müəllif tərəfindən hazırlanmışdır)

Texnoparklarda innovasiya proseslərinin dövlət alətləri vasitəsilə tənzimlənməsi fikrimizcə, sosial-iqtisadi və elmi-texniki proqnozları, maliyyə, qiymət, pul dövriyyəsi sahəsində sənaye strukturu siyasəti, ümumi iqtisadi və bazar tənzimləyiciləri, dövlət-inzibati, federal və regional proqramlar, iqtisadi proseslərin optimallaşdırılması modelləri və balansları, dövlət sifarişləri sistemi və müasir müqavilə formaları, indikativ mexanizmlər və dövlət müəssisələrinin fəaliyyətinin tənzimləyicisi, habelə digər təşkilatların mülkiyyət formalarını əhatə etməlidir;

Şəkil 3. Dövlət innovasiya siyasəti (şəkil müəllif tərəfindən hazırlanmışdır)

- elmi-texniki nailiyyətlərin və istehsalın yenilənməsinin mənimsənilməsi nəticəsində ölkə iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətli üstünlüklərə malik olmasını təmin edən innovasiya fəallığının artırılmasına yardım;
- radikal və yaxşılaşdırıcı innovasiyaya hərtərəfli dəstək üçün istiqamətlənmiş müasir texnoloji quruluşunun əsasını təşkil edir;
- rəqabət, bazar innovasiya mexanizminin səmərəli fəaliyyəti ilə innovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin vəhdəti;
- dövlət innovasiya sahəsində aktiv fəaliyyət göstərərək, bu sahədə öz siyasətini və öz prioritetlərini, məqsəd və prinsiplərini formalaşdırmaq məqsədi daşıyır.

Dövlət tərəfindən texnoparkların yaradılması və dəstəklənməsi innovasiya siyasətinin həyata keçirilməsinə kömək edəcəkdir.

Bütöv milli innovasiya sisteminin qurulması zamanı texnopark fəaliyyəti sahəsində dövlət innovasiya siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:[1]

- sahibkarlıq mühitinin innovasiya fəallığının artırılması üçün şəraitin yaradılması;
- innovativ inkişaf edən ölkələrdə elmi yollarla problemin həll edilməsi;
- elmi-tədqiqat və sahibkarlıq mühiti arasında kooperasiyanın inkişafı diffuziya mexanizminin təkmilləşdirilməsi və biliyin ötürülməsi;
- dövlət və sənaye təşkilatının əməkdaşlığı əsasında texnoloji inkişaf istiqamətləri.

Dövlət məqsədlərinin qurulması ilə yanaşı eyni zamanda təməl prinsiplərini hazırlayır və eləcə də bu siyasətin reallaşdırılması mexanizmi formalaşdırır.

Texnoparkların dövlət dəstəyi mexanizminin formalaşdırılmasının əsas prinsiplərini aşağıdakı şəkildə daha aydın görmək olar:

- prioritetlik prinsipi (resursların cəmləşdirilməsi üçün elmi-texnoloji inkişafın prioritet istiqamətləri);
- kompleks stimullaşdırılması (müştərək istifadəsinin hüquqi, təşkilati, iqtisadi və maliyyə alətlərinin təsiri);
- reallığı (texnoparkların modeli, milli maraqlar, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsinə əsaslanaraq yaradılmalıdır);

Şəkil 4. Texnoparkların dövlət dəstəyi mexanizminin formalaşdırılmasının əsas prinsipləri (şəkil müəllif tərəfindən hazırlanmışdır)

- sistemlilik (dəstək mexanizminin bütövlüyü);
- adaptasiya prinsipi (texnoparkların xarici və daxili mühitinin dinamik dəyişən şəraitə adaptasiyası üçün);
- çeviklik (dəstək formalarının və üsullarının müxtəlifliyi);
- uzunmüddətli istiqamət (dəstək mexanizmi situasiya xarakteri daşılmalı deyil, ölkə iqtisadiyyatının real strategiyalarının inkişaf və tendensiyaları proseslərinin təhlili əsasında formalaşmalıdır). Yuxarıda göstərilən prinsiplər, dövlət və bazar prinsiplərinin tətbiqi, mərkəzləşdirmə və azad sahibkarlıq, ölkənin təsərrüfat sisteminin mövcud olan nisbətlərindən, dövlət təsisatlarının iqtisadi fəaliyyətinin təsir dərəcəsi, əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.
- Yuxarıda göstərilən müddəalara əsasən texnoparkların dövlət dəstəyi mexanizminin əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:
 - texnoparkların səmərəli inkişafı üçün institusional və hüquqi şəraitin formalaşdırılması;
 - innovasiya biznesi sahəsində kadrların hazırlanması və yenidən təlimləndirilməsi sisteminin inkişafı;
 - texnoparkların elmi-texnoloji potensialının qorunması və inkişafı;
 - texnoparkların elm tutumlu istehsalın canlanması üçün əlverişli iqtisadi şəraitinin təmin edilməsi;
 - ölkə subyektlərinin hakimiyyət və icra hakimiyyətinin icra orqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi.

Şəkil 5. Dövlət dəstəyi mexanizmində innovasiya potensialının əsas üsürləri (şəkil müəllif tərəfindən hazırlanmışdır)

Dövlət dəstəyi mexanizminin mərhələlərindən biri olan innovasiya potensialı özündə bunları əhatə edir:

- 1) innovasiya potensialının gücləndirilməsi;

- 2) müasir sisteminin aparılması üçün qanunvericilik, institusional və konseptual əsaslarının hazırlanması və dövlətlərarası texnoparkların elm-texnika və innovasiya sahələrində qarşılıqlı fəaliyyəti;
- 3) təşkilatın daimi monitoring və ekspertiza fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik bazasının mövcudluğu;
- 4) texnopark fəaliyyətinə mane olan baryerlərin müəyyən edilməsi amillərinin monitoringi və prosesinin daimi təşkili;
- 5) texnoparkların dəstəklənməsi üçün müxtəlif alətlərin tətbiqi təcrübəsi;
- 6) dövlətproqram-məqsədli idarəetmənin (inkışaf proqramlarının hazırlanması) keçirilməsi;
- 7) texnoparkların sisteminin inkişafının kompleks dəstəklənməsi.

Texnoparklara dövlət dəstəyinin strateji həlli istiqamətlərindən biri dövlət planlaşdırma sisteminin yaradılması və bu qurumların inkişafıdır.

Azərbaycanda resursların kifayət qədər olması, elmi işçilərin yeni ixtiralar etməsi bizə əsas verir ki, texnoparkların bir model idə məhz burada doğma vətəndə yaradılsın.

Günəş Kollektorlarının rəqabət xüsusiyyətləri

Bildiyimiz kimi texnoparklarda innovativ məhsullar üstünlük təşkil edir. Çünki innovasiya olmayan yerdə məhsulların rəqabət qabiliyyətli olmasından söz açmaq belə olmaz. Bunun üçün dünyada rəqabətə dözə bilən məsullar ixtira edib istehsal etmək lazımdır. Bu məhsullardan biri də dünyada bir neçə ölkələrdə eləcə də Azərbaycanda istehsal olunan günəş kollektorlarıdır.

Yüksək səmərəli günəş kollektorlarının istehsalı ilə Sumqayıt Texnologiyalar Parkı Azərbaycanın yaşıl gələcəyinə öz töhfəsini verir. Bu avadanlıq suyun qızdırılması üçün təkmilləşdirilmiş material və texnologiyalar vasitəsilə günəş enerjisindən istifadə edir.

Günəş kollektorlarının hazırlanmasında müasir tələblərə cavab verən, avtomatlaşdırılmış, kompüter sistemi ilə idarə olunan Almaniya, Türkiyə və Koreya istehsalı olan dəzgah və avadanlıqlardan istifadə edilir. İstehsal olunan günəş kollektorları 1 saatda 100 litr suyu hava şəraitindən asılı olaraq 40C-80°C və daha artıq qızdırma gücünə malikdir. Məhsullarımız müxtəlif beynəlxalq sərgilərdə, həmçinin Özbəkistanda Azərbaycan günləri çərçivəsində keçirilmiş tədbirlərdə nümayiş olunmuşdur. Gələcəkdə Günəş kollektorları və qazanların istehsalı sexində günəş enerjisini elektrik enerjisinə çevirən panellərin istehsalı da nəzərdə tutulur. [4]

Cədvəl 1. Günəş kollektorları üzrə SWOT analizi

Güclü tərəflər
<ul style="list-style-type: none"> - yüksək verimli, zərbəyə dözümlü, prizmatik üzlü mis kollektorları; - uzun ömürlü, insan sağlamlığı üçün zərərsiz olan xrom su çənləri; - kollektorlar daha yüksək istiliyi özündə saxlama qabiliyyətinə malikdir; - insan sağlamlığına zərərsiz, təbiəti qoruyan, illərlə işləyə biləcək, dayanıqlı məhsullardır; <p>- ətraf mütətin qorunması ilə alternativ enerjinin əldə edilməsi.</p>
Zəif tərəflər
<ul style="list-style-type: none"> - dövlətdə günəş kollektoruana icazə verən qanunvericiliyin olması; - xammalın olmaması; - qiymətinin nisbətən baha olması.
Fürsətlər
<ul style="list-style-type: none"> - günəş enerjisini elektrik enerjisinə çevirən panellərin istehsalı; - Azərbaycanda coğrafi mühitin əlverişliliyi; <p>- istilik enerjisi verən ənənəvi məhsulların qiymətinin artması (neft, qaz) günəş kollektoruna olan tələbatı artıracaq;</p> <ul style="list-style-type: none"> - xarici ölkələrdən texnologiya transferinin mükünlüyü.
Təhlükələr
<ul style="list-style-type: none"> - məhsulların istehsalı üçün investorların cəlb edilməsi və stimullaşdırılması; - günəş kollektorlarını quraşdırma bilən yüksək keyfiyyətli ustaların olmaması;

- evlərdə günəş kollektorlarının quraşdırılması standart hal almayıb;
- günəş kollektorlarının binalarda ümumi istilik sisteminə inteqrasiya edilməməsi;
- keyfiyyət sertifikatlarının və standartlarının olmaması.

SWOT analizindən görüldüyü kimi günəş kollektorları insan sağlamlığına zərərsiz, təbiəti qoruyan, illərlə işləyə biləcək, dayanıqlı məhsullardır.

Günəş kollektorları dünyada 2012 ci ilədək çox dəyişikliklərə uğramadı. Buna əsas səbəb kimi Avropa əhalisinin bu məhsula qarşı tələbatının artmaması oldu, amma Asiya ölkələri kifayət qədər məhsulun artımında və innovasiyasında irəliləməyə getməyi bacardılar. Buna misal olaraq Çində və digər Asiya ölkələrində günəş kollektorlarını istehsal edən iri şirkətlərin yaranmasını göstərmək olar.[5]

Çin vakuum trubalı kollektorların istehsalı üzrə dünyada liderliyini saxlayıb, amma istehsal az da olsa zəifləyib, onun əsas rəqibi Hindistandır. Vakuum trubalı günəş kollektorlarının istehsalçısı kimi Hindistan istehsalçıları da dünyada öz mövqelərini göstərə bilməkdədirlər.

Günəş kollektorlarının istehsalçısı kimi Ukraynanı da nəzərdən keçirmək lazımdır. Burada günəş kollektoruna olan tələbat digər istilik sistemlərini də xəritədən silmişdir. Görünür ki, Rusiya ilə münasibətlərin pisləşməsi nəticəsində Rusiyadan təbii qazın alınması çətinləşir və bu səbəbdən də iqtisadi asılılığı aradan qaldırmaq üçün Ukrayna hökuməti alternativ enerjilərin istehsalına başlamasına qərar vermişdir.[6]

Günəş kollektorları xəritə üzrə qeyri-müəyyən yayılmışdır. Avropada əsasən Almaniya, Avstriya və İtaliyada istehsal müəssisələri mövcuddur. Halbuki bu ölkələr o qədər də günəşli ölkələr sayılmır.

Günəş kollektorlarının istehsalına və inkişafına mane olan faktorlar aşağıdakılardır:

- ✓ evlərdə günəş kollektorlarının quraşdırılması standart hal almayıb, bunun üçün motivasiya üsulları lazımdır;
- ✓ bu məhsulun verdiyi faydalar haqda ictimaiyyətin az məlumatlı olması;
- ✓ bu məhsulun istifadə qaydaları haqqında ictimaiyyətin az məlumatlı olması;
- ✓ günəş kollektorlarını quraşdıran ustaların yetərli dərəcədə stimullaşdırılmaması;
- ✓ günəş kollektorları binalarda ümumi istilik sisteminə inteqrasiya edilməmişdir;
- ✓ keyfiyyət sertifikatlarının və standartlarının olmaması və s.

NƏTİCƏ

Bizim fikrimizcə, texnoparklara dövlət dəstəyi mexanizminin fəaliyyəti iki səviyyədə həyata keçirilməlidir: Ümumdövlət və regional (yerli) texnoparkların dəstəyi əsasında elmi cəhətdən əsaslandırılmış konsepsiyanın hazırlanması.

Dövlət dəstəyi mexanizminin təşkili aşağıdakı kimi qeyd edilir:

- texnoparkların fundamental tədqiqatlar prosesində alınan innovasiya proqramlarının (layihələrin) həyata keçirilməsinə yönəldilmiş sənayedə elmi-texniki nailiyyətlər;
- texnoparklarda istehsal sahəsinə daxil olan yüksək texnologiyaların yayılması;
- texnoparklarda innovasiya fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi;
- texnoparkların innovasiya prosesinin bütün mərhələlərində təşkili və dəstəyi.

Həmçinin regional miqyasda sənaye və innovasiya infrastrukturunun yaradılması prinsipləri və meyarları hazırlanmalıdır. Texnoparkların tərkib hissələri regional səviyyədə sistemləşdirilmiş sənaye müəssisələri və elmi-akademik təşkilat olmalıdır. Regional texnoparklarda kiçik və orta biznesli elm tutumlu şəraitin yaradılması mərhələli şəkildə iqtisadiyyatın texnoloji səviyyəsinin artırılmasını təmin etməlidirlər.

Texnoparklara dövlət dəstəyi mexanizmi həm ölkə, həm də regional səviyyələrdə dövlət hakimiyyəti tərəfindən normativ-hüquqi, təşkilati və maliyyə təminatı sisteminin müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Texnoparkların elm tutumlu sahələrinin inkişafı üçün, dövlətin xarici maliyyə dəstəyi, qanuni qüvvəyə minmiş güzəştli kredit siyasəti, güzəştli vergi sisteminin tətbiqi, gömrük qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi və s lazımdır.

Aparılan təhlil göstərib ki, Azərbaycanda texnoparkların inkişafı və yaradılması prosesi uğurla, lakin kifayət qədər sürətlə getmir. Bu prosesi əngəlləyən əsas amil hakimiyyət orqanlarının

səylərinin birləşdirilməməsi və dövlət ehtiyatları və güclərini birgə istifadə etməmələridir. Ona görə də, bizim fikrimizcə, texnoparkların inkişafı üçün sistemli yanaşma praktiki reallaşdırılmalı, sənaye müəssisələri elm tutumlu müəssisələr, dövlət və icra orqanları öz səylərini əlaqələndirib birgə hərəkət etməlidirlər.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. 2008—2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı 15 sentyabr 2008-ci il, № 3043
2. **Qarayev F.M. Güzəştli biznes formalarının inkişaf perspektivləri, İqtisadiyyat qəzeti, məqalə** 26.08.2011 səh, 3-4
3. Texnologiyalar parkı haqqında Nümunəvi Əsasnamə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı 15 noyabr 2014-ci il, № 168
4. Texnologiyalar parkı haqqında Nümunəvi Əsasnamə <http://www.president.az/articles/11748>
5. www.cisstat.com
6. www.ier.az

РАЗВИТИЯ ИНДУСТРИАЛЬНЫХ ПАРКОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И АКТУАЛЬНЫЕ ЗАДАЧИ ЭТОМ НАПРАВЛЕНИИ

Сеймур АЛЛАХВЕРДИЕВ, НИИЭ, докторант, e-mail: Allahverdiyev-seymur@bk.ru

Резюме

Цель исследования- Оценка текущей ситуации в области создания и развития индустриальных парков

Методология- Рассмотренные тенденции в развитии индустриальных парков

Выводы- Были проанализированы развития технопарков в Азербайджане и актуальные задачи

Ключевые слова- Механизм государственной поддержки, государственные инструменты, инновационной политика, промышленный парк

Development of industrial parks in Azerbaijan and actual tasks in this direction

Seymur ALLAHVERDİYEV, Ph.D. student of Institute of economic reforms scientific – research,
e-mail: Allahverdiyev-seymur@bk.ru

Abstract

Purpose- Assessment of the current situation in the creation and development of industrial parks

Methodology- Examined trends in the development of industrial parks

Conclusions- The development of technoparks in Azerbaijan and actual tasks were analyzed

Keywords- State support mechanism, state instruments, innovation policy, industrial park

ELEKTRON ÖDƏMƏ SİSTEMLƏRİNİN İNKİŞAFININ NƏZƏRİ ƏSASLARI VƏ PRAKTİKİ MƏSƏLƏLƏRİ

**Çiçək Məhəmməd qızı Nəcəfova, Sumqayıt Dövlət Universiteti,
İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutunun dissertantı, chicak64@mail.r**

Xülasə

Elektron ödəmə sistemi təsərrüfat subyektləri, xüsusilə də, maliyyə və biznes təşkilatları və İnternet istifadəçiləri olan fiziki şəxslər arasında İnternet vasitəsilə mal alqı-satqısı və müxtəlif xidmətlərin göstərilməsini təmin edən hesablaşma sistemidir.

Məqalədə elektron ödəmə sistemlərinin formalaşması və inkişafının nəzəri əsasları və praktik məsələləri nəzərdən keçirilir. Azərbaycanda elektron ödəmə sistemlərinin inkişafı problemləri və istiqamətləri müəyyənləşdirilir.

Açar sözlər: *elektron ödəmə sistemləri, kredit kartları, ödəmə kartları, debit kartları, elektron pul, smart-kart, şəbəkə pulları, depozit kartları*

Dünyada ödəmə sistemlərinin tarixi təkamül prosesi nağd pullardan çeklərə, çeklərdən kredit və debet kartları kimi ödəmə kartlarının yaranmasına doğru uzun bir tarixi yol keçmişdir. Müasir dövrdə elektron ticarətin və elektron bankçılığın inkişafı elektron ödəmə sistemlərinin də yaranması və inkişafını şərtləndirmişlər.

Elektron ödəmə sistemi təsərrüfat subyektləri, xüsusilə də, maliyyə və biznes təşkilatları və İnternet istifadəçiləri olan fiziki şəxslər arasında İnternet vasitəsilə mal alqı-satqısı və müxtəlif xidmətlərin göstərilməsini təmin edən hesablaşma sistemidir.

Tədqiqatlar göstərir ki, elektron ödəmə sistemlərinin əsas nəzəri prinsiplərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- ödəmə əməliyyatları kağız pulların iştirakı olmadan aparılır;
- telekommunikasiya vasitələrinin istifadəsi nəticəsində banklararası informasiya mübadiləsi sürətlənir;
- tipik bank riskləri minimuma endirilir.

Təcrübədə elektron ödəmələr banklararası, ticarət və şəxsi hesablaşmalar zamanı tətbiq olunur. Banklararası və ticarət hesablaşmaları təşkilatlar (hüquqi şəxslər) arasında həyata keçirilir və bunun üçün onlar bəzən “korporativ əlaqələr” adlandırılırlar. Fiziki şəxslər iştirakı ilə həyata keçirilən hesablaşmalar isə şəxsi hesablar adını almışdır.

Bütün elektron ödəmə sistemlərini iki iri sinfə bölmək olar: kredit ödəmə sistemləri və debet ödəmə sistemləri.

Kredit ödəmə sistemləri dedikdə, kredit kartından istifadə üzərində qurulmuş sistem nəzərdə tutulur. Bu sistem alqı-satqı iştirakçıları arasında elektron hesablaşmalar və bu məqsədlə xəbər mübadiləsinin şifrələnməsi, rəqəmsal imza kimi təhlükəsizlik tədbirləri həyata keçirir. Bütün kredit sistemləri müştərinin kredit qabiliyyətinin, yaxud emitent-bank və ya başqa səlahiyyətli təşkilat tərəfindən verilmiş ödəmə vəsaitinin yararlılığının təsdiqini tələb edir. Dünya bazarında yaxşı tanınmış kredit ödəmə sistemləri sırasında CyberCast, CheckFree, Open Market, First Virtual kimi sistemləri göstərmək olar. Visa və MasterCard şirkətləri tərəfindən İnternetdə ödəmələr üçün təklif edilmiş SET standartından istifadə edilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Debet ödəmə sistemləri dedikdə, çeklərin və nağd ödəmələrin elektron ekvivalentindən istifadəyə əsaslanan sistemlər nəzərdə tutulur. Dünya bazarında yaxşı tanınmış debet ödəmə sistemləri sırasında DigiCash, NetCash, NetChex, NetBill kimi sistemləri göstərmək olar. Rəqəmsal nağdlardan istifadəyə əsaslanan debet ödəmə sistemləri maliyyə strukturları tərəfindən vəkil edilmişlərin təsdiqini tələb etmir. Debet sistemləri nisbətən ucuz olduğuna görə mikroödənişlər üçün münasibdir. Debet ödəmə sistemindən istifadə edilməsinin əsas problemi etibarlı, inanılmış

maliyyə mühitinin, xüsusən, nəzarətdənkənar nağd elektron emissiyaların qeyri-mümkünlüyünə əminlik yaradılmasıdır.

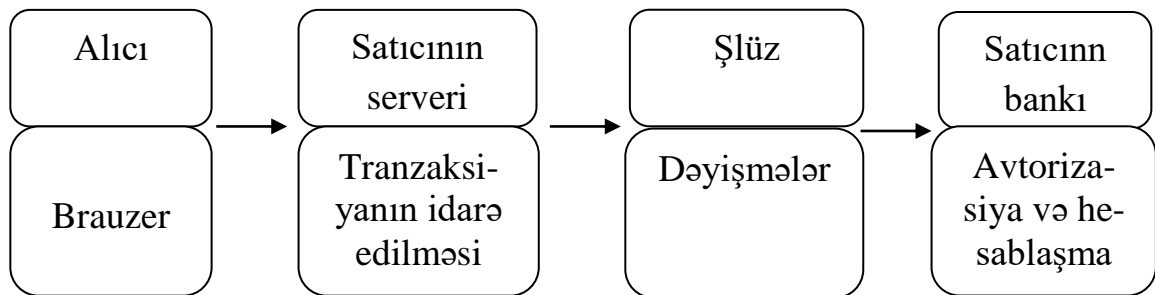
Texnologiya inkişaf etdikcə kartlarla işləyən ödəmə sistemlərinin elektron analoqları, başqa sözlə, bütün transaksiyaların İnternet üzərindən aparılmasını mümkün edən elektron ödəmə sistemləri yarandı.

Ödəmə sistemlərinin yaradılması üçün istifadə edilən mikroprosessorlu kartlar aşağıdakı xassələrə malik olmalıdır:

- beynəlxalq standartlara və mövcud ödəmə sistemlərinin tələblərinə cavab verməlidir;
- çoxfunksional olmalıdır, yəni bir fiziki daşıyıcıda mümkün qədər çoxsaylı funksiyalar (həm ənənəvi ödəmə funksiyaları, həm də qeyri-bank funksiyaları) dəstəklənməlidir;
- bütün əməliyyatların yüksək səviyyədə təhlükəsiz icrası təmin olunmalıdır, potensial hücumlar nəzarətə götürülməli və diaqnostikası keçirilməlidir;
- ümumi təyinatlı kommunikasiya şəbəkələrində işi dəstəkləyən vasitələrə malik olmalıdır;
- kartda proqram əlavələrinin çevik və münasib idarəetmə vasitələrinin yaradılması hesabına geniş müştəri servisləri yığımının reallaşdırılması;
- elektron biznes sistemlərində və mobil ticarət şəbəkələrində tətbiq oluna bilən olmalıdır;
- avadanlıq cəhətdən interoperabel olmalı, yəni aparat komponentləri istehsalçılardan və malgöndərənlərdən asılı olmamalıdır.

Bu tələblərin yerinə-yetirilməsi ödəmə sistemlərini kommersiya baxımından cazibədar, iqtisadi cəhətdən isə səmərəli edir.

Elektron ödənişlər özlüyündə sifarişləri telefonla qəbul edən adi mağazalarda istifadə olunan ödənişlərə bənzəyir. Elektron ödənişlərin fərqli cəhəti odur ki, malın alınmasına görə həyata keçirilən ödənişin bütün prosesi sifarişçinin kompüteri və malın satıcısının Web-serverindən istifadə olunmaqla baş verir (şəkil 1).

Şəkil 1. Elektron ödənişlər sisteminin sxemi.

Sxemdən görünür ki, malın alıcısı brauzer, yəni proqram təminatı vasitəsilə öz sifarişini və malın haqqının ödənişi barədə informasiyanı (elektron çek, bank kartı və s.) satıcının serverində yerləşdirir. Brauzerdən informasiya satıcının serverinə daxil olur, orada işlənir və məlumat bazasına əlavə olunur. İnformasiya satıcının serverinə daxil olduqdan sonra bu serverin proqram təminatı autentifikasiyanı (oxşarlığı, eyniliyi) yoxlayır və pulların bankdan köçürülməsi razılığını alır. Razılığın alınması bir qayda olaraq, şlüz vasitəsilə həyata keçirilir ki, bu da öz növbəsində İnternet vasitəsilə bankla əlaqəyə girir. Şlüz – müxtəlif protokoldan istifadə edilən iki şəbəkəni birləşdirən proqramdır ki, bunun nəticəsində onlar arasında məlumat mübadiləsi aparılır. Bir şəbəkədən digərinə məlumatların verilməsi üçün proqram onların çevrilməsini və protokolların bir-birilərinə uyğun gəlmələrini təmin edir.

Bu gün üçün əmtəə və xidmətlərin dəyərinin internet vasitəsilə ödənilməsi üsullarına aşağıdakılar aid edilir:

- İnternet vasitəsilə hesabların idarə edilməsi;
- elektron pullardan istifadə.

Hesabın internet vasitəsilə idarə edilməsi bank tərəfindən müvəqqəti istifadə zamanı hesab sahibinə ötürülən hesabın idarə edilməsi üsuludur. Bu ödəmə tipinə “Bank-müştəri” sistemləri və bank kartları üzrə ödəmələr aid edilir. Bank-müştəri sisteminin əsasında şəxsi bank hesabının məsafədən idarə edilməsi ideyası durur. Bununla belə, alıcı kimi satıcı da sistemdə öz hesablarına malikdirlər və ödəmə proseduru, pulların bir hesabdan digərinə ötürülməsi sorğusunun banka təqdim edilməsi yoluyla baş verir. Bu cür sistemdən istifadə etmək üçün, hesaba çıxışın əldə edilməsi üçün xüsusi proqram vasitələrinə və ya brauzer vasitəsilə idarə mexanizminə ehtiyac duyulur. Bununla, istifadəçilərə məxsus verilənlərin mühafizəsi istifadəçinin kompüterində təmin olunur, istifadəçilərin identifikasiyası isə gizli və ya simmetrik lokal açar və ya sertifikat üzrə verilənlərin ötürülməsi prosesi ərzində baş verir. İnternet vasitəsilə kartın təqdim edilməsi zamanı aşağıdakıları aşkar etmək qeyri – mümkündür:

- məhsulun ödənişinə görə ödənişi həyata keçirənin “şəxsi” kartı təqdim edilirmi;
- qohumun və ya tanışın kartı onun razılığı ilə təqdim edilirmi;
- artıq məlum olan kartın verilənləri onun sahibinin razılığı olmadan təqdim edilirmi.

Elektron (rəqəmsal) pul yeni yaranmış məfhum olduğuna görə, onun ödəniş vasitəsi hesab edilməsinə münasibətdə də müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəziləri belə hesab edir ki, elektron pulu bank şirkətinin elektron şəkildə ifadə olunmuş, elektron imza ilə təsdiq olunmuş və muddətsiz pul öhdəliyidir, adi pullarla təqdim olunduğu anda isə hesablaşma vasitəsi kimi istifadə olunan şərti pul hesab edirlər. İkincilər hesab edirlər ki, bu, özündə elektron cihazda saxlanılan və emitentin iddiasını təmsil edən elə bir dəyəridir ki, o öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərin həcmindən az olmayan məbləğdə əmlak və ya qeyri-əmlak aldıqdan sonra verilir və beləliklə də, təkcə emitent üçün deyil, həm də başqa firmalar üçün ödəniş vasitəsi kimi qəbul olunur [1]. Üçüncülərin isə fikrincə, bu, nağd pulun əldə oluna bilən elektron analoqu olmaqla, elektron şəkildə xüsusi qurğularda saxlanılır və alıcının ixtiyarında olur. Saxlanılma qurğusu kimi smart-kartlar və ya xüsusi kompüter sistemlərindən istifadə olunur. Dördüncülər belə hesab edirlər ki, bu ixtiyarı elektron kommunikasiya vasitəsi ilə ötürülən və ödəniş aparılması üçün həm “onlayn” və həm də “oflayn” rejimdə pul rolunu oynayan informasiyadır.

İstehlakçı səviyyəsində elektron pullara, mal və ya xidmətlər üçün ödənişlər etməyə, eləcə də istifadəçilər arasında elektron vasitələrin köməyi ilə hesablaşmalar aparmağa imkan verən ixtiyarı ödəmə sistemlərini aid edirlər. Öz istehlak xüsusiyyətlərinə görə elektron pullar adi pullarla oxşardır. Onları qazanmaq, onlarla mal və xidmətlərin haqqını ödəmək, başqa insanlardan almaq və hesablarda saxlamaq olar. Qeyd etmək lazımdır ki, adi pul ödəmələrində olduğu kimi şərti pul ödənişləri də real vaxt rejimində, bəzi hallarda isə anonim həyata keçirilir.

İlk dəfə elektron pul ideyası holland alimi-kriptografi Devid Ço tərəfindən təklif olundu. O, 1994-cü ildə ilk elektron Digicash pul sistemini təşkil etmişdir.

Elektron pulun işləmə mexanizmi belədir:

- müştəri elektron pulu bankdan alır;
- bank elektron pul bitlərini müştəriyə göndərir;
- müştəri elektron pulları satıcıya göndərir;
- satıcı bankla elektron pulların düzgünlüyünün yoxlayır;
- bank elektron pulun düzgünlüyünü təsdiq edir;
- satış həyata keçirilir.

Elektron pulun daşıyıcısının növünə görə iki əsas qrupu mövcuddur:

- smart-kart bazasında (card-based) (elektron pul kisəsi);
- şəbəkə bazasında (network-based) (şəbəkə pulları).

Smart-kartlar daxili mikroprosessoru olan çoxməqsədli plastik kartlardır. Orada kart sahibinin şəxsi məlumatları, fotoqrafiyası, biometrik verilənləri, parolları və s. saxlanıla bilər. Smart-kartı oxumaq üçün xüsusi oxuma qurğusundan (CARD READER) istifadə olunur. Smart-kartlar alman mühəndisləri Yurgen Detloff (J. Dethloff) və Helmut Gettrup (H. Gröttrup) tərəfindən 1967-1968 illərində ixtira olunub. Termini elektron-informasiya leksikonuna fransız publisisti Roy Brayt (R. Bright) daxil edib.

Smart kartlar aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə edilə bilər:

- müəyyən maliyyə məlumatların yüklənməsi;
- zənglər üçün istifadə edilməsi;
- elektron pul ödənişləri;
- nəqliyyat vasitələrindən istifadə;
- internet mağazalarında alış-verişlərin edilməsi (“card reader” lər vasitəsi ilə);
- POS terminallar vasitəsi ilə istənilən əməliyyatın aparılması;
- şəxsiyyət vəsiqəsi kimi
- və digər məqsədlər üçün.

Bank müştəriləri öz hesablarından smart-karta pul köçürürlər, əməliyyat karta köçürülən məbləğə uyğun aparılır. Smart kartın şəxsi hesabının idarə olunması rejimi ənənəvi kartların şəxsi hesabının idarə olunması rejimindən fərqlənir. Adi kart özündə hesabın vəziyyəti haqqında məlumat saxlamır, o yalnız hesablaşma hesabına daxil olmaq üçün bir vasitədir. Bank tərəfindən ödəniş kart hesabına pul köçürməsi anında bank kartının özündə heç bir köçürülmə həyata keçirilmir. Smart karta vəsait qoyulan zaman şəxsi hesabdakı qalıq karta köçürülən məbləğ qədər azalır. Kartda elektron pul yaranır, bunun nəticəsində əməliyyatlar offline rejimdə mümkün və təhlükəsiz yerinə yetirilir.

İkinci qrup elektron pullara şəbəkə pulları aid edilir. Bu pullar ənənəvi pul vəsaitini alarkən hesablaşmaların təşkilatçısı tərəfindən onlara göndərilən pul faylı şəklində buraxılaraq, sət disklərin və ya başqa daşıyıcıların yaddaşında saxlanılır, elektron əlaqə kanalları vasitəsilə, o cümlədən İnternet vasitəsilə ödəmələrdə iştirak edir. Belə ki, onlardan İnternet şəbəkəsi vasitəsilə biznes aparan internet-mağazalarda və digər şirkətlərdə ödəmələr üçün istifadə olunur. Şəbəkə pullarını həmçinin ənənəvi pula dəyişmək mümkündür. Öz təbiətinə görə elektron pullar nağdsiz bank pullarına yaxındır.

Müxtəlif elektron ödəmə sistemləri üzrə elektron pullarla iş müxtəlif üsullarla təşkil edilir. Məsələn, rəqəmsal nəqdləşmə (digital cash) modelində rəqəmsal pulların hazırlanmasında və onların dövryyəsinin reqlamentləşdirilməsində istifadə olunan təhlükəsizlik zəmanəti kimi kriptografik protokolların dayanıqlığı çıxış edir.

Lakin hazırda mövcud olan vəziyyətin təhlili bu qənaətə gəlməyə imkan verir ki, şəbəkə elektron pulları rəsmi fəaliyyət göstərən ödəmə vasitələrinə oxşasa da, onların həqiqi pul hesab edilməsinə maneçilik törədən bəzi vacib şərtlər mövcuddur. Belə ki, hələ də onların bəzi növlərinin emissiyası və dövryyəsinin tənzimlənməsinin hamı tərəfindən qəbul edilən hüquqi və institusional əsasları yoxdur [5].

Chip kart məhsulları aşağıdakı kimi təsnif edilə bilər:

- debet/kredit kartları;
- əvvəlcədən təsdiq edilmiş kartlar;
- elektron pul kisəsi;
- elektron pul [4].

Debet/kredit çip kartları çipi olan adi debet və ya kredit kartlarıdır. Maqnit xətti olan kartlardan fərqli olaraq, onlar parametrləri tənzimləyən əlavə identifikasiya məlumatlarına malikdirlər ki, bu da əməliyyatın təhlükəsizliyini və səmərəliliyini artırmağa imkan verir. Lakin əməliyyatın prinsipi eynidir.

Əvvəlcədən təsdiq edilmiş kartlar, elektron pul kisəsi və elektron pul ilə olan kartlar kartdakı pul məbləğinin saxlanılmasını öhdəsinə götürür, onları məbləğ saxlayan kartlar adlandırırlar (Stored Value Card), bununla da by kartlar Debet/kredit kartlarından fərqlənilir. Bu kartlarla əməliyyatlar offline rejimdə yəni, banka müraciət etmədən aparılır.

“Elektron pul kisəsi (E-wallet)” –ödəniş əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün istifadə edilən internet əsaslı proqramdır. Bu sahədə ən böyük internet nəhəngləri “PayPal” , “Google Wallet” , “Checkout By Amazon” “Moneybooks” və digərləri hesab edilir. Elektron pul kisəsini (E-wallet) əldə etmək üçün müştəri bu sahədə fəaliyyət göstərən şirkətlərin birinin sahifəsindən qeydiyyatdan keçə bilər. Proqramı əldə edən müştəri adi ödəniş kartları və bank hesablarından pul kisəsinə

istədiyi qədər məbləği transfer edə bilər. Bundan sonra müştəri sadəcə öz şifrə və parolu və ya elektron poçt ünvanını yazmaqla Elektron pul kisəsinə (E-wallet) daxil olaraq, onlayn alış-veriş edə bilər.

Klassik olaraq elektron ticarətdə əsas ödəniş vasitələri plastik kartlar olmuşdur. Belə sistemlər əhəmiyyətli ödəniş sistemlərinin elektron versiyasını ifadə edir və ödəmə sxeminə görə aşağıdakı qruplara bölünür:

- kredit kartları (ingilis: Credit Cards) - hesablaşma zamanı nağd kreditdən istifadə imkanını yaradır;
- ödəmə kartları (ingilis: Charge Cards) - hesablaşmanın asan yolunu təmin edən kartlar;
- debet kartlar -bankomat və ya bankın kassalarında yerləşən POS-terminallar vasitəsilə nağd vəsaitlərin alınması üçün istifadə olunur [4];

Plastik kartlar və ya ödəmə kartları özünəməxsus "elektron pul" olmaqla əhəmiyyətli nağd pul vəsaitindən bir çox xüsusiyyətlərinə görə üstün hesab edilir.

Plastik ödəniş kartlarının istifadəsində üç əsas istiqamət mövcuddur:

- fiziki şəxslər üçün plastik kartlar;
- nümayəndəlik xərcləri üçün korporativ kartlar;
- maaş kartları [6].

Ödəmələrin bu sisteminin tətbiqini beynəlxalq aləmdə daha da təkmil formada realizə etmək məqsədi ilə İSO (İnternasional Standarts Organisation) – Beynəlxalq Standartlar Təşkilatı yaradılmışdır. Plastik kartların dünyada tanınmış VİSA, MASTER CARD, AMERICAN EXPRESS kimi emitentləri bu təşkilatın üzvləri oldular. Təşkilat tərəfindən plastik kartların ümumi xarici görünüş standartı, hesabların nömrələnməsi qaydası, maqnit xətlər vasitəsilə aparılan əməliyyatlar barəsində kart sahibinə göndərilən məlumatlar formatının standartları işlənib-hazırlandı. Məhz həmin standartlar bütün dünyada tətbiq edilir.

Hal-hazırda dünyanın 200-dən artıq ölkəsində pul dövriyyəsi sahəsində plastik kartlardan istifadə edilir. Qərbin sənayecə inkişaf etmiş ölkələrində plastik kartlar daha geniş tətbiq edilərək, çək kitabçalarını tədricən sıxışdırır.

Kartların ən böyük üstünlüyü həm də ondadır ki, pulun oğurlanmasını qeyri-mümkün edir. Əgər kart oğurlanarsa, banka xəbər verib ödəməni dayandırmaq mümkündür. Oğru isə kodu bilmədiyi üçün kartımızdan istifadə etmək imkanından məhrum olur.

Plastik kart – mal və xidmətlərə görə istifadəçiyə nağdsız ödəmələr etməyə və ödəmə sisteminin iştirakçıları olan bank şöbələrindən və bankomatlardan nağd pul götürməyə imkan verən fərdiləşdirilmiş ödəmə vasitəsidir. Kartı qəbul edən ticarət müəssisəsi və bank şöbəsi kart xidməti məntəqələri şəbəkəsi əmələ gətirir. Plastik kartla satışın və nağd pulun alınmasının xüsusiyyəti odur ki, bu əməliyyatlar borca həyata keçirilir. Çünki mallar və nağd pullar müştəriyə dərhal təqdim edilsə də, bunların haqqı müəyyən müddətdən sonra ödənilir. Plastik kart kartlarla ödəmələrə görə öhdəliklər bu kartı buraxan emitent-bankın üzərinə düşür. Buna görə də kartlar bütün fəaliyyət dövründə bankın mülkiyyətində qalır, kart sahibləri isə yalnız ondan istifadə edirlər. Emitent-bankın zamanətlərinin xarakteri müştəriyə təqdim edilən kartın sinfindən və ödəmə ixtiyarından asılıdır. Kart müştəriyə verildikdən fərdiləşdirilir. Fərdiləşdirmə dedikdə, plastik karta kartı və onun sahibini identifikasiya edən məlumatın, həmçinin kartın ödəmə qabiliyyətinin və veriləcək nağd pulun məbləğinin yoxlanmasını icra edən proqramın daxil edilməsi başa düşülür [2].

Hesablaşmaların həyata keçirilməsi üçün istifadə olunan bütün plastik kartlar iki yerə ayrılırlar: şəxsi və korporativ.

Şəxsi kartları banklar ayrı-ayrı şəxslərə, ödəmə qabiliyyətli müştərilərinə verirlər. Bundan başqa, banklar şəxsi kartları digər tanımadıqları şəxslərə də verə bilərlər. Bunun üçün bank tərəfindən həmin şəxslərin ödəmə qabiliyyətləri öyrənilməli, “kredit tarixləri” nəzərdən keçirilməlidir. Həmin şəxslər bankda cari hesab açmalı və bu hesaba sığorta depoziti keçirməlidirlər.

Korporativ kartlar banklar tərəfindən hüquqi şəxslərə onların təminatı əsasında verilir. Belə kartları vermək üçün bank mütləq həmin hüquqi şəxsin ödəmə qabiliyyətini yoxlamalıdır.

Plastik kartlar aşağıdakı əməliyyatları həyata keçirmək imkanı verirlər:

- pul vəsaitlərinin rahat və təhlükəsiz saxlanması. Çünki kart məxfi PİN-kodla qorunur və plastik kartın itirildiyi və ya oğurlandığı hallarda hesabdakı vəsait olduğu həcmdə qalır;
- dünyanın istənilən nöqtəsində, sutkada 24 saat ərzində, banka müraciət etmədən, bankomatlardan pul vəsaitini çıxarmaq mümkün olur;
- ölkə daxilində və onun hüdudlarından kənarında malların və xidmətlərin ödənilməsi üçün istifadə edilir;
- İnternet vasitəsilə həyata keçirilən “on-line” sifarişlərin ödənilməsinə imkan verir;
- kart hesabındakı hər hansı dəyişikliklər barədə tanış olmaq mümkündür;
- şəxsi məsrəflərin və gəlirlərin kart hesabı üzrə alınmış çıxarışlarının əsasında təhlil etməyə və planlaşdırılmağa imkan verir;
- bir hesaba ailə üzvləri üçün bir neçə əlavə kartın, onlara müəyyən limit müəyyən etməklə və ya bunsuz, rəsmiləşdirilməsi mümkün olur.

Funksional əlamətlərinə görə şərti olaraq plastik kartlar yeddi növə və iki qrupa bölünürlər. Birinci qrupa maqnit kartları, ikinci qrupa isə elektron kartlar aid edilir. İlk beş növ maqnit kartları, son iki növ isə elektron kartlarıdır.

Maqnit kartlar:

- 1) kredit kartları;
- 2) ödəmə (debet) kartları;
- 3) ekzekyutiv (icra) kartları;
- 4) çek təminat kartları;
- 5) alıcılıq qabiliyyəti qeyd olunmuş kartlar.

Elektron kartlar:

- 6) mikroprosessor kartlar;
 - yaddaş kartları;
 - intellektual kartlar (Smart cards);
 - superintellektual kartlar (Supersmart cards);
- 7) lazer kartlar.

Elektron ödəmə sistemlərinin, xüsusilə müxtəlif ölkələrdə çoxlu sayda maliyyə institutlarını və onların müştərilərini əhatə edən global elektron ödəmə sistemlərinin yaradılması yolunda bir çox maneələr durur. Onlardan ən mühümlərini aşağıda göstəririk.

1. Əməliyyatlar və xidmətlər üçün vahid standartların mövcud olmaması. Bu da öz növbəsində əhəmiyyətli dərəcədə birləşmiş bank sisteminin yaradılmasını çətinləşdirir. Hər bir iri bank özünün elektron verilənlər mübadiləsi şəbəkəsini yaratmağa cəhd göstərir, bu da onun saxlanmasına və istismarına çəkilən xərclərin artmasına səbəb olur. Bir – birini təkrarlayan sistemlər, bir – birinə qarşılıqlı əngəllər yaratmaq və müştərilərin imkanlarını məhdudlaşdırmaqla onların istifadəsini məhdudlaşdırır.

2. Pul vəsaitlərinin mobilliyinin artması. Bu da öz növbəsində dövr edən vəsaitlərin miqdarının və maliyyə vəsaitlərinin spekulyasiyası imkanlarını artırır. Bu cür pullar qısa müddət ərzində bazardakı vəziyyəti dəyişə , onu destabilləşdirə bilər.

3. Gələcək hesablamalar zamanı ciddi maneələrə və xüsusilə bank əlaqələrinin sıx kəsişməsi nöqtəyi-nəzərindən müştərilərin banka olan inamının azalmasına səbəb ola biləcək texniki vasitələrdə baş verən imtinalar və maliyyə hesablamalarının həyata keçirilməsi zamanı proqram vasitələrindəki səhvlər. Bununla yanaşı, burada bilavasitə informasiya emalını idarə edən sistem administratorlarının və operatorlarının rolu əhəmiyyətli dərəcədə artır.

Son illərdə Azərbaycanda da elektron ödəmə sistemlərinin inkişafı məqsədilə müvafiq addımlar atılır. Düzdür, hələ ki, bəzi maliyyə institutlarının bu sistemi tətbiq etmək üçün zəruri işlərin görülməsinə, o cümlədən müvafiq avadanlıqların quraşdırılmasına ehtiyac duyulur və əhalinin də qeyri-nağd ödənişlərin aparılmasına az maraq göstərmələri müşahidə edilir. Təbii ki, bunun üçün, ilk növbədə, etibarlı əməliyyat sistemi qurulmalı, geniş texniki imkanlar yaradılmalı və tərəflər arasında inam gücləndirilməlidir. Regionlarda elektron ödəmə sistemlərinə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi və əhalinin maliyyə savadlılığının artırılması da həlli vacib olan məsələlərdəndir.

Bu baxımdan, beynəlxalq təcrübədən, xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq olunan stimullaşdırıcı və məhdudlaşdırıcı tədbirlərdən istifadə etməklə, habelə əhalinin maarifləndirilməsi və məlumatlandırılması yolu ilə sözügedən sistemin genişləndirilməsinə, populyarlaşdırılmasına nail olmaq mümkündür. Məsələn, bir sıra ölkələrdə bir sövdələşmə üzrə nağd hesablaşmanın məbləği məhdudlaşdırılır və artıq məbləğlərə cərimələr tətbiq edilir. Eyni zamanda, vergi güzəştləri tətbiq etməklə stimullaşdırıcı addımlar atılır.

Eyni zamanda, Azərbaycanda elektron pulların dövriyyəsinin xüsusi dövlət tənzimlənməsi həyata keçirilmir. Bankların şəbəkə elektron pullarına bilavasitə münasibəti yoxdur, onlar yalnız pul vəsaitlərinin sistemə son giriş-çıxış nöqtəsini təmin edirlər və bu bazarda praktiki olaraq əsas oyunçu olurlar. Bununla belə unudulmamalıdır ki, gələcəkdə banklar bu xidmətin göstərilməsində lider olmasalar da əhəmiyyətli mövqedə olacaqlar.

Beləliklə, bu qənaətə gəlirik ki, Azərbaycan Respublikasında elektron ödəmə sistemlərinin inkişafını sürətləndirmək üçün aşağıdakı istiqamətlərdə məqsədyönlü əməli tədbirlər görülməsinə ehtiyac var:

- mütərəqqi dünya təcrübəsi nəzərə alınmaqla, elektron ödəmə sistemlərinin yaradılması və fəaliyyətini tənzimləyən hüquqi və institusional əsasların təkmilləşdirilməsi;
- elektron ödəmə sistemlərinin infrastrukturunun müasir texniki avadanlıqlar və texnologiyalar əsasında gücləndirilməsi və ölkənin bütün ərazisini əhatə etməsinin təmin olunması;
- elektron ödəmə sistemlərindən istifadənin artırılması məqsədi ilə stimullaşdırıcı və məhdudlaşdırıcı tədbirlərin genişləndirilməsi;
- ölkədə, xüsusi ilə regionlarda elektron ödəmə sistemlərinə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi və əhalinin maarifləndirilməsinin gücləndirilməsi.

Ə D Ə B İ Y Y A T

6. <https://az.wikipedia.org>.

1. Directive of the European Parliament and of the Council 2000/46/EC of 18.09.2000 «On the taking up, pursuit of and prudential supervision of the business of electronic money institutions» (OJL 275, 27.10.2000). — See. Article 1 (Директива Европейского парламента и Совета от 18.09.2000 № 2000/46/EC «О деятельности в сфере электронных денег и пруденциальном надзоре над институтами, занимающимися этой деятельностью»

2. <http://www.glossary.ru>

3. Генкин А.С. Планета Web-денег. — М.: Альпина, 2003.

4. Информационно-правовая система «Гарант»

5. Калистратов Н.В., Кузнецов В.А., Пухов А.В. Банковский розничный бизнес // Издательская группа «БДЦ-пресс», 2006.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИИ ЭЛЕКТРОННЫХ ПЛАТЕЖНЫХ СИСТЕМ

Наджафова Чичак Магомед кызы

Резюме

Электронная платежная система - это безналичная система оплаты, которая осуществляется посредством платежей из электронного кошелька через гарантийное агентство - оператора платежной системы, либо администратора платежной системы. Платежные системы могут оперировать не только электронной валютой, но и проводить традиционные безналичные транзакции. В статье рассмотрены общие вопросы, связанные с

понятием «электронные деньги». Дан обзор электронных денег на базе смарт-карт и на базе сетей. Даны краткие характеристики платежных систем в сегменте Интернета.

Ключевые слова: электронные деньги, платежная система, смарт-карта, сетевые деньги, карты с хранимой суммой

THEORETICAL BASES AND PRACTICAL ISSUES OF DEVELOPMENT OF ELECTRONIC PAYMENT SYSTEMS

Çiçak Nadjafova

Abstract

The electronic payment service provider is a non-cash system of payment which is carried out by means of payments from an e-wallet through the guarantee agency - operator of payment service provider, or the administrator of payment service provider. Payment service providers can operate not only electronic currency, but also carry out traditional non-cash transactions. In article the general questions connected with the concept "electronic money" are considered. The review of electronic money on the basis of smart cards and on the basis of networks is given. Short characteristics of payment service providers in the Internet segment are given.

Keywords: *electronic money, payment service provider, a smart card, network money, cards with the stored sum*

МОДЕЛИРОВАНИЕ ДИНАМИКИ ВВП АЗЕРБАЙДЖАНА С ПОМОЩЬЮ МЕТОДОВ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ЗАВИСИМОСТЕЙ. ФАКТОРНЫЙ АНАЛИЗ.

Esmira Mirməmməd qızı Əhmədova UNEC-in dissertantı,

"Ali təhsilin inkişafı" şöbəsinin aparıcı mütəxəssisi,

Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu

Ахмедова Эсмירה Мирмамед гызы, диссертант Азербайджанского

Государственного Экономического Университета (UNEC), Ведущий специалист отдела

«Развитие высшего образования» Института Образования

Азербайджанской Республики,

e-mail: fbc.baku@gmail.com

Аннотация.

Целью исследования данной статьи является выявление эмпирическим путем статистической связи факторов производства и объема выпускаемой продукции – ВВП Азербайджана. Специфика моделирования экономики определена с помощью методов производственных зависимостей на основе годовых данных Государственного Статистического Комитета с 1997 г. по 2017 г. включительно.

Методологической основой исследования явился экономико – математический аппарат классической производственной функции Кобба - Дугласа. Расчёты выполнены на базе свободно распространяемого современного программного обеспечения – статистической среды R, которая принадлежит к числу наиболее динамически развивающихся программ в своем классе.

В результате исследования смоделированы ряд моделей, которые описываются производственными функциями с существенно разным набором параметров. Выявлены важные макроэкономические зависимости. Проведен эконометрический анализ моделей, производственных зависимостей и сделаны соответствующие выводы.

Ключевые слова: производственная функция, моделирование, ВВП, экономика Азербайджана, эконометрический анализ

Введение. Математическая модель в виде формулы зависимости выпуска продукции (ВВП) от затрачиваемых или используемых в производстве ресурсов (факторов производства, затрат) получила название производственной функции (ПФ). Такие производственные функции, принадлежат к классу наиболее известных и широко применяемых мультипликативных экономико – математических моделей. В основном такие модели строятся и используются для решения задач анализа и планирования, а также задач прогнозирования экономики.

Задачи моделирования ВВП разнообразны. Они различаются самими факторами производства, краткосрочным или долгосрочным характером отражения производства в модели. Задача построения адекватных ПЗ в целом состоит из трех этапов: верификации, спецификации и идентификации. Верификацией называется проверка основных гипотез о производственных соотношениях. Всякая верификация состоит из двух взаимосвязанных аспектов: экономический (содержательный) и математический. Под спецификацией понимается выбор конкретного вида ПФ, отвечающей верифицированным гипотезам. Идентификация состоит в определении числовых параметров специфицированной зависимости [1, стр.65].

Необходимо отметить, что аппарат производственных функций достаточно хорошо разработан для развитых рыночных экономик [4, стр 6-8]. Вместе с тем условия транзитивных экономик, к которым относится экономика Азербайджана, приносят существенную специфику в проблематику, связанную с построением производственных функций. Так, проблематичным и

затруднительным, а зачастую и невозможным, бывает дать рыночную оценку производственных фондов в переходный период, который характеризуется относительно быстрыми структурными изменениями, т.е. получить достоверные данные о затратах факторов производства фондов и труда. Дело в том, что в условиях интенсивных структурных сдвигов, характерных для переходной и транзитивной экономик, сводные экономические индексы, используемые при построении производственных функций, могут не содержать некоторой существенной информации о движении всей совокупности статистических данных, что может породить неоднозначность результатов.

Этот вопрос адекватности отражения оценки основных фондов в транзитивных и переходных экономиках статистических данных В.А. Бессонов в своей работе считает дискуссионным. Представляется, что это дает основания для использования в случае переходной экономики вместо абсолютных величин, к примеру, относительные, логарифмированные, либо может быть использован нетрадиционный набор факторов производства, скажем, вместо фондов могут быть использованы инвестиции.

Низкие темпы изменений экономик развитых стран позволяют получить число членов временных рядов, соответствующих системе с почти неизменными свойствами, достаточное для проведения корректного эконометрического анализа. В транзитивной экономике ситуация существенно иная. Резкая интенсификация процессов приводит к гораздо более быстрой, чем в стабильной экономике, утрате сопоставимости между соседними членами временных рядов [4, стр 22-25].

Учитывая эти особенности, специфику, применим описанные предположения и подходы к моделированию динамики ВВП Азербайджана.

Методология построения ПФ. Рассмотрим классическую производственную функцию Кобба – Дугласа следующего вида:

$$Y = a_0 * K^{a_1} * L^{a_2} \quad (1)$$

где Y – Валовой Внутренний Продукт (ВВП) страны, K – основные производственные фонды, L – трудовые ресурсы, количество занятого населения страны, a_0 – коэффициент, учитывающий влияние факторов, не вошедших в это уравнение, их конкретные числовые значения определяются на основе статистических данных с помощью корреляционных методов, например, константа, которая учитывает возможность инновационного ускорения развития страны или научно - технологический прогресс, a_1 и a_2 – коэффициенты, характеризующие соответствующую скорость прироста ВВП за счет факторов производства функции.

Для построения производственной функции будем использовать исходные годовые Статистические данные Государственного Статистического Комитета Азербайджана с 1997 года по 2017 год включительно, представленные в таблице 1, а также адаптированные статистические данные – относительные и логарифмированные, которые представлены в таблице 2.

Таблица 1.

Исходные данные для построения ПФ (н.д. – нет данных)

Год	ВВП, в млн манат	Основные Производственные Фонды, в млн манат	Трудовые ресурсы, в тыс. чел.	Инвестиции В основные Фонды, в млн манат	Образование, в млн манат

	Y	K	L	I	E
1997	3070.44	1168.3	3694.1	944.5	н.д.
1998	3186	1221.9	3701.5	1069.58	н.д.
1999	3291.4	1076.3	3702.8	885.24	н.д.
2000	4387.96	1091.62	3704.5	936.78	н.д.
2001	5323.96	1216.3	3715	1129.84	243.5
2002	5920.4	2066.1	3726.5	2058.56	248.1
2003	7010.68	3779.1	3747	3561.9	235
2004	8374.5	4922.8	3809.1	4839.32	296.2
2005	11875.6	5172.9	3850.2	5424.3	311.1
2006	17735.8	5567.8	3973	5963.6	430
2007	25228.1	6069	4014.1	6774.8	734.2
2008	40137.2	7457	4056	9073.6	1127.2
2009	34578.7	6700	4071.6	7358.7	1304.5
2010	41574.7	7714.5	4329.1	9715.2	1438
2011	50069	10508.9	4445.3	12776.4	1604
2012	54743.7	12292.8	4521.2	15338.5	1710.7
2013	58182	15007.4	4602.9	17850.8	1896.9
2014	59014.1	16187.8	4671.6	17615.8	1942.8
2015	54352.1	15131.4	4759.9	15957	1947.4
2016	60393.6	15127.3	4822.1	14903.4	1901.9
2017	70135.1	16566.2	4822.3	15550.8	2023

Источник: www.stat.gov.az

Таблица 2.

Адаптированные данные для построения производственной функции

Год	Индексы, 1997 г = 100			Натуральные логарифмы исходных данных		
	ВВП	Основные производственные	Трудовые ресурсы, количество занятых	ВВП	Основные производственные	Трудовые ресурсы, количество занятых
	Y_Inx	K_Inx	L_Inx	Y`	K`	L`
1997	100	100	100	8.029576	7.063305	8.214492
1998	103.7636	104.5879	100.2003194	8.066521	7.108162	8.216493
1999	107.1964	92.12531	100.2355107	8.099068	6.981285	8.216845

2000	142.9098	93.43662	100.28153	8.38662	6.995418	8.217304
2001	173.394	104.1085	100.565767	8.579973	7.103569	8.220134
2002	192.8193	176.8467	100.8770743	8.686159	7.633418	8.223225
2003	228.3282	323.47	101.4320132	8.85519	8.237241	8.228711
2004	272.7459	421.3644	103.1130722	9.032947	8.501633	8.245148
2005	386.7719	442.7715	104.2256571	9.382241	8.551189	8.25588
2006	577.6306	476.5728	107.5498768	9.78334	8.624755	8.287277
2007	821.6445	519.4727	108.6624618	10.13571	8.710949	8.297568
2008	1307.213	638.2778	109.7967029	10.60006	8.916908	8.307953
2009	1126.181	573.4828	110.2189979	10.45099	8.809863	8.311791
2010	1354.031	660.3184	117.1895726	10.63525	8.950857	8.373115
2011	1630.678	899.5036	120.335129	10.82116	9.259978	8.399603
2012	1782.927	1052.195	122.3897566	10.91042	9.416769	8.416533
2013	1894.908	1284.55	124.6013914	10.97133	9.616299	8.434442
2014	1922.008	1385.586	126.4611137	10.98553	9.692013	8.449257
2015	1770.173	1295.164	128.8514117	10.90324	9.624527	8.467982
2016	1966.936	1294.813	130.5351777	11.00864	9.624256	8.480965
2017	2284.204	1417.975	130.5405918	11.15818	9.71512	8.481006

Источник: расчеты автора

Преобразовав модель (1) к линейному виду путем логарифмирования получаем:

$$\ln(Y) = \ln(a_0) + a_1 \cdot \ln(K) + a_2 \cdot \ln(L) \quad (2)$$

После замены переменных, имеем следующую функцию:

$$Y^{\wedge} = a_0^{\wedge} + a_1 \cdot K^{\wedge} + a_2 \cdot L^{\wedge} \quad (3)$$

Найдя коэффициенты двухфакторной линейной функции (6) с помощью метода МНК в статистической среде R, приходим к построению двухфакторной производственной функции Кобба-Дугласа для экономики Азербайджана – двухфакторной модели 1:

$$Y = 6.63352E-11 \cdot K^{0.830294027} \cdot L^{3.141179315} \quad (4)$$

Модель 1 ПФ Кобба – Дугласа, согласно данным таблиц 3 и 4, является статистически значимой и адекватной. Динамика расчетного значения выпуска и исходного ВВП представлены на рис.1.

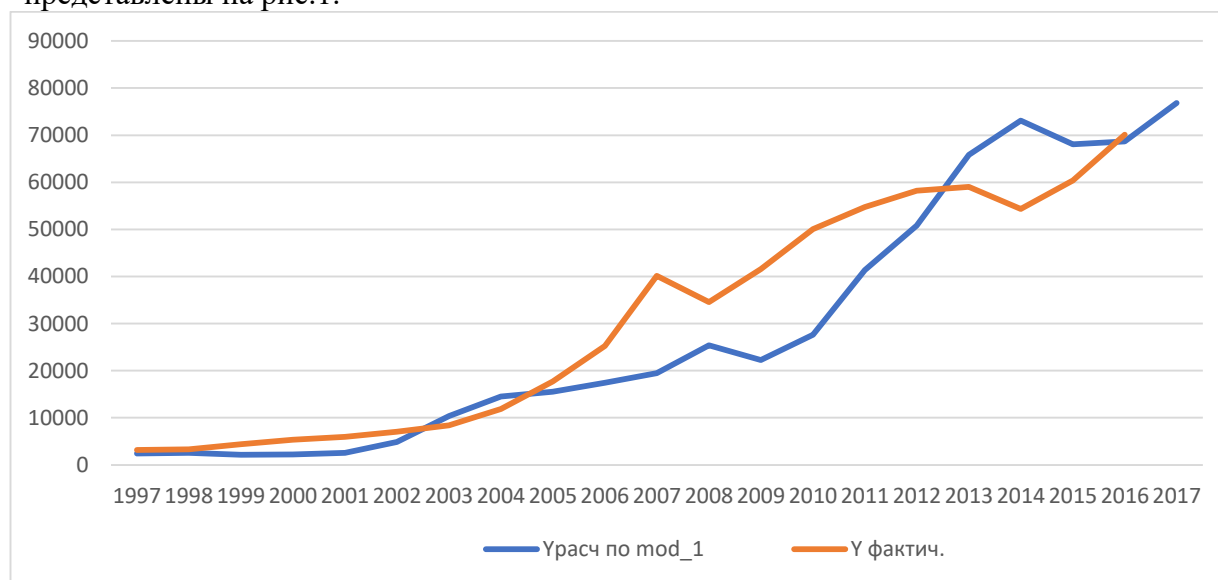

Рис. 1. Динамика фактического ВВП Азербайджана и расчетного, согласно модели 1.

Тем не менее, средняя ошибка аппроксимации составляет 28%. Коэффициент детерминации R^2 не такой высокий как ожидалось. Этому может быть два объяснения. Во-первых, можно говорить о существовании положительного «остатка» (неучтенного эффекта), т. е. имеет место предположение, что факторы К и L не полностью описывают динамику выпуска Y (ВВП). Во – вторых, статистические данные по основным фондам не отражают реальную их оценку, что является нормальным в динамично развивающейся транзитивной экономике, к которой относится экономика Азербайджана. Это подтверждает предположения, описанные выше.

Для увеличения статистической значимости коэффициентов и улучшения эконометрических характеристик рассмотрим производственные зависимости, заменив основные фонды, инвестициями в основные фонды. Фактор производства – инвестиции в основные фонды - удовлетворяет всем необходимым требованиям. К ним относятся:

1. инвестиции демонстрируют гораздо более глубокий спад, чем производство;
2. инвестиции важны для экономического роста, и они являются дефицитным фактором в переходной экономике;
3. имеются статистические данные, отражающие динамику инвестиций;
4. именно инвестиции можно рассматривать как управление;
5. применительно к инвестициям не существует проблемы выделения эффективно используемой их части, в отличие от данных по фондам и труду (во всяком случае, эта проблема применительно к данным по инвестициям не столь остра) [4, стр.50-51].

Применив, вышеуказанный алгоритм (1)-(3), получаем производственную функцию, описывающую выпуск ВВП Азербайджана – двухфакторную модель 2:

$$Y = 3.329844e-05 * I^{1.084} * L^{1.286} \quad (5)$$

где Y – Валовой Внутренний Продукт (ВВП) Азербайджана, I – инвестиции в основные производственные фонды, L – трудовые ресурсы, количество занятого населения страны, $3.329844e-05$ – постоянный коэффициент, константа, которая учитывает возможность инновационного ускорения развития страны, 1.084 и 1.286 – коэффициенты, характеризующие соответствующую скорость прироста ВВП за счет факторов производства функции.

Анализ коэффициентов a_1 и a_2 свидетельствует о том, что увеличение выпуска опережает увеличение роста ресурсов. Можно говорить о положительном эффекте расширения производства.

Согласно данным таблицы 3, эконометрические характеристики модели 2 статистически улучшились и определяют ее как адекватную, тем не менее, коэффициент детерминации $R^2 = 0,8686$ не соответствуют ожиданиям. Это говорит в пользу того, что описанные факторы не полностью отражают динамику выпуска. Что требует более глубокого анализа используемых в модели ресурсов.

Прежде чем выполнить анализ эффективности использования ресурсов, построенная производственная функция должна быть проверена на адекватность исходным статистическим данным.

С помощью критерия Фишера проверим найденную производственную функцию на адекватность исходным данным.

Согласно формуле (6) расчетное значение критерия Фишера в модели 2(см. Таблица 4) составляет 88,77, т.е. больше табличного значения, которое равно 6,11. Это соответствует условию

$$F_{расч.} > F_{табл}$$

$$F_{расч} = \frac{\sum_{i=1}^n (Y_{i,расч.} - Y_{ср.расч.})^2}{m} * \frac{n-m-1}{\sum_{i=1}^n (Y_i - Y_{i,расч.})^2} \quad (6)$$

Вывод: построенная двухфакторная модель 2 ПФ Кобба-Дугласа с достоверностью 99% соответствует исходным данным и мы можем использовать ее в дальнейшем для анализа эффективности ресурсов: инвестиций в основные фонды I и трудовых ресурсов L.

Таблица 3.

Эконометрические характеристики моделей 1-4 (регрессионная статистика)

№ ПФ модели	df	Residual standard error:	Multiple R-squared	Adjusted R-squared	F-statistic	p-value
	Число наблюдений	Стандартная ошибка	Множественный R	Коэффициент детерминации R ²	F-статистика	P-значение
Модель 1	18	0.5343	0.8683	0.8537	59.35	1.191e-08
Модель 2	18	0,5063	0,8818	0,8686	67,13	4.513e-09
Модель 3	13	0.1178	0.9866	0.9836	319.9	1.989e-12

Источник: результаты расчетов автора в программе R

Таблица 4.

Результаты проверки адекватности моделей

№ модели ПФ функции	F-статистика, F расчетное значение	F-статистика, F табличное значение	Вывод: адекватна ли модель исходным данным с вероятностью 0,99%?
Модель 1	59.35	6.112114	Да
Модель 2	88.77	6.112114	Да
Модель 3	319.9	5.73938	Да

Источник: результаты расчетов автора в программе R

Анализ производственной функции – модели 2. Основными показателями анализа производственной функции Кобба-Дугласа являются: средняя эффективность ресурсов, предельная эффективность ресурсов, эластичность замещения и норма замещения ресурсов.

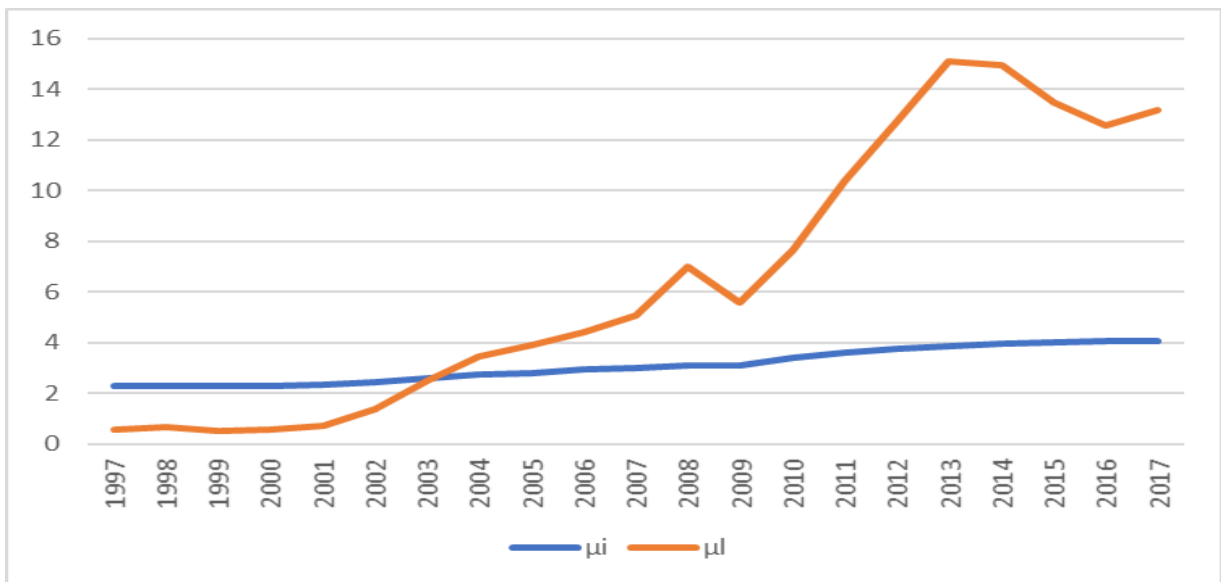

Рис. 2. Динамика средней эффективности ресурсов – инвестиций в основные фонды I (μ_i) и трудовых ресурсов L (μ_l) для модели 2

Как мы видим на рис.2. динамика средней эффективности ресурсов – инвестиций в основные фонды I и трудовых ресурсов L для модели 2 была не постоянной. Она изменялась во времени и имела положительный тренд. Если до 2003 года преобладали инвестиции в основной капитал как основной ресурс экономики Азербайджана, то после 2003 г. на первый план вышли трудовые ресурсы. Притом, согласно модели 2, если при использовании одной единицы инвестиций в основной капитал в 2006 году, мы получали 2,9 единицы валового выпуска продукции, то в 2016 г этот показатель составил уже 4,9 единицы. Т.е. средняя эффективность ресурса I за 10 лет увеличилась в 2,8 раза.

Особое внимание следует уделить средней эффективности трудовых ресурсов, эффективность которых за тот же период с 2006 по 2016 гг.. увеличилась в 3,25 раза (рис.2). Рассматривая предельную эффективность ресурсов на рис. 3., необходимо отметить, что отдача от трудовых ресурсов в 2016 г. превышала в 3,8 раза предельную эффективность инвестиций в основные фонды.

Динамика же ресурсов с 1997 по 2017 год на рис.2 и на рис. 3 отражает циклический характер развития экономики Азербайджана, имеющий положительный, восходящий тренд.

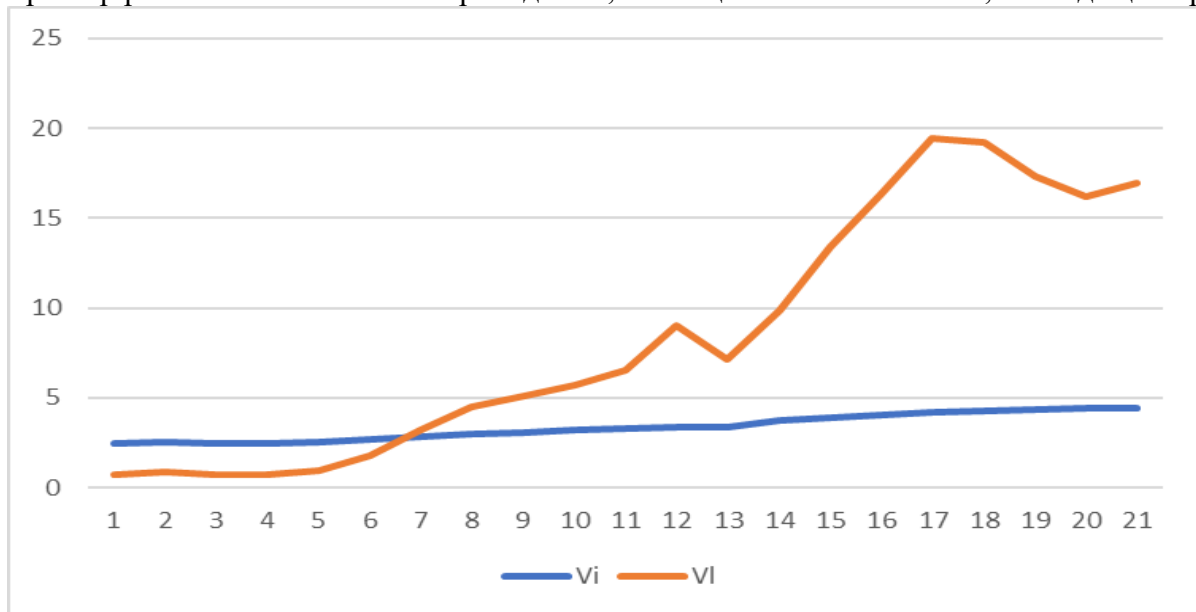

Рис.3. Динамика предельной эффективности ресурсов – инвестиций в основные фонды I (v_I) и трудовых ресурсов L (v_L) для модели 2

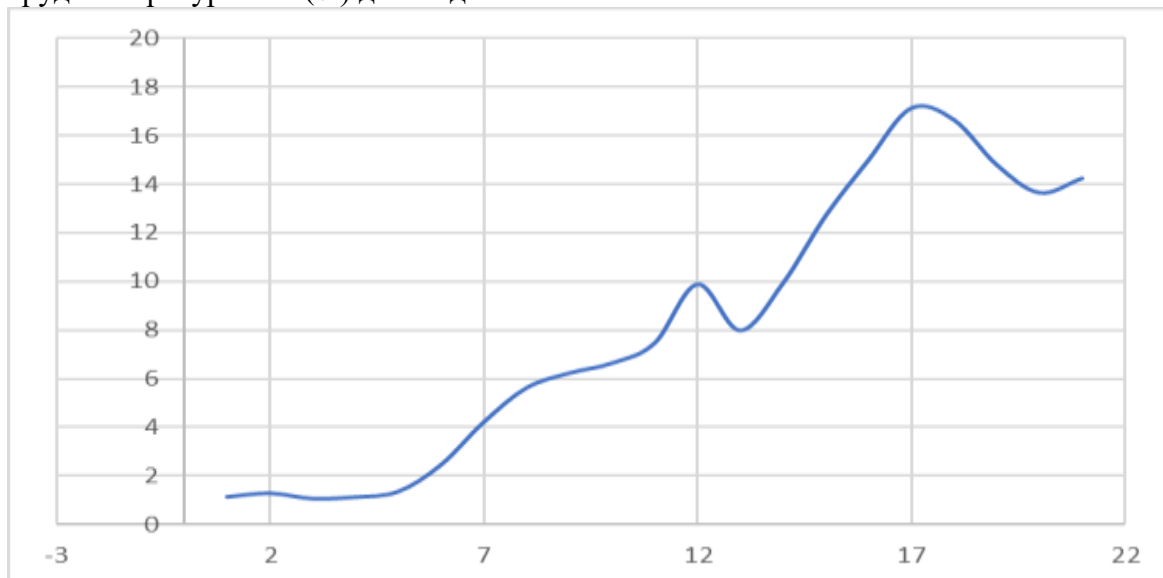

Рис.4. Динамика нормы замещения ресурсов – инвестиций в основные фонды I и трудовых ресурсов L для модели 2

Выведем из производственной функции (1) эластичность выпуска продукции – ВВП, в зависимости от потребления ресурса I и L: $v(I)$ и $v(L)$.

Имеем,

$$v(I) = \frac{\partial Y}{\partial I} \cdot \frac{I}{Y} = a_0 \cdot a_1 \cdot L^{a_2} \cdot I^{a_1-1} \cdot I / a_0 \cdot L^{a_2} \cdot I^{a_1} = a_1 \quad (7)$$

$$v(L) = \frac{\partial Y}{\partial L} \cdot \frac{L}{Y} = a_0 \cdot a_2 \cdot L^{a_2-1} \cdot I^{a_1} \cdot L / a_0 \cdot L^{a_2} \cdot I^{a_1} = a_2 \quad (8)$$

Из формул (7) и (8) получаем, что эластичность является постоянной для ряда лет и для ресурса инвестиции в основной капитал, она равна $v(I) = 1,084$, для трудовых ресурсов эластичность $v(L) = 1,286$. Показатель эластичности $v(I)$ показывает, что для увеличения выпуска на 1,08% необходимо привлечь инвестиций в основные фонды на 1%, в тоже время увеличение трудовых ресурсов на 1% даст увеличение валового выпуска на 1,286%. Мы видим, что трудовые ресурсы более эластичны, чем инвестиции в основные фонды. Тем не менее при этом они не отражают в полной мере динамику ВВП Азербайджана.

Для разрешения этой проблемы введем в производственную функцию (6) выходной параметр, отражающий качественную характеристику трудовых ресурсов – вклад сферы образования в ВВП Азербайджана - параметр E. В связи с отсутствием статданных с 1997 г. по 2000 г., рассмотрим, как описывает производственная функция динамику ВВП за 17 лет, с 2001 г. по 2017 г. включительно.

Итак, решения вышеупомянутого алгоритма (1)-(3) имеем следующую трехфакторную производственную модель 3

$$Y = 3566.001 \cdot I^{0.3680} \cdot L^{-0.8162} \cdot E^{0.8163} \quad (9)$$

Таблица 5.

Анализ таблицы отклонения остатков, полученный с помощью функции anova

№ модели ПФ	Res.Df	RSS	Sum of Sq
-------------	--------	-----	-----------

Model 1	14	1,36002	-
Model 2	14	1,01801	0,34200
Model 3	13	0,18040	0,01038

Источник: результаты расчетов автора в программе R

Эконометрические характеристики модели 3 с вероятностью 99% определяют ее как адекватную ($R^2 = 0.9836$, F критерий значимый, p – значение равно $1.989e-12$) (см. Таблица 3 и Таблица 4). Средняя ошибка аппроксимации составляет 8,87% (см. Таблица 7). Анализируя модель 3 и ее коэффициенты эластичности, можно сделать вывод о том, что увеличение ресурсов трехфакторной модели опережает увеличение выпуска, т.е. имеем отрицательный эффект расширения производства. Количественные зависимости в новой модели уступают качественным. Так, увеличив сферу образования в ВВП на 1%, валовый выпуск может увеличиться на 0,82%, при этом количество затраченных трудовых ресурсов уменьшится. Улучшив статистические показатели модели 3, коэффициент, учитывающий влияние факторов, не вошедших в это уравнение a_0 увеличился.

Сравним модели между собой и для этого применим информационный критерий Акаике (AIC -Akaike's Information Criterion). Он показывает: «лучшая» модель будет соответствовать минимуму AIC. Результаты применения данного критерия представлены в таблице 6. Наименьший показатель адекватности имеет 2 и 3 модели, что соответствует и другим эконометрическим характеристикам. Если же будем опираться только лишь на входные параметры модели, в зависимости от цели применения модели, то наилучшим результатом обладает модель 2.

Таблица 6.

Результаты применения информационного критерия Акаике

№ модели ПФ	df	AIC
Model 1	4	13.306716
Model 2	4	8.382803
Model 3	5	-19.034518

Источник: результаты расчетов автора в программе R

Ввиду качественного различия между параметрами и исходными данными модели справедливо рассмотреть как относительную, так и абсолютную ошибки аппроксимации для модели 3 - производственных функции (9).

Динамика фактического ВВП Азербайджана и расчетного, согласно по модели 3 представлена на рис.5.

Таблица 7.

Параметры точности построенной модели 3

Год	ВВП фактич.	ВВП расчетное	Относительная ошибка аппроксимации,	Средняя ошибка аппроксимации,
-----	-------------	---------------	-------------------------------------	-------------------------------

			В %	В %
2001	5323.96	5126.613	-3.85	8,87%
2002	5920.4	6474.986	8.57	
2003	7010.68	7545.344	7.09	
2004	8374.5	10066.578	16.81	
2005	11875.6	10832.105	-9.63	
2006	17735.8	14238.975	-24.56	
2007	25228.1	22902.287	-10.16	
2008	40137.2	35881.653	-11.86	
2009	34578.7	37310.024	7.32	
2010	41574.7	42562.164	2.32	
2011	50069	50365.772	0.59	
2012	54743.7	55997.96	2.24	
2013	58182	63487.952	8.36	
2014	59014.1	63649.99	7.28	
2015	54352.1	60561.285	10.25	
2016	60393.6	57318.618	-5.36	
2017	70135.1	61229.422	-14.54	

Источник: результаты расчетов автора в программе R

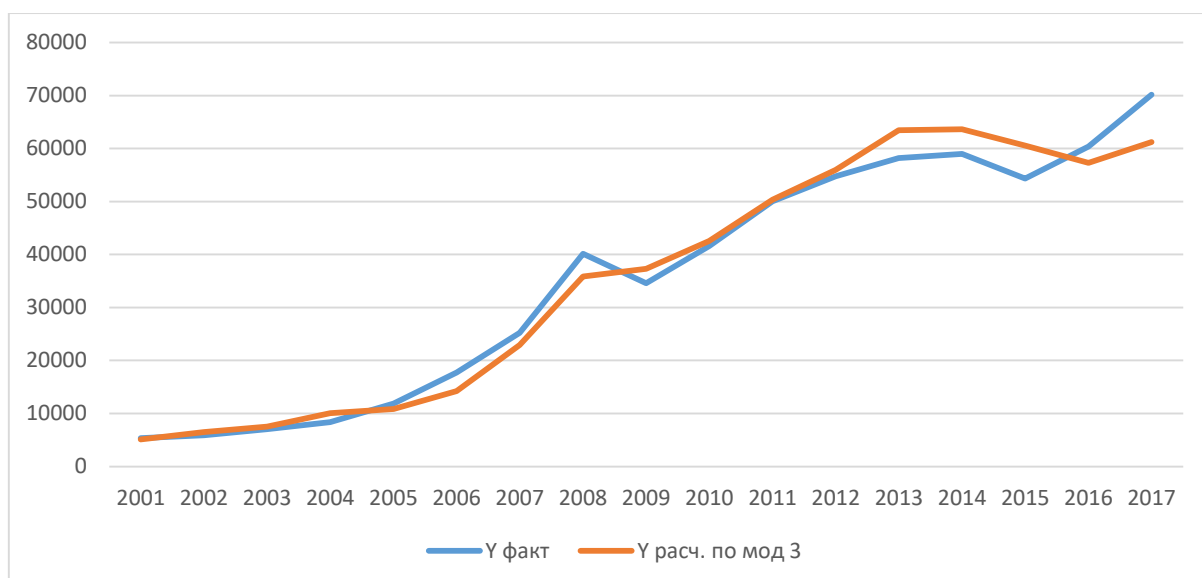

Рис. 5. Динамика фактического ВВП Азербайджана и расчетного, согласно по модели 3.

Выводы. Построение и оценка производственных функций выявляет важные статистические зависимости между ресурсами, которыми обладает экономика Азербайджана и валовым выпуском - ВВП. Эти зависимости имеют большую значимость при планировании, анализе и могут существенно помочь в перераспределении использованных этих ресурсов, которые являются ограниченными, при решении вопросов источника экономического роста. Эти проблемы являются сферой эконометрического моделирования, что и было проиллюстрировано в данной статье. Производственные функции и в выявлении зависимостей факторов производства в экономике.

В статье отражены результаты построения двух двухфакторных и одной трехфакторной модели на основе производственной функции Кобба-Дугласа с разными эконометрическими характеристиками и разным набором параметров. С вероятностью 99% все три модели были определены как адекватные исходным данным с высоким коэффициентом детерминации. В статье детализированы и проанализированы, как сильные, так и слабые стороны каждой экономико – математической модели.

В результате анализа производственных зависимостей, можно сделать следующие выводы:

1. Трудовые ресурсы методом производственных зависимостей определены как основной производственный фактор экономического развития и роста экономики;
2. Анализ модели 3 рождает предположение, что сфера образования может стать одним из источников развития экономики Азербайджана. Для этого есть предпосылки и данное предположение подтверждается мировой практикой;
3. Определена возрастающая отдача от использования основных факторов производства за 20 лет - с 1997 г. по 2017 г;
4. В процессе моделирования определены условия, при которых экономика страны получает возрастающую и убывающую отдачу от масштаба использования факторов производства;
5. Анализ трехфакторной модели 3 показал, что большее воздействие на экономический рост будет при интенсивном способе использования факторов производства;
6. Построенные модели свидетельствуют о восходящем развитии экономики Азербайджана;
7. Дальнейшее развитие экономики Азербайджана потребует значительного увеличения инвестиционной активности и внедрения прогрессивных производственных технологий для существенного увеличения производительности труда.

Проведение анализа с целью выяснения возможности построения производственной функции для ВВП Азербайджана, учитывающей в качестве фактора производства инвестиции в основные фонды дало возможность сделать важный вывод и выдвинуть ряд предположений. Так, рассмотренные в статье модель 2 и модель 3 «проливают свет» на ряд предположений: о глубине инвестиционного голода, об эффективности использования как основных фондов, так и инвестиций в основные фонды. Данные предположения требуют дополнительного исследования, которое выходит за рамки данной статьи.

Полученные в статье результаты актуальны, имеют большое значение и могут иметь практическое применение, их также можно использовать как для мониторинга развития экономики Азербайджана в целом, так и как инструмент для прогнозирования и ретроспективного анализа.

Литература

1. Simonov, § 10. Производственные функции, основные виды/ URL: <http://vsh1791.ru/sbks/EMM1/10.pdf>
2. А.Б. Шипунов, Е.М.Балдин.(2014) Наглядная статистика. Используем R!-М.:ДМК Пресс,.С.173-190
3. [Бессонов В. А.](#), Цухло С. В. Анализ экономической динамики российской переходной экономики.,М.: Институт экономики переходного периода, 2002.
4. В.А. Цветков, К.Х. Зоидов. (2010) Исследование экономических циклов в странах постсоветского пространства.-, М.:ЦЭМИ РАН, – 310 с.
5. Н. Грегори Мэнкью. (2009). Принципы макроэкономики. Учебник 4-е издание. СПб: «Питер Пресс».
6. Статистические бюллетени Государственного Комитета Статистики Азербайджанской Республики, 1997-2017/URL: www.stat.gov.az

İstehsal asılılığı metodlarının köməyi ilə Azərbaycanda ÜDM-in dinamikasının modelləşdirilməsi

Faktorlu təhlil

Esmira Mirmməd qızı Əhmədova

Xülasə

Bu məqalənin tədqiqat məqsədi Azərbaycanın ÜDM-ni təşkil edən istehsal həcminə istehsalat amillərinin təsirini empiric yolu ilə aşkar etməkdən ibarətdir. İqtisadiyyatın modelləşdirilməsinin spesifikliyi istehsalat asılılığı üsulu ilə Dövlət Statistika Komitəsinin 1997-2017 – ci illəri əhatə edən hesabatları əsasında müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın metodoloji əsasının Kobba-Duqlas klassik istehsal funksiyasının iqtisadi və riyazi aparatı təşkil edir. Hesablamalar sərbəst şəkildə yayımlanan və dinamik inkişaf edən R – statistic mühit müasir proqramlaşma bazası üzərində aparılmışdır.

Tədqiqatın nəticəsində əhəmiyyətli dərəcədə parametrlərlə fərqlənən istehsal funksiyaları təsvir olunan bir sıra model modelləşdirilmişdir. Mühüm makroiqtisadi bağlılıqlar müəyyən edilmişdir. Modellərin ekonometrik analizi keçirilmiş və müvafiq nəticələr əldə edilmişdir.

Açar sözlər: istehsalat funksiyası, modelləşdirmə, ÜDM, Azərbaycan iqtisadiyyatı, ekonometrik təhlili

Modeling of GDP dynamics with the help of production dependency methods in Azerbaijan

Factor Analysis

Esmira Mirmmad Ahmadova

Abstract

The purpose of the research of this article is to reveal, by empirical means, the statistical connection between the factors of production and the volume of output - GDP of Azerbaijan. The specifics of economic modeling are determined using production dependency methods based on the annual data of the State Statistical Committee from 1997 through 2017 inclusive.

The methodological basis of the study was the economic and mathematical apparatus of the classical production function of Cobb-Douglas. Calculations are performed on the basis of freely distributed modern software - the statistical environment R, which belongs to the most dynamically developing programs in its class.

As a result of the research, several models are modeled, which are described by production functions with a significantly different set of parameters. Important macroeconomic dependencies have been identified. Econometric analysis of models was carried out and corresponding conclusions were drawn.

Keywords: *production function, modeling, GDP, the economy of Azerbaijan, econometric analysis*

BAKİ ŞƏHƏRİNDƏ TULLANTILARIN TOPLANMASI VƏ DAŞINMASI İŞİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Qədir Lyudviq oğlu Hüseynov
İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutunun dissertantı,
qadirhuseynov@gmail.com

Xülasə

Bakı şəhərində 1,8 mln tondan çox bərk məişət tullantısı əmələ gəlsə də hazırda “Təmiz Şəhər” ASC-yə yalnız il ərzində 700-800 min ton tullantı təhvil verilir. Bunun da 2 əsas səbəbi vardır. Birinci səbəb odur ki, Bakı şəhəri ərazisində tullantıların hamısı toplanmır və ətraf qəsəbələrdə xidmət səviyyəsi çox aşağıdır. İkinci səbəb odur ki, toplanmış tullantıların böyük bir qismi qeyri-qanuni tullantı sahələrinə daşınır. Hər iki halda ətraf mühit və insan sağlamlığına böyük ziyan vurulur.

Açar sözlər: tullantı, toplanma, daşınma, sağlamlıq, təkmilləşdirmə.

Bakı şəhəri və ümumi məlumat

Bakı — Azərbaycan Respublikasının paytaxtı, Qafqaz bölgəsində ən böyük ticarət, mədəniyyət və elm mərkəzi, Xəzər dənizində ən böyük liman şəhərdir. Ümumi ərazisi 2 130 km²-dir və 12 inzibati rayondan ibarətdir. Statistik məlumatlara əsasən paytaxtda qeydiyyatda alınmış əhalinin sayı 2018-ci ilin əvvəlinə 2 122,3 min nəfər təşkil edir. Lakin Bakı şəhəri və ətraf qəsəbələrdə faktiki yaşayan əhalinin sayı 3 milyon nəfərə yaxındır. Şəhər üzrə əhalinin orta sıxlığı 1 400-1 500 nəfər/km², maksimal sıxlıq 20 000 nəfər/km², minimal sıxlıq isə 102,2 nəfər/km² təşkil edir.

Bakı şəhərində tullantıların idarə edilməsi 2 təşkilat tərəfindən aparılmalıdır. Bakı Şəhər İcra Hakimiyyəti (BŞİH) tullantıların toplanması və daşınması işlərini həyata keçirməlidir. Toplanmış tullantılar “Təmiz Şəhər” ASC-yə təhvil verilməli və bu təşkilat tullantıların utilizasiyasını təşkil etməlidir.

Tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, adambaşına əmələ gələn tullantı miqdarı təqribən 1 kq/gün təşkil edir. Lakin küçə süpürüntüləri və həyətyanı tullantıları da nəzərə alsaq Bakı şəhəri ərazisində 1,8 mln tondan çox bərk tullantı əmələ gəlir. Əmələ gələn illik tullantıların miqdarı aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir:

	Məişət, iaşə, kommersiya tullantıları	Küçə süpürüntüləri	Həyətyanı tullantılar (park,bağ və s.)	Ümumi tullantı miqdarı
Tullantı miqdarı (ton/il)	1 095 325,08	392 798,70	377 936,10	1 866 059,88
Tullantı miqdarı - %-lə	58,70%	21,05%	20,25%	100%

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafı, maddi rifahının yüksəlməsi və istehlak səbətinin böyüməsi ilə tullantı miqdarı da mütənasib olaraq artacaqdır. Hesablamalara əsasən 2020-ci ildə əmələ gələn tullantı miqdarı 2 116 min, 2030-cu ildə isə 2 406 min ton təşkil edəcək.

Tullantıların toplanması və daşınması sahəsində mövcud vəziyyət

Bakı şəhərində 1,8 mln tondan çox bərk məişət tullantısı əmələ gəlsə də hazırda “Təmiz Şəhər” ASC-yə yalnız il ərzində 700-800 min ton tullantı təhvil verilir. Bunun da 2 əsas səbəbi vardır. Birinci səbəb odur ki, Bakı şəhəri ərazisində tullantıların hamısı toplanmır və ətraf qəsəbələrdə xidmət səviyyəsi çox aşağıdır. İkinci səbəb odur ki, toplanmış tullantıların böyük bir qismi qeyri-qanuni tullantı sahələrinə daşınır. Hər iki halda ətraf mühit və insan sağlamlığına böyük ziyan vurulur.

Bakı şəhəri ərazisində ümumilikdə 812 qeyri-qanuni tullantı sahəsi aşkar edilmişdir ki, bunlardan da 169-nun sahəsi 200 m²-dən böyük olmuşdur. “Təmiz Şəhər” ASC tərəfindən görülmüş tədbirlər nəticəsində aidiyyəti qurumlar tərəfindən bu tullantı sahələrindən indiyədək 50-si təmizlənmiş və 300 min m³ tullantı Balaxanı poliqonuna daşınmışdır.

Eyni zamanda İqtisadi İnkişaf Nazirliyi və Dünya Bankı tərəfindən birgə həyata keçirilən “Bərk məişət tullantılarının vahid idarəçiliyi layihəsi” çərçivəsində Bakı şəhərinin 8 rayonunda (Suraxanı, Səbail, Sabunçu, Binəqədi, Yasamal, Xəzər, Xətai və Qaradağ) hər birinin sahəsi 200 m²-dən çox olan 37 qeyri-qanuni tullantı sahəsində təmizlənmə işləri aparılmışdır. Aparılan hesablamalara əsasən, 160 hektara yaxın sahəni əhatə edən bu tullantı sahələrindən 490 min ton tullantı Balaxanı poliqonuna daşınmışdır.

Buna baxmayaraq bu gün qeyri-qanuni tullantı sahələrinə tullantıların daşınması və boşaldılması hallarına hələ də rast gəlinir.

Bərk məişət tullantıları ilə yanaşı məişətdə əmələ gələn digər tullantıların idarə edilməsi demək olar ki, yox səviyyəsindədir. Belə ki, tikinti-söküntü tullantıları paytaxtın ətraf ərazilərində olan karxana və ya digər dərələrə atılır, işlənmiş şinlər küçələrə atılır və ya qeyri-qanuni şəkildə gecə vaxtlarında kərpic zavodlarının və digər istehsalat müəssisələrinin peçlərində açıq şəkildə yandırılır, istifadə edilmiş avtomobil yağları kanalizasiyalara axıdılır, məişətdə əmələ gələn təhlükəli tullantılar (bataryalar, civə tutumlu tullantılar və s.), elektrik və elektron avadanlıqlar bərk məişət tullantıları konteynerlərinə atılır. Bütün bu məsələlər öz həllini tələb edən məsələlərdir. Hesablamalara əsasən 2011-ci ildə Bakı şəhərində aşağıdakı miqdarda adı çəkilən tullantılar əmələ gəlmişdir:

Tullantı növü	Tullantı miqdarı (ton/il)	Adambaşına düşən (kq/il)
Tikinti və söküntü tullantıları	612 291,36	186,22
Elektrik və elektron avadanlıqlar	16 966,08	5,16
Məişətdə əmələ gələn təhlükəli tullantılar	23 344,80	7,10
İstifadə edilmiş yağlar	46 755,36	14,22
İşlənmiş maşın şinləri	16 735,92	5,09
Maşın akkumulyatorları	13 480,80	4,10
ÜMUMİ	729 574,32	

Əməliyyat məsələləri

Mövcud resurslar

BŞİH tərəfindən 2012-ci ildə kommunal təsərrüfat sahələri üzrə 7 413 nəfər dalandar, Mənzil Kommunal İstismar Sahələri (MKİS) üzrə isə 2 827 nəfər küçə süpürgəçisi normativ üzrə müəyyən edilmişdir.

BŞİH maşın parkı da daxil olmaqla Bakı şəhərində tullantıların toplanması və daşınması üçün 249 ədəd sıxlaşdırıcı tullantı daşıyan maşın və 80 ədəd sıxlaşdırmayan tullantı daşıyan maşın mövcuddur. Lakin bu maşınlardan 162 ədəd sıxlaşdırıcı maşın və 2 ədəd sıxlaşdırmayan tullantı daşıyan maşın saz vəziyyətdədir. Balansda olan maşınların bəziləri köhnə olduğundan istismar zamanı tez-tez problemlər yaranır. Tullantı daşıyan maşınların orta həcmi 16,48 m³ təşkil edir.

Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində 15 289 ədəd konteynerin şəhərdə 5 178 toplama məntəqəsində yerləşdirildiyi müəyyən edilmişdir. Bunların 10 213 ədədi 1.1 l-lik, 1 616 ədədi 0.24 l-lik, 3 460 ədədi isə digər tutumlar təşkil edir. Konteynerlərin ümumi sayının 89%-ində qapağın, 30%-ində təkərlərinin olmaması, 46%-ində rənginin tökülməsi, 20%-nin isə deformasiyaya uğraması müəyyən olunmuşdur.

Az sayda olan küçə süpürən texnika yalnız mərkəzi küçə və prospektlərə xidmət göstərir.

Tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, təqribən 75% konteynerlər heç bir standarta cavab vermir, korroziya və deformasiya olunub, qapaqları yoxdur.

Tələb olunan maşın və texnika

Bakı şəhərində tullantıların tam toplanması və daşınması işini təkmilləşdirmək üçün tələb olunan maşın-mexanizmlərin sayı (inzibati işlər üçün təchiz ediləcək maşınlar xaric):

- 16 m³-luq tullantı daşıyan maşın - 263 ədəd;
- 6 m³-luq tullantı daşıyan maşının - 107 ədəd;
- iri həcmli dəmir konteynerləri daşımaq üçün xüsusi maşın – 217 ədəd;
- özüboşaldan maşın – 53 ədəd;
- konteyner yuyan və dezinfeksiya edən xüsusi maşın – 70 ədəd.

Cəmi tələb olunan texnikanın sayı – 710 ədəd.

Tələb olunan toplama məntəqələri və konteynerlər

Toplama işinin təşkili üçün tələb olunur:

- 10 835 toplama məntəqəsi
- 1 408 xüsusi iri həcmli (svinq) dəmir konteynerlər
- 6 288 ədəd 0,66 m³-luq konteyner
- 21 001 ədəd 1,1 m³-lik konteyner

Tələb olunan işçi resursu

Tullantıların toplanması və daşınması işinin təşkili üçün tələb olunan işçi resursu:

- Sürücü – 1 150 nəfər
- Fəhlə – 1 400 nəfər
- İnzibati, təmir-istismar işçiləri və nəzarətçilər – 232 nəfər

Cəmi: 2 782 nəfər

İşlərin davamlılığını təmin etmək üçün əlavə 10% ehtiyat işçi heyət nəzərdə tutulmuşdur.

Təhvil məntəqələri və çəşidləmə siyasəti

Tullantıların toplanması və daşınması ilkin mərhələdə qarışıq şəkildə həyata keçirilməlidir. Lakin çeşidləmə üçün ictimai yerlərdə - parklarda, dayanacaqlarda, ticarət mərkəzlərində və digər yerlərdə tullantıları çeşidlənmiş şəkildə toplanması üçün müxtəlif rəngli böyük həcmli konteynerlər quraşdırılmalıdır. Əhalinin və təşkilatlar tərəfindən tullantıların çeşidlənməsinin təşviqi ilə bağlı geniş maarifləndirmə işləri aparılmalıdır.

Çeşidlənmiş tullantılar böyük həcmdə, həmçinin qeyri-məişət tullantılarının toplanması üçün Bakı şəhərinin müxtəlif yerlərində təhvil məntəqələri yaradılmalıdır. Təhvil məntəqələri vasitəsi ilə tikinti-söküntü tullantıları, məişətdə əmələ gələn təhlükəli tullantılar, şinlər, elektrik və elektron avadanlıqlar, akkumulyatorlar, həmçinin böyük həcmdə çeşidlənmiş tullantılar toplana bilər. Müvafiq qanunvericiliyin tətbiqi ilə bu sahə təşviq olunacaq və bu istiqamətdə də davamlı maarifləndirmə işlərinin aparılmasına ehtiyac var.

Bu təhvil məntəqələrində ilkin mərhələdə bəzi tullantı növləri pul ilə əhalidən və ya təşkilatlardan alınacaq, lakin sonrakı mərhələlərdə qabaqcıl Avropa Birliyi ölkələrində olduğu kimi əksinə tullantını əmələ gətirən bunun qarşılığında təhvil məntəqəsinə vəsait ödəyəcək. Bu uzunmüddətli bir prosesdir və digər ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu işlər mərhələlərlə həyata keçirilməlidir.

Yükləmə-boşaltma məntəqələri

Bakı şəhərinin ətraf ərazilərində (Qaradağ və Xəzər rayonları kimi) yükləmə-boşaltma məntəqələrinin yaradılması məqsəddə uyğun hesab edilir.

Yükləmə-boşaltma məntəqələrinə tullantı daşıyan maşınlarla nəql ediləcək tullantı kütləsi çeşidlənəcək və təkrar emala yararlı materiallar ümumi kütlədən ayrılaraq emal müəssisələrinə nəql ediləcək, digər tullantılar isə sıxlaşdırılaraq iri həcmli konteyner maşınları vasitəsi ilə tullantıların yandırılması zavoduna və ya poliqona nəql ediləcək. Yükləmə-boşaltma məntəqələrinin yaradılmasında əsas məqsəd Bakı şəhərinin müxtəlif rayonlarından tullantıların Balaxanı poliqonuna daşınmasında yaranan çətinliklərin aradan qaldırılmasıdır. Yükləmə-boşaltma məntəqələri istismara verildikdən sonra məişət tullantılarının zərərsizləşdirmə obyektlərinə çatdırılma məsələləri öz həllini tapacaq. Bu məntəqələrin yaradılması, həmçinin nəqliyyat xərclərinin azaldılması və yanacağa qənaət, ətraf mühitə atılan zərərli qazların miqdarının azaldılması deməkdir. Tullantıların böyük həcmdə gecə vaxtlarında daşınması tıxacları azaldacaq və yeni iş yerlərinin açılmasını təmin edəcək.

Tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, 1 ton tullantının daşınması 32,54 manata başa gəlsə, yükləmə boşaltma məntəqələrinin istismara verilməsi ilə 1 ton tullantının daşınma xərci 27,71 manata enəcəkdir.

Logistika mərkəzi

Bakı şəhəri və ətraf ərazilərdə əmələ gələn bərk məişət tullantılarının daşınmasının düzgün təşkil edilməsi üçün logistika heyəti formalaşdırılmalıdır. Bu heyət illik, rüblük və aylıq daşınmaların planlaşdırılması, resursların (maşınlar, işçi heyət və s.) düzgün paylanması, mövcud problemlərin üzə çıxarılması və həll edilməsi, hesabatların hazırlanması və digər bu kimi işlər görəcəkdir.

Dispetçer xidməti, marşrutların optimallaşdırılması, elektron xəritə, proqram təminatı və GPS sistemi, qaynar xətt və elektron müraciət

Tədqiqatlara əsasən Bakı şəhərində toplama və daşınma işinin təşkili üçün 2013-2030-cu illər üzrə aşağıdakı cədvəldə göstərilmiş sayda marşrutlara ehtiyac var:

Əhatə dairəsi	2020	2025	2030
Bakı şəhəri	663	677	704

Tullantıların gündəlik daşınması işinin koordinasiya edilməsi ilə dispetçer xidmətinin qurulmasına böyük ehtiyac var. Bakı artıq bir meqapolis şəhərdir və zibil daşıyan maşın sayının və qət edilən məsafənin böyük olması labüddür. Məhz bu səbəbdən bu sistemin avtomatlaşdırılmasına ehtiyac var.

GPS sistemi zibil daşıyan maşınların birbaşa peykdən koordinatlarını müəyyən etməyə imkan verir. Bu sistemin tətbiqi ilə istənilən an maşınların yerləşdiyi yeri müəyyən etmək olar və bundan başqa gündəlik qət edilən məsafə və marşrutu izləməyə imkan verir.

Proqram təminatı vasitəsi ilə marşrutları optimallaşdırmaq, onlara nəzarət etmək və yollar bağlı olduğu təqdirdə alternativ marşrutları müəyyən etmək mümkün olacaq.

Bakı şəhər sakinlərinin və qonaqların tullantıların idarə edilməsi sahəsində yaranan hər hansı sual, rəy, təklif və şikayətlərini bildirmək üçün telefon və internet vasitəsilə müraciət edə biləcəyi **qaynar xətt** olmalıdır.

Maliyyə məsələləri

Xərclər

Tələb olunan investisiya xərcləri

Ümumilikdə, mərhələlər üzrə toplama və daşınma işinin düzgün və tam təşkili üçün 2018-2030-cu illər ərzində 166,116 mln manat (101,143 mln – tullantıların daşınması, 4,5 mln – həyətəyeni tullantılarının toplanması, 35,780 mln – yükləmə boşatılma məntəqələri, 24,6 mln – digər və çeşidlənmiş tullantıların ayrıca toplanması işinin təşkili) tələb olunur. 2018-cü il üzrə isə bu işlər üçün 21,388 mln manat tələb olunur.

Tələb olunan əməliyyat xərcləri

Əməliyyat xərcləri artan xətt üzrə inkişaf edəcək və tullantıların toplanması və daşınması üzrə tam əməliyyat xərclərini qarşılamaq üçün illik 24,1 mln manat istismar xərcləri tələb olunacaq.

Tullantıların utilizasiyası üçün ümumilikdə 53,2 mln manat tələb olunur.

Belə ki,

40,7 mln manat – Bakı Bərk Məişət Tullantılarının Yandırılması Zavodunun istismar xərci

12,5 mln manat – “Təmiz Şəhər” ASC-nin illik saxlanma xərci

Ümumilikdə, Bakı şəhərində tullantıların düzgün idarə edilməsi üçün illik əməliyyat xərci kimi 77,3 mln manat (aşınma xərcləri xaric) lazımdır. Hal-hazırda tullantıların idarə olunması üzrə mövcud xərc 57,2 mln manat təşkil edir.

Gəlirlər

Digər gəlir mənbələri

Çeşidlənmiş tullantıların satışı üzrə daxilolmalar il üzrə 1,5 mln manat ehtimal edilir. Tullantıların utilizasiyası və maşınların dezinfeksiyasından 1,0 mln manat gəlir əldə ediləcəyi ehtimal edilir.

Xərclər nəzərə almaqla il ərzində çatışmayan vəsait 74,8 (77,3 - 1,5 - 1,0) mln manat təşkil edir.

Mövcud tarif və yığım səviyyəsinin yüksəldilməsi üzrə təkliflər

Hal-hazırda tullantıların toplanması, daşınması və utilizasiyası üzrə əhali üçün adambaşına aylıq tarif 0,30 manat, qeyri-əhali üçün isə 1 tonu 45,5 manat təşkil edir. Bu isə tullantıların toplanması, daşınması və utilizasiyasının normal şəkildə təşkili üçün kifayət etmir. Eyni zamanda, küçələrdən yığılan süpürüntülər üçün Dövlət Büdcəsindən Bakı şəhəri İcra Hakimiyyətinə subsidiya ayrılır.

Nəzərə alsaq ki, Bərk Məişət Tullantılarının Yandırılması Zavodu tərəfindən istehsal edilən elektrik enerjisinin topdansatış qiyməti (0,2 qəpik nəql tarifi çıxılmaqla) 1 Kvt/s – 11,06 qəpik təşkil edəcək, bu halda il ərzində elektrik enerjisinin satışından 25,6 (231,5 mln Kvt/s * 11,06) mln manat gəlir əldə olunacaq.

İllik əməliyyat xərclərinin çatışmayan 49,2 (77,3-1,5-1,0-25,6) mln manat məbləğinin Mövcud olan tariflə büdcədən asılılığın götürülməsi üçün Bakı şəhərində qeydiyyatda olan əhalinin 2,1 mln nəfər olmasını və tullantıların toplanması, daşınması və utilizasiyası üzrə tarifi 80-85% yığım səviyyəsini nəzərə alaraq, əhali üçün adambaşına aylıq tarif təqribi 2,3 manata yaxın (indikindən 7.6 dəfə çox) olmalıdır. Bu hesablamada qeyri-əhalidən toplanan tullantıların həcmi məlum olmadığından, onlardan toplanan məbləğ nəzərə alınmamışdır.

Bu məqsədlə təklif olunur ki, birinci mərhələdə tullantıların idarə edilməsi üzrə tarif artırılmadan yüksək yığımın təşkili və əməliyyat xərclərinin azaldılması üçün elektrik enerjisinin tarifi ilə uzlaşdırılsın. Bu istiqamətdə bəzi ölkələrin uğurlu təcrübəsi vardır. Bu tarif sisteminin tətbiqinin aşağıdakı üstünlükləri vardır:

- nəğd ödənişin ləvğ edilməsi nəticəsində neqativ halların aradan qalxması
- xidmət üzrə maliyyə şəffaflığının artması
- vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi
- yığımla bağlı xərclərə və vaxta qənaət olunması
- əhali tərəfindən ödənişin qeydiyyat üzrə deyil, faktiki yaşayışa görə həyata keçirilməsi (belə olan halda tarif faktiki Bakıda yaşayan 3,2 mln əhaliyə tətbiq ediləcək)
- elektrikə qənaət üçün əlavə stimulyatın yaratması
- aztəminatlı əhali baxımından sosial yönümlü, istehlak səviyyəsi yüksək olanlar üçün isə proqressiv olması

Belə olan halda əməliyyat xərclərinin böyük hissəsini bağlamaq üçün tarif əhali üçün 1 Kvt/s – 0,6 qəpik, qeyri-əhali üçün isə 1 Kvt/s – 1,2 qəpik olmalıdır. Nəzərə alsaq ki, Bakı şəhərinin əhalisi il ərzində 3 mlrd Kvt/s elektrik enerjisi istehlak edir, belə olan halda il ərzində əhali 18,0 mln manat tullantının yığılması və daşınması üzrə tarif haqqı ödəyəcəkdir. Ay ərzində 100 min Kvt/s-dək elektrik enerjisi istehlakçısı olan qeyri-əhali ildə 1,7 mlrd Kvt/s istehlakı nəzərə alsaq il ərzində 20,4 mln manat tarif yığılacaqdır. İri enerji istehlakçıları (aylıq istehlakı 100 min Kvt/s yuxarı) isə faktiki yaranan tullantı üzrə tarif əsasında xidmət haqqı ödəyəcəklər ki, bu da əməliyyat xərclərinin böyük hissəsinin ödənilməsi və Büdcədən asılılığın əhəmiyyətli dərəcədə azaldılması üçün bəs edəcəkdir.

Növbəti mərhələdə isə tarif sistemi plastik torbaların satış qiymətinə daxil edilə bilər. İsvəçrədə tətbiq edilən bu model üzrə xüsusi holoqramı və hər bələdiyyənin (kantonun) müəyyən etdiyi özəl rəngə məxsus plastik torbalar istənilən ticarət obyektlərində əldə edilə bilər. Torbaların həcmi böyük olduqca qiyməti də mütənasib olaraq yüksəlir ki, bu da ictimaiyyəti ona sövq edir ki, onlar öz tullantılarını düzgün istehlak mədəniyyətini formalaşdırmaqla azaltsınlar və daha çox çeşidləyərək ictimai yerlərdə quraşdırılmış rəngli konteynerlərə atsınlar.

İnstitusional məsələlər

Avropa Birliyi qanunvericiliyinə uyğun mövcud qanunvericiliyin mərhələlərlə təkmilləşdirilməsi

Tullantıların idarə edilməsi üzrə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə ciddi ehtiyac var. Bu sahədə Avropa Birliyinin qanunvericiliyi öyrənilməli və mərhələlərlə həmin qanunvericiliyin milli qanunvericiliyə adaptasiyası işi aparılmalıdır.

Tullantıların idarə edilməsi üzrə qanunvericiliklə yanaşı “İstehsalçının Genişləndirilmiş Məsuliyyəti” prinsipi milli qanunvericidə əks olunmalıdır. İstehsalçının Genişləndirilmiş Məsuliyyəti istehsalçıların istehsal etdikləri məhsuldan yaranan tullantıya görə ən son mərhələyə qədər məsuliyyət daşmasını təmin edir. Belə ki, bu prinsipə əsasən məhsulun istehlakı nəticəsində yaranan tullantının zərərsizləşdirmə xərcləri məhsulun bazar qiymətinə daxil edilir və nəticədə istehsalçılar ekoloji cəhətdən daha az ziyanlı və daha ucuz başa gələn materiallardan istifadə etməyə başlayırlar, bu da öz növbəsində təkrar emala məruz qala bilməyən tullantıların kəskin azalmasına, təkrar emal sahəsinin inkişafına və tullantıların effektiv idarəçiliyinə səbəb olur.

Bununla yanaşı, tullantılarla düzgün rəftar etməyən şəxslərə qarşı inzibati cərimələrin dərəcəsi artmalı və ona nəzarət mexanizmi gücləndirilməlidir.

İctimaiyyətin cəlb olunması və maarifləndirmə

Tullantıların düzgün idarə edilməsi üçün ictimaiyyətin rolu əvəzsizdir. Məhz bu məqsədlə əhali arasında geniş maarifləndirmə işlərinin görülməsinə ehtiyac vardır. Maarifləndirmə işləri əsasən 3 istiqamətdə aparılmalıdır:

- 1) tullantıların azaldılması və təkrar istifadəsi;
- 2) tullantıların çeşidlənməsi və təkrar emala yönəldilməsi;
- 3) ərazinin təmizliyi, tullantıların düzgün atılması.

Qeyd: Rəqəmlər və hesablamalar “Bərk Məişət Tullantılarının Vahid İdarəçiliyi” layihəsi çərçivəsində həyata keçirilmiş “Toplama Proqramı üzrə Layihələndirmə” tədqiqat işinə və “Təmiz Şəhər” ASC-nin işçi heyəti tərəfindən aparılmış sorğu və araşdırmalara əsaslanır.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin və “Təmiz Şəhər” ASC-nin hesabatları.
2. Beynəlxalq Bərk Tullantılar Assosiasiyasının periodik nəşrləri.
3. Dünya Bankının hesabatları.

Совершенствование работ по сбору и транспортировке отходов в городе Баку

Гадир Людвиг оглу Гусейнов

Диссертант Научно-Исследовательского Института Экономических Реформ

Резюме

В Баку создано более 1,8 млн тонн твердых бытовых отходов, однако в настоящее время только 700-800 тыс. Тонн отходов передано ОАО «Тамиз Шахар». Для этого есть две основные причины. Первая причина заключается в том, что все отходы не собираются на территории Баку, а уровень обслуживания в близлежащих населенных пунктах очень низок. Вторая причина заключается в том, что большая часть собранных отходов транспортируется на незаконные свалки. В обоих случаях окружающая среда и здоровье человека сильно повреждены.

Improvement of waste gathering and transportation in Baku

Gadir Lyudvig Huseynov

Candidate for degree in the Institute for Scientific Researches on Economical Reforms

Abstract

More than 1.8 million tons of solid household waste has been created in Baku, but currently only 700-800,000 tons of waste is handed over to "Tamiz Shahar" OJSC. There are two main reasons for this. The first reason is that all waste is not collected in the territory of Baku and the service level in the surrounding settlements is very low. The second reason is that most of the collected waste is transported to illegal landfills. In both cases, the environment and human health are greatly damaged.

Şarti şakillər

1. Tullantı daşıyan maşın

2. Küçə tullantıları konteynerini toplayan maşın (svinq)

3. Özüboşaldan maşın

4. K    s  p  r n v  yuyan ma  m

5. Konteyner yuyan v  dezinfeksiya edən ma  m

BEYNƏLXALQLAŞMA VƏ TƏHSİLİN QLOBALLAŞMASI

Kemal Mete Osman oğlu,

Mühəndislik Universitetinin doktorantı, e-mail: kmete1964@hotmail.com

Xülasə

Məqalədə təhsildə beynəlxalqlaşma və qloballaşma anlayışlarının açıqlanması, beynəlxalqlaşma və qloballaşmanın əhatə dairəsinin xüsusi formaları verilmişdir. İşdə ali təhsildə yeni tələblər nəzərdən keçirilmişdir və ali təhsilin inkişafına yeni yanaşmaların lazım olduğu əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: beynəlxalqlaşma, təhsil, qloballaşma, ali məktəb, innovasiya

Təhsilin beynəlxalqlaşdırılması və qloballaşmasının tendensiya və xüsusiyyətləri.

Qloballaşma fenomeni hələ dəqiq bir tərif və proqnoz verməyən geniş miqyaslı amillərdən biridir. Son dövrlərdə siyasət və elm adamlarının tərəfindən istifadə edilən bu termin indi hər hansı bir analitik materialın ümumi xüsusiyyətlərindən birinə çevrilmişdir. Qloballaşmanın iqtisadi və ya ictimai fəaliyyətin müəyyən bir sahəsinə təsiri mütəmadi olaraq milli və beynəlxalq toplantı və konfransların gündəmindədir. Təbii ki, bu problem akademik cəmiyyətin xüsusi diqqətini çəkir.

Nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların təhsilə dair bir çox nəşri də qloballaşmaya aiddir. Məsələn, UNESCO tərəfindən nəşr olunan 2000-ci ildə dünyadakı təhsilin vəziyyətinə dair bir hesabat verilmişdir. Dünya qloballaşma, informasiya və kommunikasiyanın inkişafı nəticəsində yaranmış böyük dəyişikliklərə məruz qaldıqca, təhsil sistemlərinin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi getdikcə kəskinləşir.

Qloballaşma və beynəlxalqlaşma arasındakı fərq nədir?

Beynəlxalqlaşma - beynəlxalq səviyyədə təhsilin (tələbə hərəkəti, kadr dəyişməsi, universitet əməkdaşlığı, birgə tədqiqat işləri) ənənəvi olaraq həyata keçirilə biləcəyi açıq siyasi sərhədləri olan dünya şəklində ifadə edilir. Universitet bütün zamanlarda beynəlxalq bir təşkilatdır.

Qloballaşma isə dünya səviyyəsində daha fundamental bir dəyişiklik etmişdir. Qloballaşma universitetin ictimai qurum kimi çox funksionallığını sual altına alır.

Hal-hazırda, bir universitet və ya kollecin nə üçün beynəlxalq səviyyədə birləşdirilməsinə dair sualına tək cavab yoxdur, baxmayaraq ki, bu cür inkişafın zəruriliyi qaçılmazdır. Bu gələcək iqtisadiyyatda bilik və xidmətlərə əsaslanan sənayeləmiş ölkələrin müvəffəqiyyətinin təkə ali təhsilin yüksəldilməsini deyil, həm də hökumətlərin və özəl sektorun beynəlxalq fəaliyyətinə inteqrasiya edən ali təhsili tələb etməsi ilə bağlıdır. İqtisadiyyatın qloballaşması və texnologiyanın inkişafı qlobal bilik iqtisadiyyatı, istehsalçıları və məhsulları, xüsusilə də universitetləri, digər ali təhsil müəssisələri və onların təklif etdikləri təlim proqramları bunun sübutudur.

Avropa Birliyi və Bolonya prosesi çərçivəsində geniş istifadə olunan "təhsilin avropalılaştırılması" və "təhsilin Avropa ölçüsü" şərtlərini aydınlaşdırmaq da vacibdir.

"Avropalaşma -xüsusi Avropa prosesləri ilə inkişaf etdirilən beynəlxalq birləşmə, Avropa geosiyasi ərazisində beynəlxalqlaşma və ya beynəlxalq birləşmədir. Əgər beynəlxalq birləşmə tarixi bir millətdən ayrılmazdırsa, o zaman regionda ali təhsil "Avropalılaştırma" Avropa özünüifadə şüuruna əsaslanaraq xüsusi bir beynəlxalqlaşma ola bilməz.

"Beynəlxalq təhsil" termini beynəlxalq tələbə mübadiləsi proqramlarını müəyyən etmək, xarici tələbələrə cəlb etmək və xaricdə təhsil almaq üçün tələbələrə göndərmək üçün, bəzən universitetlərin beynəlxalq problemlərlə bağlı olan tədris planının bir qismi üçün, bəzən isə universitetlərin bütün beynəlxalq fəaliyyət növlərində istifadə olunur.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq təhsili bir-birindən asılı olmayan müstəqil təlim istiqamətləri kimi qeyd etmək mümkündür.

Bu istiqamətlərə daxildir : xaricdə təhsil; xarici ölkələrin dərindən öyrənilməsi, onların sosial inkişafı və mədəniyyəti; xarici dillərdə dil tədrisi; xüsusi beynəlxalq funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün beynəlxalq münasibətlər üzrə mütəxəssislərin hazırlanması; xarici tələbələrin hazırlanması. (Lambert R.D. International education and international competency in the United States // European J. of education - Oxford, 1993, vol. 28, N 3, p-309-325).

Ekspertlər arasında təhsilə münasibətdə "beynəlxalqlaşdırma" və "qloballaşma" anlayışları arasında əlaqələr haqqında canlı müzakirələr aparılır.

Mütəxəssislər arasında "təhsilin beynəlxalqlaşdırılması" (əsasən beynəlxalq təhsilin komponenti üçün sinonim kimi tanınır) konsepsiyası ilə bağlı bir razılaşma varsa, hər kəs təhsilin "qloballaşması"nın öz aralarında şərh edir (bəziləri onu virtual universitetlərin yaradılması kimi ali təhsilin ən yüksək forması hesab edir).

Aydın ki, hazırda təhsilin beynəlxalqlaşdırılmasının tendensiyalarında, onun beynəlxalq komponentinin payının, xüsusən də iqtisadiyyatda qloballaşma tendensiyalarının, müasir qlobal informasiya şəbəkələrinin inkişafı ilə əlaqədar əhəmiyyətli artımdan danışmaq mümkündür. Təhsilin özünün qloballaşmasına gəldikdə isə, bu konsepsiyanın əsas məqsədi hələ də qəbul edilməmişdir.

YUNESKO-nun 2001-ci il sentyabr ayındakı konfransında, ekspertlərin qloballaşmanın ali təhsilə təsirinə dair akkreditasiya və ixtisasların tanınması kimi keyfiyyətə zəmanət verdiyi ən çox məruz qalan kateqoriyalara və qurumlara təsirləri araşdırılmışdır. Qloballaşma qlobal iqtisadi və sosial-mədəni məkanın keçid dövləti kimi müəyyənləşdirilməyə cəhd göstərdi. Bu vəziyyət, öz növbəsində qeyri-sabit xüsusiyyətlərin birləşməsi ilə müəyyən edilir.

Qloballaşmanın saxtalaşdırılması və səy göstərməsinə imkan verən bu praktik yanaşma ali təhsil sahəsində və onun içində baş verən proseslərə təsirinin obyektiv təhlili üçün imkan yaradır. Konfransın ali təhsilə istinad etdiyi proqram sənədində "beynəlxalqlaşma" və "qloballaşma" anlayışları arasındakı fərq birmənalı şəkildə qəbul edilmiş olsa da, bu məsələyə əlavə diqqət yetirmək məsləhətdir. Bizim fikrimizcə, bu, vacibdir, çünki ilk növbədə daha geniş akademik cəmiyyət həmişə bu şərtləri fərqli olaraq qəbul etmir, ikinci növbədə isə hər ikisi qarşılıqlı şərtidir, eyni zamanda da fərqlidirlər.

Əslində, ən yaxın zamanda ən yüksək addım və inteqrasiya prosesləri və akademik hərəkətililiyin istənilən məqsədi, xüsusilə də Avropa regionunda təhsilin beynəlxalqlaşdırılması gözlənilmədən qloballaşma üçün yer ayırmaqla arxa plana keçirilmişdir. Bununla yanaşı, illərdir ki, beynəlxalq təhsil sahəsində əməkdaşlıq mexanizmləri ilə yanaşı, yeni qaydalar və prioritetlər tətbiq olunur və təsdiq olunur.

Buna baxmayaraq, "ictimai dostluq" formalaşmasının nəticələrinin, həmçinin mövcudluğun yolunu və ya ibtidai prinsiplərin mövcudluğunun dərk edilməsinin nəticələrinin mübahisəsiz və vaxtında təkrarlanmasıdır.

Ənənəvi olaraq pulsuz ali təhsili olan ən böyük Avropa ölkələrinin hökumətləri yaxın gələcəkdə bu konstitusiya müddəasını əsaslı şəkildə dəyişdirmək və ali təhsili "ictimai sahə" kimi qiymətləndirmək üçün qərar verməyəcəyini təsəvvür etmək çətindir.

Dünyadakı təhsilin inkişafında əsas tendensiyalar göstərir ki, dünya təhsil sisteminin qloballaşma problemi onun inkişafında əvəzolunmaz, bəzən dominant bir faktordur və gələcək onilliklərdə bu dəyişilməzdir.

Əslində, problem bu təsirin mexanizmlərini və əsas zonalarını daha dəqiq və əsaslı şəkildə müəyyən etmək, habelə yaranmamış nəticələri qiymətləndirməkdir. YUNESKO-nun Parisdə keçirilən ekspertlər konfransında, nəticədə qəbul edilən "Nəticələr və Təvsiyələr" də daxil olunan proqram

hesabatının və digər materialların məzmunu onun təşkilatçıları və iştirakçıları əsasən bu yanaşmaya sadıq qaldığını təsdiqləyir. Eyni zamanda təhsilin keyfiyyətinə, təhsilin inkişafını müəyyən edən əsas aspektlər kimi akkreditasiya və tanınma problemlərinə vurğu tamamilə əsaslandırılmışdır.

Yaxın gələcəkdə bu problemin ali təhsilə həsr olunmuş müxtəlif milli və beynəlxalq forumların gündəliyində görünəcəyini nəzərə alaraq, "qloballaşma" termininin həddindən artıq istifadəsindən uzaqlaşmaq məqsədəuyğun görünür və ya ən azından müzakirə olunan məsələlərin mahiyyətinə tətbiqini balanslaşdırır. Əslində, bir tərəfdən, ali təhsilin beynəlxalqlaşması və onunla bağlı olan problemlərin bütün kompleksi, müxtəlif səviyyələrdə inteqrasiya prosesləri, digər tərəfdən, yüksək səviyyəli bazar komponentinin genişləndirilməsi tendensiyasını ayırmaq lazımdır. Sonuncu obyektiv bir faktdır. Onun tanınması bazarın baxımından bu komponentin qiymətləndirilməsinə deyil, həm də praktiki qarşılıqlı təsirdə, müvafiq bazar mexanizmindən istifadə etmək üçün zərurət yaradır. Eyni zamanda, xüsusi ölkələrin xüsusiyyətlərini, indiki dövrün xüsusiyyətlərini və xüsusi ölkələrin ənənələrini nəzərə almaq və ali təhsildə "ictimai mənə" kimi köklü münasibəti tərk etməmək lazımdır.

Ali təhsilin dünya miqyasında qarşılaşdığı dəyişikliklər kompleksi, qeyri-bərabər və hətta ziddiyyətlidir və qloballaşma anlayışı hələ də qeyri-müəyyəndir. Eyni zamanda, qloballaşma anlayışının getdikcə geniş yayılması müasir dünyada müxtəlif dəyişikliklərin bir-biri ilə əlaqəli olduğunu və bu dəyişikliklərin, qurumların və dövlətlərin iştirakçıları arasında qarşılıqlı yeni bir forma meydana gətirdiyini göstərir.

Təhsil sisteminə birbaşa təsir göstərən qloballaşmanın aşağıdakı təzahürlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir:

- İnternetin inkişafı və dünya ictimaiyyətinin inteqrasiyası ilə yanaşı, insanların yoxsulluqdan qaçmaq arzusu, kütləvi əhalinin hərəkətləri, qaçqınların müharibələrdən və təhlükələrdən qaçması;
- "dövlət-millət" konsepsiyasının dağılması, iqtisadi və siyasi dəyişiklikləri idarə etmək qabiliyyətini, həm sərhədsiz qlobal sahibkarlığa, həm də yeni beynəlxalq cinayətkar formalara yönəlməsi artır;
- Bir tərəfdən mədəniyyətin mübadiləsi və ingilislərin qlobal hegemonyası və mədəniyyətin mədəniyyət sahəsində genişləndirilməsi kimi birliyin belə aspektləri ilə xarakterizə olunan mədəniyyətdə baş verən proseslər; Digər tərəfdən mədəniyyətdəki fərqliliklər və fundamentalizmin fərqli növləri (yeni millətçilik daxil olmaqla), regressivlik meyilləri, dözümsüzlük və ümumi şəxsiyyət itkisi, mənəviyyət kimi elementlər.
- Bu qüvvələr və bu tendensiyalar XXI əsrin əvvəllərində ali təhsilin inkişaf etdirilməsi lazım olan sosial mühiti müəyyən edən yeganə faktorlar deyil; Bir sıra digər amillər kimi, demoqrafik problemlər, AİDS-in yayılması, yoxsulluğu və dini qarşıdurmalar da göstərilməlidir. Qloballaşma, təşkilatların və hətta dövlətlərin artan problemlərin həlli yollarını müstəqil həll edə bilməməsi deməkdir.

Ali təhsilə yeni tələblər.

Qloballaşmanın ali təhsil sahəsində qurumlara və siyasətlərə təsiri ilə bağlı müxtəlif tendensiyaların təsiri bu tendensiyaların lokallaşdırılmasından asılı olaraq, universal və dərinidir. Qloballaşma ilə bağlı ümumiləşdirmə və sadələşdirmə təhlükəsi var; Əhəmiyyətli müxtəlifliyin bütün təzahürlərinin mövcudluğunu tanımaq lazımdır. Buna baxmayaraq, ali təhsilin bir sıra ümumi tendensiyalarını müəyyənləşdirmək mümkündür ki, bu da bir növ qloballaşma ilə bağlıdır.

Globalizasiya və bir məlumat cəmiyyətinə keçid bilik mərkəzləri kimi universitetlər üçün yeni və əhəmiyyətli vacib şərtlər təqdim edir.

- Tədqiqat və texnologiyanın inkişafı cəmiyyətdə bilik və məlumatlarla idarə olunan ən mühüm fəaliyyətdir;

- Elmi tədqiqat uzun müddətdir beynəlxalq xarakter daşıyır, onların sonrakı illərdə beynəlxalqlaşdırılması əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndi. Beynəlxalq ünsiyyətlər, elmi ictimaiyyət daxilində nəşrlərin, konfransların, elektron şəbəkələrin yerləşdirilməsinin, eləcə də beynəlxalq standartlara uyğun qiymətləndirilmiş elmi işçilərin keyfiyyətinə görə ünsiyyətlər inkişaf etdirilməlidir.

- Elmi tədqiqatların qloballaşmasının ikinci təsiri akademik peşənin özü elmi işçilərin beynəlxalq bazarında daha çox mobil və yüksək rəqabətə malik olmasıdır. Universitetlər ümumilikdə cəmiyyətin və mədəniyyətin inkişafı, münaqişələrdə vasitəçi olmaq, demokratiyanı dərinləşdirmək, müzakirələr mərkəzi və əxlaqi vicdan kimi fəaliyyət göstərmək üçün daha çox məsuliyyət daşmasına çağırılır. Universitetlərə təqdim edilən universallaşan tələblərin yüksək dərəcəsi onlar üçün müəyyən bir gərginlik yaradır və onları daha peşəkar və daha yaxşı idarə olunmağa təşviq edir.

Dünyada ali təhsilə tələbin artması.

Ali təhsilə olan tələb təkcə kəmiyyət deyil, həm də daha çox çeşidlənir. Ənənəvi xüsusiyyətlər (adlar və diplomlar), inkişaf etmiş dünyada işgüzar bazarda öz rolunu bir qədər azaldılmasına baxmayaraq, ali təhsil müəssisələrinin ən vacib məhsulu kimi əhəmiyyətli olmağa davam edəcəkdir. Onlar xüsusi proqramlar və peşəkar yönümlü təlimlər, modullar şəklində təlim kursları, həyat boyu öyrənmənin yeni ehtiyaclarına uyğunlaşdırılacaq.

Buna baxmayaraq, dünyanın digər yerlərində adların və diplomların sahiblərinin dövlət sektorunda işə götürülməsi imkanları sayəsində iqtisadi rifah və sosial rifaha çıxışı təmin edilir. Yeni ünsiyyət texnologiyaları və İnternet ənənəvi təhsil müəssisələrinin bunu edə bilmədiyi bəzi ölkələrin ehtiyaclarına cavab verən ali təhsil üçün yeni, daha çevik imkanlar təklif edir. Nəzərdə olanları yekunlaşdıraraq, gələcək illərdə ali təhsilin ən inkişaf etməkdə olan bazarlardan biri olacağı qənaətinə gəlmək olar. Bu təhsil bazarının genişləndirilməsi və onun kütləvi xarakterinə ictimai xərclərinin mütənasib artması müşayiət olunmayacaqdır, bu da özəl və kommertiya sektorlarının artmasına və təhsil sahəsində əldə olunan bərabərlik sahəsində əhəmiyyətli problemlərin yaradılmasına səbəb olacaqdır.

Beynəlxalqlaşma və qloballaşma universitetləri yerləşdiyi milli təhsil siyasətinin çərçivələrini dəyişməyə gətirib çıxarır.

Bu gün ali təhsil müəssisələrinin əksəriyyəti öz ölkələrinin təbii iqtisadi və siyasi inkişaf nəticəsində yaranmış və onların milli təhsil sistemində inteqrasiyası olunur. Əmək bazarları liberallaşdırılmışdır. "Qloballaşan peşə," ixtisaslı əmək, elmi və akademik heyət, universitetləri arasında universitet və digər tədqiqat institutları və müəssisələr arasında beynəlxalq müsabiqəyə maraq doğuran beynəlxalq sahədə mobillik daha çox beynəlxalq mühitə çevrilir.

Belə bir mühitdə milli siyasət çərçivəsində təhsil siyasətinin aparılması təbii getdikcə qəbul edilməz hala gəlir. Təhsil müəssisələri bunun fərqiindəirlər və beynəlxalq arenada öz mövqelərini gücləndirmək üçün beynəlxalq tərəfdaşlıq, konsorsiumlar və şəbəkələr inkişaf etdirirlər. ERASMUS / SOCRATES və ya UMAR kimi hərəkətlilik proqramları və Avropa kredit transfer sistemi kimi layihələr milli təhsil siyasətlərinin aparılmasına müxtəlif yanaşmalara tamamilə uyğun olaraq ali təhsili beynəlxalqlaşdırmağa stimullaşdırmaq üçün hazırlanmışdır.

Qloballaşma belə bir seçki siyasətini qəbul etmir və təhsil siyasətinin, ali təhsil strukturlarının, diplom sistemlərinin və hətta tədris proqramlarının daha dərinləşdirilməsi tələblərini irəli sürür. Bolonya Deklarasiyası (1999) ilə Avropada başlayan proses bu baxımdan açıq bir nümunədir və NAFTA və ya MERCOSUR kimi bu cür azad mübadilə müqavilələri kontekstində ali təhsil sistemində beynəlxalq əməkdaşlığın oxşar tendensiyaları dünyanın digər yerlərində də mövcuddur. Gələcəkdə bu "bakalavr/maqistr" dərəcələrinin universal tətbiqi, pulsuz ali təhsildə ünsiyyət və elmi tədqiqat dili kimi ingilis dilinin üstünlüyü, ixtisasların tanınması üçün müqayisəli kreditlər sisteminin inkişafı, tələbələrin və diplomların tanınması və nəticədə, əsas bilik və bacarıqların əldə edilməsi və tədris proqramında

onların yeri, xüsusən də xüsusi peşə sahələri üzrə əldə ediləcəkdir. İnsan fəaliyyətinin digər sahələrində olduğu kimi, qloballaşma da milli dilin əhəmiyyətini, xüsusi dərəcə və sisteminin tanınması, milli mədəni və tarixi komponentin tədris proqramlarına daxil edilməsi ilə bağlı ali təhsildə müqavimət və qarşı yönümlü tendensiyalara səbəb olacaqdır. Ali təhsilin qloballaşması mütləq beynəlxalq standartlaşdırma və birləşməni tələb etmir, lakin qlobal və yerli problemləri qane edən bir siyasətə ehtiyac duyur.

Böyük bir səviyyədə qloballaşma müqavimətinə qloballaşmanın əvəzsiz mülkiyyəti kimi baxılan kommersionizasiyasını rədd edilməsi səbəb olur: ictimaiyyət ali təhsili "ictimai bir domen" kimi görmək arzusu olaraq qalır. Bu məsələylə bağlı olaraq, milli təhsil siyasətinin həyata keçirilməsində köhnəlmiş yanaşmaları aradan qaldırmaq və ali təhsil sistemlərinin qlobal inteqrasiyasını stimullaşdırmaq üçün ali təhsil üçün beynəlxalq tənzimləyici çərçivəni tədricən tətbiq etmək lazımdır.

Bu çərçivə olmadan, ali təhsilin qloballaşması məhdudiyətsiz olacaq və idarə olunmayacaq, müqavimət və etiraz nümayiş etdirəcəkdir.

Qloballaşmanın ən açıq göstəricilərindən biri sərhədsiz ali təhsil bazarının yaranmasıdır.

Şimali Amerikada, Avropada və Avstraliyadakı universitetlər öz tədris müəssisələrinə təhsilini ödəyən beynəlxalq tələbələrə fəal şəkildə cəlb etməklə, belə bir beynəlxalq ali təhsil bazarında özlərini qurmağa imkan verən təşəbbüslər edirlər. Bu, əlavə tələbə kampuslarının formalaşdırılması və ya yerli təhsil müəssisələri ilə ikitərəfli sazişlərin bağlanması və ya uzaq təhsil və virtual təhsil vasitəsi ilə əldə edilir.

Ali təhsilə olan beynəlxalq tələbat xaricdən gələn yeni quruculara bu prosesə qatılmaq üçün ali təhsil sektoruna aid olmalıdır.

"Sərhədsiz təhsil işi" müxtəlif formaları və dəyişiklikləri əhatə edir, bunlar arasında: Yeni xüsusi ticarət universitetləri; "Korporativ universitetlər"; Təhsil proqramları təklif edən vasitəçi müəssisələr; Ali və əlavə təhsil sahəsində birbaşa fəaliyyət göstərən peşə birlikləri; Böyük təlim ehtiyacları olan müəssisələr, öz təlim quruluşlarını yaradırlar.

Ənənəvi universitetlərin köhnə akademik mədəniyyətindən uzaqlaşmaq və bəzən səmimi şəkildə sorğu-sual etmək, akademik tədqiqatlar və təlimlər arasındakı fərqləri göstərmək, tədqiqata, təhsilə diqqət ayırmaqla, universitetlərin əsrlər boyu özünü inkar edirlər. Məsələn, biznes idarəçiliyi kimi bəzi sahələrdə, yeni təhsil müəssisələrində onların əhəmiyyətli artımı mövcud ənənəvi ali təhsil müəssisələri üçün təhsil xidmətlərinin bazarına birbaşa təhlükə yaradır. Bu yeni qurumların dövlət universitetləri ilə rəqabət qabiliyyəti məhdud qalır.

Müəyyən bir dərəcədə, bu qurumların inkişafı ali təhsil sektorunu daha da zənginləşdirir, köhnə təşkilatlarda yenilikləri stimullaşdırır və akademik ənənənin modernləşdirilməsini effektivləşdirir.

Yeni təhsil siyasətinə ehtiyac.

Dünya ali təhsil sisteminin inkişafı və milli səviyyədə ənənəvi strukturlar tərəfindən tənzimlənməməsi faktı təhsil ictimaiyyətinin öz mövqeyini inkişaf etdirməsinə mane olur.

Bununla yanaşı, qloballaşmanın ali təhsilə təsiri yeni beynəlxalq tənzimləyici çərçivələrin tətbiqi yolu ilə təhsil siyasətinin aparılmasında dəyişiklik tələb edən bir sıra ciddi problemlər yaradır. Bu, əsasən, ali təhsilin qeyri-dövlət sektorunun genişləndirilməsi və transmilli təhsilin sürətli yayılması ilə bağlıdır. Müxtəlif ölkələrdə özəl universitetlərə, gəlir əldə edən yeni təhsil qurumlarına və daha çox transmilli təhsilə münasibət fərqlidi. Bəzi ölkələrdə, məsələn Yunanıstanda və İsraildə, bu qeyri-dövlət strukturlarını ali təhsil sistemində daxil etməkdən və ya onların diplomlarını və adlarını tanımaqdan tamamilə imtina edildi.

Ən çox ölkələrdə ənənəvi ictimaiyyətin fikrincə, ali təhsildə məsuliyyətin dövlət tərəfindən ödənilməsi, təhsil müəssisələrinin dövlət tərəfindən tanınması və maliyyələşdirilməsi vacibdir. Buna görə də digər ölkələrdə transmilli təhsil fəaliyyətlərində iştirak etməyə başladıda, öz ölkələrində ictimai hesab edilən təşkilatlar özəl olurlar. Uzun müddət ali təhsil siyasətində prinsipial hesab edilən "dövlət-özəl" konsepsiyalarında fərqlilik qloballaşma dövründə çox qarışıq vəziyyətə düşür.

Prinsipcə, özəl və çoxmillətli ali təhsillə daha müsbət və daha açıq münasibətə qarşı olmaq, hətta "ictimai sahə" prinsipləri əsasında ali təhsilə yanaşmağa müdafiə etmək üçün heç bir səbəb yoxdur. Təhsil siyasətinə cari yanaşma ilə, özəl və qeyri-milli təşkilatların dövlət funksiyalarını yerinə yetirə biləcəyi ideyasını qəbul etməlidir.

Ticarət və transmilli təhsil strukturları ilə bağlı beynəlxalq və davamlı siyasətin həyata keçirilməsi, ənənəvi dövlət ali təhsil müəssisələrini və özəl investorları təmsil edən milli hökumətlərin maraqlarını razılaşdırmaq lazımdır: tələbələrin ehtiyaclarını və ümumi dövlət maraqlarını nəzərə almaq vacibdir.

Beynəlxalq tənzimləmə çərçivəsinə əsaslanan bu təhsil siyasəti minimum bu səviyyədə olmalıdır:

- Ümumdünya qəbul edilmiş anlayışlar, anlayışların və şərtlərin beynəlxalq terminləri;
- Təlim strukturlarının təhsil lisenziyasının alınmasını təmin edən bir neçə əsas qaydalar və tələblər;
- Problemin həlli, nəzarəti və təmin edilməsi daxil olmaqla beynəlxalq standartlaşdırma qaydası;
- "Universitet", "doktorluq", "professor", "magistr dərəcəsi", "akkreditə olunmuş" və s. Kimi əsas anlayışların düzgün istifadə olunması qaydaları.
-

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Education at a Glance. OECD Indicators. OECD, 2005, 2007.
2. Focus on the structure of higher education in Europe – 2004/05. EURIDICE. 2005.
3. Focus sur les structures de l'enseignement supérieur en Europe – 2006/2007. Euridice. 2007.
4. From Berlin to Bergen. General report from the BFUG to the Ministerial Conference in Bergen 19-20 May 2005.
5. Higher education in Europe. Globalization: a new paradigm for higher education policy. UNESCO-CEPES, Volume XXVI, Number 1, 2001 – 141 p.
6. Higher education in Europe. UNESCO-CEPES Special Issue Published on the Occasion of the Thirtieth Anniversary of UNESCO-CEPES, 1972-2002 / Volume XXVII, Number 1-2. 2002 – 168 p.
7. Higher Education Systems. – International Association of Universities (IAU) 2003: <http://www.unesco.org/iau/whed.html>
8. L' Education tout au long de la vie au service de l'équité et de la cohésion sociale: un nouveau défi à l'enseignement supérieur. Le Conseil de l'Europe. Paris, 15-17, November 2001 – 103 p.
9. London Communique 18 May 2007. Towards the European Higher Education Area: responding to challenges in a globalised world. <http://www.dfes.gov.uk/londonbologna/uploads/documents/LondonCommuniquefinalwithLondonlogo.pdf>.
10. The legitimacy of quality assurance in higher education. Council of Europe higher education series № 9, November 2007 – 158 p.

11. Trends and Learning Structures in Higher Education III: report reflecting Bologna process between the Ministerial meeting in Prague in 2001 and Berlin, 2003 by Sybille Reichert and Christian Tauch
12. Trends and Learning Structures in Higher Education IV: report reflecting Bologna process between the Ministerial meeting in Berlin in 2003 and Bergen, 2005 by Sybille Reichert and Christian Tauch.
13. World Data on Education. A guide to structure of national systems. V Ed., – UNESCO, IAU., 2003.
14. World Guide of Higher Education: Degrees and Qualifications Survey. – UNESCO.P., 2002 (1999).
15. На пути к европейскому пространству высшего образования: ответы на вызовы глобализованного мира. Лондонское коммюнике. 18 мая 2007 г.

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЯ И ГЛОБАЛИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

Кемал Мете Осман оглы

Резюме

В статье изложены разъяснения понятий интернационализации и глобализации, даны формы специализации интернационализации и глобализации. Также были рассмотрены новые требования к высшему образованию и обоснована необходимость в новых подходах к развитию высшего образования.

Ключевые слова: интернационализация, образование, глобализация, высшее образование, инновация.

INTERNATIONALIZATION AND GLOBALIZATION OF EDUCATION

Kemal Mete Osman

Abstract

The article presents the explanations of the concepts and forms of internationalization and globalization. Also, were considered new requirements for higher education and was justified the need for new approaches to the development of higher education.

Key words: internationalization, education, globalization, higher education, innovation.

İSLAM İQTİSADİ MODELİNİN DİNİ-HÜQUQİ ƏSASLARI VƏ İQTİSADİYYATDA İSLAM ETİKASI

Nigar Mahal qızı Ələsgərova, İN İİETİ, baş mütəxəssis, doktorant,

e-mail: nigar.kazimova@gmail.com

Xülasə

Məqalədə son illər aktuallığı getdikcə artan islam iqtisadi modelinin tarixi, dini – hüquqi əsasları, metodologiyası, əsas prinsipləri və.s araşdırılmışdır. Nəticədə, İslamda insana olan hümanist münasibətin, ədalət prinsipinin iqtisadiyyata gətirilməsinin İslam iqtisadi modelinin əsas xüsusiyyəti olması göstərilir. Sosialyönümlü bir sistem olan İslam iqtisadiyyatının əsas məqsədi cəmiyyətdə resursların bölüşdürülməsində ədalətin təmin olunmasıdır. İslam iqtisadiyyatı Qurana əsaslandığı üçün müəyyən insanın mənafeyinə uyğun şəkildə dəyişdirilə bilməz. Həmçinin, məqalədə İFSB-nin hesabatlarından istifadə olunaraq islam maliyyə aktivlərinin bugünkü vəziyyəti təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: islam iqtisadiyyatı, islam maliyyə sistemi, ədalət prinsipi, islam etikas, islam doktrinası

Giriş.

Məlumdur ki, iqtisadiyyat insanların gündəlik fəaliyyətinin mühüm hissəsini təşkil etdiyi kimi, İslam dini də öz növbəsində insan həyatının bütün aspektlərini əhatə edir. İslam dini bütün iqtisadi kateqoriyaları islamın etik dəyərləri prizmasından izah edir. İslam dini yalnız Yaradanla insan arasında olan münasibətləri deyil, həmçinin mövcud resursların düzgün, ədalətli şəkildə bölüşdürülməsini də tənzimləyir. Bildiyimiz kimi, iqtisadiyyatın əsas məqsədi, məhdud resurslarla insanların sonsuz ehtiyaclarını təmin etməkdir. Qərb iqtisadiyyatına əsasən təbiətdəki resurslar məhduddur. Lakin İslamda resurs çatışmazlığı problemi yoxdur, çünki o vacib ehtiyaclarla dəbdəbəni fərqləndirir. Yer üzündə mövcud olan nemətlər insanların qidaya, geyimə və yaşayış yerinə olan tələbatını ödəməyə yetərlidir. İslam dininə görə, cəmiyyətdəki aclıq və yoxsulluğun səbəbi heç də resurs çatışmazlığı deyil. Bunun səbəbi insanlar tərəfindən yaradılmış iqtisadi sistemlər, qanunlar, sərvətlərin ədalətsiz bölgüsüdür. Daha çox gəlir əldə etmək hər bir insanın başlıca məqsədidir. Buna görə də, İslam dini cəmiyyətin iqtisadi modeli, kommertiya fəaliyyətinə xüsusi diqqət ayırır və maliyyə fəaliyyətini tənzimləmək üçün bir çox qanun və qaydalar təklif edir.

Hər bir insan maddi nemətlər əldə etməyə can atır, onu asanlıqla düz yoldan yayındırmaq olar. Xəsislik, nankorluq, acgözlük, tərəddüd və.s insanlara xas olan xüsusiyyətlərdir. Buna görə də, İslam dinində hər bir müsəlmanın riayət etməli olduğu prinsip və qaydalar vardır. Quranda bir çox ayələrdə rast gəlmək olur ki, Allah eqoistliyi, həddindən artıq varlanmağı, sərvət toplamağı qadağan edir, xeyirxahlığı, başqaları üçün fədakarlıq etməyi dəstəkləyir. Çünki iqtisadi vahidlər nə qədər halal qazanıb-xərcləyərsə, xəsislikdən və israfdan uzaq olarsa həm ayrı-ayrı fərdlərin, həm də, bütövlükdə cəmiyyətin rifah halı yüksək olar. İslam iqtisadi modelində dövlətin əsas vəzifəsi isə, ədalətin təmin olunması, haqsızlığın qarşısının alınması, qanun və intizamın qorunması, ictimai təhlükəsizlik, bazar mexanizminin bütün fərdlərin mənfəətinə xidmət etməsini təmin etmək və.s-dir.

1. İslam iqtisadi modelinə tarixi nəzər. İslam iqtisadi modeli müsəlman alimlərinin əməyinin nəticəsidir. Belə bir sual yaranır ki, niyə xristian və ya yəhudi deyil də, məhz müsəlmanlar öz iqtisadi sistemini yaratdılar? Çünki digər dinlərdən fərqli olaraq islam dini tək din deyil, o həm də insanların həyat tərzidir. Belə ki, diqqət etsək görürük ki, xristianlıqda insanların Allahla münasibəti kilsə ilə məhdudlaşır. Gündəlik həyatlarında onlar dünyəvi həyat təzi sürür, fəaliyyətlərini dini qadağalarla məhdudlaşdırmırlar. Yəhudilikdə də belədir. Xristianlıqda ilk iqtisadçılar ilahiyyatçılar olsalar da, sonradan onlar dünyəvi alimlərlə əvəz olundular. İslam dinində isə İbn Haldun istisna olmaqla iqtisadi məsələləri araşdırırlar əsasən ilahiyyatçılar və fəqiqlər idi.

İslam iqtisadiyyatı termini ilk dəfə M.Ə. Gilaninin 1947-ci ildə urdu dilində yazmış olduğu “İslam iqtisadiyyatı” adlı kitabında istifadə edilmişdir. Həmçinin, bu dövrdə Şeyx Mahmud Əhməd və Məhəmməd əl-Qəzalinin də islam iqtisadiyyatına həsr olunmuş kitabları nəşr olunmuşdur. Lakin M.N.Siddiqinin fikrinə görə, islam iqtisadiyyatının bir termin kimi əsaslanması, iqtisadiyyata islam ideyalarının, fikirlərinin təlqin edilməsinə 1970-ci illərdən başlanılmışdır. Lakin bu o demək deyil ki, islam iqtisadi sistemi əvvəllər mövcud olmayıb. Belə ki, islam dini yarandığı vaxtdan etibarən din alimləri və fəqiqlər icmanın və xilafətin iqtisadi problemləri ilə məşğul olurdular. Peyğəmbər (s.ə.a.s) və həyat yoldaşı Xədicə ilə birlikdə mudaraba prinsipinə əsaslanan ticarət aparmaqla yanaşı, islam iqtisadi sisteminin inkişaf etdirilməsində və təbliğatında yaxından iştirak edirdilər. Həmçinin, digər xəlifələrin də dövründə islam iqtisadi sistemi inkişaf etdirilsə də, onun prinsipləri çox geniş yayılmamışdı, bəziləri isə unudulmuşdu. Nəticədə, müsəlman cəmiyyəti insanlar tərəfindən yaradılan Qərb iqtisadi sistemini öyrənməyə məcbur olmuşdu. Lakin müqayisə etdikdə də, görmək olar ki, bir çox qərb alimlərinin zehni əməyinin nəticəsi hesab olunan fikirlər əslində illər əvvəl islam alimləri, imamlar tərəfindən söylənilmişdir. O dövrün Əbu Yusif, Yəhya ibn Adəm, Əl-Qəzali ibn Rüş, İbn Teymiyyə, Əl-Fərabi, İbn Haldun və.s kimi böyük mütəfəkkirlərinin iqtisadiyyata həsr olunmuş bir çox əsərləri var. Məsələn, Abdulla ibn əl-Müqəffanın siyasətə, dövlət maliyyəsinin idarə olunmasına həsr olunmuş “Risələ əl-Şəhabih”; Əbu Yusifin maliyyə menecmentinə aid “Kitab əl-Xərac” , İbn Haldunun “ Müqəddimə”, “Kitabül-İbər” və.s əsərləri xüsusi ilə məşhurdur. İbn Haldunu xüsusi ilə qeyd etmək yerinə düşər. O ilk dəfə iqtisadiyyatın sistemli analizini, texnologiyanın inkişafının vacibliyi, xarici ticarət, sənayedə ixtisaslaşma, dövlətin rolu və tənzimləmə siyasəti, istehsalın və məşğulluğun stimullaşdırılması, dövlət gözləntiləri, dəyər nəzəriyyəsi, vergi və.s kimi məsələləri araşdırmışdır. Quran ayələrinə istinad edərək İbn Haldun hesab edirdi ki, cəmiyyətin inkişafı ədələtlilik prinsipindən asılıdır. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu dəyərli materiallar sonralar çox da inkişaf etdirilmədi. İbn Haldunun qeyd etdiyi kimi “ elm ancaq cəmiyyətin inkişafına paralel olaraq inkişaf etməkdədir.”

Bundan başqa, Muhammad Üzayr (1955-ci il), İrşad (1964-cü il), Al-Arabi (1966-ci) kimi alimlər də islam bankçılığının əsas prinsiplərini araşdıraraq əsas prinsip kimi mudarabanı təklif edirdilər. 1968-ci ildə Siddiq öz kitabında islam iqtisadiyyatının nəzəri əsaslarını və islam maliyyəsi vasitəçiliyinin hüquqi çərçivəsinin izahını vermişdir. Daha sonra 1985-ci ildə Chapra gəlinin və zərərin bölüşdürülməsi prinsipinə əsaslanan konsepsiyasını təklif etmişdir. Müasir dövrün Bekkin R.İ., Abdullayeva K. K., Qibadullin M.Z., Vaxitova T.M., Vovçenko N.Q, Pavlov V.V və.s kimi tədqiqatçıları da İslam iqtisadiyyatının müxtəlif aspektlərini araşdırmışdılar. Azərbaycanlı müəlliflərdən Meybalayevi M.Q., Məmmədovu Z.F., Hacızadəni A.F və.s göstərmək olar.

2. İslam iqtisadi modelinin mahiyyəti. Hər bir iqtisadi sistem müəyyən bir ideologiyaya, metodologiyaya əsaslanmalı, özünün konkret məqsədi və prinsipləri olmalıdır. İslam iqtisadiyyatının metodologiyası ilə bağlı aparılan müzakirələrə baxmayaraq əsas fikirlər demək olar ki, 70-ci illərin sonu 80-ci illərdə formalaşmağa başladı. Metodologiyada ilk addım kimi, hər hansı bir fərziyyəni qəbul və ya inkar etməzdən əvvəl ilk növbədə onun İslam iqtisadiyyatının əsası olan Quran və Sünneyə uyğunluğu

yoxlanılmalıdır. M.U.Çapra hesab edir ki, iqtisadçılar azadlıq bəhanəsi ilə bu mənbələrdən uzaqlaşmaq yerinə, öz fərziyyələrini Şəriət qanunları ilə müqayisəli təhlil etməklə iqtisadiyyata daha çox töhfə vermiş olurlar. Metodologiyada ikinci mühüm addım, fərziyyələrin şəriət təlimləri əsasında məntiqi müzakirə yolu ilə qiymətləndirilməsidir. Şah Waliyullah Hujjatullah al-Balighah kitabında da qeyd etdiyi kimi şəriətdə hər bir fikrin arxasında güclü bir məntiq dayanmışdır. Metodologiyanın üçüncü addımı müsəlman və qeyri-müsəlman cəmiyyətlərində mövcud olan tarixi qeydlər və statistik məlumatlar əsasında hazırlanmış fərziyyələrin sınaqdan keçirilməsi ola bilər. Naqvi qeyd edir ki, müsəlman alimləri öz nəzəriyyələrini sərt sınaqlardan keçirməyə və empirik dəlillərə əsaslanan “köhnə nəzəriyyələri” atmağa hazır olmalıdırlar. Burada, əsas məqsəd islam iqtisadiyyatının elmi tərəqqisi olmalıdır. Hipotezlərin faktlarla qarşılaşdırılması daha real nəzəriyyənin ortaya çıxmasına səbəb olar. Bu eyni zamanda İslam iqtisadiyyatının İslamın əxlaqi-fəlsəfi dəyərlərindən ayrılıb müstəqil formalaşmasına da kömək olar. Eyni zamanda, İslam iqtisadiyyatında ənənəvi iqtisadiyyatın İslam dünyagörüşünə zidd olmayan metodlarından da istifadə oluna bilər. Ümumiyyətlə, hipotezlərin Qurana əsaslanma belə yoxlanılması, test edilməsi İslam ənənəsinin ayrılmaz hissəsidir. Quran özü də bu cür yoxlamaları dəstəkləyir. Belə ki, Quranda insanları keçmiş sivilizasiyaların tarixini araşdırmağa sövq edən bir çox ayələr vardır. Məsələn, Ali-İmran surəsi 137-ci ayə: “(Ey Müsəlmanlar!) Sizdən əvvəl bir çox vaqilər (ibrətli əhvalatlar) olub keçmişdir. İndi yer üzünü dolaşib haqqı təkzib edənlərin aqibətinin necə olduğunu görün”. Bu və bu kimi digər ayələr, Quranın nəzəriyyələrin real faktlarla qarşılaşdırılmasına icazə verdiyinin bariz nümunəsidir.[1]

İslam iqtisadiyyatı öz prinsipləri, xüsusiyyətləri ilə Qərb iqtisadi sistemindən fərqlənir. M.N.Siddiqinin sözlərinə əsasən, Qərbin müxtəlif iqtisadi metodologiyalarının 3 oxşar cəhəti var: insanlar əsasən öz maraqlarını düşünür və davranışları rasionaldır; onun əsas məqsədi daha çox mənfəət əldə etməkdir və hər bir insanın maddi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq imkanı var və nəyin daha yaxşı olduğunu ayırd etmək üçün bilik və bacarıqlara sahibdir. İslam iqtisadi modelinin isə əsas xarakterik cəhətləri kimi aşağıdakıları göstərə bilərik:

- İslam iqtisadi sistemi Quran və hədislərə əsaslanır. Qərb iqtisadi sistemi isə insanlar tərəfindən yaradılıb və dəyişdirilə bilər. Hər iki sistem arasındakı əsas fərqlərdən biri məhz budur.
- İslam iqtisadi modelinin inkişafı induktiv düşüncəyə əsaslanmalıdır. Bu analiz metodu irəli sürülən fərziyyə və proqnozların həqiqət və ya yalan olduğunu anlamağa imkan verir.
- İslam iqtisadi modeli ədalətlik, vicdan, qərəzsizlik, başqalarını düşünmək və.s kimi etik dəyərlərə əsaslanır və sistemin bütün elementləri bu dəyərlərlə birləşib fəaliyyət göstərməlidirlər.
- İslam iqtisadiyyatı digər iqtisadi sistemlərin fikir vermədiyi bir çox məsələlərə diqqət edir. Xüsusi ilə, son nəticə, insanların rifah halı və nəticədə cəmiyyətin mənafeyi daim diqqət mərkəzindədir.
- İslam iqtisadiyyatı mahiyyətcə özündə kompleks qaydaları birləşdirən intizam normatividir.[2]

Başqa sözlə desək, İslam dininin iqtisadiyyatla bağlı ayə və hədislərdə qoyduğu qadağa, əmr və tövsiyələr, həmçinin din alimlərinin Qurana əsaslanaraq irəli sürdüyü qanunları cəmləşdirsək İslam iqtisadi modeli nəzəri olaraq ortaya çıxmış olur. İslam iqtisadiyyatının əsasları və strukturu demək olar ki, Qurani-Kərimdə verilmişdir. Çünki, iqtisadiyyatın müstəqil elm kimi ayrılıb formalaşdıqdan sonra istifadə etdiyi bir çox terminlər ayələrdə açıq və dolaylı olaraq işlənmişdir. Məsələn, bildiyimiz kimi İslam iqtisadiyyatının əsas hissəsi olan islam maliyyə sistemində faiz qadağan olunur. Bu haqda Quranda aydın şəkildə göstərilir. Misal üçün, Bəqərə surəsinin 2:275, 2:278 ayələri: “Sələm (müamilə, faiz) yeyənlər (qiyamət günü) qəbirlərindən ancaq Şeytan toxunmuş (cin vurmuş dəli) kimi qalxarlar. Bunların belə olmaları: “Alış-veriş də sələm kimi bir şeydir!” – dedikləri üzündəndir. Halbuki, Allah alış-verişi halal, sələm (faiz) almağı isə haram (qadağan) etmişdir...” və ya “Ey möminlər! Əgər, doğrudan da, iman gətirmişsinizsə, Allahdan qorxub sələmdən qalan məbləğdən (faizdən) vaz keçin! (Onu borclulardan

almayın!)” Başqa sözlə, İslam iqtisadiyyatını islam hüququnun qayda və prinsiplərinə əsaslanaraq təsərrüfatın idarə olunması sistemi kimi də xarakterizə edə bilərik.

Ümumiyyətlə, İslam iqtisadiyyatı barədə tədqiqatçıların fikirləri müxtəlifdir. Belə ki, İslam iqtisadiyyatı Quran və Sünnəyə əsaslanan iqtisadi siyasət (Seif əl-Din Tag el-Din) ; islam dəyərləri prizmasından insanların iqtisadi problemlərini öyrənən sosial elm (M.A.Mannan); bir müsəlmanın cəmiyyətdə davranış modeli (Naqvi S.N.H.); zamanın iqtisadi məsələlərinə müsəlman mütəfəkkirlərinin cavabı kimi (Siddiqi M.N); resursların istifadəsi zamanı yarana biləcək haqsızlığın qarşısını alan bir elm (Həsən əz-Zaman) kimi xarakterizə edilir. M.U.Çapranın fikirlərinə əsasən islam iqtisadiyyatı insanların resurslardan şəriətə uyğun, səmərəli istifadə etməklə rifah halını yaxşılaşdırmağa kömək edən biliklər sistemidir. Eyni zamanda islam iqtisadiyyatı tək müsəlmana deyil, bütün bəşəriyyətə yönəldilmiş bir iqtisadi sistemdir. Hazırda dünyada islam iqtisadiyyatının 3 modeli inkişaf edib:

- Monostik model - əsasən Pakistan, İran və Sudanda inkişaf edib və ölkənin bütün banklarının faiz dərəcələrindən imtina etməsidir. Maliyyə sektorunun islamlaşması makroiqtisadi səviyyədə həyata keçirilir. Belə ki, mikromaliyyələşmə institutları faiz dərəcələrindən istifadə edirlər. Bu qadağa ümumi qanunvericiliklə və ya xüsusi qanunla tənzimlənir. Faizin qadağan olunması xarici iqtisadi əlaqələrə şamil edilmir.
- Dualis model - əsasən Malayziya, Bəhreyn və.s ölkələrdə yayılıb və əsas xüsusiyyətləri kimi dövlətin islam maliyyə institutlarının inkişafına dəstək verməsini; ənənəvi bank sistemi ilə islam bank sistemi paralel fəaliyyət göstərməsini; islam banklarının və sığorta şirkətlərinin işinin xüsusi qanunla tənzimlənməsini və ənənəvi banklar “islam pəncərəsi” açaraq müştərilərinə islam maliyyələşmə xidmətləri təklif etməsini göstərə bilərik.
- Ənənəvi model – Türkiyə, Böyük Britaniya, Rusiya və.s ölkələrdə yayılıb. Bu modeldə islam banklarının fəaliyyəti məhduddur, xüsusi tənzimləyici qanun yoxdur.

Hər bir sistemin tənzimləyici qanun və qaydaları olduğu kimi, islam iqtisadi modeli də şəriət qanunlarına əsaslanır. 50-ci illərin sonu 60-cı illərin əvvəllərində bir çox islam institutlarında islam iqtisadi doktrinası, Quran ayələrinin kapitalizm və sosializm təcürbəsi ilə necə uyğunlaşdırılması ilə bağlı müzakirələr aparılmağa başlanılmışdır. Bu isdə Pakistan, Misir və Səudiyyə Ərəbistanının ilahiyatçıları xüsusilə aktiv fəaliyyət göstərirdilər. İslam iqtisadi modelinin əsas müddəaları ümumi şəkildə 1988-ci ildə Tunisdə Ərəb ölkələri Liqasının himayəsi altında keçirilən islam iqtisadi sisteminin problemlərinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransda irəli sürülmüşdür:

- 1)Mülk Allaha məxsusdur. İnsan isə onun ixtiyarında olan bu nemətlərdən istifadə etmək hüququna malik etibarlı şəxs qismindədir. (bu barədə Quranda Tövbə surəsinin 116-cı ayəsində də qeyd olunub);
- 2)Bu dünyada insanın gördüyü hər şey Allahın izni və razılığı ilə baş verir;
- 3)İslam dininin qəbul etdiyi xüsusi mülkiyyət qanunla müəyyən edilmiş qaydada mənimsəmə, xərclər və borcların ödənilməsi ilə məhdudlaşdırılır;
- 4)İslamda iqtisadi sabitlik sosial ədalətlə balanslaşdırılır.

İslam iqtisadi sisteminin konsepsiyası və onlardan doğan hüquqlar Ümumi İslam İnsan Hüquqları Bəyannaməsində öz əksini tapmışdır:

- hər kəsin öz iqtisadi fəaliyyətində Allah tərəfindən bəşəriyyətə bəxş olunan bütün təbii nemətlərdən istifadə etmək hüququ var;
- hər kəsin şəriət qanunlarına uyğun şəkildə yaşamaq üçün nemətlər əldə etmək hüququ var;
- hər kəs şəxsi və ya ortaq mülkiyyət hüququna malikdir. Bəzi iqtisadi amillərin milliləşdirilməsi ictimai maraqlar baxımından qanuni hesab olunur;
- yoxsulların qanunla müəyyən olunmuş miqdarda varlıqların sərvətində payı var və bu zəkat adlanır;
- bütün istehsal vasitələrindən cəmiyyətin xeyrinə istifadə olunmalıdır və onlarla pis rəftar etmək qadağan olunur;

- balanslaşdırılmış iqtisadiyyata nail olmaq və cəmiyyəti istismardan qorumaq üçün islam iqtisadiyyatı inhisarçılığı, hədsiz məhdudlaşdırıcı kommertiya fəaliyyətini, sələmçiliyi, yalançı reklam işlərini, müqavilə bağlanan zaman məcburedici tədbirlərin həyata keçirilməsini qadağan edir;
- islam qanunlarına zidd olmayan və cəmiyyətə zərər verməyən bütün iqtisadi fəaliyyət növləri ilə məşğul olmağa icazə var [3].

Müsəlman tədqiqatçılarının fikirlərinə görə, islam iqtisadiyyatı sosialist və kapitalist iqtisadi sisteminə xas olan bir çox nöqsanları aradan qaldırır. Belə ki, o xüsusi, dövlət və kooperativ mülkiyyəti qəbul edir. İslam dini bazar münasibətlərini, bazar iqtisadiyyatını, şəxsi mülkiyyəti inkar etmir. Yalnız islam iqtisadi sistemi ilə kapitalist iqtisadi sistemi arasında əsas fərq odur ki, kapitalist cəmiyyətində insanlar gəlir əldə etməkdə tam sərbəstdir, iqtisadi qanunlar insanlar tərəfindən verilir və lazım olduqda qanunvericiliyə uyğun şəkildə onu dəyişə bilərlər. Bu isə cəmiyyətdə balansın pozulmasına səbəb olur. İslam iqtisadiyyatında isə qanunlar Quran və şəriətə əsaslanır və insanların mənafeyinə uyğun şəkildə dəyişdirilə bilməz. Kapitalist cəmiyyətində faiz dərəcələri, spekulativ fəaliyyət, insanlarda daha çox qazanmaq hərisliyi cəmiyyətdə təbəqələşməyə, bir qrup insanın varlanmasına, inhisarların yaranmasına səbəb olurdu. Kapitalist iqtisadiyyatı bazar münasibətlərinə əsaslandığı deyilsə də, lakin təcrübələr göstərir ki, inhisarçılığın hökm sürdüyü bir sistemdə tələb-təklif prosesi təbii yolla inkişaf edə bilməz. Buna görə də, İslam dini iqtisadi fəaliyyətə müəyyən məhdudlaşdırıcı qoyur. Cəmiyyətdə ədaləti qorumaq, hər kəsə bərabər imkanlar təmin etmək üçün Allah rıbani, qumar oyunlarını, həddindən artıq yığılı, spekulativ fəaliyyəti, qanunsuz mallarla aparılan kommertiya əməliyyatlarını və.s qadağan edir. Həmçinin, İslam dini pulun yığılıb saxlanılmasını dəstəkləmir; mülkiyyət hüququnun qorunmasına; fərd –cəmiyyət –dövlət hüquqları arasında balans yaradılmasına; heç kimin haqqının pozulmasına xüsusi diqqət göstərir.

3. İslam iqtisadi modelinin inkişaf səviyyəsi. Ötən əsrin ortalarından etibarən “İslam iqtisadiyyatı” dünyada sürətlə yayılmağa başladı. Qlobal iqtisadi böhran, yoxsulluq dünya ölkələrinin islam iqtisadi modelinə, islam maliyyəsinə olan marağını daha da artırmışdır. Hazırda, istər müsəlman, istərsə də qeyri-müsəlman ölkələrində islam maliyyə institutları, “islam pəncərələri” fəaliyyət göstərir. Bunun da səbəblərindən biri, islam maliyyə sisteminin bu böhranlardan daha az zərərlə çıxmasıdır.

Bugünkü gündə İslam iqtisadi modeli dedikdə daha çox islam maliyyəsi nəzərdə tutulur. “İslam maliyyə sistemi” termini 1980-ci illərin ortalarında yaranıb. Qısa şəkildə maliyyə sisteminin izahını verək. Çox vaxt islam maliyyə sistemi “faizsiz maliyyə sistemi” kimi başa düşülür. Əslində isə bu daha geniş anlayışdır. İslam maliyyəsi – şəriət qayda və prinsipləri ilə tənzimlənən maliyyələşmə formasıdır. İslam maliyyə sistemi, sosial yönümlü, əsasını ədalətlik, risklərin tərəflər arasında bölüşdürülməsi prinsipi təşkil edən bir etik sistemdir. Müqavilələrdə tərəflərin haqlarının qorunması, halallıq prinsipi, qarşılıqlı hörmət etik sistemin əsasını təşkil edir. Hazırda dünyanın 75 ölkəsində 500-dən çox islam maliyyə institutları fəaliyyət göstərir ki, onlar da ümumilikdə 2 trln. dollar həcmində aktivlərə nəzarət edirlər. 2016-cı ilin məlumatlarına əsasən, İslam maliyyə xidmətlərinin 78.9%-i islam banklarının, 16.8%-i sukuk, 3%-i islam fondlarının və 1.3%-i takafülün payına düşür.

İslam maliyyə sistemində daha çox istifadə olunan maliyyələşmə alətlərini qısa şəkildə aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilərik:

- 1) əməkdaşlığa əsaslanan bank əməliyyatları (gəlir və zərərin bölüşdürülməsi): mudaraba və muşaraka;
- 2) iştiraka əsaslanan bank əməliyyatları (borc maliyyələşdirməsi): murabaha, icarə (lizinq), salam, istisna, qard-həsən, vadiyə və.s;
- 3) bankın komissiya haqlarının ödənilməsi ilə bağlı əməliyyatlar: akkreditiv.

Ümumiyyətlə, 2000-ci illərin əvvəllərində bir çox ölkələrdə islam maliyyə bazarı ilkin depozit və maliyyə xidmətləri göstərən az sayda maliyyə institutlarından ibarət idi. Bunun da əsas səbəblərindən biri məlumatlılıq və tələbin az olmasıdır. Lakin buna baxmayaraq qlobal maliyyə böhranında maliyyə bazarında baş verən qarışıqlıqlara baxmayaraq islam bankları bu böhrana qarşı dözümlü olub əhəmiyyətli tempə böyüməyə davam edirdilər. Kommertiya banklarının müflis olduğu bir şəraitdə islam banklarının gəlirləri ildə 15-20% , aktivləri isə 20% artırdı. İslam Maliyyə Xidmətləri Şurasının (İFSB) məlumatlarına əsasən 2009-2014-cü illər ərzində illik artım tempi 17.3% təşkil etmişdir. Ernst&Young

ekspertlərinin proqnozlarına əsasən 2018-ci ilin sonlarında islam maliyyə aktivləri həcmi 5 trln. dollar, İslam İqtisadiyyatı Elmi Tədqiqat Aqentliyinin hesablamalarına görə isə 2020-ci ildə 6.5 trln. dollar olacağı gözlənilir.

Son 12 ildə həm müsəlman, həm də qeyri-müsəlman ölkələrində islam maliyyə institutları, xüsusi ilə də, bank sektoru yüksəliş dövrü yaşayır. Müsəlman ölkələrindən olan İran, Sudan və Pakistanın iqtisadiyyatı 1980-ci ildən şəriət qaydalarına uyğun fəaliyyət göstərir. Məsələn, İranda 1983-cü ildə “faizsiz bankçılıq” haqqında qanun qəbul olundu və 1985-ci ildən artıq bütün bank sistemi şəriət qaydaları ilə fəaliyyət göstərir. İslam maliyyə sisteminin ən çox inkişaf etmiş ölkələrdən biri Malayziyadır. Statistik məlumatlara əsasən dünya üzrə sukuk bazarında Malayziya liderlik edir. Burada, islam banklarının fəaliyyəti haqqında qanun 1983-cü ildə qəbul olunmuşdur. Malayziya da dualistik sistemdir, yəni ənənəvi bank sistemi ilə islam bank sistemi paralel fəaliyyət göstərir. Qeyri-müsəlman ölkələri içərisində Böyük Britaniya islam maliyyə sisteminin inkişafına görə digərlərindən seçilir. Artıq ölkədə 22 islam bankı və “islam pəncərələri” fəaliyyət göstərir. İslam aktivlərinin həcmi 19 mlrd. dollardan çoxdur. Britaniya islam bankları demək olar ki, şəriətə uyğun bütün bank xidmətlərini göstərir. MDB ölkələri içərisində Qazaxıstanı qeyd etmək yerinə düşərdi. 2009-cu ildə “islam maliyyələşməsi və islam banklarının fəaliyyəti ilə bağlı akta əlavə və dəyişikliklərin edilməsi” haqqında qanun imzalanmışdır. İlk dəfə 2003-cü ildə TuranAlem bank islam krediti cəlb etmişdir. Hal-hazırda Qazaxıstanda Əl-hilal İslam bankı, islam investisiya fondu, takafül şirkəti, şəriətə uyğun konsaltinq və broker xidmətləri göstərən təşkilatlar, ölkənin islam maliyyə bazarının inkişafında əsas rol oynayan İslam Maliyyəsinin İnkişafı Assosiasiyası fəaliyyət göstərir.

Ölkəmizdə də bu sahədə bir sıra işlər görülmüşdür. İlk növbədə onu qeyd etmək ki, Azərbaycan 1991-ci ildən İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının, 1992-ci ildən isə İslam İnkişaf Bankının üzvüdür. İslam İnkişaf Bankı digər böyük təşkilatlar ilə birgə Azərbaycanda bir çox layihələrin maliyyələşdirilməsinə kömək etmiş və infrastruktur layihə və projelərin həyata keçməsinə Azərbaycan hökuməti ilə yaxından əməkdaşlıq edir. Eyni zamanda İslam maliyyəsinin təbliğatı sahəsində İslam İnkişaf Bankının qurumu olan İslam Təlim və Tədqiqatı institutunun rolunu da qeyd etmək lazımdır. Bundan başqa, Azərbaycan 1999-cu ildən Özəl Sektorun İnkişafı üzrə İslam Korporasiyası ilə əməkdaşlıq edir. Korporasiya tərəfindən ölkəmizdə indiyədək əsasən banklara və özəl şirkətlərə birbaşa kredit xəttinin açılması, səhm kapitalında iştirak olmaqla 14 layihənin həyata keçirilməsinə 130 milyon dollar ayrılıb. Gələcəkdə də korporasiya tərəfindən sənaye, kənd təsərrüfatı sahələrinə, sənaye parklarının yaradılmasına investisiya qoyulmasında və sahibkarlığın maliyyələşməsində yaxından iştirak edəcəyi planlaşdırılır. Əməkdaşlığa başlanıldığı dövrdən etibarən bir sıra banklar (Turan bank, Beynəlxalq bank, Unibank, Bank Standart , Nikoil bank, Əmrah bank, Kövsər bank) islam bank prinsiplərini özündə əks etdirən əməliyyatlar həyata keçirməyə cəhd göstərmişlər. Hazırda təəssüflə qeyd etməliyik ki, bu bankların əksəriyyəti islam maliyyə məhsulları təklif etməyi dayandırmışlar. Buna da səbəb sistemin tam inkişaf etməsi üçün bir sıra problemlərin olmasıdır. Məsələn, banklar haqqında mövcud qanun və islam maliyyəsi üzrə ayrıca tənzimləyici qanunvericiliyin olmaması; əhali məlumatlılığı; peşəkar mütəxəssis çatışmazlığı və.s. Lakin ölkəmizdə islam maliyyəsinin inkişafı üçün potensial imkanlar və müştəri segmenti mövcuddur. Bunun da səbəbi əhəlinin əksəriyyətinin müsəlman olması, investisiya yönümlü sahələrin çoxluğu, iqtisadi sabitlik və.s.-dir.

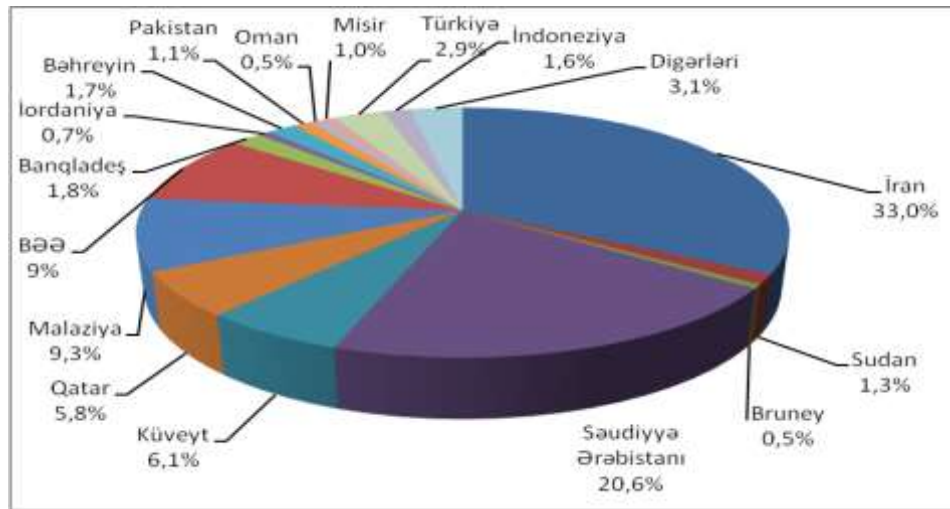
Statistik məlumatlara əsasən 2016-cı ildə islam maliyyə xidmətləri sektorunda ciddi dəyişiklik qeydə alınmamışdır. İFSB-nin 2017-ci ilin hesabatına əsasən islam bank aktivlərinin həcmi artaraq 1.4 trln. dollardan 1.5 trln. dollar, sukuk həcmi 318.5 mlrd. dollar, takafül ödənişləri 25 mlrd. dollar olmuşdur. İslam fond aktivlərinin həcmi isə azalaraq 56 mlrd. dollar olmuşdur. Ümumiyyətlə, 2016-cı ildə islam maliyyəsinə əsasən 3 sektor üzrə (bankçılıq, kapital bazarı və takafül) artım qeyd olunmuşdur.

Region	İslam bankçılığı	Sukuk	İslam Fondu	Takafül ödənişləri	Cəmi
--------	------------------	-------	-------------	--------------------	------

			aktivləri		
Asiya	218.6	182.7	19.8	4.4	425.5
Fars körfəzi ölkələri	650.8	115.2	23.4	11.7	801.1
Şimali Afrika və Orta Şərq ölkələri	540.5	16.6	0.2	8.4	565.7
Afrika ölkələri	26.6	1.9	1.5	0.6	30.6
Digərləri	56.9	2.1	11.2	--	70.2
Cəmi	1.49340	318.5	56.1	25.1	1.89310

Mənbə: İFSB. İslam maliyyə aktivlərinin region və sektor üzrə bölgüsü, 2016-cı il

2015-2016-cı illər islam maliyyə aktivləri üçün yavaşlama ili kimi qeyd olunsa da, ayrı-ayrı ölkələrdə ümumi bank sektoruna nisbətə islam banklarının payı daha çox artmışdır. Ümumiyyətlə, regional kontekstdə islam maliyyə aktivləri daha çox Yaxın Şərq və Asiyada cəmləşib ki, burada da islam bankları üstünlük təşkil edir. İslam bank aktivlərinin ölkələr üzrə payı aşağıdakı diaqramda öz əksini tapıb:

Mənbə: İFSB. Qlobal İslam bank aktivləri (2016-cı ilin birinci yarısı üçün)

Diaqramdan da görüldüyü kimi islam bank aktivlərinin həcminə görə İran 33%-lə liderlik etsə də, son iki ildə İranın aktivlərində azalma müşayət olunur (2014-cü ilin birinci yarısında 40.2%, 2015-ci ilin birinci yarısında 37.3%). 2016-cı ilin ikinci yarısında islam bank aktivləri 0.2% azalmışdır. Bu azalmanın səbəbi əsasən İranda islam bank aktivlərinin dəyərinə düzəlişlərin olunması ilə izah olunur.

Nəticə. İslam iqtisadiyyatı sosialyönümlü bir sistemdir. Bu o deməkdir ki, bu iqtisadi sistemin əsas məqsədi cəmiyyətdə resursların bölüşdürülməsində ədalətin təmin edilməsidir. Yəni hər kəsin Allahın bəxş etdiyi nemətlərdən istifadə etmək hüququ var. İslam iqtisadiyyatı Qurana əsaslandığı üçün insanların mənafeyinə uyğun şəkildə dəyişdirilə bilməz. Bu cəhət onu digər iqtisadi sistemlərdən fərqləndirir. Çünki islam iqtisadiyyatı ayrı-ayrı insanların deyil, bütün cəmiyyətin mənafeyini düşünür.

İslam iqtisadiyyatının əsas hissəsi olan islam maliyyə sistemini də, şəriətə uyğun olaraq, faizi, spekulativ fəaliyyəti, qararı qadağan etməklə, var-dövlətin bir qrup insanların əlində cəmlənməsinin

qarşısını alan və nəticədə cəmiyyətdə ədalətin qorunmasına, hər kəsin bərabər imkanlara sahib olmasına şərait yaradan bir sistem kimi xarakterizə edə bilərik.

Statistik məlumatlar da göstərir ki, İslam maliyyə sistemi böhrana qarşı davamlı olmaqla yanaşı dünyada sürətlə yayılmaqdadır. Eyni zamanda, ekspertlərin hesablamalarına əsasən islam maliyyə aktivlərində gələn illərdə də artım tempi davam edəcəkdir. Ölkəmiz üçün də, İslam maliyyə institutları ilə əlaqələrin genişləndirilməsi investisiya axınının sürətlənməsinə, yerli banklar tərəfindən islam maliyyəyə əlverişli alətlərdən istifadə olunması ümumilikdə qeyri-neft sektorunun inkişafına, sahibkarlar üçün əlverişli şərtlərlə kreditlərin verilməsinə, yeni iş yerlərinin yaradılmasına, regionların inkişafına və.s öz müsbət təsirini göstərəcəkdir. İslam dininin iqtisadi cəhətdən əsas məqsədi sağlam, dinamik, inkişaf edən bir sistem yaratmaqdan ibarətdir. Bu cəhətdən fikrimizcə islam maliyyəsinin inkişaf etdirilməsinin əhəmiyyəti böyükdür.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Dr. M.U.Chapra “ What is Islamic Economics?” IDB Prize Winners’ Lecture Series No.9
2. Islamic Financial Services Industry: Stability Report 2017
3. M.X.Meybullayev “İslam İqtisadiyyatı” Bakı, 2004
4. Е.А. Байдаулет “Основы этических (исламских) финансов” Павлодар, 2014
5. Жданов Н.В. “Исламская концепция миропорядка” 2003
6. М.З.Гибадуллин, Т.М. Вахитова “Основы исламкой экономике: теория и практика хозяйствования.” Казань, 2009
7. Р. И. Беккин “Исламская экономика краткий курс”
8. Р.И.Беккин “Исламская экономическая модель и современность” 2010
9. С.Харон. “Исламские финансы и банковская система (философия, принципы и практика)”. Казань, 2012

РЕЛИГИОЗНО - ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ИСЛАМСКОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ И ИСЛАМСКАЯ ЭТИКА В ЭКОНОМИКЕ

Алескерова Нигяр Махал кызы

Резюме

В статье анализируется история создания, религиозно-правовые основы и основные принципы Исламской экономической модели – актуальность, которой усиливается в последние годы. В результате, указывается, что основными чертами Исламской экономической модели являются принципы гуманности и справедливости Исламской религии. Основной целью Исламской экономической модели является установление справедливости при разделении ресурсов в обществе. Исламская экономическая модель основывается на Куране и не может меняться в пользу определенного человека. В статье используя отчеты IFSB анализируется настоящее положение Исламских финансовых активов.

Ключевые слова: исламская экономика, исламская финансовая система, принцип справедливости, исламская этика, исламская доктрина

RELIGIOUS - LEGAL BASES OF ISLAMIC ECONOMIC MODEL AND ISLAMIC ETHICS IN ECONOMY

Alasgarova Nigar Mahal kizi

Abstract

The article examines the history, religion - legal foundations, basic principles of the increasingly growing Islamic economy and its relevance in recent years. As a result, Islam's humanist attitude towards humanity is a key feature of the Islamic economic model. The main purpose of the Islamic economy is to provide justice in the distribution of resources in society. Since the Islamic economy is based on the Qur'an, it can not be changed in accordance with the interests of a particular person. The article also analyzed the current state of Islamic finance assets by using IFRS reports.

Key words: islamic economy, islamic finance system, principle of justice, islamic ethics, islamic doctrine

SİĞORTA AGENTİ OLAN EGAP TƏCRÜBƏSİNİN AZƏRBAYCANDA İSTİFADƏSİ VƏ İXRACDA DÖVLƏT DƏSTƏYİ SAHƏSİNDƏ SİĞORTANIN ROLU

Yeganə Nail qızı Fətəliyeva, İN İİETİ, dissertan,

e-mail: yeganafatali@gmail.com

Xülasə

Məqalədə EGAP Sığorta Agentliyi haqqında ümumi məlumat verilir, sığortanın strukturu, o cümlədən sığorta agentliyinin ölkə iqtisadiyyatına və sığorta sektoruna təsiri, dövlət dəstəyi ilə ixrac sığortası təhlil edilir. Əsas məqsədlərdən biri EGAP təcrübəsini mənimsəyərək, ölkəmizdə yaxın gələcəkdə istehsal olunacaq kimya sənayesi məhsullarının böyük hissəsinin ixraca yönləndirilməsinin və ixracının dövlət dəstəyi vasitəsilə sığortalanması mexanizminin əsaslandırılmasıdır. Məqalədə Avropanın tanınmış sığorta agentliklərindən biri olan EGAP-ın dövlət dəstəyi ilə yaradılması və ixracın inkişafına onun təsiri proseslərinin təhlili, habelə Azərbaycan iqtisadiyyatına tətbiqi zəruriliyi əsaslandırılır.

Açar sözlər: *İxrac Kredit Agentliyi, sığorta şirkəti, EGAP, Kimya sənayesi, dövlət dəstəyi, ixracın sığortası.*

1. Giriş

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin çoxunda ixracı stimullaşdırmaq üçün dövlət tərəfindən ixrac subsidiyaları verilir. Bu ölkələrdə birbaşa dövlət büdcəsindən milli şirkətlərə ixracın maliyyələşdirilməsi əvəzinə, banklar tərəfindən maliyyələşmə prosesi tətbiq edilir. Bunun üçün dövlət tərəfindən İxrac kredit Agentlikləri (İKA) yaradılaraq maliyyələşmə sığortalanıb ixracı inkişaf etdirmək qərara alınmışdır. Dövlətin dəstəyi əsasında İKA-ların yaradılmasının əsas məqsədi ölkədə istehsal edilmiş milli məhsulların xaricə ixracının stimullaşdırılması prosesinin inkişaf etdirilməsidir. Ölkələrin çoxunda artıq İKA-lar ixrac kreditlərini qorumaq üçün sığorta alətlərinin tətbiq edilməsi üçün ixtisaslaşmış dövlət ixrac dəstəyi olaraq qurulmuşlar. Dövlətin payı olan agentliklər milli iqtisadiyyatın böhrana qarşı qorunması tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün hökumət tərəfindən müəyyən edilmiş ixrac dəstək proqramının inkişafı və həyata keçirilməsinin intensivləşdirilməsi vəzifəsi çərçivəsində "sıfırdan" yaradılmış milli ixrac kredit agentliyidir. Dövlət dəstəyi ilə həyata keçirilən ixrac əməliyyatları yalnız ixracatçılar üçün deyil, həmçinin kiçik və orta müəssisələrin təchizat biznesinə müsbət təsir göstərir. Hazırda Azərbaycan Respublikasında sahibkarlar və ixracatçılar ya ancaq öz hesabına məhsulu xaricə ixrac edir, ya da iri layihələr çərçivəsində istehsal olunmuş məhsul və xidmətlərə dövlət tərəfindən ixrac kreditləri verilir və bütün risklər dövlətin üstünə düşür.

Beləliklə, Azərbaycanda ixracın daha da inkişaf etdirilməsi iqtisadiyyata müsbət təsir göstərəcəkdir. Buna görə də dövlətin dəstəyi əsasında İxrac Kredit Agentliyi (İKA) yaradılrsa, sığorta sektorunda böyük nailiyyətlər əldə etmək olardı. Çexiyanın İKA -yi olan EGAP təcrübəsinin mənimsənilməsi və Azərbaycanda bu təcrübənin tətbiqi və inkişafı imkanlarının genişləndirilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

2. Dövlət dəstəyi, EGAP-ın Çexiya iqtisadiyyatında mühüm rolu.

90-cı illərin əvvəllərində Çexoslovakiya iqtisadiyyatında bir sıra dəyişikliklər və çevrilişlər baş vermişdir. İqtisadiyyatın tərkib hissəsi olan ixracı dəstəkləmək üçün hökumət xüsusi bir təşkilatın yaradılmasını qərara almışdır. Beləliklə, 1992-ci ildə Çexoslovakiyada "İxrac Qarantıya və Sığorta Şirkəti" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti (irəlidə EGAP) yaradıldı. EGAP dövlətə məxsus bir sığorta şirkətidir ki, onun fəaliyyəti ixrac əqdlərinə dəstək verməyə yönəldilib. [1]

Müstəqil Çexiyanın formalaşmasından sonra EGAP Çexiya Respublikası Maliyyə Nazirliyi, Sənaye və Ticarət Nazirliyi, Xarici İşlər Nazirliyi və Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən səhmdar hüquqlarını həyata keçirən Çexiya dövlətinə məxsus bir səhmdar cəmiyyətə çevrilmişdir. Səhmlərin 40%-i Maliyyə

Nazirliyi, 36%-i Sənaye və Ticarət Nazirliyi, 12%-i Xarici İşlər Nazirliyi və 12%-i Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin payına düşür. 1995-ci ildə ixrac güzəştli kreditlərin verilməsinə görə EGAP-ın törəmə müəssisəsi kim Çexiya İxrac Bankı yaradılmışdır. Həmin ildə dövlətin dəstəyi ilə İxracın Sığortalanması və Maliyyələşdirilməsi haqqında Qanun qəbul edildi. Qəbul olunmuş qanuna dair riskli olan ərazilərin sığortalanması, həm dövlət tərəfindən, həm də artıq EGAP-ın öz resursları əsasında sığortalanma işlərini həyata keçirirdi. Buna görə də Çexiyada sığorta potensialı getdikcə artırdı. EGAP Çexiya Respublikasında olan maliyyə sisteminin əhəmiyyətli bir hissəsinə çevrilmişdir. 1996-cı ildə EGAP Bern Birliyinin (Beynəlxalq Kredit və İnvestisiya Sığortaçıları Birliyi) fəaliyyətinə qatılıb, müşahidəçi statusunu əldə etmişdir. Sözügedən Birliyin üzvü olduqdan sonra agentlik nüfuz əldə edir. Beləliklə, 1998-ci ildə Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində ilk sığorta şirkəti olaraq tam üzv statusu almışdır. Üzvlər mühüm informasiya və təcrübələri bölüşə bilirlər. Bern Birliyinin üzvü olduqdan sonra EGAP İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (irəlidə İƏİT) rəsmi təmsilçisi olmaq yolunda addım atmağa başlamış və 2001-ci ildə həmin təşkilatın üzvü olmuşdur. Bunun nəticəsində EGAP İƏİT ölkələrində ixrac dəstəyini tənzimləyən qaydaların yaradılmasına yardım edə bildirdi. [1]

2005-ci ildə EGAP, Belçika kredit şirkəti olan “Ducroire – Delcredere SA N.V.” və İtaliyanın sığorta agentliyi “SACE BT SpA” ilə birgə sığortalanmış qısamüddətli kommertiya riskli kreditlərini geri qaytarmaq qabiliyyəti olmayan alıcıların sayı artdığı və risklərin çoxaldığı üçün ayrıca bir “KUPEG uverova pojistovna AS” səhmdar cəmiyyətinin yaradılması haqqında qərar qəbul etmişdir. Onun yaradılmasının əsas səbəbi Avropa İttifaqının kommertiya fəaliyyətindən dövlət dəstəyi ilə şəffaf bir şəkildə ayrılmasını tələb edən daha sərt qaydaların tətbiqinin zəruri olması ilə əlaqədardır. Bundan sonra qısa müddətli kommertiya kreditlərinin sığortalanması həyata keçirilirdi. KUPEG-in 66% səhm payı EGAP-a aid idi, lakin 2007-ci ildə bu pay Belçika kredit şirkətinə keçdi. Nəzarət payı tamamilə Belçikalı tərəfdaşa köçürüldü və EGAP bir azlıq səhmdar mövqeyini aldı və bu vəziyyət EGAP-a bazarda sığortalı və bazarda sığortalanmış ixrac risklərini müşayiət etməyə imkan verdi. [1]

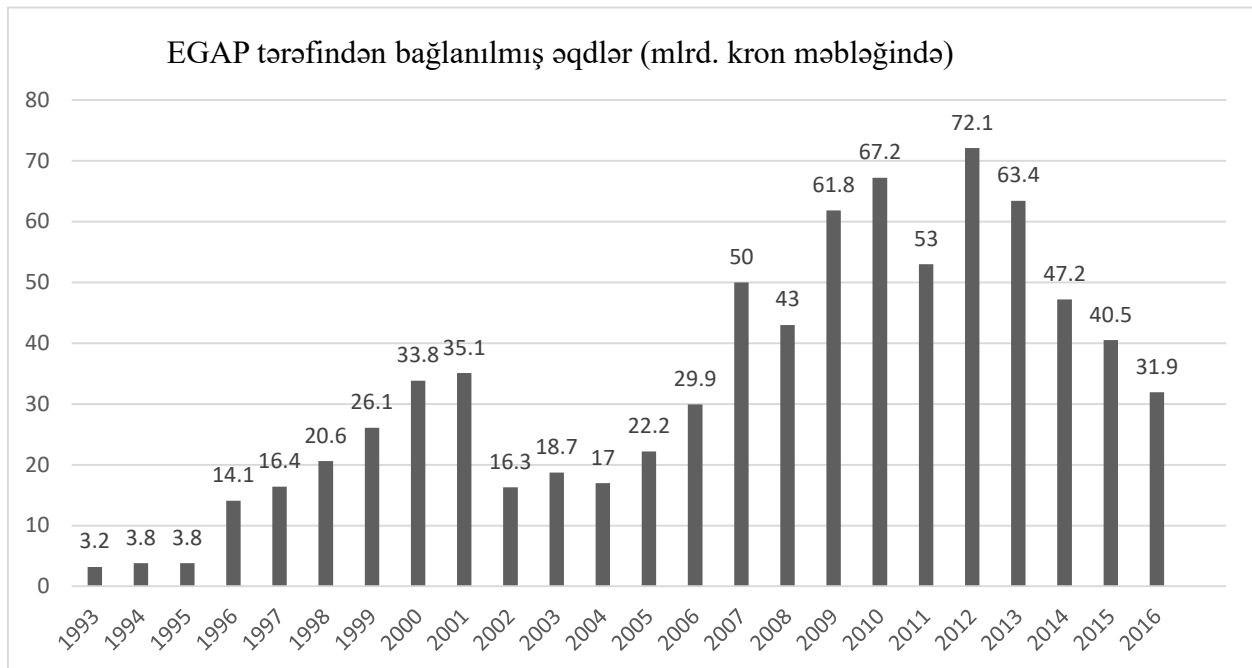
EGAP sığorta agentliyinin yaradılmasının əsas məqsədi Çex ixracatçıları dəstəkləmək idi. Çex ixracatçılarının böyük - kiçikliyinə, hüquqi formasına baxmayaraq bütün ixrac şirkətlərini sığortalayır. EGAP əsasən böyük enerji, mühəndislik və texnoloji avadanlıq, nəqliyyat vasitələrinin ixracını nəzərdə tutan 2 ildən artıq müddəti olan bank kreditlərini, iqtisadi və siyasi riski olan ölkələrin alıcılarını təmin edir və sığortalayır. EGAP kiçik sığorta təşkilatı kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. İlk vaxtda bu təşkilat bir neçə əməkdaşdan ibarət idi. Hazırda burada 120 əməkdaş işləyir. Hər il həmin əməkdaşlar ixracatçılar üçün on minlərlə əqdləri sığortalayırlar. Bu günə qədər EGAP 117 ölkənin ixracını sığortalayıb. [1]

EGAP üçün sığorta məhsullarının hazırlanmasını Avropanın digər ölkələri- İsveç və Hollandiyanın sığorta agentliklərində işləyən əməkdaşların köməyi ilə olmuşdur. Əsas sığorta məhsulları hazırlandıqdan sonra yeni məhsulun hazırlanması prosesi başlandı. Beləliklə aşağıdakı sığorta məhsulları təklif edilir: [1]

- B – təchizatçının qısa müddətli ixrac krediti sığortası;
- Bf – təchizatçının bank tərəfindən maliyyələşdirilən qısa müddətli ixrac krediti sığortası;
- C – təchizatçının orta və uzun müddətli ixrac krediti sığortası;
- Cf – təchizatçının bank tərəfindən maliyyələşdirilən orta və uzun müddətli ixrac krediti sığortası;
- D – alıcının ixrac krediti sığortası;
- E – təsdiq edilmiş akkreditivin sığortası;
- F – qabaqcadan ixrac maliyyələşməsinin krediti sığortası;
- I – xaricdə olan Çex hüquqi şəxslərinin investisiyasının sığortası;
- If - xaricdə olan Çex hüquqi şəxslərinin maliyyələşdirilən investisiya krediti sığortası;
- V – ixrac kontraktının yerinə yetirilməməsi riskinin sığortası;
- Z – ixrac bank zəmanətinin sığortası;
- ZA – aktiv təminat.

İldən ilə EGAP-ın fəaliyyəti sığorta bazarında artır. 1993-cü ildə EGAP 2 mlrd. kron məbləğində müqavilələri sığortalamış, amma 7 ildən sonra bu məbləğ 34 mlrd. krona çatmışdır. EGAP-ın birinci böyük layihəsi 1996-cı ildə olmuşdur. Çex şirkəti olan “Skoda Praha a.s.” sığortalanmışdır. Birinci və ikinci blok “Mochovce” adlı atom elektrik stansiyasının texnologiya ilə təmin edilməsi üçün müqavilə əldə etdilər. EGAP bu layihədə alıcının ixrac kreditinin təxminən 8 mlrd. kron məbləğində sığortasını təqdim etmişdir. Bir ildən sonra EGAP tərəfindən “CKD Transportation Systems” şirkəti Filippinə 4 mlrd. kron məbləğində tramvay ixrac edərək sığortalamışdır. EGAP illər ərzində bir çox layihələrə dəstək göstərmişdir: ABŞ-a təyyarə ixracında, xəstəxanaların tikintisi üzrə Rusiya və Afrikadakı böyük investisiyalarda və energetika sahəsində. [1] (Şəkil № 1)

Şəkil № 1

Mövcud dövrdə EGAP-ın sığortalanmış ixracı (ədəd):

avtomobil – 27.500
 avtobus – 4.900
 maşın – 4.220
 motor – 1.550

leybus – 991
 helikopter – 169
 elektrik stansiya – 59
 təyyarə - 65

3. Dövlət tərəfindən xaricdə ixraca və sığorta sektoruna dəstək

Qloballaşma şəraitində xarici ölkələrin iqtisadi siyasətinin ən dinamik inkişaf edən sahələrindən biri ixracın dəstəyidir. İqtisadiyyatın möhkəmləndirilməsi və böyüməsi üçün ixraca olan dövlət dəstəyi əvəzsiz amillərdən biri sayılır. Son illərdə inkişaf etmiş və bir çox uğurlu inkişaf etməkdə olan ölkələrin milli rəqabət qabiliyyətinin artırılması məsələlərini həll etmək üçün dövlət dəstəyi əhəmiyyətli şəkildə artır. Dünya təcrübəsinə görə ixracın dəstəklənməsi üçün vahid siyasət yoxdur. Hökumətlər ölkədə iqtisadi inkişafın və istehsalda rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün dünyadakı iqtisadi və siyasi vəziyyəti müşayiət edərək, ixracın dövlət tərəfindən dəstəklənməsi üçün müxtəlif strategiyalardan istifadə edirlər. İxracın stimullaşdırılmasının əsas məqsədi əmtəə strukturunu təkmilləşdirmək, yeni bazarların inkişafı və satışın səmərəliliyinin artırılmasıdır. [2,3,4]

Dövlət tərəfindən dəstəklənən ixrac İƏİT və Avropa İttifaqı tərəfindən bir sıra qaydalarla tənzimlənir. Bunun hesabına ixracatçılar mal və xidmətlərin qiymətləri sahəsində bir-biri ilə rəqabət aparmağa imkan əldə edir. İƏİT missiyası dünyanın hər yerində insanların iqtisadi inkişafına və sosial rifahına yönəlmiş siyasətlərin inkişaf etdirilməsidir. İƏİT iqtisadi, sosial və ekoloji dəyişikliyin əsas səbəblərini anlamaq üçün hökumətlərlə işləyir. Gələcək tendensiyaları proqnozlaşdırmaq üçün məlumatları təhlil və müqayisə edir. Təşkilat kənd təsərrüfatı və vergidən kimyəvi fəaliyyətin təhlükəsizliyinə qədər insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində beynəlxalq standartlar qurur. İƏİT-in prinsiplərinə əsasən ixrac risklərinin sığortalanması üçün ilk olaraq hökumət tərəfindən dəstək oluna bilər, lakin sonradan öz fəaliyyəti sığorta agentliyi tərəfindən maliyyələşdirilməlidir. Dövlət sığorta agentliyi uzun müddət subsidiyalaşdırmamalıdır, bu halda həll edilməmiş dəstək olacaqdır. [5]

1999-cü ildə İƏİT beynəlxalq qaydaları ümumilləşdirib, dəstəklənən ixrac kreditləri haqqında rəsmi şəkildə Razılaşmanı buraxdırmışdı. Bu Razılaşmada ölkələri 7 dərəcəli risk üzrə bölməyə və əsas borcun əsasında sığorta premiyasının hesablanması üçün metodologiyanın tətbiqi qeyd olunmuşdur.

EGAP öz növbəsində fəaliyyətinin ilkin dövründə yəni 1992-ci ildən etibarən bütün əməliyyat xərclərini və ödənişi həyata keçirə bilməyən müştərilərin borclarını sığorta premiyaları əldə edən gəlirdən ödəmişdilər. Lakin uzunmüddət dövlətin dəstəyinə cavab olaraq dövlətə xeyir gətirə bilmirdi. Təcrübə göstərir ki, belə sığorta agentlikləri ölkədə ixracla məşğul olmaq istəyən şirkətlərin məhsullarını dünya bazarına çıxarmağa və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına köməklik göstərir. Bu cür dövlət payı olan sığorta agentliklərinin şərtlərindən biri sığortalanan məhsulun və ya xidmətin istehsal olunan ölkənin mənşəyi üzrə ən azı 50% həcmində olmalıdır. 50%-dən aşağı olarsa, istisna halda yalnız ixracatçı sübut etməlidir ki, ixracat məhsulunun istehsalı və qablaşdırması üçün lazım olan mallar ölkədə istehsal olunmamışdır.

İƏİT-ə üzv ölkələrin sığorta agentlikləri tərəfindən sığortalanan layihələrin ətraf mühitə zərər vurmaması üçün 2004-cü ildə bir tövsiyə buraxılması qərara alınmışdır. Yanvarın 1-i 2004-cü ildə "dövlət tərəfindən dəstəklənən ətraf mühitə və ixrac kreditlərinə dair ümumi təqaüdlər haqqında "tövsiyələr" qüvvəyə minmişdir. 2012-ci ildə bu sənəd redaksiya edilmişdir. Bütün üzv dövlətlər ətraf mühitə zərər verən layihələrə öz təşkilatları vasitəsilə dəstək verməmək barədə öhdəlik götürmüşlər.

4. Azərbaycanda Kimya Sənayesinin gələcək perspektivləri və kimya sənayesi məhsullarının ixracı artırma potensialı.

Azərbaycanda qlobal trendlərə uğurla uyğunlaşdırılan çevik iqtisadi siyasətin prioritet sahələrindən biri də sənaye sektorudur. Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sənayesinin inkişafı üçün hökumət müxtəlif tədbirlər həyata keçirməkdədir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Yevlaxda qeyri-neft ixracatçılarının respublika müşavirəsində toxunduğu əsas məsələlərdən biri də qeyri-neft sənayesinin istehsalı ilə bağlı oldu. Cənab prezident yeni sənaye müəssisələrinin yaradılması, ixrac yönümlü yeni sənaye məhsullarının xaricə ixracı və bununla da yeni iş yerlərinin yaradılması və innovativ sənaye parklarının yaradılması üçün konkret tapşırıqlar vermişdir. Sənaye Parklarının yaradılması üçün ciddi hədəflər qoyulmuşdur. Ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı, Azərbaycan iqtisadiyyatının ixrac qabiliyyətinin yüksəldilməsi, rəqabətqabiliyyətli, idxalı əvəz edən məhsulların istehsalının artırılması, regionlarda əhalinin məşğulluğunun təmin olunması, investisiyaların və müasir texnologiyaların cəlbi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan hökumətinin bu sahədə atdığı addımlar, qəbul edilən normativ-hüquqi sənədlər sənaye sahələrinin xammal və materiallarla lazımi səviyyədə təmin olunması, sənaye sahəsinin idxaldan asılılığının nisbətən aradan qaldırılması və ixrac imkanlarının genişləndirilməsi əsas məsələlər hesab olunur.

Azərbaycanda kimya sənayesinin təməli XIX əsrin 60-70-ci illərinə təsadüf edir. Kimya sənayesi məhz XIX əsrin sonlarından başlayaraq mürəkkəb və uzun tərəqqi yolu keçmişdir. 1920-28-ci illərdə mövcud kimya zavodları bərpa olunmuş və müasir texnika ilə təchiz edilmişdi. 1926-30-cu illərdə keçmiş SSRİ-də ilk dəfə olaraq, buruq sularından yod alınması üsulları işlənib hazırlandı və bunun nəticəsində Neftçala yodbrom (1931), Suraxanı (1931) və Ramana (1932) yod zavodları işə salındı. Beləliklə, yod-brom sənayesinin əsası qoyuldu. [6]

İkinci Dünya müharibəsi illərində kimya sənayesi ön və arxa cəbhəni lazımi məhsullarla təmin edirdi. 1944-cü ildə Suraxanı və Ramana yod zavodları əsasında Bakı yod zavodu yaradıldı. 1943-cü ildə Sumqayıtda kimya zavodunun tikilməsinə başlanılmışdır. İkinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə Sumqayıtda aparılan tikinti işlərinə ara verilmiş, 1945-ci ildən etibarən isə Sumqayıt ərazisində ardıcıl olaraq ağır sənaye müəssisələri – Kimya, Boru-Prokat, Sintetik-kauçuk, Alüminium, Superfosfat zavodları istifadəyə verilmişdir. 1966-cı ildə istifadəyə verilən Kimya kombinatı həmin dövrdə Avropada ən iri neft-kimya müəssisəsi hesab olunurdu. 1970-80-ci illərdə həmin zavodlar tam gücü ilə işləmiş və keçmiş SSRİ-nin, demək olar ki, hər yerinə məhsul ixrac etmişdir. Bu iqtisadi yüksəliş Sumqayıtın ölkədə ən böyük şəhərlərdən birinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. [6]

Lakin bir önəmli məsələni qeyd etmək lazımdır ki, sovet dövründə Sumqayıtda istismara yararsız, mənəvi və fiziki cəhətdən tam köhnəlmiş avadanlıq və texnologiyalarla işləyən və ən əsası ətraf mühitə külli-miqdarda bərpa olunmayan ziyan vuran müəssisələr yerləşdirilmişdi. Ən ciddi və uzun müddət həllini tapmayan ekoloji problemlərdən biri ötən əsrin ortalarından fəaliyyətə başlamış Sumqayıt neft-kimya sənayesi zonasında çox miqdarda yığılıb qalmış xlor, hidrogen-xlorid, ammoniyak və s. maddələrin tullantıları atmosfer havasını çirkləndirirdi. Köhnə texnologiyalı istehsalat qurğularının ərazisində civə ilə çirklənmiş sahənin olması ətraf mühitə ciddi ziyan vururdu. Səthi aktiv maddələr zavodunda fəaliyyət göstərmiş bir çox zərərli istehsalatlar, o cümlədən civə üsulu ilə kaustik soda istehsalı yalnız həmin müəssisə üçün deyil, bütünlükdə Sumqayıt şəhəri üçün ciddi problemlər yaratmışdı. Zərərli kimyəvi tullantılarla çirklənmiş ərazilərin tədqiq edilməsi, qiymətləndirilməsi və sahələrin təmizlənməsi, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması üzrə proqramının həyata keçirilməsi məqsədilə hökumət tərəfindən Almaniyadan xüsusi təcrübəyə malik olan mütəxəssislər gətirilmişdir və bu müəssisələrin fəaliyyətinin dayandırılması və sökülməsi barədə tapşırıqlar verilmişdir. Bu qurğuların istismarının dayandırılması atmosfərə və dənizə atılan kimyəvi tullantıların miqdarını əhəmiyyətli dərəcədə azaltmışdır.

Hazırda Sumqayıtda müasir standartlara cavab verən texnologiyalarla təmin olunmuş sənaye müəssisələri yerləşdirilmişdir. Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı “Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 21 dekabr tarixli 548 nömrəli Fərmanı ilə yaradılmışdır. Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı Azərbaycanın ən iri sənaye parkıdır. Ərazisi 466,37 hektar təşkil edir. Sumqayıtın bu ərazisi səthi aktiv maddələrlə Azərbaycanın ən çirklənmiş ərazilərdən biri idi. Ərazidən 2.000.000 m² yaxın torpaq çıxarılaraq, təmizlənməmişdir. Ölkə başçısı Sənaye Parkının açılışında olarkən aparılan işləri qəhrəmanlıq adlandırmışdır. Bu ərazidə 2 ekoloji monitoring keçirilmişdir. Bundan sonra bu zona sənayenin inkişafı üçün yararlı ərazi kimi qeyd edilmişdir. Beləliklə, istehsal prosesinə başlanması üçün hər bir infraqurğulara şərait yaradılmışdır. Elektrik enerjisi, texniki su, içməli su, çirkəb suların axın kanalları, yağış sularının drinaj sistemi, yeraltı su anbarı, mərkəzi və dairəvi yollar kimi sənaye inkişafı üçün şərait yaradılıb. Sumqayıt Kimya Sənaye Parkında, həmçinin inzibati binanın, laboratoriyaların, texniki peşə məktəbinin, işçilər və tələbələr üçün yataqxana binasının, sərqi-konfrans və logistika mərkəzlərinin, gömrük, tibb, dəmir yolu və yanğınsöndürmə məntəqələrinin, anbarların, yükləmə-boşaltma mərkəzlərinin və digər obyektlərin yaradılması işləri görülmüşdür.

Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının hazırda 9 rezidenti var. Sumqayıt Kimya Sənaye parkının ən önəmli layihəsi Socar Polymer sayılır. Son 40 ildə öz növünə və miqyasına görə Azərbaycanın neft-kimya sənayesində həyata keçirilən ən böyük layihələrdən biridir. Cənab Prezidentin 2017-ci ilin I rübündə sosial-iqtisadi inkişafın yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə dair Nazirlər Kabinetinin iclasında toxunduğu əsas məsələlərdən biri də Socar Polymer zavodu ilə bağlıdır. Dövlət Başçısı bildirdi ki, zavodun istehsal etdiyi xammal həm sahibkarın yeni iş yerləri yaratması, həm daxili tələbatın ödənilməsi, həm də məhsulların emal edilərək xaricə ixracı imkanını yaradır. “SOCAR Polymer” MMC isə 2013-cü il 16 iyul tarixində yaradılmışdır. 23 sentyabr 2013-cü ildə Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının rezidenti statusu müəyyən olunmuşdur. Zavodların işçi heyəti artıq tam formalaşmış, müvafiq təlimlərdən keçərək yüksək peşəkarlıq səviyyəsinə çatdırılmışdır. Socar Polymer Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının 35 ha torpaq sahəsində ildə 180 min ton polipropilen (PP) və 120 min ton yüksək sıxlıqlı polietilen (HDPE) istehsal edəcəkdir. Müvafiq olaraq 180 min və 120 min ton illik istehsal gücünə malik olan həmin PP və YSPE qurğuları 2018-ci ilin II və IV rüblərində istismara veriləcək. İstehsal olunacaq məhsullar yüksək təzyiqli qaz nəql edən boruların, kanalizasiya və su borularının, qablaşdırma materiallarının, tekstil çeşidlərinin, dəftərxana ləvazimatlarının, avtomobil hissələrinin, elektron və

elektrik avadanlığının, tibbi təyinatlı mallar və s. məlumatların hazırlanmasında istifadə olunacaqdır. [7 və 8]

Azərbaycanda əvvəlki dövrlərlə müqayisədə kimya sənayesinin əsasən polietilen və polipropilen məhsulunun istehsalının artımına böyük maraq vardır. Bunu statistik göstəricilərə baxsaq aydın görmək olar. (Şəkil № 2)

Şəkil № 2 (Kimya Sənayesi sahələrində polietilen və polipropilen məhsulunun istehsalı) (12)

Məhsulun növləri	2018-ci ilin yanvar-aprel aylarında istehsal edilmişdir	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə	01.05.2018-ci il vəziyyətinə hazır məhsul ehtiyatı
Kimya sənayesinin məhsulları			
Propilen (min ton)	21,1	112,5	3,9
ondan əmtəlik	16,0	111,8	3,9
Polietilen (min ton)	39,1	107,1	1,4
Rezin və plastik kütlə məmulatlarının istehsalı			
Bərk polietilen borular, borucuqlar, şlanqlar, qollar (ton)	3683,3	156,5	4034,0
Bərk polipropilen borular, borucuqlar, şlanqlar, qollar (ton)	1158,5	6,6	432,2

Polipropilen məhsulu qablaşdırma materialları, tekstil, dəftərxana ləvazimatı, avtomobil hissələri, elektron və elektrik cihazları və başqa bu kimi sektorlarda geniş çeşidli istehlak mallarının və komplektləşdirmə hissələrinin istehsalında istifadə olunan əsas ilkin materialdır. “Ekoloji cəhətdən təmiz” plastik adlandırılan polipropilen qida məhsullarının qablaşdırılması və tibb sənayesinə aid bütün sahələrdə istifadə oluna bilər. SOCAR Polymerin istehsal edəcəyi yüksək sıxlıqlı polietilen yüksək təzyiqli qaz, kanalizasiya və su boruları da daxil olmaqla geniş çeşidli məhsulların istehsalında xammal kimi istifadə oluna bilər. Hal-hazırda, Azərbaycan yerli bazarda o qədər də yüksək tələbatı olmayan aşağı sıxlıqlı polietilen ixrac, əvəzində isə yüksək sıxlıqlı polietilen və propilen idxal edir. Polipropilen və yüksək sıxlıqlı polietilen zavodunu inşa edib bu layihəni həyata keçirməklə SOCAR Polymer faktiki olaraq ixracın əvəz edilməsi üçün zəmin hazırlayır. Yəni, SOCAR Polymerin ümdə niyyəti yerli xammal emal etməklə Azərbaycanda tələbatı yüksək olan yekun məhsul istehsal etməkdən ibarətdir. Gözlənilir ki, yerli bazar bu qurğuların istehsal edəcəyi məhsulun ümumi həcmnin 30%-ni istehlak edəcək ki, bu da, bazar tədqiqatlarına əsasən, yerli bazarın bu məhsula olan tələbatını tam olaraq qarşılıyacaq. Eyni zamanda, məhsulun 70%-i Avropa, Türkiyə, Çin və MDB ölkələrinə (Belarusiya, Ukrayna) ixrac ediləcək. [7]

Aparılan təhlillər göstərir ki, Azərbaycanda kimya sənaye istehsalının inkişaf etdirilməsi və genişləndirilməsi üçün yerli bankların sözügedən sahənin sənaye subyektlərinə birbaşa maliyyə dəstəyinə ehtiyacı var. Bu dəstəyin olması dövlət tərəfindən yaradılacaq İxrac Kredit Agentliyin kommersiya və siyasi risklərini sığortalasa nəticə etibarlı ilə sahibkarlara və ixracatla məşğul olan müəssisələrin fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsinə imkan yaradılacaq. Bu da ixrac potensiallığının tempinin artırılmasına təsir göstərəcəkdir. Göründüyü kimi, sənaye istehsalının artırılmasının və inkişaf etdirilməsinin, eləcə də dünya bazarlarına çevik çıxışın təmin edilməsi nöqtəyi-nəzərdən İxrac Kredit Agentliklərinin yaradılması hal-hazırda ölkənin maliyyə siyasətinin ən aktual suallarından biri kimi məqsədəuyğun olardı.

5. Nəticə

Ölkəmizdə Kimya Sənayesinin fəaliyyətinin genişləndirilməsi və ixracın artması üçün yerli banklardan maliyyələşmə köməkliyi və bu maliyyələşmənin bütün risklərinin və itkilərinin sığortalanması üçün İxrac kredit Agentliyinin yaradılması vacibdir. Hazırkı dövrdə iqtisadiyyatımızda bu sahədə boşluqlar var. Bu boşluqları doldurmaq üçün bir çox xarici ölkələrdə olduğu kimi dövlət təfərrindən dəstək tələb olunur. Yuxarıda qeyd olunmuş Çexiyanın İxrac Kredit Agentliyi olan EGAP dövlət institutlarıdır ki, onlar iqtisadiyyatda ixrac fəaliyyətinin inkişafını stimullaşdırırlar və ixrac kreditlərinə sığorta alətlərini tətbiq edərək qoruyurlar. Bu sistemi və təcrübəni onlardan öyrənməyə maliyyə sektorunda ehtiyacımız var. Sözügedən agentlik ölkəmizdə yaradılıb inkişaf etdirilsə, Azərbaycan iqtisadiyyatının ixrac qabiliyyətinin yüksəldilməsi, rəqabətqabiliyyətliliyi, idxalı əvəz edən məhsulların istehsalının artırılması, regionlarda əhalinin məşğulluğunun təmin olunması, investisiya potensialının artırılması mümkün ola bilər.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Arrangement on officially supported export credits, OECD (2018) (İxrac kreditlərin dəstəklənməsi üzrə rəsi razılaşma, İƏİT)
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi № 49 Yanvar –Aprel 2018-ci il
3. <http://economy.gov.az/> - Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin rəsmi internet səhifəsi
4. <http://export.az/> - Azərbaycanda istehsal edilən məhsul və xidmətlərin İxrac portal
5. <http://instituciones.com/general/291-gosudarstvo-export.html>
6. <http://prezident.az/> - Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet səhifəsi
7. <http://scip.az/> - Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının rəsmi internet səhifəsi.
8. <http://senaye.gov.az/> - Azərbaycanın sənaye portalı
9. <http://www.egap.cz> – Çexiyanın İxrac Kredit Agentliyinin rəsmi internet səhifəsi
10. <http://www.oecd.org/> - “İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı” (İƏİT) rəsmi internet səhifəsi
11. <https://cyberleninka.ru/article/v/gosudarstvennaya-podderzhka-eksporta-mirovoy-opyt>
12. <https://socarpolymer.az/> - SOCAR Polymer-in rəsmi internet səhifəsi
13. https://studme.org/1350082624684/ekonomika/gosudarstvennaya_podderzhka_eksporta

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРАКТИКИ СТРАХОВОГО АГЕНТСТВА EGAP-A В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И РОЛЬ СТРАХОВАНИЯ ЭКСПОРТА ПО ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ.

Фаталиева Егана Наил гызы,

диссертант, Научно-исследовательского Институт Экономических Реформ Министерства
Экономики Азербайджанской Республики

Резюме

В статье рассматривается общая информация о страховом агентстве EGAP и структуре страхования, а также о положительном влиянии страхового агентства на экономику страны и страховой сектор, анализируется роль экспортного страхования при государственной поддержке. Одной из основных целей статьи является обоснование применения опыта EGAP и применения страхования для экспорта большинства продуктов химической промышленности, которые будут выпущены в ближайшем будущем. В статье обращается внимание на влияние EGAP, одного из

ведущих страховых агентств мира на развитие государственной поддержки и развития экспорта, анализ этих процессов и необходимость их применения в экономику Азербайджана.

Ключевые слова: *Экспортное кредитное агентство, страховая компания, EGAP, Химическая промышленность, государственная поддержка, экспортное страхование.*

DEPLOYMENT OF THE EXPERIENCE OF EGAP INSURANCE AGENCY IN AZERBAIJAN AND THE ROLE OF EXPORT INSURANCE BY STATE SUPPORT

Fataliyeva Yegana Nail kizi

Ph.D student, Research Institute of Economic Reforms under Ministry of Economy of the Republic of Azerbaijan

Abstract

The article considers general information about the insurance agency EGAP and the insurance structure, as well as the positive impact of the insurance agency on the economy and the insurance sector, analyzes the role of insurance the export by government support. One of the main objectives of the article is to justify the application of the EGAP experience and the application of insurance for the export of most chemical products that will be released in the near future. The article draws attention to the influence of EGAP, one of the leading insurance agencies of the world, on the development of state support and export development, the analysis of these processes and the need for their application in the economy of Azerbaijan.

Key words: *Export credit agency, insurance company, EGAP, chemical industry, state support, export insurance.*

DÖVLƏT MARKETİNG FƏALİYYƏTİ ÜZRƏ İNVESTİSİYA QOYULUŞLARININ İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI

Yəhya Sənan Hacıağa oğlu, İN İETİ, doktorant ,

e-mail: marketing_sanan@mail.ru

Xülasə

Təqdim olunmuş məqalədə Azərbaycan Respublikasının istehsal sahələrinin yaradılması üçün sənaye və istehsal investisiyaları ilə ümumi investisiyaların statistikasını verilməmişdir. Eyni zamanda dövlətin maliyyə kredit siyasətində bankların kredit fəaliyyətləri təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Marketing, investisiya, qeyri-neft, sənaye, istehsal

Giriş

2014-cü ildən başlayaraq dünya bazarında neft qiymətlərinin kəskin ucuzlaşması və ticarət tərəfdaşı ölkələrinin milli valyutalarının devalvasiya olması ölkədə iqtisadi artım sürətinin azalması, institusional və struktur çağırışlar, tədiyə balansını və qeyri-neft büdcə kəsiri, maliyyə-bank sektorunda baş verən proseslər fonunda Azərbaycanda yeni iqtisadi inkişaf strategiyasının formalaşdırılmasını zərurətə çevirmişdir. Mövcud proseslər göstərdi ki, istehsal üzrə investisiya proseslərinin fəallaşması və onun səmərəliliyinin artırılması Azərbaycan Respublikasının gələcəyi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadiyyatına cəlb olunan investisiyaların artırılması məqsədi ilə beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla və maliyyə qurumları ilə əməkdaşlıq ilə genişləndirilməkdədir. Əməkdaşlıq çərçivəsində Dünya Bankının ekspertləri ilə birgə “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” və “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” qanun layihələri hazırlanmışdır. Xüsusilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri"nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında” 2016-cı il 16 mart tarixli 1897 nömrəli Sərəncamına müvafiq olaraq milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın 11 sektoru üzrə ümumilikdə 12 strateji yol xəritəsi hazırlanmışdır.

1. Azərbaycan Respublikasında tədiyə balansında yanacaq-xammal məhsullarının ixracının ümumi ixracda payı

Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunda geniş təkrar istehsal proseslərini yenidən təşkil etmək üçün infrastruktur yaradılmış və bunun davamlılığı üçün dövlət tərəfindən maliyyə (bank) mənbələri formalaşdırılmışdır. Xüsusilə də, enerji təhlükəsizliyi sistemi yaradılmışdır ki, bu da dinamik iqtisadi inkişafın qarantıdır. Lakin mövcud vəziyyətin təhlili göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında tədiyə balansındakı müsbət saldo neft-qaz sektorundakı davamlı inkişafın hesabına formalaşmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, azad bazar mühitinin formalaşdığı müasir dövrdə qeyri-neft sektorunda marketing fəaliyyətinə əsaslanan, beynəlxalq standartlara cavab verən istehsal sahələri tədiyə balansına təsir edən əsas amillərdəndir.

Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansını təhlil etdikdə aydın olur ki, Yanacaq-xammal məhsullarının ixracı ümumi ixracın 90%-dən çoxunu təşkil edir. Yanacaq – xammal məhsullarının ixracı son məhsul kimi yox xammal məhsulları kimi ixracı milli valyutanın məzənnəsinə birbaşa təsir edir. Eyni zamanda Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında mühüm paya malikdir.

Cədvəl 1

Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansında 2010 –2017-cü illərdə yanacaq-xammal məhsullarının ixracının ümumi ixracda payı(mld ABŞ dolları ilə)

İllər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Malların ixracı (mld dollar)	26.476	34.495	32.374	31.703	28.260	15.586	13.210	15.152
Yanacaq-xammal məhsulları	25.108 (94.8%)	32.871 (95.3%)	31.261 (96.6%)	30.030 (96%)	26.627 (94.1%)	14.088 (90.4%)	12.05 (91.2%)	13.679 (90.2%)
Digər sektorlar	1.368 (5.2%)	1.624 (4.7%)	1.933 (3.4%)	1.773 (4%)	1.633 (5.9%)	1.498 (9.6%)	1.160 (8.8%)	1.473 (9.8%)

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı www.cbar.az [151]

2015-ci ildə neft-qaz məhsullarının qiymətlərinin enməsi ixracın həcmindən və dövlət büdcəsinin gəlirlərinin azalmasına səbəb oldu. Aşağı neft qiymətləri səbəbindən cari hesablar balansında yaranmış gərginlik manatın məzənnəsinə təzyiqlər artırmış və 2015-ci ildə milli valyuta iki dəfə devalvasiyaya uğramış və milli valyutaya etibar zəflənmişdir.

2. Ümumi investisiyaların sənaye və istehsal investisiyaları problemləri

2010-cu ildə Azərbaycan Respublikasında sənaye müəssisələri arasında sorğu əsasında müəyyən edilib ki, innovasiyalara mane olan əsas amillər içərisində öz pul vəsaitlərinin kifayət qədər olmaması (27 müəssisə bunu əsas səbəb kimi göstərib), dövlət tərəfindən maliyyə yardımlarının yoxluğunu (18 müəssisə) qeyd etmişdilər.

Müasir marketing fəaliyyəti istehlakçıların tələbatlarını öyrənmək, yeni müştərilərə sahib olmaqla, paralel mövcud müştərilərə xidmət etməklə, uzunmüddətli müştəri münasibətlərinin formalaşmasında innovasiyalar, araşdırma və inkişaf proqramları xüsusi rol oynayır ki, Azərbaycan sahibkarlarının maliyyə resurslarına olan tələbatları ödənmədiyi üçün rəqabətə davamlı məhsulların istehsal sahələrinin formalaşdırılmasında aktiv iştirak edə bilmirlər. Son 8 ildə Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyata ayrılmış kredit resurslarının sahəvi quruluşuna nəzər saldıqda görürük ki, banklar ev təsərrüfatlarına ayrılan kreditlərdə daha çox maraqlıdırlar. Sənaye və istehsal kreditləri kredit portfelində, yalnız 2012-cü ildə 12.6%-ə çatmışdır.

2014-cü ildən etibarən dünya bazarında neft məhsullarının qiymətində baş verən ucuzlaşma Azərbaycan Respublikasına öz mənfi təsirlərini göstərmişdir. Xarici ticarət tərəfdaşları olan ölkələrdə baş verən devalvasiyaların psixoloji təsiri ilə ölkə daxilində xarici valyutaya tələb kəskin artdı, dollarlaşma meyilləri güclənmişdir.

Valyuta bazarına və manatın məzənnəsinə ciddi təzyiqləri nəzərə alaraq 2015-ci ilin fevral ayında manatın devalvasiyası həyata keçirilmişdir. Devalvasiya prosesləri ümumilikdə iqtisadi aktivliyə və investisiyalara mənfi təsir etmişdir. Belə ki, 2015-ci ildə real sektor üzrə kreditlərin həcmi 21695.6 milyon manat olduğu halda 2017-ci ildə 37.5% azalaraq 13569.9 milyon manat olmuşdur. Kreditlərin azalması bütün sektorlar üzrə baş vermişdir. Təhlillər göstərir ki, mövcud vəziyyətə baxmayaraq banklar əvvəlki kimi ev təsərrüfatlarına ayrılan kreditlərə üstünlük verirlər. 2017-ci ildə ümumi kreditlərdə ev təsərrüfatlarına ayrılan kreditlər 37.4% təşkil etmişdir.

İxrac məhsullarının nomenklaturasının genişləndirilməsi istiqamətində mühüm əhəmiyyət kəsb edən sənaye və istehsal kreditləri global neft böhranı təsirlərinə məruz qalaraq müsbət olmayan mövcud vəziyyətə mənfi təsir etmişdir. 2017-ci ildə sənaye və istehsal kreditləri 2015-ci illə müqayisədə 53.5% azalaraq 905.5 milyon manat təşkil etmişdir.

Cədvəl 2

Azərbaycan Respublikasında real sektor üzrə kreditlərin sahələr üzrə strukturu (mln manatla)

İllər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Ticarət və xidmətlər	2206.8	2744.4	2649.3	2219.9	2680.7	3158.0	2542.3	2190.7
Energetika, kimya təbi ehtiyatlar	984.0	289.7	396.7	288.2	159.8	316.5	380.0	424.7
Ev təsərrüfatları	2171.6 (26.6%))	2531.3 (29.6%))	3085.2 (30.1%))	6214.7 (43.8%))	7731.8 (41.7%))	8383.6 (38.6%))	6734.6 (38.3%))	5079.6 (37.4%))
Kənd təsərrüfatı və emal	441.3	466.7	546.2	733.3	847.3	508.1	422.76	448.4
İnşaat və əmlak	576.4	660.6	875.3	1270.3	2555.1	3063.2	2421.2	1135.7
Sənaye və İstehsal	682.3 (8.3%)	582.9 (6.8%)	1297.6 (12.6%))	1516.4 (10.7%))	2027.8 (10.9%))	1948.3 (9.0%)	1366.7 (7.8%)	905.5 (6.7%)
Nəqliyyat və rabitə	454.4	409.7	429.1	506.0	736.0	1948.3	1312.3	1131.4
Daşınmaz əmlak və ipoteka kreditləri	401.4	575.8	703.7	890.8	1219.1	1542.4	1592.0	1721.2
Digər	255.7	289.3	284.0	543.9	602.1	827.2	816.2	532.7
Cəm:	8173.9	8550.4	10267.1	14183.5	18559.7	21695.6	17588.6	13569.9

Digər bölməsinə daxildir: İctimai təşkilatlara verilən kreditlər, Hökumət idarələrinə, Digər sektorlar, Akkreditivlər üzrə, Zəmanətlər üzrə, Faktoring əməliyyatları, Overdraft, Maliyyə sektoruna kredit qoyuluşları.

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı [151]

Azərbaycan Respublikasında biznes kreditlərinin əsas təminatçısı və dövlət marketing siyasətini aparan mühüm təşkilatlardan biri Sahibkarlığa Kömək Milli Fondudur. Fond tərəfindən verilən güzəştli kreditlər məqsədli dövlət proqramlarının (Regionların-İqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramları) və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarından irəli gələn tapşırıqların icrasına, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı üzrə prioritet sahələrin maliyyələşdirilməsinə, regionların tarazlı inkişafına, o cümlədən yoxsulluğun azaldılması, məşğulluğun təmin edilməsi, qeyri - neft sektoru sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsi və yeni texnologiyaların tətbiqinə əsaslanan inkişafın təmin edilməsinə yönəldilməkdədir. Fondun müvəkkil kredit təşkilatlarına müraciət edən sahibkarlar ilk öncə girov problemi ilə üzləşirlər.

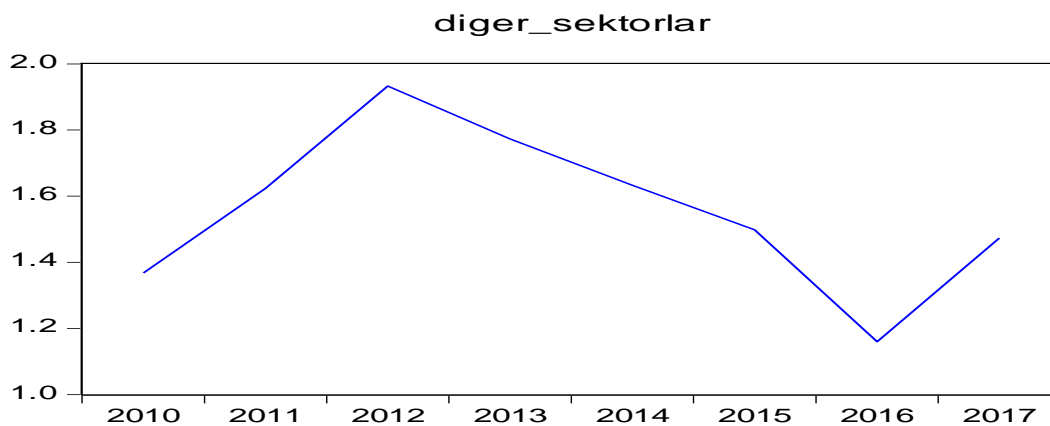
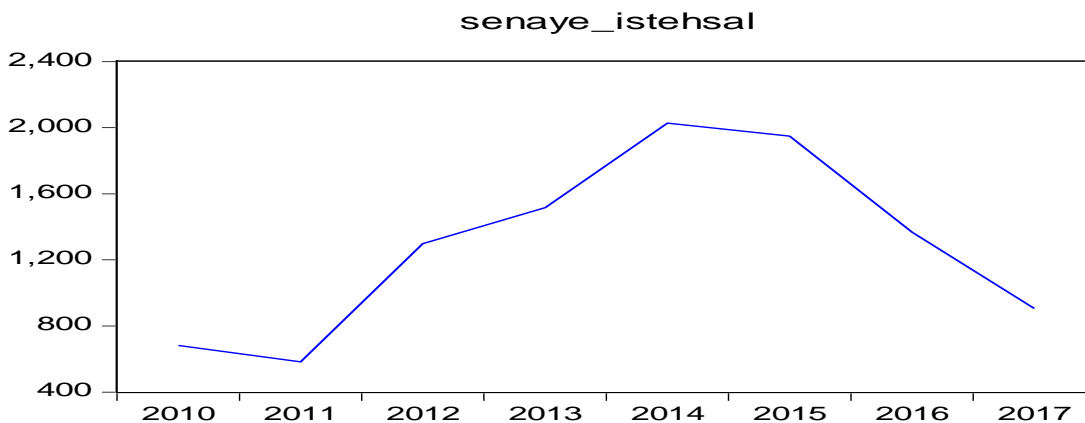
Azərbaycan Respublikasında kommertiya bankları kredit verəndə hər şeydən əvvəl öz kredit resurslarının yerləşdirilməsinin səmərəliliyinin bazar meyarlarını, özünün kapital qoyuluşlarında riskləri, likvidliyinin optimallığını əsas tuturlar. Müqayisəli təhlillər və müşahidələr onu göstərir ki, ümumdövlət maraqlarına yönülməmə ilə bankların kommertiya fəaliyyəti uzlaşmır. Kommertiya bankları müəssisələrin maliyyə fəaliyyəti üzərindəki nəzarətləri, ümumdövlət nəzarəti vasitəsi olmalıdır.

Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunda rəqabətə davamlı geniş təkrar istehsal proseslərini yenidən təşkil etmək, ixracı genişləndirmək üçün infrastruktur yaradılmış və bunun davamlılığı üçün banklar tərəfindən sənaye və istehsal kreditləri davamlı olaraq artırılır. Ümumilikdə kreditlərin sahəvi quruluşuna nəzər sadiqda görürük ki, sənaye və istehsal kreditləri 2010-cu ildən 2014-cü ilədək 3 dəfə atılmışdır. Lakin dünya iqtisadiyyatında baş verən iqtisadi böhran Azərbaycan

iqtiadiyyatına da mənfi təsir edərək sənaye və istehsal kreditlərinin 2014-cü ildən 2017-ci ilədək 2.2dəfə azalmasına təsir etmişdir.

Sənaye və istehsal kreditlərinin qeyri-neft ixracına təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi əhəmiyyətli bir istiqamətdir.

Dəyişənlər arasındakı korelyasiya münasibəti:

Cədvəl 3 Korrelyasiya əmsallarının cədvəli

	Sənaye və istehsal investisiyaları	Tədiyyə balansında ixracın digər sektorları
Sənaye və istehsal investisiyaları	1	0.152257605606008
Tədiyyə balansında ixracın digər sektorları	0.152257605606008	1

Mənbə: Müəllif tərəfindən hesablanmışdır

Korrelyasiya əmsalları göstərir ki, bu qeyd olunan iqtisadi göstəricilər arasında xətti bir əlaqə yoxdur. Mövcud tədqiqat bir daha təstiq edir ki, Azərbaycan Respublikasında sənaye və istehsal investisiyaları dövlət marketing fəaliyyətinə əsaslanaraq artırılmalıdır. Xüsusilə beynəlxalq marketing prinsipləri əsas götürülməlidir. Sənaye və istehsal kreditləri ixrac yönümlü sənayenin inkişafına istiqamətləndirilməlidir.

Azərbaycan Respublikasında İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu bazar araşdırmaları istiqamətində milli şirkətlərə xarici bazarlarda şirkətlərin ixrac məhsuluna uyğun potensial müştərilərin axtarılması və əlaqələrin qurulması xidmətini göstərir.

Azərbaycan Respublikasında bu sahədə müsbət addımlar atılmışdır. Qeyd edə bilərik ki, 2003-cü ildən etibarən, İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu xarici və Azərbaycan iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərən yerli şirkətlərə ölkə qanunvericiliyi, iqtisadiyyatın prioritet sektorları və müxtəlif sahələri, potensial investisiya layihələri, biznes mühiti, investisiya fəaliyyəti ilə bağlı qanunvericilik, lisenziyaların alınması və şirkətlərin qeydiyyatına dair məlumatlar verilmiş, yerli tərəfdaşların tapılması, görüşlərin təşkili və vizaların alınmasında dəstəyin göstərilməsi barədə sorğuları cavablandırılmış və müvafiq xidmətlər göstərilməkdədir.

Fikrimizcə, İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondunun xarici bazar araşdırmalarını broşuralar formasında müəyyən sahələr üzrə sahibkarlar təşkilatlarına (Sahibkarlar Konfederasiyası), fərdi ailə təsərrüfatlarına rüblük və illik çatdırması məqsədə uyğun olardı.

3. İnvestisiya problemlərinin həlli yolları

Fikrimizcə, İxracın və investisiyaların Təşviqi Fondu və sahibkarlığın inkişafı proqramlarını (R&D) hazırlamalı və Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu kreditlərin verilməsi ilə paralel kiçik və orta sahibkarlıq sektorunda marketing fəaliyyətinin formalaşdırılmasında aktiv iştirak etməlidir. Xüsusilə də, maliyyə bazarında baş verənlər haqqında Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfdaşları olan sahibkarları gözlənilən iqtisadi proseslər haqqında məlumatlandırılmalıdır. Başqa sözlə desək, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu sahibkarları rüblük maliyyə riskləri haqqında dolğun məlumatlandırılmalıdır. Məlumatların dolğunluğu əlbəttə ki, sahibkarlar və istehlakçılar arasında mümkün çəşqinliyin qarşısını almağa köməklik edəcəkdir. Banklar və sahibkarlar mövcud vəziyyətə uyğun qərarlar qəbul edərək, gözlənilən problemləri idarə edərək, maliyyə itkilərini minimuma endirə bilərlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu kredit bazarının aktiv iştirakçısıdır. Fondun verdiyi kreditlər, əsasən, regionlara istiqamətləndirilir. Əsas məqsəd isə regionların sosial-iqtisadi inkişafına nail olmaqdır.

Cədvəl 4

Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən Bakı şəhəri və iqtisadi rayonlar üzrə verilmiş kredit vəsaitlərinin məbləği, illərlə (min manatla)

İllər	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Abşeron	4882.3	48346.0	17060	31024	20879	33028.5	11395,5	18060,3	23630
Bakı	-	4222.0	34919.3	61102.7	766522	72043.5	89851,5	49200	50987.5
Gəncə - Qazax	7689.4	15333.5	13780.5	16890.9	37196	37312.9	42174,1	20365,2	10969.7
Şəki–Zaqatala	2859.3	1883.5	4120.5	16520	19260.3	3476.0	4087,1	1756	4593
Lənkəran	3984.2	7876.0	4993	9043.6	21609	29788.3	5962,5	13905,5	2588.2
Quba–Xaçmaz	1661.1	13952.5	13063	23643.5	8608.2	20572.4	22861,7	30260,1	14229
Aran	336.3	2962.0	40756.1	78268.4	68547.1	93530.3	61502,8	44892	35687
Yuxarı	540.8	-	6483	863.5	5660.5	5646.4	1621,	7173	128

Qarabağ							7		5.1
Kəlbəcər– Laçın	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Dağlıq Şirvan	1243. 5	2962.0	2824.6	4402.8	16588	14056. 9	9028, 5	3818, 0; 2,	203 0.5
Naxçıvan	1.8			-	-	-	-	-	-

Mənbə:Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu www.anfes.gov.az [155]

Mövcud problemlərin həlli istiqamətində 2014-cü ildə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu kiçik sahibkarlıqla məşğul olan vətəndaşların güzəştli kreditlərə birbaşa çıxışı və girovla əlaqədar məsələləri həll etmək və fermerlər arasında kooperasiya munasibətlərini inkişaf etdirmək məqsədilə 1 bank olmayan kredit təşkilatı və 5 kredit ittifaqı əməkdaşlığa cəlb edilmişdir. Bu sahədə həyata keçirilmiş ikinci mühüm addım Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 15 sentyabr tarixli 1599 nömrəli Fərmanına əsasən yaradılmış “Azərbaycan Respublikasının Kredit Zəmanət Fondu” Açıq Səhmdar Cəmiyyətidir. “Azərbaycan Respublikasının Kredit Zəmanət Fondu” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasında sahibkarların maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsinə xidmət edir.

Beynəlxalq rəqabətin əsas xüsusiyyətlərini təhlil etdikdə aydın olur ki, şirkətlərin qiymət siyasəti rəqib şirkətlərin texnoloji üstünlüklərində və marketing strategiyalarından birbaşa asılıdır.

Beləliklə, dünya bazarında dərinləşən rəqabət prosesini nəzərə alaraq, istehsal sahələrinin yaradılması və ixracı genişləndirmək üçün investisiyaların cəlbə istiqamətində aşağıdakı tədbirlərin görülməsi məqsədə uyğundur:

1) milli şirkətlərin beynəlxalq keyfiyyət standartlarına keçməsinə köməklik;

Azərbaycan Respublikasında sertifikatlaşma konüllü və məcburi xarakter daşıyır.

Məcburi sertifikatlaşdırmaya aid edilən məhsulların siyahısı Nazirlər Kabinetinin 343 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir [154].

Fikrimizcə, məhsul istehsalı üçün keyfiyyət sertifikatının alınmasında sifariş qaydalarının təhlili müəyyən anlaşılmazlıq yaradır. Xüsusən də, sınaq laboratoriya xərcləri və sertifikatın dövlət rüsumu rəsmi sənədlərdə rəqəmlərlə göstərilməmişdir. Lakin xarici ölkələrdə Azərbaycan mənşəli qeyri-neft məhsulları üçün sertifikat və patentlərin alınmasına, həmçinin əmtəə nişanlarının qeydiyyatına dövlət büdcəsi hesabına dəstək məbləğinin ödənilməsi yerli məhsulların “Made in Azerbaijan” brendi altında dünyada tanınması və təşviq edilməsi məqsədi ilə təşkil olunan dəstək tədbiri formalaşdırılmışdır. Belə ki Xarici ölkələrdə sertifikat və patentlərin alınmasına, həmçinin əmtəə nişanlarının qeydiyyatına görə ödənilən məbləğ qeyd olunan işlərlə bağlı son 6 ay ərzində **çəkilən xərclərin 50%-ini (maksimum 5000 AZN)** təşkil edir.

Bizim fikrimizcə, Azərbaycan Respublikasında milli malyutanın devalvasiyaya uğraması ilə milli şirkətlərin beynəlxalq bazarlara çıxmasını və daxili bazarda rəqabətqabiliyyətli fəaliyyətini gücləndirmək üçün sertifikatlaşdırma xərclərinin tam dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi məqsədə uyğundur.

2) milli şirkətlərə təhsil köməyi;

Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyətinin tarixini nəzərə alaraq, milli şirkətlərin müasir idarəetmə təcrübələrinin aşılınması zəruridir. Xüsusilə də, beynəlxalq mühasibatlıq, marketing, menecment sahəsində mövcud fəaliyyətlərini təkmilləşdirmək və xarici ticarətlə bağlı kadrların təhsillə əlaqəli xərclərinin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi fikrimizcə, məqsədə uyğun olardı. Azərbaycan Respublikasında sahibkarların maarifləndirilməsi sahəsində müsbət tədbirlərdən biri İqtisadiyyat Nazirliyinin 01 avqust 2007-ci il tarixli 450a nömrəli əmri ilə Bakı Biznes Tədris Mərkəzinin təsis edilməsidir [156]. Mərkəzin əsas fəaliyyət istiqamətləri Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafının innovasiya-tədris-konsaltinq sisteminin formalaşdırılması vasitəsilə sahibkarların, iş adamlarının və sahibkarlıq fəaliyyətinə yeni başlamaq istəyənlərin maarifləndirilməsindən, onların informasiya, innovasiya və konsaltinq xidmətlərinə olan tələbatlarının dolğun şəkildə ödənilməsindən, regionlarda işgüzar fəallığın artırılmasından, eyni zamanda əhalinin geniş təbəqələrinin sahibkarlıq fəaliyyətinə cəlb edilməsindən, kadrların peşə hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsindən ibarətdir.

Maarifləndirmə tədbirləri Bakı Biznes Tədris Mərkəzində və regional ofislərində təşkil edilməklə, müddəti 1 gündür. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici təcrübədə sahibkarların maarifləndirilməsi 1 aydan 4 ayadək təşkil edilir.

Fikrimizcə, Respublikada da praktik yönümlü proqramların təşkili zəruridir. Xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında texniki peşə təhsilinin müasir təhsil standartlarına cavab verməməsi müxtəlif istehsalat sahələrində kadr çatışmazlığı yaratmışdır.

3) Azərbaycan Respublikasının milli şirkətlərinin patent, dizayn və brendinin qeydiyyatına dəstək;

Azərbaycan Respublikasında sənaye mülkiyyəti obyektlərinin hüquqi mühafizəsi sahəsində dövlət siyasəti Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsi, onun Patent şöbəsi tərəfindən həyata keçirilir.

Əmtəə nişanının ilkinliyi iddia sənədinin komitəyə daxil olduğu tarixdən müəyyənləşdirilir. Əmtəə nişanının ilkinliyi Paris Konvensiyasının iştirakçısı olan ölkədə birinci iddia sənədinin verildiyi tarixdən də müəyyənləşdirilə bilər (konvensiya ilkinliyi). Bu halda iddia sənədi həmin tarixdən 6 ay ərzində komitəyə daxil olmalıdır.

Azərbaycan Respublikasında ixrac yönümlü sənayenin formalaşdırılması istiqamətində ixracyönümlü yeni məhsulun və ya istehsal texnologiyalarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi, habelə mövcud məhsulun istehsal xərclərinin azaldılması və əlavə dəyərinin artırılması məqsədi ilə təşkil olunan dəstək tədbiri çərçivəsində ödənilən məbləğ **çəkilən xərclərin 50%-ini (1 layihə üzrə maksimum 100 000 AZN)** təşkil edir. 1 il ərzində 10 tədqiqat-inkişaf proqramı keçirilə bilər.

Fikrimizcə, bu sahədə xarici təcrübədən yararlanmaq zəruridir. Xüsusilə, ekspertiza xərclərinin və rüsumun ödənilməsi xərcləri dövlət tərəfindən ödənilməsi daha effektiv olardı. Eyni zamanda ekspertiza günlərinin sayını dəqiq göstərmək və bu istiqamətdə maarifləndirmə tədbirlərini genişləndirmək (sahibkarlara müraciət) məqsədə uyğundur. Bu fərdi səviyyədə aparılan araşdırma və inkişaf layihələrinin genişlənməsinə xidmət edəcək. Bu sahədə atılmış müsbət addımlardan biri Elmin İnkişafı Fondu tərəfindən maliyyələşdirilən tədqiqat layihələrinin patentləşdirmə xərclərinin 100%-ni fond tərəfindən ödənilməsinə qeyd etmək lazımdır.

4) milli şirkətlərə, bazarda dərinləşmə və brendləşmə fəaliyyətlərinə dövlət köməkliyi;

Azərbaycan Respublikasının ticarətlə bağlı statistik göstəricilərinin və İxrac Kataloqunun təhlili bizə deməyə əsas verir ki, qeyri-neft sektorunda istehsal olunan məhsullar kifayət qədər beynəlxalq bazarlara ixrac edilmir. İxracat fəaliyyəti məlumat və xərc tələb edən bir fəaliyyətdir. Brendləşmə isə yüksək xərclərlə reallaşa bilən, orta və uzun müddətdə formalaşır.

Azərbaycan Respublikasında şirkətlərin brend reyestri Müəllif Hüquqları Agentliyində aparılır [158]. Müraciət etmiş şirkət və ya fərdi şəxsin müraciəti əsasında 1 ay müddətinə baxılır və dövlət rüsumu (5 AZN) tələb olunur.

Fikrimizcə, İxracın və Investisiyaların Təşviqi Fondunun aşağıdakı istiqamətlər üzrə təşviqləri genişləndirməsi zəruridir:

- milli şirkətlərin xarici bazarda dərinləşmə və markalaşma istiqamətində ilkin olaraq, ofis, mağaza kirayələmək;
- açılış prosesini reytingli telekanallarda işıqlandırmaq;
- və ya məşhurların dəvət olunmasında təqdimat köməyi.

Bu istiqamətdə müsbət addımlar atılmışdır. Xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən mağazalar və "Duty Free"lər aşağıdakı meyarlar üzrə müəyyənləşdirilib. Bu dəstək tədbiri çərçivəsində yerlərin icarəsi və idarə olunması, məhsulların daşınması və gömrük rəsmiləşdirilməsi ilə bağlı bütün xərclər dövlət büdcəsi hesabına ödənilir. 1 təqvim ili ərzində "Made in Azerbaijan" rəflərinin yerləşdirilməsi nəzərdə tutulan mağazaların və "Duty Free"lərin sayı 2-dən artıq ola bilməz.

Fikrimizcə, bu istiqamətdə tələb olunan xərclərin 1 il ərzində dövlət tərəfindən ödənilməsi müsbət hal kimi qiymətləndirilir. Lakin yalnız bu mağazaların sayının təstiqlənməsi mövcud bazar potensialı satış imkanlarını çərçivəsində məqsədə uyğun olardı.

Xarici təcrübədə bu istiqamətdə firmaların edəcəkləri hər cür təqdimat və satışa çıxarma fəaliyyətləri üçün edəcəkləri maliyyə xərclərinin 50%-i dövlət tərəfindən dəstəklənir.

5) xarici ticarət güzəştləri;

Azərbaycan Respublikasında ixrac malları gömrük rüsumlarından azad edilsə də, logistik xərclərin baha olması xarici ticarəti (ixracı) zəiflədir; Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin Qərarı Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 119 –cu maddəsinin səkkizinci maddəsinin 8–ci abzasını rəhbər tutaraq “Qeyri-neft məhsullarının ixracının təşviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 1 mart tarixli 811 nömrəli Fərmanının 3.1-ci bəndinin icrasını təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti qərara alır: 1. “Qeyri-neft məhsullarının ixracı ilə məşğul olan şəxslərə ixrac təşviqinin ödənilməsi Qaydası” təsdiq edilmişdir.

Xarici təcrübədə (Türkiyə) müəssisələrin ixracata istiqamətləndirilməsi məqsədi ilə inkişaf etdirilmiş “bir ixracat məqsədi ətrafında təşkilatlanma modeli” olaraq düşünülmüşdür. Modelin məqsədi, kiçik və orta müəssisələrarası əməkdaşlıq fəaliyyətini qurmaqdır.

Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta müəssisələrin ixracat fəaliyyətlərində qeyri-aktivliyə və maraqsızlığa əsas səbəb kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- məlumatsızlıq;
- xarici bazarlara yönəlmənin tələb etdiyi, nisbətən yüksək xərclər;
 - xarici bazarlara ixrac qaydalarının (sertifikatlaşma, markalaşma, qablaşma, daşınma) sərtliyi və təcrübəsizlik və s.

Fikrimizcə, Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta müəssisələrin xarici bazarlara çıxma xərclərini qismən qarşılamaq, bazarları araşdıraraq seqmetlərə ayırmaq və ixrac fəaliyyətlərinə dəstək vermək məqsədə uyğundur. Bu fəaliyyətdə dövlət dəstəyi kimi aşağıdakıları məqsədə uyğun hesab edirik:

- milli şirkətlərin (kiçik və orta) xarici sərgilərdə iştirak xərclərinə dövlət köməyi;
- Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən ixrac dəstəkləri proqramı çərçivəsində sərgi və yarmarkalarda fərdi və vahid ölkə stendi ilə iştirak yerli qeyri-neft məhsullarının “Made in Azerbaijan” adı altında tanınması və təşviq edilməsi məqsədi ilə təşkil olunan dəstək tədbiri;

Bu dəstək tədbiri son 6 ay ərzində sərgi və yarmarkanın keçiriləcəyi məkanda yerin icarəsinə, stendin dizaynı, hazırlanması və quraşdırılmasına, məhsulların daşınmasına çəkilən xərcləri əhatə edir və ödənilən məbləğ çəkilən xərclərin 50%-ni (maksimum 10000 AZN) təşkil edir.

Dəstək məbləğini əldə etmək məqsədilə ixracatçı ilk növbədə beynəlxalq sərgi və yarmarkada fərdi qaydada iştirak edəcəyinə dair müvafiq ərizə ilə müraciət etməlidir.

Milli şirkətlərin xarici bazarlarda tanınmanın ilk addımının sərgilərdə iştirak etməyi düşünüldüyündə, həyata keçirilən bu dəstəyin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi aydın olur. Bu istiqamətdə həyata keçirilən müsbət addımlardan biri “Kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunudur.

Beynəlxalq sərgi və yarmarkalarda vahid ölkə stendi ilə iştirak yerli qeyri-neft məhsullarının “Made in Azerbaijan” adı altında tanınması və təşviq edilməsi məqsədi ilə təşkil olunan dəstək tədbiri 1 il ərzində cəmi 10 beynəlxalq sərgi və yarmarkada vahid ölkə stendi ilə iştirak nəzərdə tutulur. Beynəlxalq sərgi və yarmarkalarda vahid ölkə stendi ilə iştirakla bağlı təşkilatı işlər (sərgi və yarmarkanın keçiriləcəyi məkanda yerin icarəsi, stendin dizaynı, hazırlanması və quraşdırılması, məhsulların daşınması) təmin olunur və bütün xərclər dövlət büdcəsi hesabına qarşılır.

Fikrimizcə, Azərbaycan Respublikasında kiçik müəssisələrin xarici sərgilərə qatılmaları, başda stend kirayəsi və nümunələrin daşınma xərcləri olmaq üzrə edəcəkləri xərcləmələr dövlət tərəfindən tam ödənilməsi milli brendlərin inkişafını sürətləndirəcək.

6) şirkətlərə daxili və xarici bazarların araşdırılmasında dövlət dəstəyi;

Bu istiqamətdə qəbul edilən dövlət dəstəkləri çərçivəsində İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən müəyyən olunmuş hədəf bazarlara uyğun olaraq ixracatçıların sifarişləri əsasında müsabiqə nəticəsində seçilmiş ixtisaslaşmış yerli və ya xarici hüquqi və ya fiziki şəxslər tərəfindən həyata keçirilir.1 bazar

araşdırmasına görə maksimum 30 000 AZN dövlət büdcəsi hesabına ödənilir. Bu istiqamətdə 2017-ci il ərzində 7 -dən artıq müxtəlif məhsullar üzrə xarici bazar araşdırılıb.

Hesab edirik ki, həyata keçirilən ixraca dəstək bazar araşdırmaları yalnız xarici bazarları əhatə etməməlidir. Daxili bazarda rəqabətqabiliyyətli firmaların formalaşdırılması istiqamətində aparılmalıdır.

Milli şirkətlərin ixracat fəaliyyətlərinin genişləndirilməsində əsas informasiya mənbəyi bazar araşdırmalarıdır ki, bu da müəssisələr üçün maliyyə xərcləridir. Bazar araşdırması, müəssisənin məhsullarına yeni bazarlar tapılması (araşdırılması), bu bazarlardakı rəqabət və satış şansını qiymətləndirməsi və ya hələ də ixracat etməkdə olduğu bazarlarda məhsullarının vəziyyətini qiymətləndirmək məqsədilə həyata keçirilir.

Düşünürük ki, İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondunun xarici bazar araşdırmalarını broşuralar formasında müəyyən sahələr üzrə sahibkarlar təşkilatlarına (Sahibkarlar Konfederasiyasına), fərdi ailə təsərrüfatlarına rüblük və illik çatdırması məqsədə müvafiq olardı.

7) vergi güzəştləri;

Azərbaycan Respublikasının yerləşdiyi coğrafi ərazini və daxili bazarın kiçikliyini nəzərə alaraq, ölkədə mövcud mənfəət vergiləri sahəsində müvəqqəti azadlıqların əhatə dairəsini genişləndirmək zəruridir. Dünya təcrübəsində idxalın istehsalla əvəz edilməsi sahəsində mənfəət vergilərinə müvəqqəti azadlıqların tətbiqi müsbət nəticələr verdiyi üçün Azərbaycan Respublikasında bu təcrübənin tətbiqi zəruridir. Xüsusilə də, İrlandiya təcrübəsi maraqlıdır.

Fikrimizcə, Azərbaycan Respublikasında kiçik sahibkarlıq subyektlərinin (istehsalçıların) müəyyən regionda mənfəət vergisindən tam və ya müvəqqəti dövr üçün müvafiq sahələrdə azad edilməsi məqsədə uyğun olardı.

8) maliyyə stimulları;

Müəssisələr üçün kommunal xidmətlərinə görə tariflərin aşağı salınması, icarə haqqının azaldılması və ya ləğv edilməsi, subsidiyaların və kredit güzəştlərinin tətbiqi rəqabətqabiliyyətli fəaliyyəti stimullaşdırır və dünya təcrübəsində belə fəaliyyət müsbət qiymətləndirilir.

9) Respublikada ixracı gücləndirmək üçün kiçik və orta müəssisələrə dəstək olaraq, ixracatçı şirkətlərin yaradılması;

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında ixracatçı şirkətlər formalaşır. Lakin bu şirkətlərin fəaliyyətində sahibkarlara dəstək bazar araşdırmaları və ya ticarət missiyalarının təşkili yoxdur. Daha çox fəaliyyət aralığı istehlakçılar bazarının nümayəndələrinin fəaliyyətini əks etdirir.

10) Respublikada sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdıran aşağı faizli maliyyə resurslarının (kreditlərin) təklifinin genişləndirilməsi;

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında innovasiyaların inkişafında istehsal proseslərinin genişləndirilməsində kiçik və orta sahibkarların aşağı faizli maliyyə resurslarına çıxış imkanları məhduddur. Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən banklar istehlak kreditlərində daha çox maraqlıdırlar. Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün aşağı faizli maliyyə resurslarının (kreditlərin) təminatçısı müstəqilliyin ilk illərində yaradılan dövlət qurumlarından biri Sahibkarlığa Kömək Milli Fondudur.

Aparığımız araşdırmalar deməyə əsas verir ki, xüsusən də, kənd təsərrüfatı sahəsinin mövsümi xarakter daşdığı üçün 6%-lik kreditlər və risklərindən qorunmaq məqsədilə təklif olunan təminat yetərli və likvidli olması tələbi, daimi daxili və xarici satış bazarlarının olmaması kənd təsərrüfatına ayrılan kreditlər risk qrupuna daxil edilir. Fikrimizcə, sənətkarlıq kənd təsərrüfatı sahələrində kreditlərin daha aşağı faizlə verilməsi və sığortalanması məqsədəuyğundur. Eyni zamanda kiçik və orta sahibkarların aşağı faizli maliyyə mənbələrinə çıxışları müstəqil banklar vasitəsilə genişləndirilməlidir.

11) İnzibati güzəştlər;

Müəssisələrin qeydiyyatdan keçmə və gömrük keçid məntəqələrində qaydalarının sadələşdirilməsi, müxtəlif xidmətlərin təşkili. Bu sahədə müsbət addımlar atılmışdır. Sahibkarlığın inkişafının sürətləndirilməsi, biznes mühitinin əlverişliliyinin daha da artırılması və biznesə başlama prosedurlarının sadələşdirilməsi üçün zəruri tədbirlərin görülməsi məqsədilə, Azərbaycan

Respublikasının Prezidenti “Sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin “bir pəncərə” prinsipi üzrə təşkilinin təmin edilməsi tədbirləri haqqında” 2007-ci il 25 oktyabr tarixli Sərəncam imzalamışdır [148]. Eyni zamanda bu təşəbbüslər Azad iqtisadi zonların yaradılması çərçivəsində həyata keçirilir.

Belə qənaətə gəlik ki, belə təşəbbüslərin dünya təşribəsinə uyğun olaraq regionlarda həyata keçirilməsi məqsədə uyğundur.

Nəticə

Təhlillər göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında sahibkarların aşağı faizli maliyyə resurslarına olan tələbatları Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən qarşılanaqdadır. Banklar müstəqil olaraq, sənaye və istehsal kreditlərinin maliyyələşdirilməsində aktiv iştirak etmirlər. Sənaye və istehsal kreditlərinə olan yüksək tələbat, likvidlik problemləri və dünya bazarında baş verən iqtisadi geriləmələr biznes sektorunda kreditlərin risklilik dərəcəsini yüksəltdiyi üçün onların faiz dərəcələri yüksəlir (30-36%).

Kommersiya Bankları tərəfindən təklif edilən yüksək faizli kreditlər sənaye və istehsal investisiyalarını məhdudlaşdırır. Dövlət tənzimlənməsində marketinq fəaliyyəti elementlərinin təkmilləşdirilməsi üçün yuxarıda qeyd etdiyimiz, aktual məsələlər və onların həllində institusional qurumların koordinasiya olunması investisiyaların cəlbini aktivləşdirəcəkdir. Bununla da istehsal və sənaye investisiyaları ixracın artmasını stimullaşdıracaq.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Əmiraslanov A.K. Azərbaycan iqtisadiyyatı və bazar münasibətləri. Bakı – 1998.
2. Qənbərov F. Xarici iqtisadi əlaqələr və iqtisadi artım Bakı: “Elm” 2012, 448 s.
3. Məmmədov X.Ə., Mirzəyev S.Q. Marketinqin əsasları. Bakı. “Qapp-Poliqraf”, 2001, 292 s.
4. www.anfes.gov.az Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu
5. www.cbar.org Mərkəzi Bank
6. www.economy.gov.az İqtisadiyyat Nazirliyi
7. www.iqtisadiislahat.org İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi
8. www.stat.gov.az Dövlət Statistika Komitəsi
9. azproma.az İxracın və investisiyaların Təşviqi Fondu

ПОВЫШЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИНВЕСТИЦИЙ В ОБЩЕСТВЕННУЮ МАРКЕТИНГОВУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Санан Хаджи-ага оглу Яхья, докторант НИИЭР

Резюме

В представленной статье даны статистические данные об общих инвестициях, а также инвестициях в промышленность и производство, для создания производственных площадей в Азербайджанской Республике. В то же время, была проанализирована кредитная деятельность банков в государственной финансовой кредитной политике.

Ключевые слова: Маркетинг, инвестиции, нефтяной сектор, промышленность, производство

INCREASING THE ECONOMIC EFFICIENCY OF INVESTMENT IN PUBLIC MARKETING ACTIVITIES

Yahya Sənan Hacıağa, Phd. of ISRER A

Abstract

The presented article provides statistics on general investment in industry and production investments for creation of production areas in the Azerbaijan Republic. At the same time, the credit activity of banks has been analyzed in the state financial lending policy.

Key words: Marketing, investment, non-oil, industry, production

KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLARIN İSTEHSAL EHTİYATLARINDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİ VƏ MALİYYƏ İMKANLARINA TƏSİRİ

Samir Tufan oğlu Əhmədov,

Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi,

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, doktorant,

e-mail: ahmedsoy@mail.ru

Xülasə

Məqalədə müəllifin Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu üzrə 24 təsərrüfat subyektlərində keçirdiyi birdəfəlik sorğunun nəticələri təhlil edilir. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin xarakterik xüsusiyyətləri və maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılmasına istehsal amillərinin təsirinin faktiki vəziyyəti öyrənilir. Məsələnin həllinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də istehsal edilmiş kənd təsərrüfatı məhsullarından səmərəli istifadə etməyin əhəmiyyətini açıqlamaq, maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılması və möhkəmləndirilməsinə xidmət göstərən amillərin qanunauyğun və nizam-intizam çərçivəsində fəaliyyətinə aparan yolları göstərməklə səciyyələndiril. Sonda müəllif təkliflərini verir.

Açar sözlər: ehtiyatlar, səmərəlilik, maliyyə ehtiyatları, dəyər, istehsal xərcləri, əlavə dəyər, gəlir.

Giriş

Mütəxəssislər hesab edirlər ki, kəndli təsərrüfatlarında istehsal iki əsas nöqtəyi-nəzərdən səmərəlidir. Birincisi, ictimai əmək bölgüsü saxlanılır. İkincisi, əməyin nəticələrinin bölüşdürülməsində şəxsi iştirakın mümkün olması hesabına məhsuldar əmək stimullaşdırılır [1,57].

Səmərəlilik keyfiyyət meyarı olmaqla, müxtəlif məqsədlərdən irəli gələn və hesablanan nisbi göstəricilər qrupuna daxil edilir. Onun istənilən məqsədlər üçün hesablanması iqtisadi konsepsiyaların əsas istiqamətlərindən biri hesab edilir. Maddi ehtiyatlardan səmərəli istifadə etmək, əmək resurslarından səmərəli istifadə etmək, istehsal nəticələrinin səmərəliliyi və s. məsələlərin öyrənilməsi daha çox maraq doğurur. Səmərəlilik göstəriciləri həm iqtisadi münasibətlərin nəticələrini qiymətləndirərkən və həm də sosial həyat tərzini səciyyələndirərkən daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bütün hallarda səmərəlilik məsələlərinin öyrənilməsi müəyyən göstəricilər üzrə dəqiq hazırlanmış məlumatlar əsasında mümkün olur.

Kəndli sahibkarlıq subyektləri və o cümlədən, onun kiçik və orta sahibkarlıq təbəqəsinin maddi texniki bazasının mövcud vəziyyətini səciyyələndirən statistik məlumatlar: mövcud torpaq ehtiyatları, əmək ehtiyatları, texniki təchizat və s. məsələlərə dair kifayət qədər məlumatların olmasına baxmayaraq, onların maliyyə ehtiyatları, bu ehtiyatlardan istifadə olunmasına dair faktiki məlumatlar heç bir rəsmi və qeyri-rəsmi qurumlar tərəfindən öyrənilmir. Belə vəziyyət də müxtəlif təyinatlı tədqiqat işlərinin aparılmasını çətinləşdirir və mümkün etmir.

Tədqiqat zamanı belə çətinliklərlə üzləşdiyimizə görə, məqsədimizə uyğun olaraq, ilkin mənbələrdən, yəni bilavasitə kəndli sahibkarlıq subyektlərindən müvafiq məlumatların əldə edilməsi məqsədəuyğun sayılmışdır. Bu məqsədlə də tematik müşahidələrin aparılması proqramını hazırlamış rəsmi mənbələrdə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə ehtiyatlarına dair informasiyanın mövcud olmadığını nəzərə alaraq, tədqiqat obyektinin fəaliyyət xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün regionun 24 təsərrüfatında seçmə müşahidə aparılmış, toplanan ilkin məlumatlar sistemləşdirilmiş, qruplaşdırılmış və icmal məlumatlar hazırlanmışdır. Bu məlumatlar əsasında təhlil işləri həyata keçirilmişdir.

Beləliklə, keçirilmiş tematik sorğu məlumatlarına əsasən kəndli sahibkarların maliyyə imkanlarını səciyyələndirmək üçün hesablanmış əsas iqtisadi göstəricilər aşağıdakı cədvəldən görünür.

Cədvəl 1. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunun seçilmiş təsərrüfatlar üzrə əsas iqtisadi və səmərəlilik göstəricilərinin vəziyyəti, 2017-ci ildə

	Kiçik sahibkarlar üzrə				Kiçik sahibkarların cəmi	Orta sahibkarlar (Şəmkir)	Şəmkir cəmi, kiçik və orta sahibkarların cəmi	Sorgu aparılmış təsərrüfatların cəmi
	Daşkəsən	Göygöl	Samux	Şəmkir				
Sorgu aparılmış təsərrüfatların sayı, ədəd	7	4	4	5	20	4	9	24
Orta hesabla bir təsərrüfata düşən işçilərin sayı, nəfər	6,4	6,0	5,8	10,0	7,1	31,3	19,4	11,1
I. 2017-ci ildə istehsalın nəticələrinə görə maliyyə imkanlarını səciyyələndirən əsas göstəricilərin faktiki vəziyyəti:								
İstehsal edilmiş məhsulların dəyəri, min manat	287,1	189,8	299,8	350,4	1127,1	2655,2	3005,6	3782,3
Orta hesabla bir təsərrüfatın illik dövriyyəsinin həcmi, min manat	41,0	47,5	75,0	70,1	56,4	663,8	334,0	157,6
İstehsal xərcləri, min manat	86,8	47,5	83,3	99,4	317	625,8	725,2	942,8
İstehsal xərclərinin xüsusi çəkisi, %	30,2	25,0	27,8	28,4	28,1	23,6	24,1	24,9
Əlavə dəyər, min manat	200,3	142,3	216,5	251,0	810,1	2029,4	2280,4	2839,5
Əlavə dəyərin xüsusi çəkisi, %	69,8	75,0	72,2	71,6	71,9	76,4	75,9	75,1
II. Səmərəliliyi səciyyələndirən göstəricilərin vəziyyəti:								
1 manat istehsal xərcinə düşən dəyər, manat	3,31	4,00	3,60	3,53	3,56	4,24	4,14	4,01
Əlavə dəyərin istehsal xərclərinə nisbəti, %	231	299	261	253	256	324	314	301
Orta hesabla bir nəfər işçiyə düşən dövriyyə, manat	6380	7908	13035	7008	7937	21242	17175	14166
Bir hektar kənd təsərrüfatına yararlı sahəyə düşən:								
istehsal edilmiş məhsulun dəyəri, manat	388	295	1307	1051	579	16492	6073	1427
istehsal xərcləri, manat	117	74	362	298	163	3887	1465	344
əlavə dəyər, manat	271	221	945	753	417	12605	4068	1083

Mənbə: Tematik sorgu məlumatları və müəllifin özünün tədqiqatının nəticələri

Cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, tədqiq edilmiş təsərrüfatların 20-si və yaxud 83,3%-i kiçik sahibkarlıq subyektlərindən ibarət olmuşdur. Onların coğrafi səciyyəsini belə təsvir etmək olar: 7 təsərrüfat (35,0%) Daşkəsən, 4 təsərrüfat (20 %) Göygöl, 4 təsərrüfat (20 %) Samux və 5 təsərrüfat (25 %) Şəmkir rayonunun ərazisində öz fəaliyyətini təşkil edir və həyata keçirirlər.

Bu təsərrüfatlar tərəfindən 2017-ci ildə 1127,1 min manat həcmində müxtəlif növ kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edilmişdir. Orta hesabla, hər bir kiçik sahibkarın illik dövriyyəsi 56,4 min manatla səciyyələndirilir. Təbii-iqlim şəraitindən bilavasitə asılı olaraq, ayrı-ayrı coğrafi ərazilər üzrə bu göstərici xeyli fərqlənir: Daşkəsən rayonunda 41,0 min manat, Göygöldə 47,5 min manat, Samuxda 70,0 min manat və Şəmkirin kiçik təsərrüfatları üzrə 70,1 min manat dövriyyə mövcud olmuşdur. Bu da tədqiq edilən təsərrüfat subyektlərinin maliyyə imkanlarını formalaşdıran əsas mənbə kimi çıxış etmişdir.

Sorğu aparılmış təsərrüfatlardan 4-ü (16,7 %) orta təsərrüfat kateqoriyasına məxsus olmuş və onların hamısı, coğrafi prinsip üzrə, Şəmkir rayonuna məxsus olmuşdur. Tədqiq edilən orta sahibkarlıq subyektlərinin hər birinin illik dövriyyəsi 663,8 min manata bərabər olmuşdur. Bu coğrafi ərazinin təsərrüfat strukturunun ümumi səciyyəsi, yəni kiçik sahibkarlıq subyektləri də nəzərə alınmaqla, 334,0 min manat illik dövriyyə ilə xarakterizə edilir. Yəni kiçik sahibkarlıq subyektlərinin hesabına, rayon üzrə hər bir təsərrüfat üzrə illik dövriyyə xeyli aşağı düşür.

Kiçik sahibkarlıq subyektləri üzrə, hər bir təsərrüfatda orta hesabla, təxminən 7 nəfər işçi çalışırsa, rayonlar üzrə 6-10 nəfər arasında dəyişmək şərtilə, orta sahibkarlıq subyektlərində bu göstərici 31 nəfərdən çox olmuşdur.

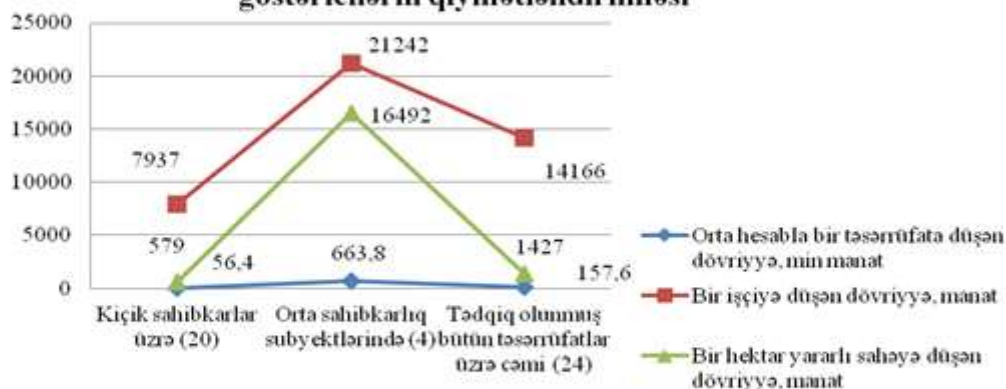
Əmək ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin tədqiqi göstərmişdir ki, bir nəfər işçiyə görə istehsal edilən məhsulların dəyəri, tədqiq olunan bütün təsərrüfatlar üzrə 14166 manat təşkil etmişdir. O cümlədən, kiçik sahibkarlıq subyektləri üzrə bu göstərici 7937 manat təşkil etmişdirsə, orta sahibkarlıq subyektlərinin hər birində adambaşına 21242 manat, yaxud 2,6 % çox məhsul istehsal edilmişdir.

Kiçik sahibkarlıq subyektləri üzrə əmək məhsuldarlığı, bir işçiyə düşən dövriyyə, Daşkəsəndə 6380 manat (sorğu aparılan bütün kiçik sahibkarlıq subyektləri ilə müqayisədə 19,6% azdır), Göygöldə 7908 manat (0,4% azdır), Samuxda 13035 manat (64,2% çoxdur) və Şəmkirin kiçik sahibkarlıq subyektlərində 7008 manata bərabər olmuşdur (11,7% azdır). Bunlarla yanaşı, Şəmkir rayonu üzrə orta sahibkarlıq subyektlərində əmək məhsuldarlığı göstəricisi 21242 manat/nəfər olmaqla, kiçik sahibkarlıq subyektlərinin səviyyəsini 3,0 dəfədən də çox üstələməklə, rayon üzrə əmək məhsuldarlığı göstəricisinin orta səviyyəsi 17175 manat/nəfər təşkil etmişdir. Başqa sözlə ifadə etsək, tədqiq olunmuş təsərrüfatlar arasında, kiçik sahibkarlarla müqayisədə, orta sahibkarlıq subyektlərinin əmək məhsuldarlığı 3,0 dəfədən çoxdur. Coğrafi aspektdə isə Şəmkir və Samux rayonlarının kənd təsərrüfatı istehsalçıları, Daşkəsən və Göygöl rayonlarının təsərrüfatları ilə müqayisədə, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edirlər.

Tədqiq edilmiş təsərrüfat subyektləri üzrə torpaq ehtiyatlarından istifadənin səmərəlilik göstəricilərinin təsviri aşağıdakı kimi səciyyələndirilir; bir hektar kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinə düşən istehsal edilmiş məhsulların dəyərində görə: kiçik sahibkarlıq subyektləri üzrə cəmi – 579 manat/ha, o cümlədən, Daşkəsən rayonu üzrə - 388 manat/ha, Göygöl rayonu üzrə - 295 manat/ha, Samux rayonu üzrə 1307 manat/ha, Şəmkir rayonunun kiçik sahibkarları üzrə 1051 manat/ha, orta sahibkarlar üzrə (Şəmkir rayonunda) – 16492 manat/ha, Şəmkir rayonunda kiçik və orta sahibkarlar üzrə - 6073 manat/ha və sorğu edilmiş bütün sahibkarlıq subyektləri üzrə - 1427 manat/ha.

Tədqiq edilən obyektin tərkib elementləri üzrə səmərəlilik göstəricilərinin əyani təsvirini 1-ci grafikdən görmək olar.

Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunun tədqiq olunmuş 24 təsərrüfatında 2017-ci təsərrüfat ilində ehtiyatlardan istifadənin səmərəlilik səviyyəsini səciyyələndirən əsas göstəricilərin qiymətləndirilməsi

Qrafik 1.

Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunun təsərrüfatlarında ehtiyatlardan istifadənin səmərəlilik göstəricilərinin müqayisəsi

Qrafikdən görüldüyü kimi kiçik sahibkarlıq subyektləri, orta sahibkarlıq subyektləri ilə müqayisədə, dəfələrlə az məhsul istehsal edir, əmək məhsuldarlığı və torpaq ehtiyatlarından faktiki istifadənin səviyyəsi çox aşağıdır və belə vəziyyət təsərrüfatların maliyyə imkanlarını xarakterizə etməyə, hər birinin xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə bilavasitə təsir göstərir. Kəskin fərqlərin mövcudluğu bütün təsərrüfat formaları üzrə orta statistik göstəricilərin xeyli aşağı düşməsinin əsas səbəbinə çevrilir.

Tədqiq edilən təsərrüfatların istehsal sahələrindən əldə etdikləri gəlirin sahəvi xüsusiyyətlərini öyrənərkən müəyyən edilmişdir ki, təsərrüfatların 4-ündə və ya 16,7%-ində buğda istehsalı ilə məşğul olurlar. Təsərrüfatların ümumi dövriyyəsinin 2,7%-i buğda istehsalından yaranmışdır. Bu göstərici Şəmkir rayonunun kiçik təsərrüfatlarında 15,9% (1 təsərrüfatda), Samuxda 3,5%, (1 təsərrüfat üzrə), Daşkəsəndə 1,9% (1 təsərrüfat üzrə) paya malik olmuşdur. Üç kiçik sahibkarlıq subyektlərinin buğda əkinlərinin ümumi dövriyyədəki payı 6,3% olmuşdursa, 1 orta sahibkar üzrə bu göstərici yalnız 1,2%-lə səciyyələndirilmişdir.

Arpa istehsalı ilə 6 təsərrüfatda məşğul olurlar. Onların illik dövriyyəsinin 1,1%-ini arpa istehsalı təşkil etmişdir (2017-ci ildə). Bu göstərici 5 kiçik sahibkar üzrə 3,4% olmuşdursa, orta sahibkarlardan birində arpa əkilmiş və onun xüsusi çəkisi 0,2%-ə bərabər olmuşdur. Arpa istehsalının xüsusi çəkisi Şəmkir rayonunda 1 kiçik təsərrüfatda, Daşkəsəndə (1 təsərrüfat üzrə) 2,5%-lə və Samuxda (3 təsərrüfat üzrə) 2,1%-lə səciyyələndirilir.

Sorğu aparılmış rayonlar arasında ancaq Şəmkirdə bir kiçik sahibkar (illik dövriyyədə qarğıdalı istehsalı 45,0% çəkiyə malik olmuşdur) və bir orta sahibkar (1,0%) dən üçün qarğıdalı əkini ilə məşğul olmuş, bu sahədən xeyli gəlir əldə edə bilmişlər. Samux rayonunda bir kiçik sahibkar dənli paxlalılar əkməklə məşğul olmuş və buradan tədarük etdiyi məhsulu ancaq ailənin ehtiyacları üçün istifadə etdiyini bildirmişdir.

Hesabat ilində 5 təsərrüfatda yonca idstehsalı ilə məşğul olmuşlar. Əkinçiliyin bu sahəsi onların illik dövriyyəsinə 1,8% xüsusi çəkiyə malik olsa da, kiçik sahibkarlıq subyektlərində (4 təsərrüfatda) onun səviyyəsi 4,9%-lə və orta təsərrüfatlarda (1 təsərrüfatda) ancaq 0,5% səviyyəsində qiymətləndirilmişdir. Daşkəsəndə 1 təsərrüfat (7,2%) və Samuxda 2 təsərrüfat (7,8%) və Şamaxıda 1 kiçik təsərrüfat (3,3%) yonca istehsalı ilə intensiv məşğul olaraq, daha çox gəlir əldə etmişlər.

Meyvə istehsal edən təsərrüfatlar Şəmkir rayonu üçün daha çox xarakterik sayılır. Belə ki, sorğuya cəlb edilmiş təsərrüfatlardan yalnız üçündə meyvə istehsalı ilə məşğul olduqlarını

bildirmişlər (ikisində xurma istehsal edilir və birində üzümçülüklə məşğul olurlar). Sorğu edilmiş bütün 24 təsərrüfat üzrə ümumi dövriyyəsində meyvəçilik 3,1% paya məxsus olsalar da, Şəmkir rayonunun sorğu edilmiş kiçik sahibkarlıq subyektlərində bu göstərici xeyli yüksəkdir (35,4%-lə) və sorğu edilmiş bütün kiçik sahibkarlar üzrə 11,0% xüsusi çəki təşkil etmişdir.

Şəmkir rayonunda parnik-istilikxana şəraitində tərəvəz istehsalı ilə məşğul olan 3 təsərrüfat müşahidəyə cəlb edilmişdir. Onların 2-sində xiyar istehsalı ilə məşğul olurlar. Əkinçiliyin bu sahəsi təsərrüfatların illik dövriyyəsində 7,2% paya malik olmuşdur (bütün sorğu edilən təsərrüfatlar arasında), amma orta sahibkarlıq subyektləri üzrə 10,1% və Şəmkir rayonu üzrə sorğu aparılan kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri arasında 9,0% paya malik olmuşlar. Üç orta sahibkarlıq subyektlərində pomidor istehsalı ilə məşğul olunur. Onlar özlərinin illik dövriyyəsində pomidor istehsalında 53,3% çəkiyə malik olmuşlar, bu göstərici Şəmkir rayonunda sorğu edilmiş təsərrüfatlar üzrə 47,5% və bütün sorğu edilmiş kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri arasında 38,1% xüsusi çəkiyə malik olmuşlar.

Beləliklə, ümumiləşdirmə apardıqdan sonra, məlum olmuşdur ki, sorğu edilmiş təsərrüfatların 11-ində (45,8%-də) illik dövriyyənin 56,5%-ini əkinçiliklə məşğulluqdan əldə edirlər. Bu göstərici 8 (33,3%) kiçik sahibkarlıq subyektlərində 31,1% paya malik olsa da, 3 orta sahibkarlıq subyektinin illik dövriyyəsinin xeyli hissəsi (66,5%-i) məhz əkinçiliyin payına düşür. Coğrafi prinsip üzrə nəticələri belə xarakterizə etmək olar: Daşkəsəndə 1 təsərrüfat (illik dövriyyənin 11,7%-i), Samuxda 3 təsərrüfat (13,4%-i), Şəmkirdə 7 təsərrüfat (67,9%-i), o cümlədən, 4 kiçik təsərrüfatda 79,5% və 3 orta təsərrüfat subyektlərində 66,5% illik dövriyyə bitkiçilik məhsullarının istehsalı hesabına formalaşır. Göygöl rayonu üzrə sorğuya cəlb edilmiş təsərrüfatlarda isə bitkiçilik məhsullarının istehsalı ilə məşğul olunmadığı məlum olmuşdur.

Tədqiq etdiyimiz təsərrüfatların 14-də (58,3%-də) qırmızı (inək) naxırını bəslənilir və illik dövriyyənin (yaxud gəlirin) 30,3%-i məhz bu sahənin hesabına formalaşır. Onların 12-si kiçik sahibkarlıq subyektini sayılır və dövriyyənin 31,7%-ini buradan əldə edirlər, orta sahibkarlıq təbəqəsinə mənsub olan 2 təsərrüfatda qırmızı naxırçılıq 29,7% xüsusi çəkiyə malik olmuşdur. Daşkəsəndə 6 təsərrüfatın dövriyyəsinin 43,9%-i, Göygöldə 3 təsərrüfatda 47,0%, Samuxda 3 təsərrüfatda 47,1%, Şəmkirdə 2 təsərrüfatda 26,4% dövriyyə məhz inək naxırının bəslənməsindən əldə edilir.

Camışçılıqla 3 təsərrüfatda məşğul olmuşlar. Onların bu sahə hesabına əldə etdikləri xüsusi çəki 2,9%-lə səciyyələndirilir. Onlardan 2 kiçik təsərrüfat (2,6% xüsusi çəki ilə) Göygöldə və 1 orta sahibkarlıq təsərrüfatı (3,8%-lə) Şəmkir rayonunda fəaliyyət göstərir.

Qoyunçuluq 10 təsərrüfat üçün xarakterik sayılır. Onlar illik dövriyyəsinin 8,5%-ni məhz qoyunçuluq məhsulları istehsalı vasitəsilə əldə edirlər. Onların hamısı kiçik sahibkarlıq subyektlərindən ibarətdirlər. Coğrafi prinsip üzrə təsərrüfatların iqtisadi xarakterizəsi aşağıdakı kimi səciyyələndirilir: Daşkəsəndə 5 təsərrüfatda 18,3% dövriyyə, Göygöldə 1 təsərrüfat – 53,0%, Samuxda 2 təsərrüfatda 36,6% və Şəmkirdə 2 təsərrüfat üzrə dövriyyənin 20,5%-i məhz qoyunçuluq məhsullarının istehsalı hesabına formalaşdırılır.

Quşçuluqla təsərrüfatların 3-də məşğul olurlar, onların 1-i Daşkəsən rayonunda və 2 təsərrüfat Samux rayonunda yerləşmişdir və quşçuluq məhsulları istehsalının xüsusi çəkisi çox az olmaqla yanaşı, əsasən təsərrüfatların öz ehtiyaclarının ödənilməsinə sərf olunmuşdur. Onlar əmtəlik quşçuluq məhsulları istehsal etmirlər.

Ümumiləşdirmə apardıqdan sonra məlum olmuşdur ki, sorğuya cəlb edilmiş 24 təsərrüfatdan 18-də (75,0%-də) müxtəlif növ heyvandarlıq sahələrinin inkişaf etdirmək təcrübəsi mövcuddur. Onların dövriyyəsinin və ya gəlirlərinin 43,6%-i bu sahələrin məhsullarının istehsalı və satışı hesabına əldə edilir. Daşkəsən rayonunda 7 təsərrüfat 35,8% xüsusi çəki ilə, Göygöldə təsərrüfatların hamısı (4) bütün dövriyyəni (100%), Samuxda 3 təsərrüfat 86,6% xüsusi çəki ilə, Şəmkirdə 4 təsərrüfat 32,1% çəki ilə heyvandarlıq məhsullarının istehsalı ilə məşğul olurlar. Sonuncu Şəmkir rayonunda heyvandarlıq məhsulları istehsal edən təsərrüfatların 2-si kiçik sahibkarlardan (20,5% xüsusi çəki ilə) və 2-si orta sahibkarlardan (33,5%-çəki ilə) ibarət olmuşlar.

Beləliklə, tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, sorğu aparılmış təsərrüfatların illik dövriyyəsinin çox hissəsini (56,5%) bitkiçilik məhsullarının istehsalı hesabına əldə edirlər, yalnız

43,5 %-i heyvandarlıqdan əldə edilir. Müvafiq göstəricilər kiçik sahibkarlıq subyektləri üzrə 79,5% və 20,5%-lə, orta sahibkarlıq subyektlərində - 66,5% və 33,5%-lə səciyyələndirilir, yəni hər iki kateqoriya təsərrüfatlarda illik dövriyyə, gəlirlər və nəhayət, maliyyə ehtiyatlarının formalaşmasında əkinçilik birinci dərəcəli rola malik olmuş və heyvandarlıq məhsulları istehsalı ikinci yerdə dayanmışdır.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, əgər kiçik sahibkarlıq subyektlərinin ümumi dövriyyəsində istehsal xərcləri 28,1% paya malik olmuşdursa, yeni yaradılmış əlavə dəyərin xüsusi çəkisi isə 71,9% təşkil etmişdirsə, bu göstəricilər orta sahibkarlıq subyektləri üzrə, müvafiq olaraq, 23,6% və 76,4% təşkil etmişdir. Yəni orta sahibkarlar daha az xərc hesabına, daha çox gəlir əldə etmək imkanına malik olur və bu göstərici də maliyyə imkanlarını möhkəmləndirmək və genişləndirmək üçün əsas vasitələrdən biri hesab edilir.

Cədvəl 2. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunun seçilmiş təsərrüfatlarının maliyyə resurslarının formalaşma xüsusiyyətləri, 2017-ci ildə

	Kiçik sahibkarlar üzrə				Kiçik sahibkarların cəmi	Orta sahibkarlar (Şəmkir)	Şəmkir cəmi, kiçik və orta sahibkarların cəmi	Sorgu aparılmış təsərrüfatların cəmi
	Daşkəsən	Göygöl	Samux	Şəmkir				
Məhsul satışından əldə edilən gəlir, min manat	189,4	133	200,3	332,8	855,5	2280,7	2613,5	3136,2
Gəlirin xüsusi çəkisi, %	66,0	70,1	66,8	95,0	75,9	85,9	87,0	82,9
Təsərrüfatda istifadə edilən məhsulların dəyəri, min manat	12,0	0	20,6	4,0	36,6	83,2	87,2	123,7
Alınmış kreditlər, min manat								
2015	41	25,5	17,6	76	160,1	205	281	365,1
2016	31,5	36	31,5	69,5	168,5	350	419,5	518,5
2017	47	90	28,5	159	324,5	201	360	525,5
2017-ci ildə maliyyə ehtiyatının potensialı, min manat	248,4	223,0	249,4	495,8	1 216,6	2 564,9	3 060,7	3 785,4
Bir təsərrüfata görə, min manat	35,5	55,8	62,3	99,2	60,8	641,2	340,1	157,7
Məhsul satışından əldə edilən gəlirin xüsusi çəkisi, %	76,2	59,6	80,3	67,1	70,3	88,9	85,4	82,8
Kredit hesabına, %	18,9	40,4	11,4	32,1	26,7	7,8	11,8	13,9
Təsərrüfatın daxilində istifadələrin xüsusi çəkisi, %	4,8	0,0	8,2	0,8	3,0	3,2	2,8	3,3
Təsərrüfat hesabına istifadələrin xərclərdəki xüsusi çəkisi, %	13,8	-	24,7	4,0	11,5	13,3	12,0	13,1

Mənbə: Tematik sorğu məlumatları, müəllifin özünün tədqiqatının nəticələri

Cədvəldən görüldüyü kimi, tədqiq edilən təsərrüfat subyektlərinin 2017-cidə maliyyə ehtiyatlarının əsas hissəsi (82,8%-i) məhsul istehsalı və satışından əldə edilmişdir. Onun 13,9%-ini kredit təşkilatlarından alınmış kredit (borc) təşkil etmişdir.

Tədqiqat nəticəsində məlum olduğu kimi, ölkənin kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün əlverişli kredit münasibətləri mühiti formalaşdırılmış və Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Kənd Təsərrüfatı Layihələri və Kreditlərinin İdarəedilməsi üzrə Dövlət Xidməti fəaliyyət göstərir. Bu təşkilatın maliyyələşdirilməsi hesabına kənd təsərrüfatı istehsalçıları maksimum 7% dərəcəsi üzrə kredit almaq imkanına malikdirlər.

Tədqiq edilmiş təsərrüfatların, demək olar ki, hamısı kredit münasibətlərinin iştirakçıları hesab edilirlər. Belə ki, 2015-ci ildə 22 təsərrüfat, hər biri orta hesabla, 16,6 min manat kredit aldıklarını bildirmişlər. Onlardan Daşkəsən rayonunda 3 təsərrüfat 6% və 2 təsərrüfat 21-27% dərəcəsi üzrə, Göygöl rayonunda bir təsərrüfat 6% və üç təsərrüfat 22-28% dərəcəsi üzrə, Samux rayonunda 4 təsərrüfatın və Şəmkir rayonunun 9 təsərrüfatının hamısı 18-25% dərəcəsi ilə kredit götürdükələrini bildirmişlər; 2016-cı ildə 22 təsərrüfatın hər biri, orta hesabla, 23,6 min manat kredit almışlar və Daşkəsən rayonunda 5 təsərrüfatın hamısı bu kreditin 18-25% dərəcəsi ilə, Göygöl rayonunda bir təsərrüfat 6% və 3 təsərrüfat 25-30% dərəcəsi ilə, Samux rayonunda bir təsərrüfat 6-18% və üç təsərrüfat 18-22% dərəcəsi ilə, Şəmkir rayonunda 2 təsərrüfatda 6%, 3 təsərrüfat 6-18% və 4 təsərrüfatda 16-25% dərəcəsi ilə kredit aldıklarını bildirmişlər; 2017-ci ildə 23 təsərrüfat, hər biri, orta hesabla, 22,8 min manat məbləğində kredit almışlar. Daşkəsəndə 2 təsərrüfat ktediti 6% və 4 təsərrüfat 18-21%-lə, Göygöldə iki təsərrüfat 6% və 2 təsərrüfat 21% -lə, Samuxda bir təsərrüfat 6% və 3 təsərrüfat 21-27%-lə, Şəmkir rayonunda iki təsərrüfat 6%, iki təsərrüfat 7%, iki təsərrüfat 6-19% və üç təsərrüfat 21-23%-lə kredit götürdükələrini bildirmişlər. Yuxarıda verilmiş məlumatlardan görüldüyü kimi, kənd təsərrüfatı istehsalçıları 7%-lik güzəştli ktedit mexanizmindən çox zəif istifadə edirlər. Təsərrüfatların əksəriyyəti yüksək faiz dərəcəsi ilə kredit götürmək məcburiyyətində olurlar. Belə vəziyyətin yaranmasının səbəblərinə daxil etmək olar:

- Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Kənd Təsərrüfatı Layihələri və Kreditlərinin İdarəedilməsi üzrə Dövlət Xidmətinin təkilində nöqsanların mövcudluğu və istehsalçılar üçün əlçatanlığın zəifliyi;
- istehsalçıların ktedit təyinatlarının müxtəlifliyi və kredit münasibətləri barədə biliklərinin zəifliyi, başqa məqsədlər üçün götürülmüş kreditlərin kənd təsərrüfatı istehsalı üzrə kredit hesab etmələri;
- sorğu məlumatlarının hazırlanmasına məsuliyyətsiz yanaşma və s.

Yaranmış vəziyyətdən belə nəticə çıxarmaq olur ki, kredit münasibətlərinin mövcud vəziyyəti kəndli sahibkarlar üçün zəruri hal sayılsa da, maliyyə ehtiyatlarının formalaşmasına xeyli mənfi təsir göstərir: daha çox kredit borcu formalaşdırır.

Tədqiqatlar zamanı bəzən də belə bir qeyri-real fikirlərlə rastlaşmaq mümkündür ki, mütəxəssis və tədqiqatçılar kredit münasibətlərini istehsalçıların maliyyə imkanlarının əsas vasitəsi kimi qiymətləndirirlər. Biz belə düşüncə tərzini tamamilə inkar edirik və maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılmasına və imkanların öyrənilməsində tamamilə fərqli, innovativ yanaşmanı zəruri hesab edirik. Belə ki, maliyyə imkanlarının formalaşmasının mənbələrinə daxil edirik: təsərrüfat subyektlərinin istehsal prosesində əldə etdikləri gəlirlər; təsərrüfatların öz istehsalından olan xammal və materiallardan istifadə edilməsi; kənddən daxil olmuş yardımlar, o cümlədən, dövlətin subsidiyaları; sığorta münasibətlərinin əlverişliliyi; səmərəli qiymət siyasəti; əlverişli kredit münasibətləri; keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi; inteqrasiya əlaqələrinin mövcudluğu və əlverişli fəaliyyəti və s.

Hesab edirik ki, maliyyə imkanları və ya ehtiyatlar istehsalın təşkili və həyata keçirilməsi proseslərində yaranan maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi məqsədilə vacib sayılır və əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, təsərrüfatların əksəriyyəti fəaliyyət sahələrinin təşkili zamanı özlərinin istehsal etdikləri məhsullardan: dənli və dənli paxlalılardan toxum, mal-qara və quş yemi kimi istifadə edirlər, mal-qara yemi – yaşıl yem, quru ot, küləş, yonca və s. tədarük edirlər, emal sahələrində süd məhsullarının istehsalına sərf edirlər və s. Bütün bu kimi hallarda istifadə edilmiş məhsulların dəyəri maliyyə ehtiyatlarının tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Belə təsərrüfat əməliyyatlarının özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Biz onlardan ikisinə diqqət çəkməyi məqsədəuyğun sayırıq: əvvəla, bazar qiymətləri ilə dəyərləndirilir və maliyyə ehtiyatlarına daxil edilir, ikincisi, qiymətləndirilmiş dəyəri ilə təsərrüfat subyektlərinin istehsal xərclərinə daxil edilir.

Tədqiq etdiyimiz təsərrüfat subyektləri üzrə 2017-ci ildə öz istehsalından istifadə edilmiş xammal-materialların dəyəri 3,3% paya malik olmuşdur. O cümlədən, kiçik təsərrüfat kateqoriyalarında 3,0%, orta sahibkarlıq subyektləri üzrə isə 3,2% çəkiyə malik olmuşdur. Daşkəsən rayonunun təsərrüfatlarında bu göstərici 4,8%, Samuxda 8,2% , Şəmkirdə 2,8%-lə xarakterizə edilir.

Sorğu aparılmış təsərrüfatların 2017-ci ildə istehsal etdikləri məhsulların xərclərinin tərkibində təsərrüfatların özlərinin məhsullarının xüsusi çəkisi 13,1%-lə səciyyələndirilmişdir. Bu göstərici kiçik təsərrüfatlarda 11,5% və orta sahibkarlar üzrə 13,3%-ə bərabər olmuşdur. Rayonlar üzrə onun səviyyəsi belə xarakterizə edilir: Daşkəsəndə - 13,8%, Samuxda 24,7%, Şəmkirdə isə 12,0%-ə bərabər olmuşdur.

Məlumdur ki, maliyyə ehtiyatlarının formalaşmasında dövlət və digər şəxslərin yardımları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsələnin ölkənin iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olmasına baxmayaraq, sorğu aparılmış təsərrüfatlar kənddən və dövlətdən subsidiyalar: taxıl əkinlərinə gösə, yanacaq və sürtgü materiallarından istifadəyə görə (50%), mineral gübrələr və bitkiləri ziyanvericilərdən mühafizə etmək üçün kimyəvi preparatların alınmasına görə (50%) və digər növ subsidiyalar almadıqlarını bildirmişlər, yəni müvafiq sualların cavabını göstərməmişlər.

Tədqiqat zamanı həm də məlum olmuşdur ki, tədqiq edilən təsərrüfatlarda sığorta bazarının xidmətlərindən istifadə etmərlər: sığorta olunmamışlar və təbii fəlakətlər hesabına sığorta orqanlarının yardımlarından istifadə etmək hüququndan özlərini məhrum etmişlər.

Nəticə və təkliflər

1. Ölkədə aqrar sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətini səciyyələndirən iqtisadi göstəricilər üzrə məlumatlar işlənib-hazırlanmır və belə hal onların fəaliyyət nəticələrini qiymətləndirməyə, maliyyə imkanlarını düzgün müəyyənləşdirməyə imkan vermir, təkrar və geniş təkrar istehsalın təşkilinə mənfi təsir göstərir, səmərəlilik göstəricilərinin hesablanması imkan xaricində olur və s.
2. Məsələnin məqsədyönlü həlli üçün lokal tədqiqat şəbəkəsinin yaradılması, xarici ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi, əsas iqtisadi göstəricilərin hesablanmasını təmin etmək, istifadəçiləri: idarəediciləri, tədqiqatçıları və iqtisadçıları tam və keyfiyyətli məlumatlarla təmin etmək məsələnin həlli yolu kimi təklif edilir.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Əlibəyov N. V. Təsərrüfat subyektlərinin səmərəli fəaliyyətinin iqtisadi mexanizmi, monoqrafiya, Bakı, "MBM", 2014, 404 s.
2. İskəndərov R. Ə. Müəssisələrin maliyyəsi, dərslik, Bakı, 2007, 460 səh.
3. Salahov S. V., Balayev R. Ə., İsgəndərov F. V. və b. Aqrar sahənin dayanıqlı inkişaf problemləri, monoqrafiya, Bakı, 2012, 438 s.
4. www.azstat.org
5. Самедзаде З. А. Структура и эффективность общественного производства, Баку, 1980, 210 стр.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ РЕСУРСОВ И ВОЗДЕЙСТВИЕ НА ФИНАНСОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ МАЛЫХ И СРЕДНИХ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ

Самир Туфан оглу Ахмедов,

Министерство сельского хозяйства Азербайджанской Республики

Аграрный Исследовательский Центр, докторант

ahmedsoy@mail.ru

Резюме

В статье анализируются результаты единовременного обследования, проведенного автором в 24 экономических субъектах по Гянджа-Газахскому экономическому району. Изучается фактическое положение воздействия факторов производства на формирование финансовых ресурсов и характерные особенности субъектов малого и среднего предпринимательства. Одной из характерных особенностей решения вопроса является объяснение важности рационального использования произведенной сельскохозяйственной продукции, характеризующейся деятельностью факторов в закономерной и дисциплинарной рамках, способствующих формированию и укреплению финансовых ресурсов. В заключении автор выдвигает свои предложения.

Ключевые слова: запасы, эффективность, финансовые запасы, стоимость, производственные расходы, добавочная стоимость, прибыль

IMPACTS OF SMALL AND MEDIUM ENTREPRENEURS ON FINANCIAL POSSIBILITIES AND PROFITABILITY OF THE USE OF PRODUCTION RESERVES

Samir Tufan Ahmadov,

Azerbaijan Republic, Ministry of Agriculture

Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi

Agrarian Research Centre, Phd.

ahmedsoy@mail.ru

Abstract

Article analysis the results of one-time survey lead trough Ganja-Qazax economical region in 24 agricultural enterprises. Actual Situation of the influence of production factors on the formation of specific features and financial precautions in small and medium entrepreneurship entities is studied. One of the characteristic features of the problem is explaining the importance of rational use of produced agricultural outputs, and characterised on forming and strengthening financial resources by showing the ways in the frame of lawful and disciplinary activities. At the end the author says his suggestions.

Key words: reserves, productivity, financial precautions, value, production costs, added value, income.

MÜƏSSİSƏNİN STRATEJİ İDARƏETMƏ SİSTEMİNDƏ BİZNES-PROSESLƏRİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNƏ KONSEPTUAL YANAŞMA

Günel Sadiq qızı Həmidova,

ADİU, doktorant, e-mail: aytenshukurova85@gmail.com

Xülasə

Məqalədə prosesin səmərəlilik göstəricilərinin ölçülməsi və təhlili verilmiş, prosesin yerinə yetirilməsi üzrə mütləq kəmiyyət göstəriciləri qrupu, prosesin dəyər göstəricilərinin təhlili üsulları, müştərilərin məmnuniyyəti göstəriciləri nəzərdən keçirilmişdir. Proseslərin nisbi səmərəlilik göstəricilərinin qiymətləndirilməsinə, proseslərin müqayisəli təhlilinə müəllif yanaşması əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: biznes prosesləri, qiymətləndirmə, müştərilərin məmnuniyyəti göstəriciləri, nisbi səmərəlilik göstəriciləri, müqayisəli təhlil.

Giriş

Müəssisənin strateji inkişaf səviyyəsini müəyyən etmək üçün, şirkətin biznes prosesləri sisteminin hərtərəfli qiymətləndirilməsi təklif edilir.

Müəssisənin biznes proseslərinin kompleks təhlili metodologiyasının məqsədləri aşağıdakılardır:

- müəssisənin bütün mövcud biznes proseslərin seçilməsi və təsviri;
- əmək, maddi, maliyyə və digər resursların iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsi;
- biznes proseslərinin səmərəliliyinin kompleks göstəricisinin müəyyən edilməsi;
- digər şirkətlərin (bençmarkinq) analoji biznes prosesləri ilə biznes-proseslərin səmərəliliyinin müqayisəsi;
- biznes proseslərinin mövcud sistemində nöqsanların müəyyən edilməsi.

Tədqiqat obyektini proseslərin giriş, çıxışlarının məcmusu kimi, habelə onların iştirakçıları və sahibləri kimi biznes-proseslərin sistemidir.

Tədqiqatın predmeti - biznes-prosesləri sisteminin kompleks qiymətləndirilməsidir.

Metodikanın potensial istifadəçilərinə aşağıdakılar daxildir:

- qərar qəbul edən şəxslər: rəhbərlər, kompleks qiymətləndirmə nəticələri əsasında optimallaşdırma tədbirləri həyata keçirən top menecerlər;
- biznes proseslərdə müəyyən edilən çatışmazlıqların maarifləndirmə çərçivəsində idarələrin rəhbərlərinə çatdırmaq və onların düzəldilməsi;
- kənar istifadəçilər - onların fəaliyyət göstəricilərini özününkülərlə müqayisə etmək istəyən digər şirkətlərin ekspertləri, elmi-tədqiqat təşkilatları, dövlət qurumları və kütləvi informasiya vasitələri.

Biznes proseslərinin təhlili geniş mənada aşağıdakı kimi başa düşülməlidir: bura yalnız qrafik sxemləri ilə iş deyil, həm də proseslər üzrə bütün mümkün məlumatlar, əsas göstəricilərin ölçülməsi, müqayisəli təhlil, və s. daxildir.

Biznes proseslərin təhlilinin informasiya təminatının əsas mənbələri mühasibat, statistik və əməliyyat uçotunun məlumatları, eləcə də bütün hesabat növləri, ilkin qeydiyyat sənədləri sayılır.

Təhlil yalnız iqtisadi məlumatlarla məhdudlaşmır, həm də texniki, texnoloji və digər məlumatların istifadəsini nəzərdə tutur.

1. Prosesin səmərəlilik göstəricilərinin ölçülməsi və təhlili

Biznes proseslərinin qiymətləndirməsini xarakterizə edən göstəricilərdən müəssisələr tərəfindən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunur ki, bunlardan da ən əhəmiyyətliləri biznesin nəticələrinin planlaşdırılması və idarəedilməsidir. Biznes proseslərinin qiymətləndirməsini xarakterizə edən göstəricilər təşkilatın struktur vahidləri arasında tədbirlərin əlaqələndirilməsi, şirkətin fəaliyyətinin optimallaşdırılması və təkmilləşdirilməsi üçün istifadə edilə bilər. Biznes-

proseslərinin icra edilə bilən modelləri birbaşa model üzrə prosesin avtomatlaşdırılması üçün xüsusi proqram təminatı ilə buraxıla bilər. Belə ki, biznes-proseslərin modelləri geniş istifadəçilər: biznes analitiklər, adi əməkdaşlar, şirkətin rəhbərliyi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Əksər hallarda model qurmaqda praktiki bacarıqları olmayan istifadəçilərin onların icrası üçün informasiya texnologiyalarından istifadəsi məqsədəuyğun sayılır.

Biznes proseslərin istifadə səmərəliliyinin kəmiyyət göstəriciləri çərçivəsində aşağıdakı göstəricilər qruplarını ayırmaq lazımdır:

- dəyər göstəriciləri;
- vaxt göstəriciləri;
- texniki göstəricilər;
- keyfiyyət və müştərilərin tələblərinə uyğunluq göstəriciləri.

Dəyər göstəriciləri prosesdə istifadə olunan resursların və proses məhsuluna görə alınan mənfəətin kəmiyyətini əks etdirir [1] [2].

Vaxt göstəriciləri proseslərdə vaxtdan istifadə səmərəliliyini əks etdirir, proseslərin lazımsız funksiyasını aşkara çıxarmağa, boşdayanmaların kəmiyyətini müəyyən etməyə imkan verir.

Texniki göstəricilərə prosesdə istifadə olunan avadanlıq, texnologiya və kadrları xarakterizə edən göstəricilər aiddir.

Keyfiyyət və müştərilərin tələblərinə uyğunluq göstəriciləri qrupu müəssisənin məhsulunun bazarda gözlənilən etalon məhsula uyğunluq səviyyəsini əks etdirir.

Səmərəliliyin kəmiyyət göstəriciləri bütövlükdə proseslərin qiymətləndirməsinin aşağıdakı mexanizmi ilə təmsil oluna bilər.

2. Prosesin yerinə yetirilməsi üzrə mütləq kəmiyyət göstəriciləri qrupu

Prosesin yerinə yetirilməsi üzrə mütləq kəmiyyət göstəriciləri qrupunu daha ətraflı nəzərdən keçirək.

Bu göstəricilər qrupuna prosesin yerinə yetirilməsi vaxtının aşağıdakı göstəriciləri aiddir:

- ✓ bütövlükdə prosesin yerinə yetirilməsi üzrə orta vaxt;
- ✓ orta boşdayanma vaxtı;
- ✓ prosesin ayrı-ayrı funksiyalarının yerinə yetirilməsi üzrə orta vaxt;
- ✓ razılaşdırılmış texnoloji dayanacaqların orta vaxtı;
- ✓ prosesin yerinə yetirilməsi üçün tələb olunan orta vaxt;
- ✓ sair.

Bu qrup göstəriciləri təhlil etmək üçün, vaxt uçotu sisteminə malik olmaq və yaxud belə bir sistemi işləyib-hazırlamaq lazımdır: hər bir prosesin və ya funksiyanın yerinə yetirilməsi sənədlərdə müəyyənləşdirilmiş norma ilə müqayisə məqsədləri üçün tənzimlənməli, sonra isə ölçülməlidir. Bu təhlilin ən əməkətməli mərhələsi boşdayanma, dayanacaq və müxtəlif funksiyaların uçotu hesab edilir. Belə ki, o bir çox amillərdən asılıdır və bir sıra məsul şəxslər tərəfindən nəzarət olunur ki, bu da məlumatların toplanması və təhlili prosesini çətinləşdirir.

Prosesin yerinə yetirilməsi vaxtı üzrə müxtəlif kateqoriyaların uçotu üçün tədbirlərin aşağıdakı ardıcılıqla icrası təklif olunur:

- prosesin yerinə yetirilməsinin bütün mərhələlərində bütün vaxt göstəricilərini araşdırmaqla prosesin texniki təsvirinin yaradılması. Burada dayanacaq, boşdayanma, gözlənilməz vaxt itgisinə ehtiyat nəzərə alınır;
- prosesin hər bir funksiyası üçün vaxt göstəricilərinin müəyyən edilməsi və məlumatların dərhal icraçılara, məsul şəxslərə çatdırılması;
- vaxt uçotu formalarının - hesabatların, xidməti qeydlərin, qeydiyyat jurnallarının yaradılması;
- müştərinin məhsulu gözləməyə hazır olduğu vaxtı, eləcə də tələbnamənin hazırlandığı vaxtı aşkara çıxarmaq məqsədilə proseslərin müştərilərinin sorğusu;
- prosesin texniki təsvirində məlumatları yeniləmək üçün proses və ya ayrı-ayrı funksiyaların icrası üzrə orta vaxtın müəyyən edilməsi.

Bu qrup göstəricilərin təhlilinin mühüm elementi proses icrası və sifarişin işlənməsi vaxtı üzrə müştəri məmnuniyyəti sayılır. Texnoloji normaların təshih edilməsi məhz aşağı məmnuniyyət səviyyəsində zəruridir.

Prosesin texniki göstəriciləri qrupu prosesin birbaşa yerinə yetirilməsi texnologiyasını, istifadə edilən avadanlığı, proqram təminatını, kadrları və s. exarakterizə edir. Prosesin aşağıdakı əsas texnoloji göstəricilərini ayırmaq təklif olunur:

- iş yerlərində həyata keçirilən proses funksiyalarının sayı;
- prosesdə istifadə olunan iş yerlərinin sayı;
- proses personalının, o cümlədən menecerlərin, mütəxəssislərin, icraçıların sayı;
- istehsalın həcmi;
- avtomatlaşdırılmış iş yerlərinin sayı, kompüter avadanlığı ilə təmin olunmuş iş yerlərinin sayı;

Bu qrup göstəricilərin fərqləndirici xüsusiyyəti istehsal texnologiyasının oxşarlığı baxımından onların analoq müəssisələrlə və ya etalon müəssisələrlə müqayisə etmək imkanlarından ibarətdir.

Yuxarıda sadalanan mütləq göstəricilər əsasında iş yerlərinin avtomatlaşdırılması dərəcəsini, tələb olunan avadanlıqlarla təmin edilməsi dərəcəsini xarakterizə edən və s. nisbi göstəriciləri hesablamaq olar.

Texniki göstəricilər bir işçiyə düşən istehsal həcmi, prosesin avtomatlaşdırılması dərəcəsi və s. bu kimi xüsusi proses göstəriciləri qrupunun hesablanması üçün əsasdır. Qeyd etməyinə dəyər ki, müxtəlif müəssisələr biznes proseslərinin səmərəliliyinin cari təhlilinin tələblərinə cavab verən müxtəlif göstəricilər qruplarını seçə bilər.

3. Prosesin dəyər göstəricilərinin təhlili üsulları

Prosesin dəyər göstəricilərini daha vacib hesab etmək olar. Onlar biznes proseslərinin effektivliyini pul baxımından açıq-aydın əks etdirirlər. Dəyər göstəriciləri arasında aşağıdakıları ayırmaq zəruridir:

- prosesin ümumi dəyəri;
- işçilərin müxtəlif kateqoriyalarının əmək haqqı xərcləri;
- avadanlığın və qeyri-maddi aktivlərin amortizasiyası;
- istilik və enerji daşıyıcılarına xərclər;
- rabitə xərcləri;
- işçilərin ixtisaslarının artırılmasına xərcləri;
- xammal və materiallara xərclər;
- əməyin ödənişinə xərclər;
- digər xərclər.

Dəyəri göstəricilərinin daha tam və dəqiq təhlilini təmin etmək məqsədilə ABC-metodunu tətbiq etmək təklif olunur. Activity-based costing, ABC (fəaliyyəti növləri üzrə xərclərin uçotu) metodu 80-ci illərin sonunda amerikalı alimlər R.Kuper və R. Kaplan tərəfindən hazırlanmış və indi Qərbdə geniş yayılmışdır.

Bu metod çərçivəsində aşağıdakı göstəricilər müəyyən edilə bilər:

- proses üçün lazım olan resursların miqdarı;
- prosesin konkret funksiyalarına ayrılan resursların kəmiyyəti;
- proseslərin çıxışlarına (məhsulları, sənədləşdirmə) aid resursların dəyəri;
- resursların dəyəri və istehsal həcmi arasında nisbət. ABC üsulu aşağıdakı məqsədlərə nail

olmaq üçün istifadə olunur:

- ehtiyatların dəyərinin müəyyən edilməsi;
- xərclər üzrə uçot və nəzarət;
- maliyyə və idarəetmə hesabatı göstəricilərinin müəyyən edilməsi;
- istehsal xərcləri səviyyəsinə uyğun məhsulun ehtimal olunan qiymətinin qiymətləndirilməsi;
- mövcud dəyər göstəriciləri əsasında idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi.

ABC metodu proseslərdə istifadə edilən resursların effektiv qiymətləndirmə üsuludur və kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri üzrə kompleks qiymətləndirmədən ayrı tətbiq edilə bilər, lakin

fəaliyyət növləri üzrə xərclərin uçotunun təklif edilən metodikası çərçivəsində ən mühüm göstəriciləri – bütövlükdə və elementlər üzrə prosesin dəyərini aşkara çıxarmağa imkan verəcəkdir.

Prosesin dəyər təhlilini apararkən aşağıdakı göstəricilər siyahısını hesablamaq lazımdır:

- əmək haqqı fondunu;
- istehsal prosesi ilə əlaqədar olmayan xərcləri;
- fondların təmirinə və texniki xidmətinə xərclər;
- maliyyə sabitliyi və likvidliyi göstəriciləri;
- istehsalın texnoloji və innovativ təminatı xərcləri.

Bu göstəriciləri müxtəlif proseslərin müvafiq xərc kateqoriyalarını, vaxt dövrlərini və daha uğurlu şirkətlərlə müqayisə etmək məqsədilə ölçmək lazımdır.

Rəhbərliyi, əsasında idarəetmə qərarları qəbul olunan fəaliyyətin dəyər göstəriciləri haqqında aktual informasiya ilə təmin etmək məqsədilə, biznes proseslərinə məlumatların yığım, uçot və nəzarət tənzimləməsini, habelə onların sonrakı əlavə işlənmə mərhələsini daxil etmək lazımdır.

4. Müştərilərin məmnuniyyəti göstəriciləri

Göstəricilərin bu qrupu istehsalın müştərilərin gözləntilərinə uyğunluq səviyyəsini əks etdirir. Belə ki, fikrimizcə, məhsulların keyfiyyəti dedikdə, biznes proseslərinin məhsullarının müştərilərin və bazarın tələblərini ödəmək qabiliyyəti başa düşülür.

Beləliklə, məhsulların keyfiyyət göstəriciləri qrupuna aşağıdakıların daxil edilməsi təklif olunur:

- məhsulda qüsurları sayı;
- məhsul qaytarmalarının sayı;
- məhsul və ya xidmətlər üçün müştərilərin şikayətlərinin sayı;
- hazır məhsulun təhlükəsizlik səviyyəsi;
- istehsalda və ya məhsulların saxlanması zamanı qəza sayı;
- müştərilər ilə rəhbərliyin orta vaxtı;
- prosesin kadr dəyişikliyindən asılı olmaması.

Bu göstəricilər kəmiyyət ölçülməsinə məruz qalırlar və proseslərin səmərəliliyinin firmalararası müqayisə üçün və müəssisə daxilində müxtəlif proseslərin müqayisəsi üçün istifadə edilə bilər.

5. Proseslərin nisbi səmərəlilik göstəricilərinin qiymətləndirilməsi

Növbəti addım proseslərin nisbi səmərəlilik göstəricilərinin qiymətləndirilməsi sayılır.

Bu qrup göstəricilərə hesablanması üçün əsas sayılan əvvəlki mərhələlərin gedişində müəyyən edilmiş mütləq kəmiyyət göstəriciləri daxildir. Nisbi göstəricilər, maliyyə göstəricilərinin, xərclərin, vaxtın, keyfiyyətin dinamikasını əks etdirir, eləcə də məsələn, istehsal həcmində müəyyən xərc növünün payı və bu kimi xüsusi göstəricilər də bu qəbildəndir. Nisbi göstəriciləri qərar qəbul edənlərləri biznes prosesi strukturunda dəyişikliklər haqqında əyani məlumatlarla təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bundan əlavə, məhz nisbi göstəricilər əsasında bazarda liderliyi və ya rəqabətdən qalmanı müəyyən etmək məqsədilə firmalararası müqayisə aparılır.

6. Proseslərin müqayisəli təhlili və ya bençmarkinq

Təhlilin növbəti mərhələsi proseslərin müqayisəli təhlili və ya bençmarkinq sayılır. Təhlilin bu növündə ənənəvi bençmarkinqi və proseslərin imitasiya optimallaşdırılmasını birləşdirmək təklif olunur. Bu, müəssisənin fəaliyyətinin cari səmərəlilik göstəricilərini rəqiblərdə oxşar və modelləşdirilmiş prosesdə ideal göstəricilərlə müqayisə etmək üsulu kimi çıxış edir.

Biznes prosesinin bençmarkinqi dedikdə, digər şirkətlərin təcrübəsi əsasında optimal strateji inkişaf modelini müəyyən etmək məqsədilə aparılmış biznes-proseslərin səmərəlilik göstəricilərinin müqayisəsi başa düşülür.

Bençmarkinqin aparılması fəaliyyət göstəricilərinin daha uğurlu rəqiblərlə müqayisəsini nəzərdə tutur [3], [4], [5]. Bu amillə əlaqədar olaraq müqayisənin həyata keçirilməsində bir çox çətinliklər meydana çıxır:

- bazarda məhsul həcmində, texnologiyalarda, innovasiya inkişaf səviyyəsində çox böyük fərqlərə malik müəssisələr fəaliyyət göstərə bilirlər ki, bunların da müqayisəsi məqsədəuyğun sayılır;
- müqayisə aparmaq üçün lazım olan məlumatların çoxu kommersiya sirri sayılır, ticarət gizli və yalnız etalon müəssisə ilə əməkdaşlığın gedişində əldə edilə bilər;
- müqayisə üçün seçilmiş standart müəssisə açıq mənbələrdə yanlış məlumatlar təqdim edə bilər ki, bu da göstəricilərin hesablanması təhrif olunmasına gətirib çıxaracaq və bu isə öz növbəsində müqayisənin düzgünlüyünü azaldır.

Belə problemlərin həlli aşağıdakı yollarla təmin edilir:

- təhlil üçün yalnız o nisbi göstəricilər istifadə olunur ki, müəssisənin azad çıxışı olduğu maliyyə hesabatlarının məlumatları əsasında hesablanır;
- biznes proseslərinin müqayisəli təhlili çərçivəsində araşdırma apararı, ekspert qrupunu yaratmaq məqsədilə sahə müəssisələri birliklərini yaratmaq;
- müəssisənin optimal qiymətləndirilməsi metodikasının yaradılması və müvafiq məlumatların toplanması məqsədilə universitetlərin bazasında elmi müəssisələr yaratmaq.

Biznes proseslərinin beşmarkinqi aparılarkən mühüm amil müəssisələrin müqayisəliliyidir. Qiymətləndirilən firma və etalon firma aşağıdakı göstəricilərə görə oxşar olmalıdırlar:

- istehsalın həcmi;
- istehsal gücü;
- buraxılan məhsul;
- coğrafi mövqe;
- mənfəətin ölçüsü;
- istehsal texnologiyası;
- biznes-proseslərin oxşar sistemi.

Beşmarkinq metodunun əsas prinsipi - mövcud biznes-proseslərin səmərəliliyinin artırılması üçün təcrübədən yararlanmaq məqsədi ilə şirkətlərin müqayisəsidir. Bu zaman ilkin idarəetmə sxemi üzrə etalon müəssisə ilə müqayisə etmədən biznes proseslərin kompleks təhlilinin həyata keçirilməsi son dərəcə vacibdir. Biznes prosesləri sistemində dəyişiklikləri müəyyən etmək, beşmarkinqin aparılmasından sonra isə optimallaşmaya yönəlmiş növbəti beşmarkinqlər aparmaq lazımdır.

Müəssisələrin biznes proseslərinin beşmarkinqinin aparılması üçün təklif olunan tədbirləri ardıcılıqla nəzərdən keçirək.

1. Müəssisənin biznes prosesləri sisteminin qiymətləndirilməsi, səmərəlilik göstəriciləri hesablanması:

- müəssisənin bütün proseslərinin, ayrı-ayrı funksiyalarının, proseslərin iştirakçılarının və rəhbərlərinin müəyyən edilməsi;
- müqayisə üçün əsas kimi xidmət edə bilən kəmiyyət göstəricilərinin hesablanması.

2. Etalon müəssisənin seçilməsi:

- beşmarkinqin məqsəd və vəzifələrinin müəyyən edilməsi (beşmarkinq ümumfirma tendensiyalarını müəyyənləşdirmək məqsədilə təhlilin aparılmasına, öz proseslərinin optimallaşdırılmasına, müəssisələrin fəaliyyət fərqlərinin müəyyən edilməsinə yönəldilmiş oldu);
- beşmarkinq obyektlərinin müəyyən edilməsi (biznes prosesləri sistemi və ya onların ayrı-ayrı komponentləri);
- beşmarkinqin aparılması metodikasının müəyyən edilməsi (göstəricilərin müqayisə, məsul şəxslərin sorğusu və s.);
- müqayisə üçün konkret müəssisələrin müəyyən edilməsi (beşmarkinqin məqsəd və vəzifələri nəzərə alınmaqla şirkətlərin sayı seçilir, fəaliyyəti qiymətləndirilən şirkətin fəaliyyətinə oxşar müəssisə seçilir);
- müqayisə üçün məlumat mənbələrinin aydınlaşdırılması (proses sxemləri, maliyyə hesabatı, məsul şəxslər üçün anketlər);

- göstəricilərin siyahısının və məlumatların toplanması üçün anketin işlənilib-hazırlanması.
3. Zəruri məlumatların toplanması və göstəricilərin hesablanması:
 - ilkin məlumat əldə etmək üçün sorğu aparılması (məlumatların obyektivliyini artırılması üçün tədqiqat prosesləri haqqında məlumatların müşayiəti ilə);
 - sorğu məlumatlarının təhlilinin aparılması və əlavə müsahibələr prosesində dəqiqləşdirmə aparılması lazım olan məlumatların müəyyən edilməsi;
 - əvvəlki mərhələlərdə müəyyən göstəricilərinin hesablanması üçün sənədlərin əldə edilməsi.
 4. Müqayisənin keçirilməsi, problemlə proseslərin müəyyən edilməsi:
 - ✓ müəssisələrin proseslərində oxşarlıqlar və fərqlərin müəyyən edilməsi, kənarlaşmaların sıralanması;
 - ✓ müqayisə zamanı aşkara çıxarılan etalon müəssisənin üstünlüklərinin müəyyən edilməsi, proseslərin siyahısının yaradılması, bərlənməni zəruri edən idarəetmə təcrübəsi;
 - ✓ etalon proseslərdən mənfi istiqamətdə kəskin fərqlənən proseslərin seçilməsi. Burada məqsəd səmərəliliyin artırılması zamanı onların prioritetliyinin qaldırılmasıdır.
 5. Proseslərin optimallaşdırılması metodlarının müəyyən edilməsi, müvafiq idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi:
 - müqayisə edilən müəssisənin fəaliyyəti əsasında etalon biznes proseslərin səmərəliliyinə nail olunması metodlarının müəyyənləşdirilməsi;
 - proseslərin səmərəliliyinə görə, onların optimallaşdırılması proqramlarının yaradılması, bütövlükdə proseslər və xüsusilə fərdi funksiyalar çərçivəsində tətbiq üçün xüsusi tədbirlərin müəyyən edilməsi;
 - etalon müəssisənin təcrübəsi nəzərə alınan optimallaşdırılma üçün təklif olunan tədbirlər nəzərə alınmaqla, biznes proseslərin yeni sistem layihəsinin yaradılması. Bu mərhələ çərçivəsində yeni proseslər sisteminin tətbiqi üzrə idarəetmə qərarları qəbul edilir və ya onların yaxşılaşdırılması üçün xüsusi tədbirlər ayrılır.

Bençmarkinqin istifadəsi müəssisə proseslərinin optimallaşdırılmasının ən uğurlu üsullarından biridir. Digər şirkətlərin müsbət təcrübəsini təhlil edərək müəssisə, oxşar şəraitdə yararsızlığını sübut edən üsullara resurs sərfindən qaçmaqla, özü üçün ən uyğun qərarlar ayıra bilər. Bençmarkinqin istifadəsi aşkar üstünlüyə malikdir - özü vəsait sərf etmədən oxşar müəssisələrin təcrübəsini görmək imkanı. Amma burada təhlükə yatır. Şirkətin rəqiblərinin araşdırmalarına sərf etdiyi vaxt, bazar liderləri fəaliyyətin aparılmasının prinsipə fərqli üsullarının işlənilib-hazırlanmasına sərf edirlər. Şirkətlər bununla da daha zəif oyunçulardan öz fərqliliklərini artırmağa nail olurlar. Bundan əlavə, bençmarkinq zamanı müxtəlif fəaliyyət elementlərinin – kadrların ixtisaslaşması, tətbiq olunmuş innovasiyalar, investisiyaların həcmi və s. uyğunsuzluğu səbəbindən müəssisələrin keyfiyyətsiz müqayisəsinin yüksək ehtimalı həmişə mövcuddur.

Proseslərin birləşdirilmiş kəmiyyət və keyfiyyət qiymətləndirilmələri metodları çərçivəsində bençmarkinqin daha formal növü kimi imitasiya optimallaşdırılmasından istifadə olunmasını təklif edirik.

7. İmitasiya optimallaşdırılması

İmitasiya optimallaşdırılması ondan ibarətdir ki, biznes proseslərin nəzərdən keçirdiyimiz sistemi baxılan sistemin imitasiya edilmiş modeli ilə əvəz olunur. Model üzərində təcrübələr aparılır ki, onların nəticələr üzrə də real sisteminin vəziyyəti haqqında nəticələr çıxarılır. Biznes proseslərinin imitasiya optimallaşdırılması müəssisənin reinjirininqi üzrə tədbirlərdə, proseslərin yeni sistem işinin proqnozunu vermək lazım olduqda istifadə olunur. Beləliklə, optimallaşdırma, riyazi model sayılmaqla, özündə biznes prosesinin səmərəliliyinin kəmiyyət qiymətləndirilməsi metodunun bir növünü ehtiva edir[6], [7].

Optimallaşdırma çərçivəsində proseslərin aşağıdakı komponentlərinin optimallaşdırılması üsulları işlənilib-hazırlanır:

- prosesin xərclərinin ümumi dəyəri;
- prosesin zaman göstəriciləri;

- istehsal prosesinin həcmi;
- müştəri məmnuniyyətinin səviyyəsi.

Bu göstəricilər müəssisənin mənfəətinə və biznes prosesləri sisteminin səmərəliliyinə birbaşa təsir göstərir ki, bu da onların ilk növbədə optimallaşdırılmasının əhəmiyyətini əks etdirir.

İmitasiya optimallaşdırılması çərçivəsində boşdayanmaları, dayanacaqları və texnoloji cəhətdən əsaslandırılmış istehsal vaxtı özündə birləşdirən prosesin icrası vaxtının hərtərəfli təhlili həyata keçirilir. Bu zaman boşdayanmaların bütün mümkün ssenarilərinin xəbərdarlıq edilməsi və prosesin ümumi müddətinin azaldılmasının təmin edilməsi yollarını müəyyən edərək onların hamısını nəzərə almaq olar. Vaxtın dəyişiminə uyğun olaraq istehsal olunan məhsulun yeni kəmiyyətini, artım ehtiyatlarını da müəyyən etmək olar.

İmitasiya optimallaşdırılması çərçivəsində məhsulun maya dəyərini qiymətləndirilməsi aparılır ki, bunun da simulyasiya hissəsi də həyata keçirilir və ən rahat funksional-dəyər təhlilindən (FCA) istifadə etməklə həyata keçirmək daha rahatdır.

Funksional dəyər təhlili məhsul istehsalı üçün istifadə olunan bütün proseslərin dəyərini cəmlənməsi əsasında maya dəyərini müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Metodun əsasında belə bir qayda durur ki, məhsul istehsalı üçün, yerinə yetirilməsinə resurs sərf edilən bir sıra prosesləri icra etmək lazımdır. Prosesin dəyəri resursların dəyərini hər bir proses addımının dəyərində köçürülməsidir. Proseslərin bütün addımlarının həyata keçirilməsinə xərclərin cəmi məhsulun maya dəyərini təşkil edir.

Beləliklə, imitasiya optimallaşdırılmasını həyata keçirərkən aşağıdakı mərhələlərin icrasını nəzərdə tutur:

- təkmilləşdirilməsinə ehtiyac olan proseslərin müəyyən edilməsi;
- proseslərin modellərinin qurulması;
- imitasiya proseslərinin həyata keçirilməsi, məlumatların təsbit olunması;
- alınmış məlumatların təhlili;
- süni ssenariləri şəraitində proseslərin optimallaşdırılması üzrə tədbirlərin formalaşdırılması;
- ssenarinin dəyişdirilməsi və mexanizmin təkrarı;
- bütün ssenarilər nəzərə alınmaqla yekun vurulması, prosesin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlər kompleksinin işlənilib-hazırlanması.

İmitasiya təhlilinin əsas üstünlüklərindən biri – qısa vaxt müddətində prosesin yaradılması və müxtəlif ssenarilərin nəzərə alınması. Bu, müəssisənin daxili və xarici mühitində müxtəlif dəyişiklikləri nəzərə almaqla mümkün çətinliklərin "qabaqcadan görünməsinə" kömək edir. Bu baxımdan yadda saxlanılmalıdır ki, prosesin imitasiyası insan amili və fors-majör nəzərə alınmaqla mövcud eyniləşdirilmiş mühitin yenidən yaradılmasını tələb edir. Prosesin imitasiyası aparıldıqdan sonra real olaraq mövcud olan biznes prosesləri öz modeli ilə müqayisə edilir, kənarlaşmalar müəyyən edilir, bütün zəif tərəflərini aşkara çıxarır. İmitasiya optimallaşdırılması - prosesləri rəqiblərin real analoqları ilə müqayisə etmək imkanı olmadığı halda, proseslərin inkişaf yollarını müəyyən etməyin təsirli üsuludur.

Nəticə

Şirkətin strateji inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi özündə, kəmiyyət və keyfiyyət qiymətləndirilməsi, eləcə də proseslərin göstəricilərinin onların analoqları ilə müqayisəsi daxil olmaqla, müəssisənin fəaliyyətinin bütün aspektlərinin kompleks qiymətləndirilməsi prosesini ehtiva edir. Müəssisənin strateji inkişaf səviyyəsinin müəyyən edilməsi klassik ikiamilli model ilə tam təmin oluna bilməz. Bu isə öz növbəsində müəssisənin biznes proseslərinin səmərəliliyini nəzərə alan metodikanın işlənilib-hazırlanması zərurətini yaradır.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Азими́на Е.В., Андреев В.Н. Организация управления хозяйственными ми системами. – СПб.: Нестер История, 2011.

2. Аксенов В.В. Методы структурного анализа для моделирования и оптимизации бизнес-процессов промышленного предприятия. Вестник ИНЖЭ- КОНа. Серия: Экономика. 2012. № 3. С. 260-261.
3. Бочарова И.Ю. Бенчмаркинг в корпоративном управлении // Дайджест-финансы. 2012. № 3. С. 52-59.
4. Гольдштейн Г.Я. Стратегический инновационный менеджмент: Учебное пособие. Таганрог: Изд-во ТРТУ, 2004. - 267 с.
5. Емельянов, Ю. Бенчмаркинг как инструмент быстрого «перехвата» инноваций / Ю. Емельянов, С. Хайниш // Проблемы теории и практики управления. - 2013. - № 6. - С. 105-118.
6. Кочеткова Т.С., Горинова С.В. Реинжиниринг бизнес-процессов управления с использованием параметрического моделирования. Современные наукоемкие технологии. Региональное приложение. 2013. № 2 (34). С. 66-69.
7. Трапезников С.И. Бенчмаркинг как перспективный метод совершенствования бизнес-процессов // Сибирская финансовая школа. 2011. № 3. С. 143-148.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ ПОДХОД К ОЦЕНКЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ БИЗНЕС-ПРОЦЕССОВ В СИСТЕМЕ СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ ПРЕДПРИЯТИЕМ

**Гамидова Гюнель Садиг гызы,
диссертант АГЭУ**

Резюме

В данной статье даны измерения и анализа показателей эффективности процесса, были рассмотрены групп абсолютных количественных показателей по выполнению процесса, методы анализа стоимостных показателей процесса, показатели удовлетворенности клиентов. Был обоснован авторский подход к оценке показателей относительной эффективности процессов, сравнительному анализу и имитационной моделированиям.

Ключевые слова: бизнес-процессы, оценка, показатели удовлетворенности клиентов, показатели относительной эффективности, сравнительный анализ.

CONCEPTUAL APPROACH TO ASSESSING THE EFFECTIVENESS OF BUSINESS PROCESSES IN THE ENTERPRISE'S STRATEGIC MANAGEMENT SYSTEM

**Hamidova Gunel Sadig daughter
PhD in ASEU**

Abstract

In an article was analyzed and measured the efficiency indicators of business process, were reviewed groups of absolute quantitative indicators on the implementation of the process, value indicators of analysis methods process, analysis methods of value indicators, customer satisfaction indicators. The author's approach was based on evaluation of the relative effectiveness indicators process, comparative analysis and imitation modeling of the process.

The key words: business processes, assessment, customer satisfaction indicators, relative efficiency indicators, comparative analysis.

LİZİNQIN TƏNZİMLƏNMƏSİ YOLLARI (XARICI ÖLKƏ TƏCRÜBƏSİNDƏ)

Nərminə Allahverdi qızı QULIYEVA, İN İİETİ, baş mütəxəssis,
e-mail: narminacabbarova@gmail.com

Xülasə

Lizinq – sərmayə siyasətinin əsas amillərindən biridir. Xarici ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında lizinq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi və tənzimlənməsi şərtlərindən biri qanunvericilik bazasının olmasıdır. Məqalədə lizinq xidmətləri və lizinqin tənzimlənməsi üçün xarici ölkələrin təcrübələrinə baxılmışdır. Azərbaycanda lizinq xidmətlərinin həyata keçirilməsi üçün qanunvericilik sisteminin formalaşması xüsusiyyətləri təhlil edilmiş və müvafiq təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: lizinq, lizinq xidmətləri, lizinqin tənzimlənməsi, qanunvericilik sistemi

Giriş

İqtisadiyyatda investisiya qoyma forması, istehsalı maliyyələşdirmə üsulu və biznes sahəsi sayılan lizinq vacib iqtisadi hadisədir. Məhz bu səbəbdən dünya praktikasında “lizinq” terminindən geniş istifadə olunur. Müasir dövr üçün beynəlxalq lizinq qurumlarının yaradılması xarakterikdir. Dünya ölkələrində əsas vəsaitlərin maliyyələşmə mənbəyi kimi lizinqdən geniş istifadə olunur. Azərbaycanda lizinqin tarixi ölkəmizin müstəqillik əldə etdiyi dövrdən sonra başlayır. Son 25 ildə Azərbaycanın lizinq bazarı bir müddət durğunluq dövrünü yaşamış, bəzən sıçrayışla inkişaf etmiş və müəyyən dövrlərdə də tənəzzülə uğramışdır.

Müasir eksport ticarətində istifadə olunan maliyyələşdirmə formalarından biri lizinq hesab edilir. [1] Onun köməyi ilə banklar və maliyyə korporasiyaları dəniz gəmiləri və təyyarələrinin, neft hasilatı və faydalı qazıntılar çıxarılması lazım olan iri avadanlıqların, habelə digər istehsal vasitələrinin beynəlxalq lizinqi maliyyələşdirilir. Bu mənada lizinq özündə bank krediti, icarə və investisiya elementlərini cəmləşdirən münasibətlər kompleksi və bir maliyyə xidmətidir. Lizinq daxili və beynəlxalq lizinq növlərinə bölünür. Belə ki, daxili lizinq bu və ya digər ölkənin milli (dövlət daxili) qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Beynəlxalq lizinqdə isə beynəlxalq qanunvericilik (beynəlxalq sazişlər) tətbiq olunur.

Bəzi xarici ölkələrdə lizinq haqqında xüsusi qanunvericilik mövcuddur. Məsələn, Fransa belə ölkələrdəndir. Digər elə xarici ölkələr də vardır ki, onlar lizinq haqqında xüsusi qanunvericiliyə malik deyildir (məsələn, ABŞ, Almaniya, Yaponiya və s.). Belə ölkələr çoxluq və əksəriyyət təşkil edir. Həmin ölkələrdə lizinq barədə xüsusi olaraq normativ akt qəbul olunmamışdır. Buna görə də bu dövlətlərdə lizinqin xüsusi qanunvericilik səviyyəsində tənzimlənməsi həyata keçirilmir.

Beləliklə, dövlətləri lizinq barədə xüsusi qanunvericiliyə malik olması baxımından iki yerə bölmək olar:

- lizinq haqqında xüsusi qanunvericiliyə malik olan dövlətlər;
- lizinq haqqında xüsusi qanunvericiliyə malik olmayan dövlətlər.

Qeyd etməliyik ki, belə bölgü lizinqi hüquqi tənzimlənmənin xarakterik cəhəti sayılır. Dövlətlərin əksəriyyərində lizinqi tənzimlənmək üçün lizinqə təsir olunan xüsusi qanunvericilik aktı qəbul olunmuşdur.

Hazırda lizinq xidmətlərinin dünya bazarının əsas hissəsi “ABŞ – Qərbi Avropa – Yaponiya” üçbucağında cəmlənib. Qərbi Avropada lizinqverən rolunda bank və onun törəmə cəmiyyətləri tərəfindən idarə olunan ixtisaslaşmış lizinq şirkətləri çıxış edirlər.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında lizinq biznes növləri arasında xüsusi yer tutur. Müxtəlif xidmətlər təklif edən lizinq şirkətlərinin sürətli artımı və lizinq sövdələşmələrinin şərtlərinin modifikasiyası müxtəlif iqtisadi sferalardan olan sahibkarlar tərəfindən investisiya vəsaitlərinin

alınmasının müxtəlif yollarını müəyyən etmişdir. Sonradan lizinq şirkətləri maliyyə-lizinq cəmiyyəti adını almışdır. Onlar istehsalçıya onun malını icarəyə vermək yolu ilə satışda kömək edir, sövdələşmələrin maliyyələşdirilməsi və onlarla bağlı risklərin bölünməsinə təşkil edirlər.

Qərbi Avropada ilk maliyyə-lizinq cəmiyyətləri 50-ci illərin sonu, 60-cı illərin əvvəllərində yaranıb. Lakin lizinq əməliyyatlarının inkişafının qarşısını onların statuslarının vergi və vətəndaş qanunvericiliyində qeyri-müəyyən olması alırdı. Yalnız vergi qanunvericiliyində lizinq müqavilələri öz əksini tapdıqdan sonra, lizinq əməliyyatlarının tempi artmışdır. Məsələn: birinci lizinq şirkəti olan "Lokafrans" 1982-ci ildə yaradılıb, 4 il sonra isə onların sayı 30-dan çox olmuşdu. 1987-ci ildə Fransada illik müqavilə dövriyyəsi 57 milyard frank olan daşınan əmlakla bağlı əməliyyatlar aparan 56 lizinq şirkəti və daşınmaz əmlakla bağlı əməliyyatlar aparan 94 lizinq şirkəti fəaliyyət göstərirdi. Bu şirkətlər ölkənin iqtisadi cəhətdən geridə qalmış regionlarının inkişafına təkan vermişdi. Fransa hökuməti yerlərdə sahibkarlığın inkişafı planının bir hissəsi kimi bu şirkətlərin fəaliyyətini genişləndirirdi. Lizinq şirkətlərinin stimullaşdırılması vergidən azad edilmə, itkiləri kompensasiya edən xüsusi fondların yaradılması və s. vasitələrlə həyata keçirilir.

Yaponiya üçün lizinq əməliyyatlarının genişləndirilməsinə lizinq və istiqrazların alqı-satqı kombinasiyasının daxil olduğu təkliflər paketinin təqdim olunması aiddir. Bu xidmətlər kompleks lizinq adını almışdır. Yaponiyada digər tərəfdən lizinq hökumət orqanları tərəfindən kiçik biznesi dəstəkləməyin xüsusi forması kimi istifadə olunur. Belə ki, bu ölkədə xüsusi olaraq elə orqanlar yaradılmışdır ki, həmin orqanlar kiçik müəssisələrə lizinq xidməti göstərilməsini təmin edir.

Lizinq Avstraliyada da inkişaf etmişdir. Avstraliyada sənaye kapital qoyuluşlarının 33%-i lizinq əsasında baş verir.

İtaliyada ilk lizinq şirkəti 1963-cü ildə yaradılıb, bu növ şirkətlərin sürətli artımı isə 70-80-ci illərə təsadüf edir. İtaliyada lizinqin inkişafının əsas xüsusiyyəti böyük sayda icarə müəssisələrinin olmasıdır.

Bəzi ölkələrin (məsələn, Belçikanın, Yunanistanın, Cənubi Koreyanın, Kolumbiyanın, Lüksemburqun) qanunvericiliyinə görə lizinqin obyektı yalnız daşınar əmlak ola bilər. Digər ölkələrin qanunvericiliyində isə lizinqin obyektı olan əmlak barəsində hər hansı məhdudiyət nəzərdə tutulmur. Buna görə də lizinqin obyektı rolunda əsas fondlara aid olan istənilən əmlak çıxış edə bilər.

Türkiyədə lizinq haqqında ilk tənzimləmələr, "Banklar haqqında" Qanunun 70-ci maddəsinə istinadən qəbul edilən 16 dekabr 1983-cü il tarixli 83/7506 sayılı Nazirlər 6 Kabineti Qərarında edilmiş və "avadanlığın firmalara kreditlə satılması və ya icarəyə verilməsi" kimi verilmişdir.

Öz sürətli inkişafına baxmayaraq Avropa lizinq bazarı inkişaf templərinə görə ABŞ, Asiya, Sakit okean və Avstraliyadan geri qalır.

Qərbi Avropada ilk maliyyə-lizinq cəmiyyətləri keçən əsrin 50-ci illərinin sonu, 60 - cı illərin əvvəllərində yaranıb. Lakin lizinq əməliyyatlarının inkişafının qarşısını onların statuslarının vergi və mülki qanunvericiliyinin qeyri-müəyyən olması alırdı. Yalnız vergi qanunvericiliyində lizinq müqavilələri öz əksini tapdıqdan sonra, lizinq əməliyyatları genişlənməmişdir.

Rusiyada lizinqlə bağlı münasibətlər 29 oktyabr 1998-ci il 164-F3 sayılı Federal Qanunla (29.01.2002; 24.12.2002 və 23.12.2003 tarixli dəyişikliklər nəzərə alınmaqla) tənzimlənir.

İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətinin qanunvericiliyi müəyyən edir ki, maliyyə lizinqinin obyektı olan avadanlıq yalnız professional məqsədlər üçün istifadə edilə bilər. Xarici ölkələrin qanunvericiliyi həm də lizinq haqqının (lizinq ödənişinin) tənzimlənməsinə xüsusi əhəmiyyət verir. Lizinq haqqı (lizinq ödənişi) lizinq müqaviləsinin iqtisadi əsaslarından biridir. O həm də lizinq sövdələşməsinin vacib elementləri sırasına daxildir. Lizinq haqqı lizinq müqaviləsinin qüvvədə olma müddəti ərzində ödənilir. Lizinq müqaviləsinin qüvvədə olma müddəti ərzində ödənilməli olan lizinq haqqının məbləğini müəyyənləşdirmək üçün xarici ölkələrin müasir lizinq praktikasında iki əsas yanaşma mövcuddur: birinci yanaşmanın mahiyyəti lizinq alana verilməli olan vaxtaşırı lizinq ödənişlərinin məbləğini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Ödənilməli olan həmin məbləğ imkan verir ki, lizinq avadanlığının alınmasına, habelə lizinq verənin çəkdiyi digər xərclərin əvəzinə ödənilsin. Belçika, Rusiya Federasiyası, Almaniya, Fransa, Avstriya, Polşa, İspaniya, İtaliya, Meksika, Lüksemburq, İndoneziya, Yeni Zelandiya və digər ölkələrin qanunvericiliyi məhz

həmin yanaşmadan çıxış edir. Bu yanaşmanı o cümlədən Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi də tanıyır.

İkinci yanaşmanın mahiyyəti isə bundan ibarətdir ki, lizinq verənə çatmalı (ödənilməli) olan vaxtaşırı lizinq ödənişlərinin məbləği lizinq avadanlığının ilkin dəyəri əsasında müəyyən olunur. Belə ki, lizinqə verilmiş avadanlığın ilkin dəyəri hesablanır; ilkin dəyər dedikdə avadanlıq lizinqə verilmək üçün əldə olunan (satin alınan) zaman onun malik olduğu dəyər başa düşülür. Bundan sonra avadanlığın ilkin dəyərində münasibətdə müəyyən faiz hesablanır və bununla vaxtaşırı lizinq ödənişlərinin məbləği müəyyənləşdirilir. Bəzi ölkələr məsələn, Kanada, Yaponiya, Hollandiya, Böyük Britaniya, Avstriya, ABŞ, İrlandiya və digər ölkələr vaxtaşırı lizinq ödənişlərini müəyyənləşdirməkdən ötrü məhz bu kimi yanaşmadan istifadə edirlər.

Ümumi investisiyalarda lizinqin payı inkişaf etmiş sənaye ölkələrində 30% ətrafında, lizinq əməliyyatlarının ÜDM-ə nisbəti isə 2-6% arasında dəyişir.

Müasir dövr üçün beynəlxalq lizinq institutlarının yaradılması xarakterikdir. Avropada fəaliyyət göstərən və baş qərargahı Brüsseldə yerləşən “Leaseurope” – Avropa Lizinq Cəmiyyətləri Birliyi (European Federation of Leasing Company Associations) 34 ölkədən 44 lizinq şirkəti və birliklərini əhatə edir.

Azərbaycanın davamlı iqtisadi artımı və sənayenin inkişafı ölkədə lizinq bazarının genişləndirilməsi üçün böyük potensial yaradır. Hazırda Azərbaycanda 30-dan çox şirkət lizinq üzrə ixtisaslaşır və ya öz məhsullarını lizinqə təqdim edirlər. Lakin Azərbaycanın bank və sığorta sektoru ilə müqayisədə lizinq bazarı zəif inkişaf edib. Lizinq bazarının təhlili və lizinq bazarının iştirakçıları ilə keçirilmiş görüşlər onu göstərir ki, bu sahədə əsas problemlərdən biri lizinq şirkətlərinin maliyyə vəsaitinin çatışmamasıdır. Nisbətən maliyyə resursları daha geniş olan lizinq təşkilatları əsasən bankların törəmə müəssisələridir. Lizinq şirkətlərinin fəaliyyətinin əhatə dairəsi, portfelleri və kapitallaşma dərəcəsinin kiçikliyi xarici sərmayəçilər üçün cəlbedici deyil. Hətta özünün təsisçisi olduğu banklardan lazımı qədər maliyyə vəsaiti ala bilən lizinq şirkətləri də azdır. Nəticədə, lizinq şirkətlərinə pul vəsaitləri çox baha başa gəlir və onlar müştərilərə-lizinq alanlara rəqabətli şərtlər təqdim edə bilmirlər. Belə ki, hazırda lizinq bazarında orta faiz dərəcəsi məhsuldan asılı olaraq ildə 18%-dən yuxarıdır. Bu göstəriciyə görə lizinq əsas rəqibi olan bank sektoruna uduzur. Lizinq şirkətləri banklardan illik 12-14%-lə vəsait götürürlər. Lizinq şirkəti lizinqə götürülən avadanlığı onun növündən, dəyərindən, təkrar satış imkanlarının olub-olmamasından, lizinq müddətindən asılı olaraq 3-5% marja ilə lizinq alana ötürür. Banklardan götürülən kreditlərin faiz dərəcələrinin 13-22% olması və digər şərtləri də nəzərə alsaq, lizinq təşkilatlarının banklarla rəqabətdə uduzmasına səbəb olur. Dünya ölkələrində lizinq əməliyyatlarının ÜDM-ə nisbəti göstəriciləri Azərbaycanda lizinq bazarının ən aşağı səviyyədə 3-4 dəfə böyümə imkanının olduğunu göstərir. Hazırda Azərbaycanda lizinq münasibətləri Azərbaycanın Mülki Məcəlləsi (fəsil 38, maddə 747-751) və Vergi Məcəlləsi (maddə 140) ilə tənzimlənir. Mülki Məcəllənin lizinq barədə qeyd edilən maddəsinin genişləndirilməsi nəticəsində bu sahəni tənzimləyən 1994-cü ildə qəbul edilən Qanun ləğv edilmişdir. Vergi Məcəlləsinin 123.1 bəndi, maliyyə lizinqi həyata keçirən hüquqi şəxslərin ödəniş mənbəyindən tutulan vergilərə aiddir. Bu məcəllənin 140-cı maddəsi isə birbaşa maliyyə lizinqinə aiddir. Bu maddə əmlak icarəsinin hansı hallarda maliyyə lizinqi hesab olunduğunu, əmlakı icarəyə verən və icarəyə götürənin hüquqları, ödənilməli olan faiz dərəcələri və s. məsələləri tənzimləyir. Bununla yanaşı məcəllədə daha bir yerdə lizinq sözünə rast gəlinir ki, bu da 164.1.25. bəndində lizinq müqaviləsinin obyektini olan əsas vəsaitlərin idxal vergisi ödəməkdən azad olması ilə əlaqədardır.

Qanunvericilikdə ifadə olunmasına baxmayaraq, Lizinq obyektinin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmayan hüquqi və ya fiziki şəxsə verilməsi ilə bağlı bir sıra lizinq şirkətləri ilə vergi orqanları arasında vergitutmanın tətbiqi və ƏDV öhdəliklərinin yaranması ilə bağlı fikir ayrılıqları mövcud olmuş və nəticədə lizinq şirkətləri belə əməliyyatların həyata keçirilməsini əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırmışdır.

Lakin 12 yanvar 2017-cı il tarixdə keçirilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin Plenumun Qərarı lizinq şirkətlərinin vergi orqanları ilə uzun müddət davam edən

mübahisəyə son qoymuşdur. Artıq qəti, heç bir orqan və ya şəxs tərəfindən ləğv edə, dəyişdirilə və ya rəsmi təfsir edilə bilməz qərar aşağıdakıları təyin edir:

1) lizinq obyektinin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmayan hüquqi və ya fiziki şəxsə verilməsi istisna edilmir;

2) lizinq müqaviləsi üzrə lizinq verən satıcı (mal verən) ilə alqı-satqı müqaviləsi bağlamalıdır. Alqı-satqı müqaviləsi lizinq müqaviləsindən əvvəl bağlana bilər, bu zaman həmin müqavilənin xüsusi olaraq lizinq məqsədləri üçün bağlandığı göstərilməlidir. Mülki qanunvericilikdə lizinq müqaviləsi üzrə satıcı və lizinq verənin müqavilənin ayrı-ayrı tərəfləri olması ilə yanaşı, eyni şəxs ola bilməsi istisna edilmir;

3) carəyə verənlə (lizinq verənlə) satıcı vergitutma məqsədləri üçün eyni şəxs ola bilər. Bu zaman lizinq verən həm satıcı kimi lizinq obyektinin təqdim edilməsi qismində mənfəət vergisinə cəlb edilməli, həm də icarəyə verən (lizinq verən) kimi mənfəət vergisinə cəlb edilərək faiz gəlirlərindən mənfəət vergisi ödəməlidir.

Hazırda ölkəmizdə dinamik işləyən bir çox lizinq şirkətləri vardır. Aşağıdakı cədvəldə lizinq şirkətləri ilə tanış ola bilərsiniz. [6]

Lizinq Şirkətləri	Səhmdarlar
Qafqaz Lizinq	Metin Limited Şirkəti – 50%, "NAB Group of Companies" şirkəti,
A.Lizinq	Evsen Group
AG Lizinq	AG Bank və xarici investorlar
ATA Lizinq	ATA Bank
MCB Lizinq	Əsas hissəsi – MCB Bank Limited Şirkəti, bir qismi isə Azərbaycanlı iş adamı
FinansLizinq	Azərbaycanlı fiziki şəxslər- 100%
Joint Lizinq	Azərbaycan Beynəlxalq Bankına 94,6% ,Biznes-Rabitə MMM-yə -5,4%
Standard Lizinq	Bank Standard – 99,998%, Aqroland MMC -0,002%
Unileasing	UNİBANK – 66,67%
Pareks Lizinq and Faktoring	Parex Bank Latviya

Dünyada davam edən texnoloji inkişafın artım tempi texnoloji parkın dəyişmə sürətini də artırmışdır. Nəticədə texnoloji parkın yenilənməsi üçün yeni imkanların yaradılması zərurəti ortaya çıxmışdır. Buna görə də respublikada xarici ölkələrin inkişaf təcrübəsinə uyğun olaraq texnika-avadanlıq parkının yeni və müasir avadanlıqlarla genişləndirilməsi sənaye sahəsində istehsalın həcmi artırmağa, köhnəlmiş texnikaya xidmət xərclərini azaltmağa, fəaliyyətin maliyyə nəticələrini yaxşılaşdırmağa və son nəticədə ümumi məhsul buraxılışını artırmağa imkan verə bilər. Yeni texnika və avadanlıqların alınmasında və eləcə də, köhnəlmiş texnika və avadanlıqların isə yenilənməsində müasir investisiya vasitəsi kimi lizinqdən səmərəli vasitə kimi istifadə edilə bilər. Milli iqtisadiyyatın müasir inkişaf mərhələsində texnikanın lizinqə verilməsi şərtlərinin asanlaşdırılması Azərbaycan Respublikasında sənaye sahəsinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsinin əsas formalarından biri kimi çıxış edə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan lizinq sahəsində müəyyən təcrübəyə malikdir. Belə ki, ölkədə kənd təsərrüfatı texnikası çatışmazlığının aradan qaldırılması, fermerlərə güzəştli şərtlərlə həmin texnika və avadanlıqların gətirilməsi 2004-cü ildə yaradılmış "Aqrolizinq" ASC tərəfindən həyata keçirilir. Azərbaycanda lizinq sahəsində əsas məqsəd özəl sektorun inkişafına yardım etmək, lizinq bazarının iştirakçıları olan təşkilatlar arasında əlaqələri gücləndirərək əməkdaşlığı inkişaf etdirmək, maliyyə yönümlü təşkilatlarla (lizinq şirkətləri, kommersiya bankları, sığorta şirkətləri, mikromaliyyə təşkilatları, özəl şirkətlər, beynəlxalq maliyyə qurumları, iqtisadi yönümlü QHT-lər, donorlar, və s.) əməkdaşlıq əlaqələrinin genişləndirilməsi olan Azərbaycan Lizinq Şirkətləri Assosiasiyası da fəaliyyət göstərir. Hazırda Azərbaycanın bütün lizinq sektorunda olduğu kimi, Azərbaycan Lizinq Şirkətlərinin

Assosiasiyasının fəaliyyətində də durğunluq hökm sürməkdədir. Hazırda Assosiasiyanın fəaliyyəti çox məhduddur, saytı demək olar ki, yenilənmir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, 2015-ci ilin fevral və dekabr aylarında baş verən manatın devalvasiyası bir çox lizinq şirkətlərinin tamamilə fəaliyyətini dayandırmasına gətirib çıxardı. Hal-hazırda bazarda fəaliyyət göstərən bir çox lizinq şirkəti yalnız lizinq ödənişlərinin toplanması ilə məşğul olur, aktiv lizinq fəaliyyəti göstərmirlər.

Lizinq biznesi sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusi sferası kimi fəaliyyət göstərir. Əgər lizinqdən geniş surətdə istifadə olunarsa, o istehsalın texniki təchizatının, Azərbaycan iqtisadiyyatının yenidən təşkilinin və bazarın yüksək keyfiyyətli mallarla doldurulmasının güclü impulsu kimi çıxış edə bilər. Lizinq sövdələşmələrinin effektivliyi özünü investisiya prosesinin aktivləşdirilməsində, lizinqalan müəssisənin maliyyə durumunun yaxşılaşmasında, xırda və orta biznesin rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılmasında göstərir.

Hazırda sahibkarlar üçün bank kreditlərinin əlçatan olmaması, kredit faizlərinin yüksək olması və ya lazımı avadanlığı əldə etməyin çətin olması kimi hallarda lizinq məqsədəuyğun maliyyələşmə vasitəsi kimi önə çıxmaqdadır.

Lizinq sahəsində 2017-ci ilin ortalarına olan vəziyyət və son illərin dinamikası onu deməyə əsas verir ki, hazırda ölkəmizdə lizinq bazarı özünün tənəzzül dövrünü yaşayır. Əgər lizinqin ölkəmizin qeyri-neft sektorunun inkişafında, investisiyaların artmasında, yeni texnologiyaların tətbiqinin sürətləndirilməsində oynaya biləcək rolunu nəzərə alsaq, Azərbaycanda bu sahənin inkişafı istiqamətində təcili və ciddi addımların atılmasının labüd olduğunu qeyd edə bilərik.

Azərbaycanda lizinq bazarının problemləri:

- Azərbaycanda lizinqin normativ-hüquqi bazası və lizinq şirkətlərinin kapitallaşma problemləri;

- Azərbaycanın Beynəlxalq Maliyyə Lizinqi haqqında Ottava Konvensiyasına qoşulmaması;
- lizinq şirkətlərinin Mərkəzləşdirilmiş Kredit Reyestrinə (MKR) qoşulmaması;
- lizinq sahəsində təşviqedic mexanizmlər və güzəştlərin olmaması;
- lizinq əmlakına sürətli amortizasiyanın tətbiq edilməməsi.

Nəticə

Lizinq ideyası qədim dövrlərdə yarınsa da müasir iqtisadi və hüquqi anlamda lizinq ABŞ-da yaranmışdır. Lizinq hal-hazırda Qərbi Avropanın, habelə Yaponiyanın işgüzar praktikasında geniş səviyyədə tətbiq edilir. Müasir dövrdə ondan praktiki olaraq dünyanın bütün ölkələrində istifadə edilir. Bəzi ölkələrdə lizinq xüsusi qanunvericilik səviyyəsində tənzimlənir. Bir sıra ölkələrdə isə lizinq barədə xüsusi normativ akt qəbul edilməmişdir. Lizinq kompleks xarakterli iqtisadi (əmlak) münasibətdir ki, həmin münasibət iqtisadi fəaliyyət subyektləri (lizinq şirkəti, lizinq alan və satıcı) arasında əmələ gəlir.

Beynəlxalq maliyyə lizinqinin tənzimlənməsi 1988-ci ildə Kanadanın Ottava şəhərində qəbul edilən Konvensiyanın köməyi ilə tənzimlənir; bu Konvensiya beynəlxalq maliyyə lizinq münasibətlərini tənzimləyən əsas beynəlxalq qanunvericilik aktı sayılır. Azərbaycan Respublikasının həmin konvensiyada iştirak etməsini vacib sayırıq. Bu, hər şeydən əvvəl, ilk növbədə Azərbaycan Respublikasının iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin beynəlxalq lizinq xidmətləri bazarının iştirakçısı olmasını təmin edir.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında lizinq bazar infrastrukturunu formalaşma prosesindədir. Ölkəmizdə lizinq xidmətləri bazarı inkişaf etdirilməlidir. Bundan ötrü dövlət lizinqni dəstəklənməli, onun inkişafı üçün büdcə vəsaiti ayırmalıdır. Azərbaycan Respublikasında hökumət lizinqdən kiçik biznesi dəstəkləməyin xüsusi forması kimi istifadə etməlidir.

Azərbaycan Respublikasında lizinq iqtisadi münasibətlərini inkişaf etdirmək üçün normativ-hüquqi baza yaradılmalıdır. Bu məqsədlə xüsusi olaraq lizinq haqqında qanun qəbul edilməsi məqsədəuyğundur.

Lizinqin inkişaf etdirilməsi üçün təkliflər:

- ✓ lizinq haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsi;
- ✓ lizinqlə bağlı normativ-hüquqi bazanın yeni qanunun tələblərinə uyğunlaşdırılması;
- ✓ lizinq ödənişlərinə ƏDV-nin tətbiq edilməsinin məqsədəuyğunluğunun öyrənilməsi;

- ✓ lizinq əməliyyatlarına təşviqədirici mexanizmlər və güzəştlərin tətbiq olunması;
- ✓ Azərbaycanın Beynəlxalq Maliyyə Lizinqi haqqında Ottava Konvensiyasına qoşulması istiqamətində addımların atılması.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. http://edf.az/ts_general/azl/teqdimat/Ilkin-Qarayev_lizinq-siyas%C9%99ti.pdf
2. <https://banker.az/lizinq-n%C9%99dir/>
3. Гражданское и торговое право зарубежных государств. Том 2. М., 2005;
4. Международная практика лизинга. Учебное пособие/ Под.ред. М.И.Лещенко. М., 2006;
5. Международные практика лизинга М., 2006 (с.14-19);
6. Шмиттгофф К. Экспорт: право и практика международной торговли. М., 1993. с.239.

СПОСОБЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ ЛИЗИНГА (ПО ОПЫТУ ЗАРУБЕЖНОЙ СТРАНЫ)

Кулиева Нармина, Главный специалист Научно-Исследовательского Института Экономических Реформ

Резюме

Лизинг является одним из ключевых факторов инвестиционной политики. Законодательная база является одним из условий осуществления и регулирования лизинговой деятельности в зарубежных странах, в том числе в Азербайджанской Республике. В статье рассмотрен опыт зарубежных стран по лизингу услуг и регулированию лизинга. Для осуществления лизинговых услуг в Азербайджане были проанализированы особенности формирования законодательной системы и внесены соответствующие предложения.

Ключевые слова: лизинг, лизинговые услуги, регулирование лизинга, законодательная система

WAYS OF LEASING REGULATION (ON THE CASE OF WORLD EXPERIENCE)

Narmina Gulieva, Head specialist of Institute for Scientific Research on Economic Reforms

Abstract

Leasing is one of the key factors of investment policy. It is widely used as key source of main assets financing in foreign countries, as well as in Azerbaijan. World experience on leasing services and regulation was analyzed. Main features of leasing services legislation system forming was analyzed and appropriate suggestions was presented in the article.

Key words: Leasing, leasing services, regulation of leasing, legislative system.

XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQƏMƏTLƏRİ

Samil Şəmil oğlu Hüseynov, İN, Gəncə-Qazax regional bölməsi, müdir müavini
e-mail:samil.huseynov@economy.gov.az

Xülasə

Hazırda qarşıda duran mühüm vəzifələrdən biri Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin təkmilləşdirilməsinin səmərəli istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, ixracın həm məhsulların çeşidi, həm də coğrafiyası baxımından şaxələndirilməsidir. Bu onunla bağlıdır ki, müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatın bütün sahələrində innovativ texnologiyaları tətbiq etməklə dünya birliyinə inteqrasiya edir. Məqalədə respublikanın gələcək iqtisadi inkişafına istiqamətlənmiş xarici ticarət əlaqələrinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri təsvir edilmişdir.

Açar sözlər: xarici ticarət əlaqələri, təkmilləşdirilmə istiqamətləri, patentlərin alınması, sahibkarların istifadəsi; imkanlarını genişləndirmək.

Bu məqsədlə ixracın təşviqi, o cümlədən geri ödəmə dəstəyinin verilməsi, “MADE İN AZERBAIJAN” brendinin xarici bazarlarda təşviqi, yerli şirkətlərin ixracla bağlı xarici ölkələrdə sertifikat və patentlərin alınmasına, ixracla əlaqəli tədqiqat-inkişaf proqram və layihələrinə çəkilən xərclərin bir hissəsinin dövlət büdcəsi hesabına ödənilməsi və ixracyönümlü istehsalə verilən kreditlərə əlavə güzəştlərin tətbiqi məqsədlə qanunvericiliyə dəyişiklik edilməsi istiqamətində işlər aparılmışdır. Azərbaycan məhsullarının yeni bazarlara çıxış imkanlarını genişləndirmək üçün Aktau şəhərində logistika mərkəzi artıq sahibkarların istifadəsinə verilmişdir.

Ölkənin xarici ticarət konsepsiyası bütövlükdə iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasının tərkib elementi kimi nəzərdən keçirilmiş və formalaşmışdır. Hal-hazırda Azərbaycan Avrasiya məkanında yeganə ölkədir ki, eyni zamanda 5 regional qruplaşmada iştirak edir: Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB), İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT), Qara dəniz hövzəsi ölkələrinin İqtisadi əməkdaşlıq təşkilatı, Türk dövlətlərinin iş birliyi şurası, GUÖAM (Gürcüstan, Ukrayna, Özbəkistan, Azərbaycan, Moldova).

Azərbaycanın xarici ticarət konsepsiyası bütövlükdə ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik sistemində, ilk növbədə milli rəqabət üstünlüklərinin formalaşdırılması və inkişafına əsaslanır. Göstərilən tərzdə xarici ticarət konsepsiyasının istinad nöqtəsi müəyyənləşdirilərək, onun istiqamətləri aşağıdakı kimi formalaşdırılır:

Xarici ticarət konsepsiyasında ixracın dövlət həvəsləndirilməsi sisteminin təşkili, bazar subyektlərinin rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi məqsədi ilə dövlət proqramlarının hazırlanması, daxili bazarın milli mənafehlərə uyğun qorunması strateji istiqamətlər kimi müəyyən edilmişdir.

Məlum məsələdir ki, Azərbaycanın xarici ticarət konsepsiyası göstərilən istiqamətlərin üzvi vəhdətinə əsaslanmaqla formalaşdırılmalı və ölkənin xarici ticarəti bu prinsiplər əsasında həyata keçirilməlidir.

Bununla yanaşı, ixrac-idxal əməliyyatları zamanı elektron gömrük xidmətlərinin daha da genişləndirilməsi, tələb olunan sənədlərin və prosedurların sayının minimuma endirilməsi, malların və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərhədindən keçirilməsi üçün “Yaşıl dəhliz” və beynəlxalq təcrübədə mövcud olan digər buraxılış sisteminin tətbiqi istiqamətində işlər görülür. Dövlət başçısının 21 may 2016-cı il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Malların və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərhədindən keçirilməsi üçün “Yaşıl dəhliz” və digər buraxılış sistemlərindən istifadə Qaydaları” avqustun 1-dən tətbiq olunur. Bu, gömrük rəsmiləşdirilməsinin daha çevik və şəffaf həyata keçirilməsinə, məmur-sahibkar münasibətlərinin müasir idarəçilik prinsipləri əsasında

inkışafına imkan verməklə, qeyri-neft ixracının artmasına, xarici ticarətin coğrafiyasının genişlənməsinə, Azərbaycan məhsullarının yeni bazarlara çıxarılmasına imkanlar yaradacaqdır.

Azərbaycanda müstəqillik əldə etməsi xarici aləmlə mövcud olan köhnə əlaqələr sistemində yenidən baxılmasını tələb etmişdir. Bununla əlaqədar respublikanın iqtisadi inkışafının əsas məsələlərindən biri xarici ticarətin düzgün istiqamətdə aparılması zərurəti vardır. Azərbaycan dünyanın bir çox ölkələri ilə qarşılıqlı ticarət əlaqələrinə malikdir. Ölkənin iqtisadi potensialı, xammal və mineral ehtiyatlarının zənginliyi, təbii şəraiti və əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqeyi əməkdaşlıq imkanlarını artırır ki, bu da respublikanın iqtisadi inkışafında onun rolunun mühümlüyünü göstərir.

Perspektivdə respublikamızın xarici ticarət fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərinə uyğun olaraq, aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

- Azərbaycan respublikasının ixrac potensialının gücləndirilməsi, ixracın stimullaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən əməli tədbirlərin davam etdirilməsi;

- respublikada daxili bazarın qorunmasını təmin edən və iqtisadi inkışafa əlverişli şərait yaradan idxal tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi;

- ixracatda elektron ticarət xidmətlərindən geniş istifadə imkanlarının araşdırılması və inkışaf etdirilməsi istiqamətində müvafiq işlərin görülməsi;

- xarici ticarətin inkışafı üçün infrastruktur təminatının daha da yaxşılaşdırılması və təkmilləşdirilməsi istiqamətində müvafiq tədbirlərin görülməsi;

- istehsal olunan malların xaricdə tanınması üçün beynəlxalq sərgi və yarmarkalarda iştirakın stimullaşdırılması;

- xarici ticarət sahəsində uyğun beynəlxalq təcrübədən səmərəli istifadə edilməsi.

Artıq ilkin nəticələr özünü göstərir. Belə ki, 2017-ci ilin üçün ticarət dövriyyəsi 15 faiz artmışdır. Bu da çox yaxşı göstəricidir. Müsbət hal ondan ibarətdir ki, qeyri-neft ixracı təqribən 10 faiz ətrafında artmışdır, idxal isə 17 faiz azalmışdır. Bu da aparılan düzgün xarici ticarət siyasətin təzahürüdür. Çünki idxaldan asılılığı azaltmaq üçün yerli istehsal stimullaşdırılır, biznes qurumlarına əlverişli şərait yaradılır, xüsusilə kənd təsərrüfatı sahəsinə texnikanın alınmasına və digər tədbirlərə dövlət investisiyalar qoyulur. İdxalın azalması, ixracın kəskin artması respublikanın iqtisadi sabitliyini təmin edir.

Bu il Davos Ümumdünya İqtisadi Forumu iqtisadiyyatların rəqabət qabiliyyətliliyinə görə Azərbaycanı 37-ci yerə layiq görüb. Respublika böhranlı illərdə öz reytingini üç pillə artırma bilmişdir. Son illərdə Azərbaycan xarici ticarət əlaqələrinin perspektivli inkışafı üçün bir çox önəmli layihələr həyata keçirilir. Bu tədbirlərdə respublikanın fəal iştirakı onun nüfuzunu artırır, onun beynəlxalq arenada çox etibarlı tərəfdaş kimi tanınmasına imkan verir.

Azərbaycanın son illərdə xarici ticarət əlaqələrinin inkışafında əldə etdiyi yüksək tempi, son 10 ildə iqtisadiyyatın 3.4 dəfə artdığını, ölkənin yuxarı orta gəlirli dövlətə çevrildiyi məlum olmuşdur. Davos forumunun qiymətləndirməsinə əsasən makroiqtisadi sabitlik üzrə Azərbaycanın dünyada ilk onluqda yer almışdır, ölkədə neft gəlirlərinin səmərəli istifadə olunması, infrastruktur, quruculuq işlərinin aparılması, regionların inkışaf etdirilməsi və Azərbaycan kifayət qədər davamlı makroiqtisadi ehtiyatlara malik olmuşdur.

Xarici ticarət əlaqələrinin təhlili göstərir ki, son illərdə başlanmış meyl-ticarət əlaqələrinin liberallaşdırılması, idxal və ixracın strukturu və coğrafiyasının genişləndirilməsi, ölkəmizin xarici ticarət təşkilatlarında iştirakı və bu təşkilatların qayda və metodlarını öz xarici ticarət siyasətinə tətbiqi və s. ticarət sferasında müsbət meyillər əmələ gəlmişdir. Azərbaycan, demək olar ki, dünyanın bütün qitələri ilə ticarət-İqtisadi əlaqələrə malikdir. Azərbaycanın idxal və ixrac balansının təhlili göstərir ki, ölkəyə Avstraliya, Belçika, Bolqarıstan, Çin, Çexiya, Fransa, Almaniya, Macarıstan, İran, İsrail, Cənubi Koreya, Polşa, İsveçrə, Suriya, Türkiyə, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Böyük Britaniya, ABŞ kimi güclü inkışaf etmiş ölkələrdən texniki tərəqqinin əsasını təşkil edən sənaye sahələrinin məhsulları ilə bərabər, Azərbaycanda inkışafı və istehsalı üçün bütün imkanlar və amillər olan sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları da gətirirlər. Azərbaycanda ət, süd məhsulları, quş əti, çay, düyü, günəbaxan yağı, tünd spirtli içkiləri, üzüm, alma, armud, qənnadı məmulatları, meyvə-tərəvəz şirələri, siqaretlər, makaron məmulatları, mineral sular, bir sıra

tərəvəzlər, məişət mebelləri, xalça və xalça məmulatları, elektrik cihazları, telefon aparatları, ayaqqabı, pambıq parçalar, kauçuk və rezin məmulatları, elektrik naqilləri və kabellər, sintetik yuyucu vasitə məhsulların istehsalı üçün bütün imkanlar və amillər mövcuddur. Bütün bunların hamısı birlikdə əhalinin yaşayış səviyyəsinin artmasını təmin edər.

Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı daim diqqətdə olan məsələlərdəndir. Belə ki, yerli məhsulların xaricə, o cümlədən qeyri-ənənəvi bazarlara ixracının genişləndirilməsi, dövlət dəstəyi ilə potensial ixrac ölkələrində logistik mərkəzlərin yaradılması üzrə işlər görülür. Bununla yanaşı, qarşılıqlı investisiya fəaliyyətinin təşviq edilməsi istiqamətində işlər daha da gücləndiriləcəkdir. Bu, ilk növbədə, investorlar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən investisiyaların qarşılıqlı qorunmasını, təşviqini, eləcə də ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılmasını nəzərdə tutan hüquq-müqavilə bazasının yaradılması işlərini əhatə edəcək.

Paralel olaraq, Azərbaycanda prioritet istiqamətlərə, xüsusilə sənaye parklarına, kənd təsərrüfatına, İKT, turizm və digər sahələrə xarici investisiyaların cəlb olunması təşviq ediləcək, müvafiq sahələr üzrə yeni texnologiyaların və rəqabətqabiliyyətli idarəetmə sistemlərinin tətbiqi istiqamətində işlər davam etdiriləcəkdir.

Azərbaycanın xaricdəki dövlət və özəl investisiyalarının müdafiəsi daha da gücləndiriləcək, iqtisadi maraqlarımıza cavab verən layihələrdə şirkətlərimizin iştirakının təmin edilməsi üçün tərəfdaş ölkələrlə bu sahədə əməkdaşlıq daha da genişləndiriləcəkdir.

Makroiqtisadi sabitliyin qorunması, iqtisadiyyatın diversifikasiyasının davam etdirilməsi, biznes və investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, dünya iqtisadi sistemində inteqrasiyanın sürətləndirilməsi, xarici iqtisadi əlaqələrin və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın genişləndirilməsi, xarici ölkələrlə ikitərəfli əlaqələrin inkişafı respublikanın xarici ticarət əlaqələrinin daha da genişlənməsinə imkan verəcəkdir. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın icrasının ikinci ilinin yekunlarına həsr olunmuş konfransda Prezident İlham Əliyevin dediyi kimi, ticarət və investisiya fəaliyyəti sahəsində bizim başlıca vəzifəmiz məhsullarımızın yeni bazarlara çıxışını təmin etməkdən, dost ölkələrdə investisiya fəaliyyətini genişləndirməkdən ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu (AZPROMO) xarici ölkələrdə Azərbaycanın investisiya mühitinin tanınması, xaricə ixracın təşviqi ilə əlaqədar bir sıra tədbirlər həyata keçirməkdədir. Təkcə 2014-cü ildə beynəlxalq tərəfdaşların iştirakı ilə 119-u ölkəmizdə, 77-si isə xaricdə olmaqla ümumilikdə 196 biznes forum, sərgi, konfrans və digər işgüzar tədbirlər təşkil edilmişdir.

Bu tədbirlər sırasında 2014-cü ilin 23-24 iyun tarixlərində Qəbələdə keçirilmiş V Azərbaycan-Rusiya Regionlararası Forumu xüsusi vurğulanmalıdır. Rusiya Federasiyasının regional inkişaf nazirinin rəhbərliyi ilə 300 nəfərlik nümayəndə heyətinin, habelə Azərbaycanın rəsmi şəxslərinin və biznes dairələrinin iştirak etdiyi tədbirə ümumilikdə 700-ə yaxın şəxs qatılmış, müxtəlif mövzuları əhatə edən 8 "dəyirmi masa" keçirilmiş, 11 sənəd imzalanmışdır.

İkitərəfli tədbirlərlə yanaşı, Türkiyə və Gürcüstanla birgə üçtərəfli, Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının və Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Bankına üzv ölkələrin dövlət nümayəndələrinin və işgüzar dairələrinin iştirakı ilə çoxtərəfli biznes forumları da keçirilmişdir. AZPROMO-nun Gürcüstanda nümayəndəliyi, ABŞ, Almaniya, Avstriya, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Böyük Britaniya və Rumıniyada təmsilçiləri fəaliyyət göstərir. AZPROMO indiyədək 36 ölkədən 67 xarici tərəfdaşla əməkdaşlıq haqqında anlaşma memorandumu imzalamışdır.

Azərbaycan beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən BMT, Avropa İttifaqı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, Müstəqil Dövlətlər Birliyi, Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası və digərləri ilə sıx əməkdaşlıq edir.

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri Avropa İttifaqı ilə səmərəli və davamlı əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsidir. Avropa İttifaqı ölkələri Azərbaycanın əsas xarici ticarət tərəfdaşıdır. Ötən il ticarət dövriyyəimizin 44 faizi, yəni, 15,3 milyard dolları bu ölkələrin payına düşmüşdür. Son 10 ildə Azərbaycanda əsas kapitalla yönəlmiş xarici investisiyaların yarısından çoxu, qeyri-neft sektoruna birbaşa xarici investisiyaların isə 35,3 faizi bu təşkilatın üzv dövlətlərinin payına düşmüşdür.

Prezident İlham Əliyev 2014-cü ilin iyun ayında Avropa İttifaqı ilə əlaqələrimizi xarakterizə edərək bildirmişdir ki, "Azərbaycan Avropa İttifaqına mümkün qədər yaxın olmaq arzusundadır. Bu, bizim üçün strateji mahiyyəti olan məsələdir və bu əlaqələrin gələcəkdə böyük potensialı vardır". Bu məqsədlə respublikada prezidentin sərəncamı ilə Avropa İttifaqı ilə əlaqələrin daha da gücləndirilməsi, səmərəli və əlaqələndirilmiş işin təmin edilməsi məqsədilə 37 üzvdən ibarət Avropaya İnteqrasiya üzrə Dövlət Komissiyası yaradılmışdır.

Hazırda müvafiq infrastrukturun yaradılması, logistik mərkəzlərin təşkil edilməsi vasitəsilə bu bazarlara ixracın genişləndirilməsi, MDB-nin 2020-ci ilədək İqtisadi İnkişaf Strategiyasının həyata keçirilməsi, habelə Ümumrusiya Sərgi Mərkəzində Azərbaycanın daimi sərgisinin yaradılması istiqamətində zəruri işlər görülür.

Çoxtərəfli beynəlxalq əlaqələr formatında Azərbaycan üçün əhəmiyyətli qurumlardan biri də Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasıdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü ilin iyun ayında Bodrum Zirvə Toplantısında qeyd etdiyi kimi: "Türkdilli dövlətlərin birliyinin təməlinə əlbəttə ki, ortaq köklər, ortaq mədəniyyət, tarix dayanır və bu gün biz bu möhkəm təməl üzərində gözəl əməkdaşlıq yaradırıq".

Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının üzv dövlətlərinin investisiyaları hesabına Azərbaycanda 2600-dək müəssisə yaradılmışdır. Bu, ölkədə fəaliyyət göstərən xarici investisiyalı şirkətlərin 37 faizinə bərabərdir. Bu dövlətlər Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda ikinci böyük xarici investordur.

Eyni zamanda, ölkəmizin Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvolma prosesi çərçivəsində ikitərəfli və çoxtərəfli danışıqlar da davam etməkdədir. Danışıqlar prosesində əsas məqsəd daxili bazarın qorunması, milli istehsalçıların və istehlakçıların mənafeələrinin maksimum səviyyədə təmin edilməsi ilə uzunmüddətli perspektivdə təşkilata üzv olmaqdır.

Bununla yanaşı, Yaxın Şərqi, Asiya, Amerika ölkələri ilə də əməkdaşlığımız genişlənir və bu regionlarla iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi daim diqqət mərkəzində saxlanılır.

Beynəlxalq maliyyə institutları ilə də fəal əməkdaşlıq aparılır. Hazırda 14 beynəlxalq maliyyə institutu ilə nəqliyyat, su təchizatı və kanalizasiya, enerji, kənd təsərrüfatı, maliyyə, ekologiya və digər sahələrdə ümumi dəyəri 7,2 milyard dollar olan 41 layihə icra olunur. Ötən il Azərbaycanın İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının Ticarət və İnkişaf Bankına üzvolma proseduru yekunlaşmış, Avropa İnvestisiya Bankı ilə Çərçivə Sazişi imzalanmışdır.

Ölkəmizin dinamik sosial-iqtisadi inkişafı Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiyasının gücləndirilməsi, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın inkişafı, beynəlxalq və regional təşkilatlar çərçivəsində çoxtərəfli əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi ixracın genişləndirilməsi üçün üçün əlverişli zəmin yaradır. Ümumilikdə ölkədə ixracının genişləndirilməsi və gücləndirilməsi, həmçinin ixrac potensialının yüksəldilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin reallaşdırılması vacibdir:

- müqayisəli üstünlüyə malik olan Azərbaycan mənşəli məhsulların dünya bazarlarına çıxış imkanlarının artırılması məqsədilə ixracatçı müəssisələrin beynəlxalq sərgi və yarmarkalarda iştirakının stimullaşdırılması;

- ticarətin asanlaşdırılması, o cümlədən ticarət zamanı rəsmiləşdirmə işlərinin müddətinin qısaldılması və bununla bağlı xərclərin aşağı salınması üzrə işlərin davam etdirilməsi;

- ixrac edilən və ixrac potensialı olan məhsulların keyfiyyət standartlarının yüksəldilməsi və bu istiqamətdə beynəlxalq standartlara uyğun məhsul istehsal edən müəssisələrin stimullaşdırılması və milli brendlərin yaradılmasının dəstəklənməsi;

- xarici ticarət sahəsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və xarici ticarət siyasətinin daha da təkmilləşdirilməsi məqsədilə ölkəmizin milli maraqlarına uyğun, elmi-praktiki üsullara əsaslanan müasir ticarət siyasəti metodlarının tətbiq edilməsi;

- Azərbaycan mənşəli kənd təsərrüfatı məhsullarına xarici bazarlarda tətbiq edilən diskriminasiya tədbirlərinin aradan götürülməsi və zərurət yarandığı təqdirdə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi və s.

Xarici ticarətin inkişafı problemi daxili istehsal, iqtisadiyyatın dirçəldilməsi, onun sosial yönümlülüyü və ardıcıl olaraq da ölkənin siyasi stabilliyi ilə sıx bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyatın ixrac yönümlü sahələri, həmçinin ölkənin daxili istehlak bazarına yönəldilmiş

sahələrin inkişafı məhz xarici iqtisadi siyasətin düzgün istiqamətinin seçilməsindən, onun effektivliyindən çox asılıdır. İxrac potensialının inkişafı, əmtəə ixracı və idxalının strukturunun diversifikasiyası nəinki iqtisadi sahədə baş verən hətta sosial və bununla da ölkənin siyasi sahəsində baş verən proseslərin inkişafına mühüm təsir göstərir. Mövcud şəraitin bütün bu mühüm özəllikləri az və ya çox dərəcədə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi məsələsinə təsir göstərir.

İdxalın və ixracın diversifikasiyası sabit iqtisadi artıma nail olmaq məqsədi daşmalıdır. Bütün bunları nəzərə alaraq ixracın strukturunun təkmilləşdirilməsi üçün ixracın təkmilləşdirilməsinin xüsusi proqramı işlənilib hazırlanması çox vacibdir. Orada ixrac sahələri, onların prioritetləri, inkişaf istiqamətləri müəyyənəndirilməlidir.

Xarici ticarətin təhlili göstərir ki, respublikaya güclü inkişaf etmiş ölkələrdən texniki tərəqqinin əsasını təşkil edən sənaye sahələrinin məhsulları ilə bərabər, Azərbaycanda inkişafı və istehsalı üçün bütün imkanlar və amilləri olan sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları da gətirilir. Belə ki, respublikaya xaricdən ət, süd məmulatları, quş əti, düyü, un, günəbaxan yağı, üzüm, alma, armud, kolbasa, qənnadı məmulatları, meyvə-tərəvəz, tərəvəz şirələri, siqaretlər, makaron məmulatları, kartof, tomat, soğan, məişət məbelləri, xalça və xalça məmulatları, elektrik su qızdırıcıları, telefon aparatları, ayaqqabı, pambıq parçalar, akkumulyatorlar, elektrik naqilləri və kabellər, sintetik yuyucu vasitələr, boyalar və s. gətirilir. Halbuki, həmin məhsulların istehsalı üçün Azərbaycanda bütün imkan və amillər mövcuddur.

Bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, həmin məhsulların Azərbaycanda istehsalı uzaq məsafələrdən səmərəsiz yükdaşımaların qarşısını alar, istehsalın səmərəliliyinin artmasını təmin edir. Bütün bunlar hamısı birlikdə əhalinin yaşayış səviyyəsinin artmasını təmin edir.

Xarici ticarətin genişləndirilməsi və iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin təmin olunması üçün aşağıdakı istiqamətlərdə ardıcıl iş aparılması da məqsədəuyğundur:

- ölkənin ixrac potensialının düzgün qiymətləndirilməsi və onun inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- idxalın obyektiv tələbat həcmının tapılması;
- idxal əvəzedici sahələrin inkişaf imkanları və perspektivlərinin araşdırılması;
- xarici maliyyə-kredit resurslarının respublikaya cəlb olunması;
- iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasının işlənməsi və reallaşdırılması;
- inteqrasiya proseslərinin tənzim edilməsi və s

Xarici ticarətin inkişaf etdirilməsi üçün Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Son illərdə bu sahədə respublikamızda müəyyən işlər görülür. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) ən vacib vəzifəsi idxal rüsumlarını aşağı salmaq, xarici ticarətin tədricən liberallaşdırmaqdan ibarətdir. Dünya təcrübəsindən aydındır ki, ölkəmiz ÜTT-yə daxil olarsa müəyyən üstünlüklər əldə edəcəkdir. Lakin Azərbaycan ixrac sahələrini yeniləşdirmək və stimullaşdırmaq üçün bir sıra mürəkkəb problemlərin zəruriliyi ilə üzləşir. Aydındır ki, idxalın quruluşu investisiya qoyuluşu ilə formalaşır. Digər tərəfdən də ÜTT-yə daxil olandan sonra ölkəmiz mallar və xidmətlərin ayrı-seçkisiz antidempinqsiz işləməyə imkan əldə edilə bilər. Azərbaycan xarici ticarətin inkişafında digər ölkələrlə bərabərhüquqlu, sabit və əvvəlcədən müəyyən olunan uzunmüddətli fəaliyyət məqsədlərini nəzərə alan xarici ticarət münasibətlərinin yaranmasına kömək göstərməklə yanaşı, eyni zamanda, ixracın quruluşunu da təkmilləşdirə bilər. Nəticədə açıq iqtisadiyyat şəraitində respublikamızın milli istehsalçıların müdafiə sistemi ÜTT-nin qayda və prinsipləri əsasında təşkil olunaraq güclənər. Digər tərəfdən, Azərbaycan Respublikası, ÜTT-nin üzvü olan 147-dən çox ölkələrlə idxal-ixrac əməliyyatlarını sivil aparmağa geniş imkanlar əldə edir.

Hazırda respublika iqtisadiyyatı qarşısında duran mühüm problemlərdən biri ixracın və idxalın strukturunun təkmilləşdirilməsinə nail olmaqdır. Bunları nəzərə alaraq Azərbaycanda həyata keçirilən xarici ticarət və struktur siyasəti idxal və ixracın quruluşunun təkmilləşdirilməsinə yönəldilməlidir. Azərbaycan iqtisadiyyatında “açıq qanı” siyasəti ölkənin iqtisadi maraqlarını nəzərə almaqla yanaşı, həm də ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etməlidir. Daxili bazar dünya bazarında baş verən dəyişikliklərin və xarici rəqabətin təsirindən qorunmalıdır.

Beləliklə, xarici ticarət əlaqələrinin, o cümlədən həm idxalın, həm də ixracın strukturunun təkmilləşdirilməsi mühüm bir problem kimi qarşıda durur. Respublikada məhsuldar qüvvələr inkişaf etdikcə yerli istehsal hesabına tələbatı ödəndikcə, kənar yerlərdən məhsul idxalı azalacaq və məhsul istehsalı çoxaldıqca onun rəqabət qabiliyyəti yüksəldikcə ixracın strukturu da təkmilləşdirələcəkdir.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. "Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 247 №-li qərarı. 15 noyabr 1995-ci il
2. Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 520 №-li fərmanı. 17 dekabr 1996-cı il
3. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi. Bakı, 2011
4. Həsənov Əli, Azərbaycan Respublikasının Milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. Bakı, 2011
5. Şəkərəliyev A., Şəkərəliyev Q. "Azərbaycanın iqtisadiyyatı: reallıqlar və perspektivlər. Bakı, "Turxan" NPB, 2016
6. "İqtisadi diplomatiya" Bakı, 2013
7. İqtisadiyyat Nazirliyinin rəsmi internet saytı,

К ВОПРОСУ ОБ ОСНОВНЫХ НАПРАВЛЕНИЯХ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ВНЕШНЕТОРГОВЫХ СВЯЗЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНА

Гусейнов Самиль Шамиль оглу

РЕЗЮМЕ

Вопрос об основных направлениях усовершенствования внешнеторговых связей Азербайджана на современном этапе является одним из актуальных. Это связано с тем, что суверенный Азербайджан интегрирует в мировое сообщество, внедряя инновационные технологии во все сферы экономики. В статье описываются основные направления усовершенствования внешнеторговых связей, нацеленные на дальнейшее экономическое развитие республики.

Ключевые слова: внешние торговые связи; основные направления усовершенствования; получение патентов; использование собственниками; расширение возможностей.

TO THE ISSUE OF THE MAIN AREAS OF IMPROVEMENT CONCERNED FOREIGN TRADE RELATIONS OF AZERBAIJAN

Samir Guseynov Shamil

Abstract

The question of the main areas of improvement referring foreign trade relations of Azerbaijan is one of the relevant issues at the present stage is one and relevant. The substantive reason is that sovereign Azerbaijan integrates into the world community, introducing innovative technologies in all sectors of the economy. The article describes the main areas of improvement related to foreign trade relations, which are aimed at further economic development of the republic.

Key words: foreign trade relations; main areas of improvement; obtaining patents; use by owners; empowerment;

İSTEHSALIN TƏŞKİLİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

Mehman Aydın oğlu Əsgərov,
İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu, doktorant,
e-mail: esgerov.mehman@mail.ru

Xülasə

İnsan cəmiyyətinin yaşamasının, artımının və inkişafının ən əsas obyektiv səbəblərindən biri də istehsalıdır. İstehsal bir məhsulun yaradılması prosesidir - insan ehtiyaclarını ödəmək üçün mal və xidmətlərin kəmiyyətini və ya keyfiyyətini artırmaq fəaliyyətidir. İqtisadiyyatın inkişafını sürətləndirməyin əsasında duran ən vacib amillərdən biri də istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsidir. İstehsal münasibətlərinin ibtidai cəmiyyətdə meydana gəlməsindən başlayaraq istehsal növlərinin şaxələnməsi, əmək bölgüsünün dərinləşməsi və beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin dünya miqyasında genişlənməsi ilə istehsalın təşkili zərurəti ortaya çıxdı. Zavod sisteminə və əmək bölgüsünə əsaslanan müasir istehsalın təşkili XVIII əsrin sonlarına 1-ci Sənaye İnqilabına əsaslanır. Sənaye inqilablarından sonra dünya iqtisadiyyatı daha sürətli inkişaf etməyə başladı. Bununla əlaqədar olaraq istehsalın təşkilinin müxtəlif formaları ortaya çıxdı. Məqalədə istehsalın təşkilinin nəzəriyyəsi və praktiki formalarının tarixi inkişaf mərhələləri araşdırılmışdır. Eyni zamanda Azərbaycanda mövcud vəziyyət təhlil edilmiş və bu sahəyə aid təkliflər verilmişdir.

Açırsözlər: istehsalın təşkili, istehsalın təşkili formaları, sənayenin təşkili, sənaye zonaları

İstehsal münasibətləri ibtidai cəmiyyətdə, quldarlıq və feodalizm dövründə əsasən ev təsərrüfatlarında baş verirdi. Böyük coğrafi kəşflərlə birlikdə ticarət inkişaf etdi, istehsal təcrübələri dünya miqyasında mübadilə edilməyə başladı. Avropa ölkələrinin yeni təbii resursları ələ keçirmələri ilə birlikdə sənayenin yaranması və yeni istehsal sahələrinin əmələ gəlməsi üçün əlverişli şərait yarandı. 1765-ci ildə Ceyms Vatt buxar maşınını ixtira edərək sənaye inqilabının əsasını qoydu. Bundan sonra istehsal evlərdən müəssisələrə köçməyə başladı. Beləliklə, əmək bölgüsünün yeni formaları ortaya çıxdı və əmtəə ixracı başladı. Bununla əlaqədar olaraq, istehsalın səmərəliliyinin artırılması üçün istehsalın təşkili zərurəti ortaya çıxdı. Bu dövrdən başlayaraq istehsalın təşkilinə aid müxtəlif nəzəriyyələr hazırlandı və istehsalın təşkilinin bir çox forması ortaya çıxdı.

İstehsalın təşkili iki anlayışdan ibarətdir: təşkilat və istehsal. İstehsal - cəmiyyətin mövcud olması və inkişafı üçün zəruri maddi nemətlər yaradılması prosesidir. İstehsalın təşkili əməyin təşkili ilə sıx bağlıdır. İstehsalın təşkilinin təkmilləşdirilməsi əmək məhsuldarlığının müntəzəm artmasını, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasını, işçilərin maddi və mənəvi səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin edir. Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, istehsalın təşkili üzrə tədbirlərin tətbiqi ilə əlaqədardır. İstehsalın təşkilinin məqsədi, mənfəəti artırmaq, xərcləri azaltmaq və rəqabət qabiliyyətiyinin davamlılığına nail olmaqdır. Qeyd olunanlarla əlaqədar, istehsalın təşkili onun praktiki formasından asılı olmayaraq sosial-iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasına xidmət edir. İstehsalın təşkili konkret sosial-iqtisadi şəraitdə canlı əməyin istehsalın maddi ünsürləri ilə səmərəli əlaqələndirilməsinə dair kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsidir [1].

Bu sahə üzrə öz töhfələrini vermiş elm adamları istehsalın təşkilinə aid konsepsiyalar hazırlamış, bunlara da uyğun olaraq istehsalın təşkilinin praktiki olaraq səmərəli və daha əlverişli şəkildə tətbiq olunan formaları ortaya çıxmışdır. Elmi bilik sistemi olaraq, istehsalın təşkili idarəetmə nəzəriyyəsiindən, təşkilat nəzəriyyəsiindən və sistem nəzəriyyəsiindən götürülən bir sıra konsepsiyalara əsaslanır. Elmi bilik sistemi və praktiki fəaliyyət sahəsi kimi istehsalın təşkilinin formalaşması tarixi toxuculuq sənayesi sahəsində ingilis sahibkar R.Arkraytın (1732-1792) yazdığı "Zavod Məcəlləsi" əsərinə əsaslanır. XIX əsrin sonlarında, kapitalizm inhisar mərhələsinə daxil olduqda R.Arkraytın ibtidai "qanunları" ilə müqayisədə sosial əməyin tənzimlənməsi üçün daha

incə üsullara ehtiyac duyulurdu. Belə üsulların inkişaf etdirilməsinin təsisçisi amerikalı mühəndis F. U. Taylordur (1856-1915). Onun nəzəriyyəsinin əsas müddəaları "Zavodun idarə edilməsi" (1903) və "Elmi İdarəetmə Prinsipləri" (1911) əsərlərində təsvir edilmişdir. F.U.Taylorun nəzəriyyələrinin əsas məqsədi iqtisadi səmərəliliyin, xüsusən də işçilərin məhsuldarlığının artırılmasıdır. Bu nəzəriyyə elmi üsulların istehsal proseslərinə və biznes idarəçiliyinə tətbiqinin ən erkən nümunələrindən biridir. H.Emerson (1853-1931) 1911-ci ildə yazdığı "İqtisadiyyatın on iki prinsipi" kitabında ilk dəfə kollektiv əməyin idarə edilməsi və elmi quruluş sistemini təsvir etmişdir. 1913-cü ildə Amerikalı kapitalist Henri Ford (1863-1947) özünə aid olan avtomobil zavodlarında F.Taylor və H.Emersonun sistemlərinin inkişafına əsaslanan yeni bir istehsal sistemini (axın metodlarını) təqdim etdi. Bu sistem yaradıcısının adı ilə "Fordizm" adlanır. Alfred Marşal (1842-1924) "İqtisadiyyatın əsasları", "Sənaye və ticarət" və "Sənayenin İqtisadiyyatı" əsərlərində sənaye bölgələrinin yaradılması nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür. Bu təkliflərin nəticəsində istehsalın təşkili formaları kimi sənaye zonaları yarandı. Hal-hazırda, istehsalın təşkilinin maksimum səmərəliliyi baxımından ən yuxarı sistemlərdən biri Yaponiyanın Toyota şirkətində tətbiq olunan 1950-ci illərdə T.Ohno (1912-1990) tərəfindən inkişaf etdirilən "kanban" üsuludur. Bu, üsul təşkilatın bir sıra ənənəvi funksiyalarını birləşdirən sinxronlaşdırılmış istehsalın təşkili üsuludur: əməliyyat planlaması, inventar nəzarəti, məhsulun keyfiyyətinin idarə edilməsi. Həmçinin, aşağıdakı alimlərin istehsalın təşkilinin nəzəriyyəsinə və tətbiqinə töhfələri olmuşdur: H.Fayol (1841-1925), K.Adameski (1866–1933), E.Meyo (1880-1949), F.B.Gilbert (1868–1924), A.K.Qastev (1882-1939), P.M Kerjençev (1881-1940) və b.

İstehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin mühüm şərtlərindən biri də müəssisələrdə tətbiq olunan istehsal proseslərinin səmərələşdirilməsindən ibarətdir. İstehsal prosesi maddi istehsalın əsasını təşkil edərək müəyyən növ məhsulların təkrar istehsalı ilə səciyyələnir. İstehsalın təşkili səviyyəsini xarakterizə edən ən mühüm göstəricilərdən biri istehsal tsiklidir. İstehsal tsikli xammal və materialların istehsal prosesinin ilk əməliyyatına daxil olduğu andan hazır məhsulun alınmasına qədər sərf olunan təqvim vaxtını əks etdirir. İstehsalın təşkili ixtisaslaşma, proporsionallıq, paralellik, fasiləsizlik, dəqiqlik və ritmlik prinsiplərinə əsaslanır.

- İstehsalın ixtisaslaşması - yerli tələbata uyğun olaraq konstruktiv və texnoloji cəhətdən oxşar məhsul buraxılışının mərkəzləşdirilməsidir. Konstruktiv və texnoloji cəhətdən oxşarlıq geniş unikasiya (bir şəkllə salınma) yolu ilə yaradılır.

- Proporsionallıq - istehsalın bütün bölmələrində istehsal güclərinin uyğunlaşdırılmasıdır. Bu isə lazımı miqdarda, nomenklaturada, çeşiddə məhsul buraxmağa imkan verir.

- Paralellik - istehsal proseslərinin bütün mərhələlərində əməliyyatların eyni vaxtda aparılmasıdır. Bu isə son məhsulun hazırlanması üçün geniş iqtisadi şərait yaratmağa imkan verir.

- Fasiləsizlik - növbədaxili, növbələrarası, əməliyyatdaxili və əməliyyatlararası dövrdə bir əməliyyatla digəri arasında ardıcılığın təmin edilməsini nəzərdə tutan istehsalın təşkili prinsipidir.

- Dəqiqlik - istehsal prosesində məhsulun səmərəli yerləşdirilməsi və məmumatın bir istehsal mərhələsindən digərinə qısa müddətdə hərəkətinin təmin edilməsidir.

- Ahəngdarlıq – məhsulun müəyyən aralıq fasilələr ərzində buraxılışının təmin edilməsidir.

İstehsal proseslərinin bu və ya digər tipə aid olunması məhsul buraxılışının kütləvilik dərəcəsi göstəricisi vasitəsilə müəyyən edilir. İstehsalın təşkili tipinə görə istehsal prosesləri fərdi, seriyalı və kütləvi istehsal proseslərinə bölünürlər [2]. Fərdi istehsal məhdud istehlakı olan müxtəlif cür və daimi çeşiddə məmumatın ədədi buraxılışını nəzərdə tutur. Seriyalı istehsal eynicins məhsulların geniş nomenklaturada eyni zamanda seriyalı hazırlanmasını nəzərdə tutur, yəni, istehsalı uzun müddət ərzində təkrarlananları. Kütləvi istehsal böyük miqdarda eynicins məhsulların məhdud nomenklaturada hazırlanmasının fasiləsizliyi və nisbətən uzunmüddətliyi ilə səciyyələnir.

İstehsalın təşkili dörd formada təzahür edir: təmərüküzləşmə; ixtisaslaşma; kooperativləşmə; kombinləşmə [3]. İstehsalın təşkili formaları sənaye istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində müstəsna rola malikdir.

- İstehsalın təmərüküzləşməsi məhsul istehsalının daha iri müəssisələrdə toplanması prosesidir. Təmərüküzləşmə prosesinin mahiyyəti iqtisadiyyatın sahələrində məhsul istehsalı üzrə iri müəssisələrin xüsusi çəkirlərinin artması ilə səciyyələnir. İstehsalın təmərüküzləşdirilməsinin iqtisadi

səmərəliliyi öz əksini müəssisənin ölçülərinin artması nəticəsində istehsalın texniki-iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşmasında tapır. Təmərkləşdirilmənin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki növü var: ərazi və sahə təmərkləşməsi. Ərazi üzrə təmərkləşdirmə dedikdə, sənaye istehsalının bir inzibati ərazidə cəmləşdirilməsi prosesi başa düşülür. Sahə üzrə təmərkləşdirmə dedikdə isə vahid istehsal çərçivəsində sənaye istehsalının həcmünün artması, yəni iri müəssisələrin xüsusi çəkisinin artması ilə əlaqədar olan proseslər nəzərdə tutulur. Təmərkləşmə intensiv və ekstensiv yolla həyata keçirilir.

•İstehsalın ixtisaslaşdırılması - əməyin xüsusi bölgüsünün obyektiv nəticəsidir və o, özünü yeni ixtisaslaşdırılmış istehsalların formalaşmasında ifadə edir. İstehsalın ixtisaslaşdırılması dedikdə, daha mükəmməl texnikanın, mütərəqqi texnoloji proseslərin və əməyin təşkilinin qabaqcıl üsullarının tətbiqini təmin edən, konstruksiya və texnoloji cəhətdən sabit və daima təkrar olunan az və ya məhdud iqtisadi təyinatlı eyni cinsli istehsalının müstəqil bir müəssisə miqyasında təmərkləşdirilməsi prosesi başa düşülür. İstehsalın ixtisaslaşdırılmasının inkişafı elmi-texniki tərəqqi ilə bilavasitə əlaqədardır və o, ixtisaslaşdırmanı ardıcıl surətdə inkişaf etdirmək və müəssisələr arasında ən səmərəli kooperasiya əlaqələri yaratmaq üçün geniş imkanlar yaradır. İstehsalın ixtisaslaşdırılması iqtisadi cəhətdən səmərəlidir. Bu, bilavasitə kütləvi istehsalın üstünlükləri ilə əlaqədardır.

•Kooperativləşdirmənin inkişafı istehsalın ixtisaslaşdırılmasının dərinləşdirilməsi prosesi ilə bilavasitə əlaqədardır. İstehsalın kooperativləşdirilməsi – müəyyən məhsulu birgə hazırlayan və özünün istehsal –təsərrüfat müstəqilliyini qoruyub saxlayan müəssisələr arasındakı uzunmüddətli istehsal əlaqələri sistemidir. Eyni sənaye sahəsinə mənsub olan müəssisələr arasındakı istehsal əlaqələri sahədaxili, müxtəlif sənaye sahələrinə mənsub olan müəssisələr arasındakı istehsal əlaqələri isə sahələrarası kooperativləşdirmə adlanır. Baş müəssisə ilə kiçik müəssisələr arasında istehsal əlaqələrinin yaradılmasında kooperativləşmə əsasında formalaşmaya "Françayzing sistemi"ni göstərmək olar.

•İstehsalın kombinəşdirilməsi – texnoloji, iqtisadi, təşkilati baxımdan əlaqəli olan müxtəlif sahələrə məxsus ayrı-ayrı istehsalların, məhsul buraxmaq qabiliyyətlərinin proporsionallığını təmin etmək şərtiylə, vahid istehsal kompleksində birləşdirilməsidir. Başqa sözlə, kombinəşdirmə maddi-texniki bazasına və ya texnoloji istehsal üsulunun ümumiliyinə və habelə xammal və materialların müştərək istifadəsinə görə müxtəlif istehsalların məkanca eyni ərazidə, bir müəssisədə təmərkləşdirilməsidir. Kombinəşdirmə müəssisədə istehsalların ən sıx əlaqələndirilməsinə əsaslanan istehsalın təşkilati formasıdır.

İstehsalın təşkilati formaları

Cədvəl 1

Təmərkləşmə	İxtisaslaşma	Kooperativləşmə	Kombinələşmə
<i>Formaların məzmunu</i>			
İstehsalın iri müəssisələrdə cəmlənməsi	Eyni tipli məhsulun istehsalının ayrı-ayrı müəssisələrdə cəmləşməsi	Son məhsulun istehsalı üzrə müstəqil müəssisələr arasında uzunmüddətli istehsal əlaqələrinin qurulması	Bir müəssisə daxilində eyni , yaxud müxtəlif istehsal sahələrinin ayrı-ayrı istehsalların texnoloji uyğunlaşması
<i>Formaların növləri</i>			
1.Texnoloji 2.Zavod 3.Aqreqat 4.Təşkilati-təsərrüfat	1.əşya üzrə 2.hissə üzrə 3.Texnoloji 4.Funksional	1.əşya üzrə 2.hissə üzrə 3.Texnoloji 4.Funksional	1.Xammalın ardıcıl emalı 2.Xammalın kompleks istifadəsi

			3.Tullantıların istifadəsi
--	--	--	----------------------------

İstehsalın təşkilinin formalarının tətbiq olunan ən yuxarı formaları iqtisadi ədəbiyyatda istehsalın inhisarçı formaları adlanır ki, bu formalara aşağıda sadalananlar aiddir[4].

Kartel - bir qrup sahibkar arasında bağlanan sazişə uyğun birlik formasıdır. Kartelə daxil olan müəssisələr iqtisadi-təyinat, konstruksiyası və hazırlanma texnologiyasına görə həmcins məhsul istehsal edirlər. Onun iştirakçıları istehsal vasitələri və məhsul üzərində mülkiyyətini saxlayır, yaradılmış məhsulu bazarda özü satır.Kartellər öz iştirakçılarının istehsal və kommersiya müstəqilliyinə toxunmur, iştirakçılar istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyət hüququnu saxlayır, istehsal və satışı müstəqil həyata keçirirlər. Lakin onlar müəyyən şərtlər üzrə razılığa gəlirlər. Kartel iştirakçılarının hər biri istehsalın həcmi (kvotası), satış qiyməti və satış bazarı üzrə razılığa gəlir. Kvotaı pozan kartelin kassasına cərimə ödəyir.OPEC 1973-1985 arasında kartel kriterlərində fəaliyyət göstərmişdir ancaq,birlik ölkələri öz mənfəətləri istiqamətində daha çox gəlir qazanmağa yönəlmişdir OPEC məqsədini itirən bir birlik halına gəlmişdir.

Sindikat -yəcins məhsullar istehsal edən bir neçə müəssisənin birliyidir. Karteldə olduğu kimi əsasən eyni sahənin müəssisələri arasında bağlanır. Lakin ondan fərqli olaraq, sindikat müəssisələrin kommersiya müstəqilliyini inkar edir. Sindikatın əsas xüsusiyyəti məhsul satışının təmərküzləşdirilməsidir. İstehsalın maddi şərtləri üzərində iştirakçıların mülkiyyəti saxlanılır, istehsal olunmuş məhsul ümumi orqan tərəfindən reallaşdırılır. Eyni zamanda, iştirakçı müəssisələrin istehsal və hüquqi müstəqilliyi kommersiya müstəqilliyinin əksinə olaraq qalmaqda davam edir.

Trest- bir və ya bir neçə sahənin müəssisələrini özündə birləşdirən inhisarçı ittifaq formasıdır. Yuxarıdakı formalardan fərqli olaraq trestin üzvü olmuş hər bir təsərrüfat subyekti özünün həm kommersiya, həm də istehsal müstəqilliyini itirir. Trestin əsas təşkilati-hüquqi forması sindikatda olduğu kimi səhmdar cəmiyyətdir. Burada istehsal vasitələri üzərində sahibkarlar qrupunun birgə mülkiyyəti yaradılır. Trestdə müəssisənin sahibləri istehsal vasitələri, texnologiya, patentlər və s. üzərində öz mülkiyyətini birliyə verir. Sindikatdan fərqli olaraq trestdə yəcins məhsullar buraxan müəssisələrin birləşdirilməsi məcburi deyildir. Trestin hər bir iştirakçısı təqdim etdiyi kapitalın payına uyğun olaraq müəyyən miqdarda səhm paketi almaq, idarəetmədə iştirak və gəlirin müəyyən hissəsinə yiyələnmək hüququnu qazanır.

Konsern-kapitalın və istehsalın yüksək formada təmərküzləşməsi əsasında yaradılan təşkilatdır. Konsernin tərkibinə sənaye müəssisələrindən başqa, ticarət və nəqliyyat müəssisələri, banklar və digər maliyyə idarələri də daxil olur. Bununla da, konsernlər bank və sənaye kapitalının birləşməsinə əyani surətdə əks etdirirlər.Konserndə dominant mövqe tutan müəssisənin xarakterindən asılı olaraq konsernləri sənaye, ticarət, bank və s. növlərə bölürlər. Ancaq bu cür bölgü şərti səciyyə daşıyır. Müasir dövrdə trestlərin konsernə çevrilməsi geniş yayılmışdır.

Konsorsium - kommersiya iştirakçılarının təşkilati-hüquqi formalarından biridir. Konsorsiumlar hər hansı bir irimiqyaslı layihənin birgə realizəsi haqqında müstəqil iştirakçıların müvəqqəti sazişidir. Ticarət sahəsində yaradılan konsorsiumlar sifarişlər uğrunda mübarizə məqsədi ilə yaradılır. Maliyyə konsorsiumlarının iştirakçıları isə, öz növbəsində, çox vaxt istiqrazların yerləşdirilməsi və digər bu kimi əməliyyatların həyata keçirilməsi ilə məşğul olan banklardır. Bundan əlavə sənaye, tədqiqat və s. konsorsiumlar olur.

Konqlomerat və ya holdinq: - vahid maliyyə nəzarəti altında olan və bir-biri ilə nə sahəvi nə də texnoloji cəhətdən bağlı olmayan müəssisə, firma, bank idarələrinin birləşməsi nəticəsində meydana gələn inhisarçı birlikdir. Konqlomeratların yaradılmasında əsas məqsəd kapitalın az rentabelli istehsallardan daha rentabelli istehsallara sürətli axınını təmin etmək və bununla da əldə ediləcək gəlirin tezləşdirilməsinə nail olmaqdan ibarətdir. Ona görə də konqlomeratların daxili strukturu davamlı olmayıb tez-tez dağılmağa düşür olur. Qloballaşma şəraitində artıq ümumdünya inhisarçıları hesab edilən transmilli korporasiyalara çevrilən beynəlxalq konsern və holdinqlər

formalaşır. **Trans milli korporasiyalar** iki və daha çox ölkədə istehsalı olan, bir neçə dövlətlə ticarət əlaqəsi olan və müxtəlif dövlətlərdə filialı olan beynəlxalq şirkətlərin birliyidir. Trans milli korporasiyalarda kapitalın təmərküzləşməsi qlobal səviyyədə baş verir. Trans milli korporasiyalar bütün qlobal iqtisadi və siyasi proseslərdə böyük iştirakçısıdır və nəticədə iqtisadiyyat və siyasət arasında güclü bir əlaqə yaranmasına və dünya iqtisadi sisteminin vahid geosiyasi modelinin formalaşmasına kömək edir. Transmilli korporasiyalar qloballaşma prosesinin ən əhəmiyyətli iştirakçısı olması ilə birlikdə, qloballaşma prosesini sürətləndirən əsas faktorlardan biridir [5].

Sənaye maddi istehsalın ən əsas sahəsi olduğundan bu sahədə istehsalın təşkili həmişə öz aktuallığını saxlamaqdadır. İstehsalın təşkili formaları kimi sənaye zonalarının yaradılması, XIX əsrin sonlarına - Alfred Marşalın sənaye zonaları nəzəriyyəsinə əsaslanır. Bu nəzəriyyəyə uyğun olaraq planlı şəkildə qurulmuş ilk sənaye parkı 1896-cı ildə B.Britaniyanın Mançestr şəhəri yaxınlığında istifadəyə verilmiş Trafford sənaye parkıdır [6]. Müasir dövrdə bu sahədə dünyanın qabaqcıl alimlərindən sayılan Maykl Porter "Millətlərin Rəqabət Üstünlüyü"(1990) kitabında istehsalın təşkilinə yeni yanaşma gətirmişdir.

Sənaye Parkı - sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri infrastruktura və idarəetmə qurumlarına malik olan, müasir texnologiyaların tətbiqi yolu ilə rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalı və xidmət göstərilməsi məqsədləri üçün istifadə edilən, sahibkarların səmərəli fəaliyyətinə və inkişafına kömək edən ərazidir [7]. Sənaye parkı sənaye müəssisələrinin fəaliyyət göstərməsi üçün əvvəlcədən planlaşdırılmış, lazımi infrastruktur, bina və qurğuları, texniki və sosial xidmətləri təşkil edilmiş sənaye bölgəsidir. Sənaye parkı iqtisadi inkişafı təşviq etmək üçün planlaşdırılmış ərazidir. Sənaye parklarının təşkili zamanı iki yanaşmadan istifadə olunur: yaşıl sahə (greenfield-sənaye parkının yeni ərazidə qurulması) və qəhvəyi sahə (brownfield-sənaye parkının əvvəlcə sənaye müəssisələrin olduğu ərazi).

Sənaye məhəlləsi - sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri infrastruktura malik olan, kiçik və orta sahibkarlar tərəfindən məhsul istehsalı və xidmət göstərilməsi üçün istifadə edilən ərazidir [8]. Sənaye məhəllələri xüsusi ərazi bölgüsü olaraq, əsasən kiçik və orta müəssisələrin inkişafı üzrə əlavə bir mexanizm kimi nəzərdə tutulur. Sənaye məhəllələri ərazicə sənaye parklarından daha kiçik olur və burada əsasən ölçüsünə görə daha kiçik müəssisələr fəaliyyət göstərir. Sənaye məhəllələrində infrastruktur (elektrik, qaz, kanalizasiya, bina və qurğular və s.), idarəetmə xidmətləri, vergi güzəştləri, məhəlləyə giriş üçün bir pəncərə sistemi və istehsal sahələrinin, avadanlığın birgə istifadəsi kimi stimullaşdırıcı üstünlüklər təqdim edir. Sənaye məhəllələrinin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, sahibkarlar öz müəssisələrinin infrastrukturunun yaradılması üçün pul xərcləmir. Sənaye məhəllələri təsnifatına görə 5 yerə bölünür: ölçüsünə görə; yerləşməsinə görə; təyinatına görə; mülkiyyətinə görə; istehsalat təyinatlı obyektlərlə təminatına görə.

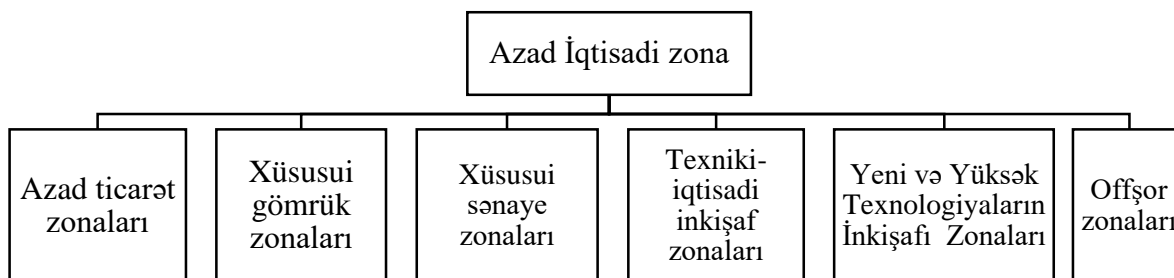
Ərazi İstehsal Kompleksi - resursların tam istifadəsi ilə maksimum iqtisadi effekt əldə etmək üçün istehsal və sosial-iqtisadi elementlərin struktur formalaşmasıdır. Ərazi istehsal komplekslərinin formalaşması, təsərrüfatın ərazi təşkilinin daha səmərəli amili kimi, ictimai istehsalın inkişafının və ərazi əmək bölgüsünün yüksək səviyyəsinə uyğun gələn qanunauyğun prosesdir. İstehsalın təşkilinin bu forması keçmiş SSSR zamanı tətbiq olunmağa başlamışdır. Bu nəzəriyyənin banisi N.Kolosovskidir. Ərazi istahsal kompleksi istehsalın təmərküzləşməsinin keyfiyyətə ən yüksək formalarındandır [9].

Aqropark - kənd təsərrüfatı istehsalının qeyri-kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri ilə bir yerdə, vahid istehsal məkanında qruplaşdırılması və yaxud həmin fəaliyyətlərin qarşılıqlı əlaqələndirilməsidir. Başqa sözlə aqropark kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emal proseslərinin, aqrotexniki və logistika, sanitariya və fitosanitar, marketinq, satış və digər xidmətlərin vahid məkanda, eyni istehsal ərazisində, eyni formada birgə fəaliyyətidir ki, həm xammal istehsalı, həm də emal prosesləri yüksək rentabelli olsun, ətraf mühitin qorunması, torpaq və su resurslarından səmərəli istifadə və onların mühafizəsi təmin olunsun, eləcə də bitkiçiliyin, heyvandarlığın və bunlarla yanaşı emal sənayesinin və yan sektorların inkişafı üçün möhkəm əsaslar yaransın. Aqroparkların iki forması var: ixtisaslaşmış aqropark, qarışıq aqropark.

Azad İqtisadi Zona - xüsusi rejim altında fəaliyyət göstərən ölkə ərazisinin bir hissəsidir. Azad iqtisadi zonalarda yerləşən təsərrüfat subyektləri xüsusi qanunvericiliyi özündə əks etdirən rejim altında fəaliyyət göstərirlər və onların bu fəaliyyəti tənzimlənir. Bu da özündə aşağıdakı vacib məsələləri əhatə edir: gömrük tənzimlənməsi; vergiyə cəlbətmə; lisenziyalaşdırma; viza rəsmiləşdirilməsi; bank fəaliyyəti; mülkiyyət və girov münasibətləri; imtiyazın verilməsi; azad zonanın idarə edilməsi. Belə zonaların təşkili və onların təsnifatlaşdırılması zamanı əsasən ərazi və ərazinin miqyası, xammal və istehsal resurslarının kəmiyyət və keyfiyyət parametrləri, bu kimi zonaların məqsəd və vəzifələri, təşkili üzrə modelləşdirmə imkanları vacib meyarlar kimi nəzərə alınır. Beynəlxalq səviyyədə Azad İqtisadi zonaların müxtəlif tipləri var (bax sxem 1).

Azad İqtisadi Zonaların klassifikasiyası

Sxem1

Azad iqtisadi zona yaradan ölkələrin məqsədləri müxtəlif ola bilər. Bəzi ölkələr azad iqtisadi zonalarından iqtisadi inteqrasiya mexanizmi kimi, digərləri isə xarici texnologiyaların cəlb edilməsi vasitəsi kimi istifadə edirlər [10].

Texnopark - yeni ideyaların formalaşmasından başlayaraq, onun tətbiq olunması və inkişaf etdirilməsi üçün hərtərəfli şəraitin olduğu innovativ fəaliyyətləri təmin edən məkandır. 1952-ci ildə Stanford Universiteti tərəfindən qurulan "Silikon Vadisi" dünyanın ilk texnoparkı ünvanını daşımaqdadır. Texnoparkların dünyada ifadə edilmə şəkli quruluşlarındakı fərqliliklərə görə müxtəliflik göstərməkdədir. Məsələn, ABŞ-da Research Park (Araşdırma Parkı), İngiltərədə Science Park (Elm Parkı), Fransada Technopole (Texnologiya Şəhəri), Yaponiyada Technopolis (Texnologiya Şəhəri), Almaniyada Grunderzentrum (Qurucu Mərkəz) kimi adlanırlar [11]. Texnoparklar universitet, həmçinin elmi-tədqiqat mərkəzləri ilə birbaşa və ya ortaq fəaliyyətləri ilə əlaqədar olub, tərkibində elmi nəticələrə və yüksək texnologiyalara əsaslanan şirkətlərin qurulması və inkişafına təşəbbüs göstərmək üçün qurulmuş kompleksdir. Texnoparkların yaradılmasında əsas məqsəd biliklərin və ixtiraların texnologiyalara çevrilməsi, tədqiqatlara yönəldilmiş milli xərclərin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, kiçik elmtutumlu sahibkarlıq sektoru vasitəsi ilə texnologiyaların sənayeyə ötürülməsi, elmtutumlu müəssisələrin formalaşması, sənayenin struktur yenidənqurulması, yüksək texnologiyalar sahəsində elmi-texniki nailiyyətlərin sürətli tətbiqidir. Texnoparkların təşkili zamanı müxtəlif üsullardan istifadə olunur.

Texnoparkların təşkili formaları

Cədvəl 2

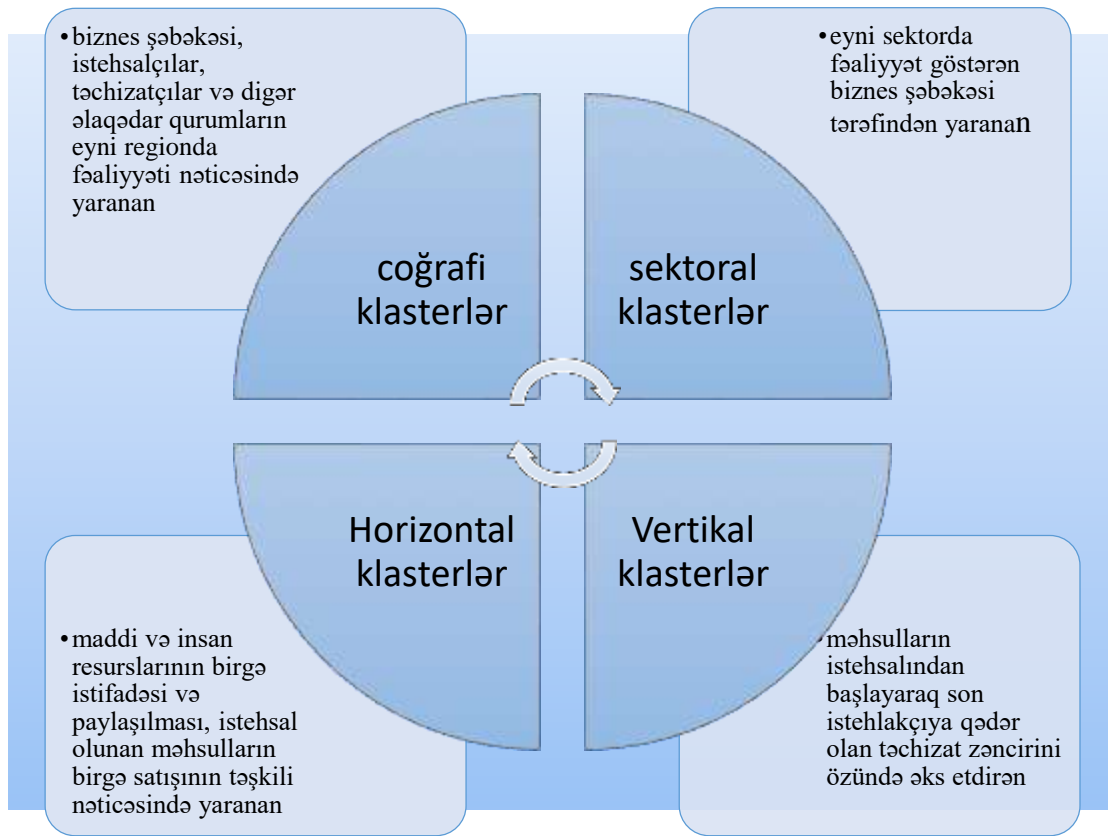
Dövlət əsaslı	Texnoparkın quruluşunu birbaşa dövlət öz üzərinə götürür.
Universitet əsaslı	Universitetlərin öz başlarına ya da dövlətdən dəstək alaraq qurduqları, idarə etdikləri texnoparklar.
Özəl sektor	Universitetlər və maliyyə strukturu güclü firmalar tərəfindən əməkdaşlıq ilə qurulan texnoparklar.
Yerli rəhbərliyə dayalı	Böyük şəhərlərdə bölgənin iqtisadi inkişafına töhfə vermək məqsədilə yerli rəhbərliklər tərəfindən qurulub dəstəklənən parklar.
Qarışıq Model	Dövlət və özəl sektorun birlikdə qurduğu texnoparklardır.

Eko-Sənaye Parkı - Ümumi bir sahədə bir araya gəlmiş istehsal və xidmət müəssisələrinin birliyidir. Rezidentlər resursların istifadəsi və ətraf mühitin idarə edilməsində əməkdaşlıq edərək ekoloji, iqtisadi və sosial göstəricilərin artırılmasını hədəfləyirlər. Eko-Sənaye Parkları Sənaye Simbiyozu konsepsiyasının konkret tətbiqidir [12]. Sənaye Simbiyozu təbii ekoloji sistemlərdəki məhsuldarlığın sənayeyə də tətbiq olunması məqsədilə inkişaf etdirilmiş və şirkətlərarası resursların səmərəliliyi üzrə tədqiqatlar üçün mühüm vasitədir. Eko-Sənaye parkları dayanıqlı inkişaf məqsədi çərçivəsində davamlı sənaye problemlərini aradan qaldırmaq üçün hərtərəfli və effektiv vasitə kimi qəbul edilməyə başlamışdır. İlk Eko-Sənaye parkı Danimarkada Kalundborq Eko-Sənaye parkıdır. Eko-Sənaye parkları təşkilinə görə iki növə ayrılır: planlı şəkildə inşa və dizayn edilmiş parklar; sistemə daxil olan subyektlərin arasında inzibati planlaşdırılma olmadan özünü təşkil edən parklar.

Klasterlər - eyni və ya bənzər sektorda fəaliyyət göstərən, əlaqəli və bir-birini tamamlayıcı fəaliyyət sahələrinin müəyyən coğrafi bölgədə yerləşməsidir [13]. Klaster müəyyən firmalar və qurumların coğrafi olaraq təmərküzləşməsidir. Klaster daxilində bənzər sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarlar həm rəqabət edir, həm də eyni klasterdə birlikdə fəaliyyət göstərirlər. Burada sahibkarlıq subyektləri və digər iştirakçılar rəqabət üstünlüyü əldə edilməsi üçün müştərək hərəkət edirlər. Müəssisələrin coğrafi olaraq təmərküzləşməsi meyilliliyi uzun müddət əvvəldən təsbit edilsədə, klasterləşmə anlayışından ilk dəfə Alfred Marşal “İqtisadiyyatın əsasları”(1890) əsərində bəhs etmişdir. Klasterləşməni strateji idarə etmə ilə inteqrasiyasını təmin edən tədqiqatçı isə Maykl Porterdir (1990)[14]. M.Porter müasir klaster nəzəriyyəsinin qurucusudur. Klasterdə müəssisələr arasındakı rəqabət artır və yeni innovasiyaların tətbiqi sürətlənir. Bununla da müəssisələr həm yerli, həm də global bazarda rəqabət qabiliyyəti əldə edirlər. Klaster yanaşmasının ənənəvi sektor inkişafından başlıca fərqi odur ki, müəyyən coğrafi sərhədlər daxilində bir-birini təkrarlayan deyil, biri-birini tamamlayan və dəstəkləyən firmalar çalışır, həmin firmaların biri digərinə dəyər yaratma zənciri ilə bağlı olur, xidmət və istehsal sektoru eyni çətir altında fəaliyyət göstərir, son məhsulun əldə olunması üçün tələb edilən bütün mərhələlər bir məkanda reallaşır. Klasterlər növlərinə görə dörd qrupa ayrılır (bax sxem 2).

Klasterlərin növləri

Sxem 2

Qloballaşma şəraitində innovasiya fəaliyyətinin keyfiyyətə yeni müstəvidə genişlənməsi ilə bütün dünyada iqtisadi və təsərrüfat proseslərinin dəyişmə tempi, innovativ yeniliklərin yayılması, onların istehsal sahəsində tətbiqi misli görünməmiş şəkildə sürətlənir. Beləliklə, beynəlxalq bazarlarda ixtisaslaşmaya üstünlük verən, istehsal texnologiyasını, innovasiya potensialını inkişaf etdirən və yüksək əlavə dəyər yaradan sahələri təşviq edən ölkələrin qlobal və regional səviyyədə rəqabətə davamlılığının artacağı gözlənilir. Sənayenin innovasiyalar əsasında inkişafı elm və texnologiya potensialının gücləndirilməsi və təhsil imkanlarının genişləndirilməsi nəticəsində mümkün olacaqdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin məhsuldarlığa əsaslanan iqtisadi artıma nail olmaları və müqayisəli üstünlüyü olan yeni istehsal sahələrini formalaşdırmaları zəruridir [15]. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra qarşılaşdığı çətinliklərdən biri də yeni iqtisadi sistemə uyğunlaşma məsələləri olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq istehsalın təşkili məsələlərində də inzibati-amirlik sistemindən fərqli olaraq yeni bazar iqtisadiyyatı modelinin tətbiqi ölkəmiz üçün vacib məsələ halına gəlmişdir. Müstəqillik dövründə sənayenin inkişafında ilk növbədə neft-qaz sektoruna cəlb edilən xarici investisiyalar həlledici rol oynamış, bu sahənin inkişafı istər birbaşa, istərsə də dolayısı ilə sənayenin digər sahələrinin yenidən canlanmasına təkan vermişdir. Maddi istehsalın əsas sahəsi kimi sənaye sahəsində islahatlar aparılması zərurəti yaranmış və beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq bu sahədə normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, kadr potensialının yaxşılaşdırılması, rəqabət qabiliyyətinin artırılması və sənaye potensialının möhkəmləndirilməsi üzrə işlər aparılmışdır. Sənayenin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və ixrac potensialının artırılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsinin əsas istiqamətlərindən biri kimi xüsusi sənaye zonalarının yaradılması ilə bağlı addımlar atılmışdır. 2014-cü il Azərbaycanda sənaye ili elan edilmiş və bunun çərçivəsində tədbirlər planı təsdiqlənmişdir. Bununla əlaqədar olaraq "Azərbaycan - 2020: Gələcəyə baxış" inkişaf Konsepsiyasına əsaslanan "sənayenin inkişafı üzrə dövlət proqramı 2015-2020-ci illər üçün" işlənib hazırlanmışdır. İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması və strukturunun təkmilləşdirilməsi baxımından sənayenin inkişafı ölkədə aparılan iqtisadi siyasətin əsas prioritetlərindən biridir. Sənayeləşmə təkə iqtisadi baxımdan deyil, həm də əhalinin məşğulluğu, gəlir səviyyəsi, urbanizasiya, ixtisaslı işçi qüvvəsi, araşdırma və tədqiqat kimi bir sıra sosial, elmi və mədəni aspektlər baxımından əhəmiyyətlidir. Dünya

təcrübəsində sənayeyə dəstək tədbirləri investisiyaların təşviqi və iş mühitinin yaxşılaşdırılması, beynəlxalq ticarət və ixracın təşviqi, bacarıqların artırılması və insan resurslarının inkişafı, infrastrukturun qurulması, xüsusi iqtisadi zonalar, sənaye parkları və sənaye klasterlərinin yaradılması, regionların inkişafı, sektorlara xüsusi yanaşma, texnologiyaların transferinin dəstəklənməsi və innovasiyaların təşviqini əhatə edir [16]. Son illərdə dövlət tərəfindən sənaye potensialının yüksəldilməsi, milli iqtisadiyyatın diversifikasiyası və innovasiyalaşdırılması, qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsi məqsədilə dünya təcrübəsinə və milli iqtisadi inkişaf ənənəsinə söykənən ardıcıl və davamlı iqtisadi siyasət həyata keçirilir. Son dövrlər yaradılmış sənaye parkları və məhəllələri klasterləşmə siyasətinin bünövrəsini təşkil edir [17]. Hazırda ölkədə “Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı”, “Balaxanı Eko-Sənaye Parkı”, “Yüksək Texnologiyalar Parkı”, “Mingəçevir Yüksək Texnologiyalar Parkı”, “Qaradağ Sənaye Parkı”, “Mingəçevir Sənaye Parkı”, “Pirallahı Sənaye Parkı”, “Neftçala Sənaye Məhəlləsi”, “Masallı Sənaye Məhəlləsi” fəaliyyət gösrərir, “Hacıqabul Sənaye Məhəlləsi” və “Sabirabad Sənaye Məhəlləsi” yaxın müddətə fəaliyyətə başlayacaq. “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”na uyğun olaraq yaradılacaq sənaye parklarından biri də Gəncə Sənaye Parkıdır. Bu sənaye parkı əsasən metallurgiya sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin təməkləşməsi ilə təşkil olunacaq. Bundan başqa ölkənin bir çox rayonunda aqroparklar qurulub ki, bu da öz növbəsində kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafına və müasirləşməsinə böyük töhfə verir. Həmçinin, Bakı Mühəndislik Universitetinin, Xəzər Universitetinin və Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəznində Texnoparklar fəaliyyət göstərir. Ələt azad iqtisadi zonasının fəaliyyətə başlaması istiqamətində də işlər davam edir. Azərbaycanda ilk sənaye klasterləri Sumqayıt kimya-sənaye parkında “SOCAR Polymer” neft-kimya kompleksinin ətrafında və Balaxanıda bərk məişət tullantılarının zərərsizləşdirilməsi poliçonunda formalaşdırılır. Sənaye zonalarının beynəlxalq səviyyədə tətbiqi ilə bağlı təcrübələri təhlil etdikdən sonra demək olar ki, ölkəmizdə davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmək məqsədilə, sənaye zonalarının yaradılması iqtisadiyyatımız üçün çox vacib məsələdir.

Nəticə. Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, istehsalın təşkilinin əsas məqsədi məhsulların istehsalı və satışı üçün əlverişli şərait yaratmaqdır. İstehsalın təşkili formaları tarixi inkişaf mərhələlərindən keçmiş, müasir dövrdə də inkişaf etmiş ölkədə ən qabaqcıl və elmi-texnoloji əsaslı formalarının tətbiqi üstünlük təşkil etməkdədir. Bunun üçün də öncə sənayenin bütün sahələrinin səmərəli təşkili vacibdir. Müasir dövrdə ölkədə iqtisadi artım bazasının yaradılması, inkişafı və keyfiyyətə yeniləşdirilməsi, ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatına səmərəli inteqrasiya olunan rəqabət qabiliyyətli strukturunun formalaşdırılması məqsədilə istehsalın təşkilinin yeni formalarının tətbiqi zərurətə çevrilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq, ilk növbədə istehsalın təşkili düzgün formada aparılmalıdır ki, bu zaman beynəlxalq təcrübəyə də əsaslanaraq milli iqtisadiyyatın mövcud vəziyyəti və qəbul olunmuş iqtisadi-siyasi strategiyada nəzərə alınmalıdır. Maddi istehsalın əsas sahəsi kimi sənayenin inkişaf səviyyəsi istənilən ölkənin stabil iqtisadi inkişafının təmin edilməsinin mühüm amillərindən biridir. Qeyd olunanları nəzərə alaraq Azərbaycanda sənaye zonalarının təşkili və bu sahənin düzgün fəaliyyəti istiqamətində bir sıra addımlar atılmalıdır: bu sahə ilə məşğul olan elmi qurumların sayının artırılması; şirkətlər, dövlət orqanları və elmi-tədqiqat mərkəzləri arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq əlaqələrinin gücləndirilməsi; mövcud sahələrin səmərəliliyin qiymətləndirilməsi; sənaye zonaları anlayışının ictimai maarifləndirilməsinin aparılması; bu sahə üzrə infrastrukturun tam formalaşdırılması. Həmçinin, Azərbaycanda bu sahənin inkişafı üçün prioritet sahələrdə özəlləşdirmə aparılması, uyğun xarici investorların cəlb olunması, azad rəqabət mühitinin inkişaf etdirilməsi, dövlət-özəl tərəfdaşlığının genişləndirilməsi və klasterləşmə prosesinin regionların hamısında aparılması məqsədəuyğun hesab edilir.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Туровец О.Г., Родионова В.Н. Организация производства как система научных знаний (учебный модуль дисциплины «организация производства»). Организатор Производства № 1 (60) 2014С. 96-103
10. Sevil Abdullayeva, Azad İqtisadi Zonalar – İqtisadi İnkişafın Potensialı Kimi. İpək Yolu, №.2, 2018, səh.15-22
11. Murat Kemal Keleş, Mustafa Zihni Tunca, Hiyerarşik Electre Yönteminin Teknokent Seçiminde Kullanımı Üzerine Bir Çalışma. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Y.2015, C.20, S.1, s.199-223.
12. Chao Gu, Sébastien Leveneur, Lionel Estel, Adnan Yassine, Modeling and optimization of material/energy flow exchanges in an eco-industrial park. Energy Procedia, Volume 36, 2013, Pages 243-252
13. İlham Samil oğlu Rüstəmov, Lətif Vidadi oğlu Zeynallı, Klaster yaratmanın inkişaf perspektivləri və insan kapitalı amili . “AMEA-nın Xəbərləri İqtisadiyyat seriyası” jurnalı 2018 №2, səh.47-56
14. Sema YİĞİT, Kadir ARDIÇ, Kümelenme ve Kümeye Özgü Kaynakların Belirlenmesi The Journal of Business Science 2013, Volume 1, Issue 1, Pages 35 – 55
15. “AZƏRBAYCAN 2020: GƏLƏCƏYƏ BAXIŞ” İNKİŞAF KONSEPSİYASI. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir
16. “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir
17. “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir
2. Jelena Joksić; Zoran Nešić ; Stojanče Nusev, Organization And Management Of The Production Process Of The Company. 10th International Scientific Conference “Science and Higher Education in Function of Sustainable Development” 6-7 October 2017
3. Скорев М.М., Киришичева И.Р., Развитие форм организации производства в контексте формирования хозяйственных образований промышленности Инженерный вестник Дона Номер 1, 2012 г.
4. Латышев А.Ю., Особенности современной монополии как формы организации бизнеса. Вестник Челябинского государственного университета. 2014. № 21 (350). Экономика. Вып. 47. С.192–200.
5. Fulya Kıvılcım, Küreselleşme olgusu ve Çokuluslu Şirketlerin küreselleşme süreci üzerindeki rolü, Ekonomi Bilimleri Dergisi Cilt 5, No 2, 2013
6. Jarmila Vidová, Industrial Parks - History, Their Present and Influence On Employment Review of Economic Perspectives. Issue 1, 2010. P. 41-58
7. “Sənaye parkları haqqında Nümunəvi Əsasnamə”nin təsdiqi barədə 24 aprel 2013-cü il tarixli 865 nömrəli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı
8. Sənaye məhəllələrinin yaradılması və fəaliyyətinin təşkili haqqında 8 oktyabr 2014-cü il tarixli 288 nömrəli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı
9. Соколов А.В., Производственные комплексы в экономике России. ООО "Экономические науки" (Научно-информационный журнал, Москва) 11(72) 2010. С. 19-22

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИИ ПРОИЗВОДСТВА

Мехман Айдын оглу Аскеров

Резюме

Производство является одним из основных объективных причин существования, роста и развития человеческого общества. Производство это процесс создания какого-либо продукта – деятельность по повышению количества и качества продукции, а также сервиса с целью обеспечения потребностей человечества. Повышение эффективности производства является одним из важнейших факторов, стоящих в основе ускорения развития экономики. Начиная с зарождения производственных отношений в первобытном обществе, возникла необходимость в организации производства путем разветвления видов производства, углубления разделения труда и расширения международных экономических связей в мировом масштабе. Современная организация производства, основывающаяся на заводскую систему и заводское разделение труда, опирается на первую Промышленную Революцию конца 18 века. После промышленной революции мир стал развиваться более интенсивно. В связи с этим появились новые формы организации производства. В статье исследованы теория организации производства и этапы исторического развития его практических форм. В то же время был проведен анализ существующего положения в Азербайджане, а также выдвинуты предложения касательно данной сферы.

ключевое слово - организация производства, формы организации производства, организация промышленности, промышленные зоны

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF PRODUCTION ORGANIZATION

Mehman Aydın Asgarov

Key words - organization of production, forms of production organization, organization of industry, industrial zones

Abstract

Production is one of the main objective reasons for the existence, growth and development of human society. Production is the process of creating a product - an activity to increase the quantity and quality of products, as well as service in order to meet the needs of humanity. Improving production efficiency is one of the most important factors underlying the acceleration of economic development. Since the birth of production relations in primitive society, the need has arisen to organize production by branching out types of production, deepening the division of labor and expanding international economic relations on a global scale. The modern organization of production, based on the factory system and the factory division of labor, is based on the first Industrial Revolution of the late 18th century. After the industrial revolution, the world began to develop more intensively. In this regard, new forms of production organization have emerged. The article studies the theory of production organization and the stages of the historical development of its practical forms. At the same time, an analysis was made of the existing situation in Azerbaijan, as well as proposals were put forward regarding this area.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
İQTİSADİYYAT NAZİRLİYİNİN
İQTİSADİ İSLAHATLAR ELMİ TƏDQIQAT İNSTİTUTU

AZƏRBAYCANDA İQTİSADİ İSLAHATLARIN
HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ PROBLEMLƏRİ

Elmi əsərlər toplusu,
XVII buraxılış

Bakı – 2017

Əlaqə üçün məlumat:

İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu,

AZ 1011, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri,

H.Zərdabi prospekti, 88a

Telefon: (+99412) 430 01 70;

Faks: (+99412) 430 03 06

Elektron poçt: office@ier.az

İnternet səhifəsi: [http:// www.ier.az](http://www.ier.az)

Yığılmağa verilib:04.IX.2017. Çapa imzalanıb: 8.XII.2017.
Formatı: Sifariş Tirajı: 300 nüsxə.
“ÇAP ART” Nəşriyyat Evinin mətbəəsində çap edilib.
Qiyməti müqavilə ilə.